

II
12212
Incunabel

ES

~~Doc No 25~~

~~6572~~

~~C. 259.~~

~~6 C. 2.~~

~~53.~~

Hain 9815

Hain 9815

4/5

942
fol.

Dir
10/29
10 865.

*a. Kemble 1886 = 948852
961*

Ioannis Andreæ episcopi Alerienſis ad Paulum ſecundum Venetum pontificem maximum epiſtola.

Ab oſioſis recognitiōibus nſis plures uidemus ueræ humanitatis amore: delectari pater bñſſime Paule ſecunde Venete pontifex maxime. Iccirco aũs impendio nobis creſcit: uigilantiuſ etiam q̃ antea laudabili quidem incepto non deeſſe: neq; priuſ conatui huiuſmodi parcere: q̃ ſummus nobis deus dignabitur præſtare: ut linguæ latinæ: quibus in facultatibus potuerimus: circulum quod aiunt: abſoluamus. Sumant igitur ſtudioſi abſ te hoc tempore per noſtros ingenuos opifices Lactātium Firmianũ ſemel ab his iterumq; impreſſum priuſ: non nullis in locis proſecto ueriores. Hacq; opera cæteriſq; oĩbus quicũq; futurus eſt lector: ſedulo ſit oratuſ: ut ita de chartis nſis mendas: ſi quæ illum offenderint: beniuolens ac minime cõtumelioſuſ tollat: ut noſ de reliquorum libris demenda ſine omni morſu uirulentiaq; curamus. Non enim errorũ imputamus recognitori ipſi amiſſorum ante noſ codicum. Sed deprauatiſ exemplariſ culpam: experti ſatiſ noſ quoq; in diemq; magis impendio experiēteſ incredibilis opus eſſe ſalutariſ: ut ſudoribuſ noſtriſ exemplorum dentur ſubſidia: non uulgariũ. Collatiſ proſecto uigiliſ noſtriſ ad reliquorum operas: facillime extabit differentia. Tu tantum pater beatiffime: quod clemētiffime facis atq; ſanctiffime: in chriſtiana uindiq; religione pacem perpetuo foueſ: ſtudiis caſtiſ opitulare. Felicitatē numiniſ tui no miniſq; hac mercede meritoq; diffunde: ut tuto potiſſimum tempore numeruſ uiroꝝ cultiſſimuſ omnibuſ in facultatibuſ ſingularium excellenter augeatur. Non enim fruſtra omnipotens deus tam uberem ac facilem latinis præbuit te tanto pontifice ad cunctaſ immortaleſ artiſ & diuina ſtudia facultatē: ita fiet: ut diueſ ſapiētia: ditior catholica religione pōtificatuſ tuuſ auguſtiſſimuſ: omni ſit futuro tempore in animiſ & linguſ mortalium: duraturuſ apud imortalem deũ æterno regno coronanduſ illuſ. cuiuſ in terris legitimuſ eſ uicariuſ. Romæ anno nataliſ dominici. MCCCCLXX. Pontificatuſ tui floridiſſimi anno ſexto.

Lactantii Firmiani de diuinis institutionibus aduersus gentes. Rubricæ primi libri incipiunt.

- q Vanta sit & fuerit semper cognitio ueritatis. Et q nec sine religione sapientia: nec sine sapientia sit probanda religio. Cap. primum.
- De errore philosophorum euacuantium prudentiam: & publica statuentium fide. Cap. ii.
- An potestate unius dei mundus regatur: an multorum. Ca. iii.
- Q uod sub uno humili deo particulares plures esse non possunt. Ca. iiii.
- De testimoniis poetarum. Ca. v.
- De testimoniis prophetarum & philosophorum. Et de testimoniis Cottæ pontificis Trismegisti. Et de decem Sibyllis. Ca. vi.
- De testimonio Apollinis & deorum. Cap. vii.
- De cecitate eorum qui plures deos opinantur: & unde hic error habuit originem. Et q corpus deo non est necessarium: nec propagatio liberorum. Cap. viii.
- De Hercule: & gestis eius: atq; ortu eius ex Ioue & Alcmena: & morte eius. Ca. ix.
- De Aesculapio: Apolline: Neptuno: ac Marte & Castore: Polluce atq; Mercurio. Ca. x.
- De ipsius Iouis parentibus: & ortu: & uita eius flagitiosissima: morte & sepultura: & opificio poetarum. Ca. xi.
- Q uomodo stoici figmenta poetarum ad philosophicam transferant rationem. Cap. xii.
- Q uomodo poetæ & historici euacuant stoicorum traditionem de Ioue: & Saturno: & aliis diis. Cap. xiii.
- Q uid inde Ennius doceat in sacra historia. Cap. xiiii.
- Q ua ratione homines dii ceperint nominari. Ca. xv.
- Q ua ratione dii esse non possunt quos sexus discernit. Et q in naturam dei non accidit aut sexus: aut coitus: aut officium generandi. Ca. xvi.
- Q uod stoici fidem historiarum & poetarum figmenta inani physicatione pervertunt: & quæ miseriarum & turpitudines de diis referantur. Ca. xvii.
- Q uomodo refellantur hi qui deos esse factos ex hominibus mentiuntur. Ca. xviii.
- Q uod deos uanos: deum uerum nemo simul potest colere. Ca. xix.
- De propria Romanorum religione. Cap. xx.
- De sacrificiis & ministeriis eorum. Ca. xxi.
- Q uis auctor prædictarum uanitatum in Italia apud Romanos fuerit: & quis apud alias gentes. Cap. xxii.
- Q uo tempore ceperint uanæ superstitiones: & quibus auctoribus. Ca. xxiii.
- Lactantii Firmiani de origine erroris. Rubricæ libri. ii. incipiunt.
- q Vot rationis obliuio: & ignorantia sui facit homines ingratos ueri dei: qui colitur in aduersis: & in prosperis contemnitur. Ca. primum.
- Q uæ fuerit prima causa fingendi simulacra. Et q uerissima dei imago est homo. Et q extra se deum nemo fideliter colit. Ca. ii.
- Q uod Cicero & alii qui uidebantur sapientes: ceteris deterius peccauerint. Ca. iii.
- Q uod nil maiestatis & reuerentiæ habeant idola. Ca. iiii.
- Q uod solus omnium creator uerus deus est: solusq; colendus: nec elementa: nec corpora caelestia aliquid diuinitatis habent: in quo & stoici desipiunt: q stellas deos putant: quæ non sua uoluntate mouentur: sed dei. Et qua ratione eas sic fieri uoluit. Ca. v.
- Q uod nec terra: nec aqua: nec pars aliqua mundi: nec totus imple deus est animatus: sicut stoici mentiuntur: qui qd astruunt: pariter & euertunt. Ca. vi.

Quod dupliciter peccant insipientes. Et q̄ auaritia sub obtentu religionis colit̄: præua lente ratione traditione maiorum: & q̄ fuerint maiores: quoq̄ auctoritas præiudicat ueritati. Cap.vii.

Quod ratione potius innitendum est: & quæ miracula scripta sunt ad cōfirmationem erroris multorum. Ca.viii.

Quod per inuidiam diaboli intrauit mors: & pullulant radices errorū. Et q̄ deus ipse natura est: qui materiam primordiale & omnia fecit ex nihilo. Ca.ix.

Quod deus quattuor elementa distinxit: & quattuor qualitates: & quattuor tempora: & q̄ ex calore & humore sit uita: & quare hoies igne: cætera animalia aqua magis utantur. Ca.x

Quod creato mundo facta animalia propter homines sunt: & tandem homo ipse. Et quid sit q̄ poetæ finxerūt Deucalionem homines reparasse. Et q̄ Aristoteles falsum putauit mundum esse æternum. Et quæ sunt tres partes. Ca.xi.

Quod non de terra uel sponte nata sunt animalia: sed dispositione diuina cuius fecisset nos deus conscios: si scire expediret. Cap.xii.

Quare duo sexus mundi minoris id est hominis: & quid sit mors eius prima: quid secunda: & de primorum parentum culpa & pœna. Cap.xiii.

Quod non Liber pater fuit inuentor uini: sed Noe post diluuiū. Et quæ fuit origo gentium: & qui primi habuerint scientiam astrorum: & ignorantia dei. Cap.xiiii.

De iniquatione angelorum: & duobus generibus dæmonum: q̄ se persuaferunt ut deos colit̄: quos etiam familiares philosophi habuerunt: ut Socrales. Cap.xv.

Quod hi prodesse putantur cum nocere desinunt: nec possunt aliquid in eos qui in fide solidati sunt: sed sancti subiecti eis tanq̄ serui obediunt. Ca.xvi.

Quod hi astrologiam aruspicinam & omnes artes reprobas inuenerūt: & persuaferūt cultum idolorum per miracula & uarias fallacias tendiculas. Cap.xvii.

Cur deus hūano generi sic patiat̄ illudi: & q̄ tribus de cāis uana ē deorū religio. C.xviii

Quod in cultu simulacrorum nulla potest esse religio: nam a simulatione id est a fallacia dicta sunt. Ca.xix.

Breuis epilogus: quo docet gentibus superatis sibi a philosophis grauius imminere certamen. Ca.xx.

Lactantii Firmiani de falsa sapientia. Rubrica. iiii. libri fæliciter incipiunt.

c Ommendatur in primis ueritas: & omni præfertur eloquentia: & quare eam nō sint assecuti philosophi: aperietur. Et quare stilo simplici sacra scribantur eloquia. Et q̄ philosophis tunc maxime credendum est: cum suam ignorantiam profitentur. Caput primum.

Quod ipso nomine philosophiæ coniicitur q̄ inanis fuerit gentiliter philosophatium occupatio. Ca.ii.

Ex quibus rebus philosophia constet: & quis fuerit auctor academicæ sectæ: quæ nihil recti diffinit: q̄ solam opinionem esse in philosophia gentilium: qui ideo plus audet quia errores eorum non arguit nisi deus. Ca.iii

Quomodo Zeno & Socrates totam philosophiam sustulerūt de medio: & quasi quodam ciuili bello suis confecta est armis. Ca.iiii

Contra academicos multa scire: & natura rerum: & uitæ necessitas cogit. Ca.v.

- Quomodo sapientia in medio errantium fuerit: & academici contra phyllicos: & phyllici contra academicos dimicauerunt. Et quæ sint assistatarum exempla quaestionū. Et q̄ rationes cælestium siue naturalium sciri non possunt. Ca. vi.
- De mortali philosophia: & quare sicut utilior: ita & cæteris philosophiæ partibus sit faciliior: quæ fuerint omnium philosophorū fere sententiæ de summo bono. Cap. vii.
- Quod uera sapientia docet summum bonum hominis non esse animi uel corporis uoluptatem: aut aliquod eorum quæ a philosophis sunt proposita. Ca. viii.
- Quid sit uere sapientis summum bonum: & q̄ uitiosa fuerit ratio Anaxagoræ ad quid natus sit homo. Ca. ix.
- Quod ea quæ uidentur hominis esse propria: cæteris quoq; animalibus cōmunia sunt homini uero p̄prium est deum noscere & colere. Ca. x.
- Quod deus fecit hominem cupidum religionis & sapientiæ: quorū alterum constare si ne altero non potest. Et q̄ nihil eorum quæ mortales appetunt: summum bonū sit. Ca. xi.
- De duplici pugna corporis & animæ: & hostibus utriusq;. Et q̄ uirtus non p̄pter se appetenda est: sed p̄pter uitam æternam: quæ summum bonum est: & uirtutem necessario sequitur: & in præsentī haberi non potest. Ca. xii.
- Quod anima immortalis: & quare diuina traditio logicam non desiderat aut philosophiam: sed ethicam solam: in qua docenda summi philosophi errauerunt: & quare philosophia non sit dux uitæ & uirtutum parens: expultrix & ultrix uitiorum: quod tamen Cicero & alii astruere conati sunt. Ca. xiii.
- Quod Lucretius & alii errauerunt opinati sapientiam inuētam esse ab homine: & nec datam hominibus a creatore. Et quomodo Cicero suis uerbis conuincitur. Et q̄ philosophia nec uerum docet: nec ad recte uiuendum instruit. Ca. xiiii.
- Quod in eodem errore fuit Seneca. Et quid philosophia secundum ipsum. Et q̄ sicut deus unus & ueritas una: ita una & simplex sapientia: & quomō phōrum oratio pugnet cum uita. Ca. xv.
- Quod recte docentes & male uiuentes teste Cicerone non utilitatem ex philosophia: sed inanem p̄cipiunt delectationem. Et q̄ sapientia seipsam semper exercet in bonis actibus. Et quare non phiæ sed sapientiæ ipsi iugiter insistendum sit. Ca. xvi.
- Quæ fuit ipsa doctrina Epicuri: quæ moribus omnium appositissima loquebatur: & quomodo Leucippum & Democritum habuerit auctores erroris: & fabros atomorum: & assertores uoluptatis. Ca. xvii.
- Quomodo pythagorici & stoici contrario epicureis errore desipant sic animarum immortalitatem statuentes: ut eas in uaria corpora transire mentiantur: & uolūtariam mortem persuaferunt inaniter philosophantibus. Ca. xviii.
- Quod Cicero & alii sapientissimi immortalitatem animarum sed infideliter docent. Et q̄ mala uel bona mors sit ponderanda ex antea cta uita & gratia dei. Ca. xix.
- Quod Socrates in eo fuit cordatior cæteris: quia a scrutinio cælestium & naturalium causis disputationem suspendit: in quibus temere cōsumitur ingenium & tps: sed & in multis desipiunt: quorum subiiciuntur exempla. Ca. xx.
- Quod Plato didicerit a Socrate: qđ si obtineret: humani generis p̄iret societas. Ca. xxi.
- Quod dogma Platonis non erat nisi criminis fons: & fomes: & uirtutum omnium ex terminum. Ca. xxii.

De minoribus philosophis: & quatenus inuicem ratione ex rerum contemptu perficiant
& erroris assertores sint. Ca. xxiii.

De antipodibus quos ideo esse finxerunt: quia opinati sunt mundum esse rotundum. Ca. xiiii.

Quot & quanta predicenda sunt: & alias necessarias gentilibus philosophantibus: ut
philosophiam nullus assequatur: aut rarus. Ca. xxv.

Quod doctrina celestis sapientiam sola largitur: quam natura communis appetit: & qua
rens philosophiam non inuenit. Et quod efficax sit lex dei: & ecclesiae sacramenta. Ca. xxvi.

Quod philosophi saepe recte praecipunt & interdum uident uerum. Et quare non sit
eis credendum: in quo solo nitatur conditio creaturae & unde: nec non aut fortunae.
Et quomodo philosophi suis inuicem gladiis percutiunt. Ca. xxvii.

Quod fortuna nihil est: quam philosophi non modo deam: sed deum mentiuntur. Et quomodo
hunc errorem daemones imiserint eis qui deum nesciebant & continebant. Ca. xxviii.

Item repetitio de fortuna: & natura eius: & diffinitione eius. Ca. xxix.

Epilogus quo docet quomodo transeundum sit a uanitate philosophorum recedentibus: & ad
ueram sapientiam aspirantibus: scilicet ad uerbum dei: in quo sola ueritas inuenitur
& uirtus: & beatitudo: & ab eis quae dicta sunt: ad dicenda transitum facit. Ca. xxx.

Lactantii Firmiani de uera sapientia. Rubricae libri quarti feliciter incipiunt.

Quomodo unius saeculi error in omnem sit transfusus aetatem: & orbem occupauerit:
quod rit: & Gracia post gloriam septem sapientum studio perquirendae ueritatis exarsit:
rit: & studiosi eius se maluerint philosophos quam sapientes appellari. Ca. primus.

Quod ibi est quaerenda sapientia: ubi gentibus est stultitiae titulus. Et quare Pythagoras
& Plato litterarum persecutores non accesserunt ad iudaeos. Ca. ii.

Quod sapientia & religio inseparabiliter cohaerent: & quod necesse est eosdem non diuer
sos esse secretarios sapientiae & numinis sacerdotes. Et quare contra naturam sit cole
re plures deos. Et quare necessitate naturae oportet dominum esse unum unicuique: sic
& patrem unum. Ca. iii.

Quod sapientia spectat ad filios: religio ad seruos: & utriusque fons deus unus solus & ue
rus: qui ingratum abdicat filium: & fugitiuum punit seruum. Ca. iiii.

Quod oracula prophetarum sollicite inspicienda sunt: quos diuinitus esse locutos: rerum
multo ante praedictarum conuincit euentus. Et quo tempore prophetauerit Moyses. Quot
annis Iosue rexerit populum. Quot praefuerint iudices: quod diu regnauerint reges.

Quo tempore dominatus Cyrus. Quod in his & sapientiae fundamentum. Ca. v.

Quod deus creator omnium cooipotentem genuit filium: & per eum creauit uniuersa: testes
sunt Sibylla & Trismegistus: oracula consona prophetis & sapientissimo Salomoni. Ca. vi.

Quod nomen filii & angelis aut hominibus sit ignotum: licet nomen habeat quod non
ab utroque adoratur: & unde dicatur Iesus: & unde Christus. Ca. vii.

Quod filius bis natus est: aeternaliter de patre: temporaliter de uirgine matre: sed natiuitate
inexcogitabili & ineffabili. Et quare dicatur uerbum. Et in quo ab aliis angelis differat.
Et quare illi non dicantur uerbum uel uerba. Et quare hominis spiritus dissolubilis. Et quod
David & Salomon prophetauerint de hoc uerbo. Et quod Salomon praecesserit Troianum
bellum. Et quid Iohannes euangelista de eodem uerbo. Ca. viii.

Quod melius a graecis logos quam a latinis uerbum. Et quid de deo senserint gentiles phi
losophi Zeno & Trismegistus. Ca. ix.

De secunda natiuitate filii: quam prophetae multo ante praedixerunt: & quomodo eductus sit

Israel ab Aegypto. Et quibus ingratus beneficiis caput bouis in memoriam Apis dei Aegyptiorum figurauerit. Et quis ordo publicarum fuerit potestatum usq; ad domini passionem.

Quæ fuerit causa incarnationis Christi.

Ca. x.

De conceptu & partu uirginis prædicto a prophetis. De passione: resurrectione: ascensione: & iudicio.

Ca. xi.

Quod filius a patre est secundum deitatem. Et quod geminæ substantiæ eē conuincit: tum ex opibus propriis: tum ex oraculis prophetarum: tum et Apollinis Milleii testimonio. Et quare nec ad Salomonem: nec ad aliū quā ad Christū referri possunt uaticinia prophetarum.

Ca. xii.

De æterno Christi sacerdotio: quod prophetæ sicut & cætera prædixerunt sic exprimentes Iesum Christū: ut oracula: nec ad filium Naue: nec ad filium Isodech ualeant retorqueri. Et de uitiis quas docuit Christus: quod nunquā suū honorē quæsiuit: sed patris.

Ca. xiii.

De baptismo Christi & miraculis quæ gessit in carne ante passionem: quæ non modo a prophetis prænuntiata sunt: sed etiam uaticinio Sybillarum: sicut Cicero & Varro testantur: sed oracula ante Christi aduentum non potuerunt intelligi.

Ca. xv.

De passioe Christi quæ iudæis est scādalo & stultitiæ gentibus quō lummā uirtutē contineat: & uerā & singulārē sapientiā & ueritatē: sicut prophetæ fuerūt prælocuti.

Ca. xvi.

Quod calumniati sunt eum quasi legis destructorē. Et quod præfigurauerit circuncisio.

Et quare in illo iussa sit fieri mēbro. Et quare phibitum sit carne suilla uesci.

Ca. xvii.

Quæ cā & quæ fuerit ordo dominicæ passionis: & quibus sit prænuntiata oraculis.

Ca. xviii.

De miraculis quæ in passione domini contigerunt. De sepultura & resurrectione. Et a quibus testimoniis prophetarum fides roboretur istorum.

Ca. xix.

Quod perfectus in Galileā dominus post resurrectionē discipulis scripturarum reserauit arcana. Et quare lex uetus dicat testamentū: nec potuerit intelligi ante mortē domini.

Et quod nouū testamentum ueteris adimpletio est. Et quibus hoc ante prædictū sit testimoniis.

Ca. xx.

De ascensione domini: diuisione discipulorum ad nascentis ecclesiæ fundamentum iaciendum & roborandum. Et de miraculis eorum. Et quō Petrus & Paulus Romam uenientes prophetauerunt regem in breui uēturum: qui Hierosolimam destrueret & iudæos deleteret: eodem modo quo postea contigit.

Ca. xxi.

Quod argumentis reuincendi sunt qui diuinis detrahunt sacramētis. Et quibus argumentis utantur infideles: ut dominicæ incarnationis fidem euacuent.

Ca. xxii.

Quod præceptoris mox uacillat auctoritas: si nō facit ipse quod docet: sicut in phariseis patet: quod cōtra sua præcepta uiuebāt: sed Christus prius tēcit quod postea docuit.

Ca. xxiii.

Quod cælestem doctorem perfectum esse oporteat. Et quare perfectus esse non possit sine corporis assumptione mortalis.

Ca. xxiiii.

Quod Christus licet mortalitatem nostrā sumpserit: non tamen natus est ut alii hoies: sed ex carne uirginis. Et quare cum immunis eēt a culpa: sponte subierit poenā.

Ca. xxv.

De mysterio dominicæ crucis: & uirtute: & significatione eorū quæ Christus gessit aut protulit. Et quomō præfiguratus sit in immolatione agni legalis.

Ca. xxvi.

De potentia signi crucis quantæ efficacis sit inuocatio nominis crucifixi. Et quātum a dæmoniis timeatur signum crucis.

Ca. xxvii.

De uera & singulari religiōe: & unde dicat religio uel secundū Cic. uel alios.

Ca. xxviii.

De unitate patris & filii: ut liqueat quō unius dei possunt eē cultores qui duos colunt: alter patrem: alter filium: prēmque imortalem: filiū mortālē: de quo supius dictū est.

Ca. xxix.

De hæresibus: quas nō modo pph etæ: sed etiā Christus & apostoli prædixerūt emer-
suras eē uitandas. Et q̄ illa sola ecclesia catholica est & uera: in qua est cōfessio & me-
dicina peccatorum p pœnitentiam & fidei sacramenta. Ca. xxx.

Lactantii Firmiani de iustitia libri quinti Rubricæ incipiunt.

Vod iniquum & impium est ante damnare uel psonam: uel causam: q̄ de merito
eius cognoscere. Et quare sapientia iungenda sit religioni. Et q̄ eloquētia seruit sæ-
culo: & plerūq̄ ut amplius elucescat ex industria impugnat ueritatem: quæ fere sem-
per idoneis assertoribus indiget. Ca. primum.

Q uod ex defectu ductorum data est temerariis hominibus audacia impugnandi ue-
ritatem ignotam: & hoc pbat exemplo duorum philosophorum quos uiderat in Bi-
thynia. Ca. ii.

Q uod a discipulis Christi uoluntas mentiendi abfuit: qui uitam exercebant contrariā
uitiis. Et quid respondendum fuit blasphemix eorum: qui Christum magum fuisse
mentiti sunt: & sibi ipsis contraria docuerunt. Ca. iii.

Q uare hoc opus inceptum sit: & contra quos: & ad quid profit. Ca. iiii.

De iustitia quam non modo philosophi: sed etiā poetæ qui eos præcesserunt tantis q̄-
sierunt uiribus. Et quomodo pro uero haberi debeat non figmento poetico: q̄ iusti-
tia terras incolebat regnante Saturno: & aurea fuisse sæcula: sed Ioue regnante iustiti-
am esse fugatam. Ca. v.

Q uod cupiditas fons malorum omnium expulsa iustitia suas id est iniquissimas pro-
mulgat leges. Et quomodo sub Ioue naturæ consortes seruituti subiecerit audax: aua-
ra: ambitiosa: superba & crudelis impietas hominum: & aureum expulit sæculū: qd̄
sola facit puritas ueræ religionis. Ca. vi.

De aduentu Christi aureum sæculum restituentis in electis: id est ueram reformātis re-
ligionem. Et q̄ uirtus innotescat: & probatur exercitio uitiorum: ut liquidum sit qua-
re deus mala esse permiserit. Ca. vii.

Q uare iustitia quæ improbatio est non uideatur ab hominibus. Et q̄ homo dei tem-
plum est: non aurum uel lapides. Et q̄ deus uirtutibus colendus est: non corruptibili-
bus donis. Et q̄ omnia mala ex eo pueniunt: q̄ plures dii coluntur: quia si unus solus
uere coleretur: omnes iura fraternitatis agnoscerent & exercerent. Ca. viii.

Q uod iniqui iustitiam quam sibi abesse sentiunt: omnibus abesse putant. Et in eos qui
iustiores & innocentissimi sunt: atrocius sæuiunt: id est in seruos Christi mensuram
patrum implentes: qui caput omnium iustorum Christum occiderunt: eo q̄ dissimi-
litudo uitæ criminosa sitiat sanguinem innocentium. Ca. ix.

De impia iniquorum qui deum nesciunt pietate. Et quid & ubi sit uera pietas: quam de-
orum cultores assequi nequeunt ppter subiectas causas. C. x.

Q uod psecutores christianorum nō modo bestia fuerint: sed ipsis bestiis brutiores &
truciores. Quibus & quare tormentis martyres afficiant. C. xi.

Q uomodo ipsi carnificibus grati facti sunt: qui diligunt inimicos. Et q̄ expetibilis
est esse bonum & malum putari: q̄ malum esse & uideri bonum. Ca. xii.

Q uod ex eo patre iustitia christianæ religionis & ueritas fidei: q̄ de cultoribus deorū
crescit ecclesia: sed de ecclesia nec minis: nec tormentis compelli possit ad cultum de-
orum: licet quidam sacrificasse ex infirmitate legātur inuiti: qui tamen postea p pœ-

*Deo, inquit, non
colendus, non
corruptibilis*

- nitentiam in quo nouatiani confutantur: surrexerunt fortiores. Et q̄ patientia martyrum solidissimum est christianæ religionis fundamentum. Ca. xiii.
- De uera uirtute christianorum: qui in culmine patientiæ constituti: philosophos laudatores patientiæ antecedunt uirtute patiēdi. Et q̄ uanum & stultum est imaginatam: terramq; ut deum colere. Ca. xiiii.
- Quare sapientes habentur p̄ stultis. Et quomodo in duabus præcipue uirtutibus: pietate scilicet & æquitate iustitia constet. Et quid pietas secundum Trismegistū: & qd æquitas secundum Ciceronem: quarū neutram assequi potuerunt Romani uel Græci: nec aliqui nisi christiani. Ca. xv.
- De æquitate christianorum: quam philosophi non habentes: nec inuenire: nec defendere potuerunt. Ca. xvi.
- Quomodo Carneades & iura p̄ utilitate sancita: & ueram in hominibus iustitiam nisi forte stultis collegerit inueniri non posse. Et ciuilis iustitia sapientia quidem habeat: sed iniustam. Naturalis autem iusta sit ubiq;: sed sapientiam oīo non hēnt. Ca. xvii.
- Contra Carneadem: q̄ nec stultus potest esse iustus: nec sapiens iniustus. Et q̄ innocentibus & iustis deus semper optime consulit & necessaria prouidet: quæ patēt ex diffinitione stultitiæ & sapientiæ. Et quæ sit cognatio hominis & dei. Ca. xviii.
- Quod ignoratio immortalitatis & dei ueri prædictorum causa errorum est: & mortē meretur æternam. Et q̄ homo non sit hominis genitor: sed minister generationis. Et quare deus ueram sapientiam uoluit sub specie stultitiæ occultari. Ca. xix.
- De infania eorum qui deos colunt & non audent ratione contendere cum fidelibus. Et quare sacramentorum suorum silentiū indicant. Et q̄ religio per patiētiā defendēda est: & ratione potius q̄ sæuitia: ferro uel igne. Et quantum & in quibus differunt religionis ueræ cultus & fallæ. Ca. xx.
- Quod hostes suos adorat stulta gentilitas: quorum cultus non modo christiani: sed & philosophi & domestici cultores deorum destruunt. Ca. xxi.
- Quare maligni spiritus instigent cultores suos in persecutionem fidelium: & quare uera religio uideatur inanīs. Ca. xxii.
- Quare deus electos suos tradita impiis potestate uexari patiat. Ca. xxiii.
- Quod bonorū tortores torquebunt: & malas bestias de terra auferet deus. Ca. xxiiii.

Lactantii Firmiani de uero cultu libri sexti Rubricæ incipiunt.

- Vod innocentia uerissimus dei cultus est: quam carnalis homo corpori deditus nescit. Ca. primum.
- Quod deus nec esurit: nec sitit: nec in tenebris est: ut ei oporteat hostias immolari: aut uina offerri uel lumina. Et quare hæc offerantur diis gentium: quæ fidem rectam & ueram innocentiam offerre nesciunt: in quibus consistit dei cultus. Et q̄ intra omnia quæ ad cultum dei pertinent: præstantissimum est homines ad ueritatem & iustitiā erudire. Et quare nolit ab elementis incipere. Ca. ii.
- De duabus uiis: quarum altera uirtutum: altera uitiorum est: quæ in littera pythagorica figurantur: & fidelius tractantur a christianis q̄ a philosophis. Et de duobus ducibus uiarum. Ca. iii.
- De uia uirtutis: quæ in Elisyos campos deducere dicitur: & uitiorum quæ ad impia tartara ducit: & ducibus utriusq;. Ca. iiii.

- De falsa diffinitione philosophiæ: quā auctore Lucilio posuerunt philosophi: & uera differentia scientiæ & uirtutis. Ca.v.
- Quod philosophi nescierunt quid esset bonum aut malum: quia fontem boni lucidū nesciebant: nec intellexerunt quis debeat rerum & opum finis esse. Et quomodo constet Lucilium falso diffiniuisse uirtutis officia. Ca.vi.
- Quod in uia erroris est species sapientiæ & uirtutis. Et q̄ uia ueritatis & sapientiæ est simplex: & angusta: & ardua: & deum habet ducem. Ca.vii.
- Quare a phis ueritas inueniri non poterat: nec ab his qui terrenis dediti sunt: sed ab electis inuenitur per legem dei: cui potest Ciceronis diffinitio adaptari. Ca.viii.
- Quod caput religionis & uia ueritatis est deum fideliter noscere: & fideliter colere. Et quare uniuersæ leges sint a gentibus institutæ: & q̄ sensuum integritate uigeat: quā gratia largitur potius q̄ natura. Ca.ix.
- Quod religio deo: misericordia homini debet: & quas causas ædificandi ciuitates & cōueniendi socialiter: & inuentionis uerborum falso commentum sunt. Ca.x.
- In quos præcipue sit humanitas exercenda: & in quibus liberelitatibus imaginariis pereant opera: & quæ impensa præstantis. Ca.xi.
- A quo sit speranda & expetenda: & quæ & quanta sit ueræ liberalitatis merces: & q̄ inanis & nulla falsæ: & qui sunt gradus humanitatis. Ca.xii.
- De præmio: & q̄ in necessitate ex precibus pauperum quisq̄ teneat a deo: & tribus gradibus uirtutis. Ca.xiii.
- Quod philosophi uera caruerunt humanitate: qui cum stoicis eam inter morbos animæ posuerunt. Ca.xiiii.
- Quomodo pipathetici uincant stoicos & doceant affectuū naturalium stimulos euelli non posse sed mitigari. Et q̄ ea quæ brutis animalibus data sunt: singulo homini insita sunt uniuersa. Et quomodo stoici mentis affectiones distinant. Ca.xv.
- Quomodo pipathetici errauerunt. Et q̄ bonus usus affectuum uirtus est: malis uitiū. Et q̄ usus ipse ex causa pensandus est. Ca.xvi.
- Quod ea quæ philosophi uitia putant: uirtutes sunt: sitamen referatur ad finem debitum: id est ad deum. Et q̄ insani sunt qui humanam naturam ingētis affectibus spoliare nituntur. Ca.xvii.
- Quomodo præcepta dei quibus insistendum est: a philosophis dissident institutis: & quis sit patientiæ titulus. Ca.xviii.
- Quod pipathetici stoicis obuiāt in defensione affectuum. Et quæ sint tres furæ quas poetæ finxerunt. Et quis earum sit usus & abusus. Ca.xix.
- De quinque sensuum uoluptatibus. Et quare plus uoluptatis datum sit homini a natura q̄ cæteris animantibus. Et primum de uoluptate uisus & de spectaculis ciuitatis: & de ludorum & speculorum auctoribus. Ca.xx.
- De uoluptate aurium: & quid sibi uelit diuinorum eloquiorum simplicitas: quæ omnibus carminibus & floribus: pompisq̄ uerbosæ præferenda est. Ca.xxi.
- De uoluptate olfactus & gustus: quem uir prudens euitare debet ut laqueos & tédiculas mortis. Ca.xxii.
- De uoluptate tactus & quare in hoīe sit uehementior q̄ in cæteris animalibus: & q̄ras p̄ eum diabolus turpitudines ingerat: & spicula gehennæ: Et de licito coitu & illicito. Et quare intra omnia animantia sola mulier post conceptum sit patiens uiri. Et quis sit continentiæ uel incontinentiæ fructus. Ca.xxiii.

De pœnitentia & fructu eius: et conscientia stimulis: & districto dei iudicio. Et quibus sacrificiis: et qua ara possit placari. Ca. xxiiii.

De dñi doni & sacrificii diuini: & forma laudandi deū: & orōis forma & fructu. C. xxv
Lactantii Firmiani de beata uita. Rubricæ libri septimi incipiunt.

Vid dictum in præcedentibus libris: quid restat dicendum in ultimo: qui sunt credituri ueritati: & qui non: et quare. Ca. primum

Quod aureum sæculum id est sælicissimus status futurus est post iudicium. Et quare ratio mundi non potest ab homine apprehendi. Et q̄ ueram sapiētiam non assequitur quis beneficio naturæ: sed gratiæ. Ca. ii.

Quantū errauerunt stoici de rōe mundi: & auctore oīum deo: & hoīe per quem factus mundus. Et q̄ manifeste contra Epicurum rationibus doceatur mundum & omnia quæ in eo sunt dei puidencia gubernari. Ca. iii.

Quod omnis res ad aliquem usum facta est: etiam illa quæ omnino uidentur esse mala: quare homo creatus sit corpore fragilis: et capax rationis. Ca. iiii

Quare homo creatus sit: & quare ex cōtrariis cōstet. Et q̄ ei domiciliū constitutum est in medio: & uita duplex pponitur: quarum alteram ministrat natura: alterā largit̄ gratia. Et quid significet q̄ homo primum quadrupedibus conformat̄: & postea erigitur: & tandem utitur exercitio rationis. Ca. v.

Item quare mundus creatus sit: quare homo: q̄ inanis sit cultus deorum. Ca. vi.

Quare philosophi nequerunt cōprehendere ueritatem integre: quam tamen sicut exēpla declarant: particulatim cōprehenderunt: tamen se defendere nequerūt. Ca. vii.

De immortalitate animæ: & q̄bus eam argumentis Plato sit conatus astruere. Ca. viii.

Quæ sit de immortalitate aiæ fidelis assertio: et q̄ laborū uirtutūq̄ finis beata æternitas est. Ca. ix.

Item de immortalitate animæ: & q̄ uirtus semel habita ppetuatur: & amitti non potest: & q̄ uita duplex est: & item mortes duæ homini præponuntur. C. x.

De resurrectione corporū mortuorū: & morte: et animarū ppetuitate. C. xi.

Item de immortalitate animæ contra Lucretium & Epicurum. Et de differentia mentis & animæ: et corporum resurrectione. Ca. xii.

Quibus testimoniis immortalitas animæ approbat̄: & futurum iudicium dei. Et quantum Aristoxenus alios uicerit in errore. Ca. xiii.

De fine mundi & errore chaldæorū. De ætate mundi et q̄ post sex ætates: id est sex mille annorum: status mundi mutabitur et renouabit̄. Et q̄ mille anni sunt unus dies dei. Et q̄ post mille annos regnabunt electi dei in terra post iudicium. Ca. xiiii.

Quod submersio Pharaonis & Aegyptiorū: & liberatio Hebræorū de seruitute Aegypti præfigurauit liberationem electorum: & reprobationem damnatorū: quæ futura est in fine mundi. Et q̄ signa multa sicut illā: ita & hanc præcedent liberationem. Et q̄ Romanum impium ante delebitur. Et q̄ in Asiam summa ptās omnium reuertet̄. Et quibus ætatum gradibus Roma creuerit & deficiat. Ca. xv.

Quomodo impiū uentura sit destructio: & quæ illi signa præcessura sunt secundū uaticinia pphetarum & Sibyllæ. Ca. xvi.

De aduentu magni pphetæ qui Helias dicif̄: & quomodo interficietur ab Antichristo: & resurget die tertia & ascēdet in cælum. Et de psecutione ecclesiæ quam inferet Antichristus. Et de miraculis eius. Ca. xvii.

- Quomodo hæc pñunciata sunt & uaticiniis pphetarum: & oraculis gentiliu m uatum
& uersibus sibyllinis. Ca. xviij.
- Quomodo Christus & qbus signis præcedentibus descendet de cælo: ut interficiat Antichristum: & tyrannos: & impios deleat de terra: & q uigiliæ nocturnæ christianorū ideo institutæ sunt: q Christus de nocte uenturus est. Et q dii & cultores eorum dabuntur incendio: ut Sibylla prædixit. Ca. xix.
- Quomodo apientur inferi & resurgent mortui: & qui iudicandi sunt: & q non. Et quomodo hæc Sibylla prædixit. Et qua ratione anima cum immortalis sit: patibilis esse possit secundum stoicos. Ca. xx.
- De potētia dei: quæ p merito cuiusq; potest & homines: & angelos punire. De carnis immortalitate post resurrectionem. De differentia ignis gehennalis: & ignis communis. Et quid in electis: quid in reprobis opetur. Ca. xxi.
- Quod hæc a quibusdam dicuntur esse poetica: & unde ad notitiam uenerint poetarū: quibus de causis corruerint ueritatem: & Lethæum amnem & alia fantastica induxerint. Ca. xxi.
- De resurrectione: & q Pythagoras & alii philosophi inepte locuti sunt: & de anastasi: mentientes animas in uaria transire corpora. Ca. xxi.
- Quod secundum uaticinia Sibyllæ post iudicium per mille annos regnabit in terra filius dei cum electis suis in sancta ciuitate quam constituet. Et q diabolus uinciet mille annis: & omnis creatura mansuescet: & ad iucunditatē seruiet hominib: & Christus ab omnibus coletur ut deus & dominus. Ca. xxiiij.
- Quod non restant ex quarundam scripturarum assertionē nisi ducenti anni usq; ad rerum innouationem. Et q finis non aderit nisi Roma destructa. Ca. xxv.
- Quod elapsis mille annis aurei sæculi post iudicium soluetur item diabolus & concitabit gentes: ut sanctam expugnent ciuitatem: & obsidebūt eam. Et quomodo eam omnino deus destruet & pœnis æternis tradet: electis hominibus translatis ad gloriam angelorum post resurrectionem secundam. Ca. xxvi.
- Exhortatio ut omnes pperent ad suscipiendam cum religione sapientiam: per quas ad beatissimam puenitur æternæ uitæ beatitudinem. Ca. xxvii.
- Lactantii Firmiani de ira dei sequuntur Capitula sæliciter.
- Rohæmium in quo præmittens ordinem dicendorum ad habendam ueritatem docet deum esse cognoscendum. Ca. primum.
- De gradibus p quos ad ueritatem ascenditur: & qui de ipsis gradibus deiciant. Ca. ii.
- Quod nullus asseruit deum irasci & gratia non moueri. Ca. iij.
- Contra Epicurum disputat qui negabat deum irasci: gratificari: & oia puidere. Ca. iij.
- Contra stoicos dicentes in deo fore gratiam: sed non iram. Ca. v.
- Quod deus irascitur. Ca. vi.
- Quod philosophi errant: & q homines ab aliis animatibus maxime differunt religione: quæ hominis est propria. Ca. vii.
- Contra Epicurum religionem subuertentem: & q religio sit habenda. Ca. viii.
- Varias opiniones de mundi opificio: & gubernatione enumerat. Ca. ix.
- Quod mundus dei puidencia factus sit & gubernetur. Ca. x.
- Vtrum unius dei an plurium deorum puidencia mundus regat & constet. Ca. xi.
- Quod religio sit: & hominis sit. Ca. xii.

Quod omnia tam bona quā mala hominis gratia facta sunt.	Ca. xiii.
Cur deus fecerit hominem.	Ca. xiiii.
Vnde ad hominem peccata perueniant.	Ca. xv.
Quæ materia sit in deo miserationis: gratiæ: uel iræ.	Ca. xvi.
Quod deus administrat mundū: & regit hominum actus: & per consequens irascitur.	Ca. xvii.
Quod sine ira peccata non corriguntur.	Cap. xviii.
Quod homo ex corpore uitia: & ex anima uirtutes habeat. Et quod cum uelit deus homines bonos: eorum uitia irascitur.	Ca. xix.
Quod malorum felicitas iræ dei non contradicat: & quod sit deus patientissimus.	Ca. xx.
Si deus irascitur: cur hominem irasci prohibeat.	Ca. xxi.
Epilogus & inductio auctoritatum Sibyllæ Erythrææ ad iram dei perbandam.	Ca. xxii.
Auctoritatibus aliarum Sibyllarum iram dei probat.	Ca. xxiii.
Concludit deum amandū: uerendum: honorificandum: & metuendum.	Ca. xxiiii.
Lactantii Firmiani de opificio dei uel formatione hominis Capitula sequuntur.	
per Rohæmiale capitulum ad Demetrianum: in quo narrat cur hoc opus assumpsit.	Cap. primum.
Quæ deus homini: & quæ cæteris animantibus dedit.	Cap. ii.
Contra Epicuros disputat: qui opera naturæ damnabant: & præcipue quod homo cæteris animantibus imbecillior oriatur.	Ca. iiii.
Contra Epicuros conquerentes homines morbis & immaturæ morti subiectos.	Ca. iiii.
De diuina creationis brutorum animalium: & hominis secundum corpus.	Ca. v.
Contra Epicurum: qui ex atomis fortuito concurrentibus compactum fabricatūque hominem disputauit.	Ca. vi.
De dei prouidentia circa uniuersalem hominis fabricam.	Ca. vii.
De forma hominis & omnium membrorum habitudine: & specialiter de auribus & oculis.	Ca. viii.
Contra eos qui sensus falsos esse contendunt.	Ca. ix.
Ad oculorum fabricam redit: & omnium membrorum habitudinem: sed specialiter quæ usque ad uentrem per cutem apparent.	Ca. x.
De uisceribus & intestinis usque ad membra genitalia.	Ca. xi.
De membris conceptionis: & ipsius conceptus physica ratione.	Ca. xii.
Contra illos qui per uoluptatem membrorum genitalibus abutuntur: & subditorum membrorum forma.	Ca. xiii.
Quod de multis quæ sunt in corpore ratio sciri nequit.	Ca. xiiii.
De obscura uocis ratione.	Ca. xv.
Vbi sit mentis sedes: & qua ratione corpori coniungatur.	Ca. xvi.
Quod anima sit æterna: & quid sit secundum philosophorum uarias opiniones.	Ca. xvii.
Vtrum animus & anima sint idem.	Ca. xviii.
De origine animæ: & an sit.	Ca. xix.
Cur deus dedit spiritum temptatorem.	Ca. xx.
Operis conclusio: & ueritatem superari non posse.	Cap. xxi.

Lactantii Firmiani errata primi libri: quibus ipse deceptus est per fratrem Antoniū Raudensem theologum collecta & exarata sunt.

per Rimus error quādo dicit: & quidem uniuersaliter fieri non posse: quin omne quod fit: aliquando esse cœperit.

Ca. vii.

Secundus error est quando ex præcedenti errore credit deum seipsum genuisse & fecisse. Ibidem.

In secundo libro errata.

- p Primus error quando dicit angelos non statim a mundi principio ad hominū tutelam esse decretos. Ca. xv.
- Secundus error dū dicit deū angelis præcepisse: ne terræ cōtagione maculentur. Ibidem.
- Tertius error dum dicit diabolum angelos paulatim ad uitia pellexisse. Ibidem.
- Quartus error quando dicit angelos dei mulierum cōgressibus inquinatos: & filios genuisse. Ibidem.
- Quintus error quando dicit omnes animas cælo creatas esse. Ca. ix.
- Sextus quando dicit cælum stelliferum esse supremum: & esse sedem ipsius conditoris: & ibi superos omnes habitare. Cap. x.
- Septimus error quando dicit deum posuisse solem & lunam in firmamento. Ibidem.
- Octauus quando dicit animam ex dei substantia esse decisam. Ca. xi. & ca. xiii.
- Nonus quando dicit deum infinitas animas: seu infinitam multitudinem animarū principio procreasse. Ca. xi.
- Pulchra contentio inter Ciceronem & Lactātiū de materia prima. Ille æternam esse dicit: hic creatam nititur comprobare. Ca. ix.
- Sequitur incidens materia de induratione cordis humani: de causa quoq; prædestinationis reprobationisq;. Ca. ix.
- Decimus quando dicit deum post diluuiū instituisse ut homines post centum uiginti annos non amplius uiuerent. Ca. xiiii.
- Arguit Aristotelem qui mundi æternitatem posuit: ipse autem a deo productam esse testatur: quod cum uerissime dicat: tamen ista exiliter ita unde aduersus eum philosophum arguit: ut somniare potius q̄ litigare: ne dicam disputare uideatur. Ca. xi.
- Scribit de diluuiō tempore Deucalionis: & quid antea dixerit de diluuiō: obliuiosus eē dignoscitur. Ca. xi.

Errata tertii libri.

- p Primus error in philosophia: quando dicit si antipodes essent: capita deorsum haberent: pedes uero sursum. Et ubi uere sint antipodes: ibi docetur. Ca. xxiii.
- Secundus quando Platoni dat uitio eum audisse dicere matrimonia eē omnia: sed tam illustram philosophum nequaquā intellexit. Ca. xxi.
- Sequitur defensio Platonis aduersus Aristotelem: qui Platonem ipsum & Socratem reprehendit: q̄ uoluerit uxores esse communes. Ca. xxi.
- Item Platonis alia defensio contra Aristotelem: qui illum & Socratem damnat q̄ uoluerit facultates esse communes. Ca. xxi.
- Tertius quando dixit omnem philosophiam abiiciendam: & eam prolixius infectatur de laudibus Socratis & Platonis. Ca. xiiii.

Quarti libri errata.

- p Primus quando spiritus sancti omnino negat substantiam: & ibi incipit tractatus de trinitate personarum. Ca. vi.
- Secundus error quando dicit ex deo deum: scilicet filium ex prolatione potuisse generari. Ca. viii. & etiam, xiii. & Cap. vii.
- Tertius error quando ait q̄ pater filium: & filius patrem facit. Cap. xxx

Quartus est quādo ait q̄ integrum corpus Christi e patibulo tractum est: ne lāsum & minutum ad resurgendum inhabile redderetur. Ca. xxv.

Quintus error est quādo dicit Christum in Galileam profectū noluisse se Iudæis ostēdere: ne adduceret eos in pœnitentiam: & improbos resanaret. Ca. xx.

Sextus error est quando dicit Pilatum in Christum mortis sententiam nequa quam putulisse. Ca. xviii.

Septimus error quando dicit Christum in principio adolescentiæ a Iohanne esse baptizatum. Cap. xv

Octauus error est quando dicit nihil credendum quod oculis mortalibus cernitur: quā mortale sit necesse est. Ca. xxiiii.

Nonus error est quādo dicit deum uirtutem docere non posse: quia expers corporis nō faciet quæ docebit. Cap. xxiiii.

Decimus quando dicit Christum soluisse legem Moyſi. Ca. xvii.

Libri sexti errata.

Primus error est: quando dicit eos esse stultissimos: qui candelas & careos in ecclesia succendunt. Ca. ii.

Secundus error est quando dicit non esse congruens deum in nostrum adiutorium inuocari debere. Cap. ultimo.

Reprehendit Lactantius Ciceronem: q̄ dixerit eum uirum bonum esse: qui proſit quibus possit: noceat nemini nisi lacessitus iniuriis: sed ibi Cicero defenditur: Lactantius uero iure reprehenditur. Ca. xviii.

Quartus quando dicit si quis liberos ob pauperiem nō poterit educare: sanctius est ut ab uxoris congressione cōtineat: q̄ sceleratis manibus dei opera corrūpat. Ca. xx.

Disputatio pulchra ubi Lactantius reprehendit Ciceronē non recte sensisse de libertate & hospitalitate. & multis aliis: uerū calūniator est: nō ueritatis assertor. Ca. xii.

Errata septimi libri.

Primus error ē quādo dicit cōpletis sex millibus ānoꝝ mundū desit uꝝ eē. C. xiiii

Secundus dum dicit q̄ omnis expectatio de fine mundi non amplius a se q̄ ducētorum uidetur annorum. Eodem loco & Ca. xxii.

Tertius error: & deridendus est dum dicit q̄ incolumi urbe Roma de interitu mūdi nihil esse metuendum. Cap. xxv.

Quartus de diuinatione & astrologia multa incidenter & pulchra dicuntur per Lactantium: nescitur quo oraculo diuinare præsumpserit. Ca. xv.

Quintus quando de fine septimi millesimi: & fine ducentorum annorum sibi met aduersatur & contradicit. Ca. xxv.

Sextus quando mille annos illos famosissimos quibus diabolus carcerandus est: quid si bi uelint non intelligit sed delirat. Ca. xxiiii.

Septimus est quādo dicit hoīes post iudiciū ad paradysum deliciaꝝ redituros. C. xxvi

Octauus error est fortasse somnariet: quando dicit Romanorum imperium in Asiam reuersurum iterum. Cap. xv.

Nonus quando dicit q̄ qui in die iudicii erunt uiui: nequaquam morientur: sed p̄ mille annos infinitam multitudinem generabunt. Ca. xxiiii.

Decimus est quando dicit q̄ gentes in iudicio non extinguent omnino. Ca. xxiiii

Vndecimus est quādo dicit q̄ peracto iudicio ciuitas sancta pulcherrima a deo in medio terræ constituetur. Ca. xxiiii.

- Duodecimus error est quādo implicat in suis eloquiis duos in fine mundi Antichristos esse uenturos: nec imprudens errorem suum percipit. Ca.ultimo.
- Decimus tertius quando cælum medium intempesta nocte: & non ex tenebrosa apiri debere quando dominus ad iudicium uenerit. Ca.xix.
- Decimus quartus quando putat do minum Christum comitantibus angelis aduersū Antichristum in aerem descensurū: & quarto prælio illum supari debere. Cap.xix.
- Decimus quintus est quando credit ante diem iudicii Christū uenturū de cælo cū Antichristo cōflicturū: & ita aduētus duos imprudēs ponit admodū p̄p̄inuos. C.xxiii.
- Decimus sextus quia contra Platonem dislerere & disputare de mundo contemnit: sed friuolis & exilibus nimium argumentis. Ca.primo.
- Decimus septimus quando dicit in resurrectione uniuersali non erit caro illa quam deus homini superiecit huic terrenæ similis. Ca.xxiii.
- Decimus octauus quādo dicit deū in fine mūdi facturū ne sol per triduū occidat: & de Lactāti eloquentia uideat qd Seneca multis annis ante præsenserat. Ca.penulti.
- Decimus nonus error est quando non a deo iudicandos dicit: sed tantum eos qui in dei religione uersati sunt. Ca.xxv.
- Vigessimus error est quādo dicit q̄ illi quos plena iustitia & maturitas uirtutis incoxit: ignem iudicii non sentient. Ca.xxii.
- Vigessimus primus error est quando dicit animas usq; ad diem iudicii in una communiq; custodia detineri reclusas. Eodem loco.
- Vigessimus secundus est quando dicit q̄ q̄ ab inferis suscitabuntur: hi præerunt uiuentibus ueluti iudices. Ca.xxiiii.
- Vigessimus tertius est quando credit ætatem auream propositam a poetis esse ueram: q̄ dem post diem iudicii esse futuram. Ca.ii.
- Ultimus error est quando dicit duo iudicia uniuersalia: duasq; resurrectiones uniuersales esse futuras. Tempus autem intermedium esse mille annorum plenum omni iustitia & pace: omnibusq; deliciis: quo tempore finito scilicet in fine septimi millesimi soluetur diabolus & persequetur fideles ut prius. Ca.ultimo.

His carminibus frater Adam Genuensis increpat fratrem Antonium.

Hic male corripuit stolidis Antonius ausis
 Auctorem: in uariis causa pianda locis.
 Non erat in tenebris errantis imaginis astrum
 Dicere: uel nitidum luce carere iubar.
 Deniq; cum sanctæ ecclesiæ pia lumina constet
 Obsequio: ex tanto conticuisse uiro.
 Tu uero eloquio lingua interdicta latino:
 I cubitum: nam te pensitat eleborum.

L. COELII LACTANTII FIRMIANI DIVINARVM INSTITVTIONVM
ADVERSVS GENTES DE FALSA RELIGIONE. LI
BRI PRIMI PRAEFATIO AD IMPERATO
REM CONSTANTINVM.

Quanta sit & fuerit semper cognitio ueritatis: Et q̄ nec sine religione sapientia: nec
sine sapientia sit probanda religio. Cap. i.

AGNO & excellēti ingenio uiri cū sese doctrinae penitus deditissent:
quicquid laboris poterat impendi: cōtemptis omnibus publicis & pri
uatis actionibus: ad inquirēda ueritatis studium cōtulerūt: existimā
res multo esse praeclearius humanae diuinarumq; rerū inuestigare ac
scire rationē: q̄ struēdis opibus aut cumulandis honoribus inhærere.
Quibus rebus quoniā fragiles terrenaq; sunt: & ad solius corporis
pertinet cultum: nemo melior: nemo iustior effici pōt. Erāt quidē illi
ueritatis cognitione dignissimi: quā scire tantopere cupiuerūt: atq; ita ut eā rebus omni
bus anteponerēt. Nam & abiēcisse quosdā res familiares suas & renūciasse uniuerſis uo
luptatibus cōstat: ut solā nudamq; uirtutē: nudi expeditiq; sequerētur: tantū apud eos.
uirtutis nomen atq; auctoritas ualuit: ut in ea esse sūmi boni praemiū praedicaret. Sed
neq; adepti sūt id quod uolebāt: & operā simul atq; industriā pdiderūt: quia ueritas id
est arcanū sūmi dei: qui fecit oia: ingenio ac propriis nō pōt sensibus cōprehendi: alioqui
nihil inter deū hominēq; distaret: si consilia & dispositiōes illius maiestatis aeternae cogi
tatio assequeretur hūana. Quod q̄ fieri nō pōtuit: ut homini p seipsum ratio diuina
notesceret: nō est passus hominē deus lumē sapiētiāe regrentē diutius oberrare: ac sine
ullo laboris effectu uagari per tenebras inextricabiles: aperuit oculos eius aliquādo: &
notionē ueritatis munus suū fecit: ut & humanā sapiētiā nullā esse mōstraret: & errā
ti ac uago uia cōsequēda immortalitatis ostēderet. Verē quoniā pauci utunt hoc caelesti
beneficio ac munere: quod obuoluta i obscuro ueritas latet: eaq; uel cōtemptui doctis
est: quia idoneis assertoribus ager: uel odio indoctis ob insitā sibi austeritatē: qua natu
ra hominū procliuſ in uitia pati nō potest. Nā quia uirtutibus amaritudo permixta
est: uitia uero uoluptate cōdita sunt: illa offensi: hac deliniti ferunt i praecipis: ac bonorū
specie falsa mala pro bonis amplectūt. Succurrēdū esse his erroribus credidi: ut & do
cti ad uerā sapiētiā dirigant: & indocti ad uerā religionē. Quae professio multo meli
or: utilior: gloriosior putāda est: q̄ illa oratoria i qua diu uersati non ad uirtutē: sed pla
ne ad argutā malitiā iuuenes erudiebamus. Multo quippe nūc rectius de praecipis ca
lestibus differamus: q̄bus ad cultū uerae maiestatis mētes hominū instruere possumus.
Nec tam de rebus humanis bene meret̄ qui sciētiā bene dicēdi affert: q̄ qui pie atq; i
nocenter docet uiuere: iccirco maiore in gloria philosophi: q̄ oratores fuerūt apud grā
cos. Illi enī recte uiuendi doctores sunt existimati: quod ē lōge praestabilius: quoniā be
ne dicere ad paucos pertinet: bene autē uiuere ad omnes. Multū tamē nobis exercitatio
illa ficta: litiū cōtulit: ut nūc maiori copia & facultate dicendi cām ueritatis porēmus:
quae licet possit sine eloquētia defendi: ut est a multis saepe defensa: tamē claritate ac ni
tore sermonis illustrāda: & quodāmō differēda ē: ut potētius i animos influat: & ui sua i
structa: & luce orōnis ornata. De religiōe itaq; nobis rebusq; diuinis instituit disputatio.
Nam si quidā maximi oratores p̄fessionis suae quasi ueterani decursis opibus actionū

Concordia ad
pauos per am
Bis am mure
ad om̄s

suarum: postremo se philosophiæ tradiderunt: eamque sibi requiem laborum iustissimam
 putauerunt si animos suos in earum rerum: quæ inueniri non poterant: inquisitione tor-
 querent: ut non tam ocium sibi quam negotium quæsisse uideantur. Et quidem multo mo-
 lestius quam in quo fuerant ante uersati: quanto iustius ego me ad illam piam: ueram diui-
 nam sapientiam: quasi ad portum aliquem tutissimum conferam: in qua omnia dictu
 prona sunt: auditu suauius: facilia intellectu: honesta susceptu. Et si quidam prudentes
 & arbitri æquitatis institutiones ciuilibus iuris compositas ædiderunt: quibus ciuium dis-
 sidentium lites contentionesque sopirent: quanto melius nos & rectius diuinas instituti-
 ones litteris prosequemur: in quibus non de stillicidiis aut aquis arcendis: aut de ma-
 nu conferenda: sed de spe: de uita: de salute: de immortalitate: de deo loquemur: ut su-
 perstitiones mortiferas erroresque turpissimos sopiamus. Quod opus nunc nominis tui
 auspicio inchoamus Constantine imperator maxime: qui primus romanorum princi-
 pum repudiatis erroribus maiestatem dei singularis ac ueri: & cognouisti & honorasti.
 Nam cum ille dies felicissimus orbi terrarum illuxisset: quo te deus summus ad beatum
 imperii culmen euexit: salutarem uniuersis & optabilem principatum præclaro inicio
 auspicatus es. Cum euerfam sublatamque iustitiam reducens: teterrimum aliorum facinus
 expiasti: pro quo facto dabit tibi deus felicitatem: uirtutem: diuturnitatem: ut eadem
 iustitia qua iuuenis exorsus es gubernaculum reip. etiam senex teneas: tuisque liberis: ut
 ipse a patre accepisti: tutelam romani nominis tradas. Nam malis qui adhuc aduersus ius-
 tos & aliis terrarum partibus sæuiunt quanto serius: tanto uehementius idem omni-
 tens mercedem sceleris exoluet. quia ut est erga pios indulgentissimus pater: sic aduer-
 sus impios rectissimus iudex: cuius religionem cultumque diuinum cupiens defendere
 quem potius appellem: quem alloquar: Nisi cum per quem rebus humanis iustitia ac
 sapientia restituta est. Omnis ergo huiusce terrenæ philosophiæ auctoribus: nihil cer-
 ti asserentibus: aggrediamur uiam rectam: quos quidem si putarem satis idoneos ad be-
 ne uiuendum duces esse: & ipse sequeretur: & alios ut sequerentur hortarer: sed cum iter
 se magna concertatione dissideant: secumque ipsi plerumque discordent: apparet eorum
 iter nequaquam esse directum: si quidem sibi quisque ut est libitum proprias uias imprefferunt:
 confusionemque magnam querentibus: ueritatem reliquerunt. Nobis autem qui sacramen-
 tum ueræ religionis accepimus: cum sit ueritas reuelata diuinitus: cum doctorem sapi-
 entiae ducemque ueritatis deum sequamur: uniuersos sine ullo discrimine uel sexus uel
 ætatis ad cæleste pabulum conuocamus. Nullus enim suauior animo cibus est quam cogni-
 tio ueritatis: cuius asserendæ atque illustrandæ septem uolumina destinauimus: quis ea
 res infiniti pene sit operis & imensis: ut si quis hæc dilatare atque exequi plenissime uelit:
 tanta illi rerum copia exuperet: ut nec libri modum nec finem reperiatur oratio. Sed nos itcir-
 co breuiter omnia colligemus: quod omnia quæ allaturi sumus tam clara sunt & lucida: ut ma-
 gis misce esse uideatur tam obscuram uideri hominibus ueritatem: & his præcipue qui sapien-
 tes uulgo putantur: uel quod tantummodo instituendi nobis homines erunt: hoc est ab errore
 quo sunt impliciti ad rectiorem uiam reuocandi. Quod si fuerimus ut spero assecuti:
 mittemus eos ad ipsum doctrinæ uberrimum fontem ac plenissimum: cuius haustu atque
 potu conceptam uisceribus sitim sedent: ardoremque restinguant. Eruntque illis omnia facilia:
 prona: manifesta: modo ne pigeat ad percipiendam sapientiae disciplinam legendi uel au-
 diendi patientiam commodare. Multi enim uariis superstitionibus pertinaciter inhæren-
 tes obdurant se contra manifestam ueritatem: non tam de suis religionibus: quas prauè asserunt
 bene meriti quam de se male: quod cum habeant iter rectum: deuios sequuntur anfractus: planum deserunt

nunt: ut per præcipitium labant: lucem relinquunt: ut in tenebris cæci ac debiles jaceant. His consulendum est: ne contra se purgent: uelintq; se tandem ab inueteratis erroribus liberari: quod utiq; facient: si qua re sint nati aliquando peruiderint. Hæc. n. prauitatis est causa ignoratio sui: quam si quis cognita ueritate discusserit: sciet quo referenda: & quæ admodum sibi uita degenda sit. Cuius scientiæ breuiter summam circūscribo: ut neq; religio ulla sine sapientia suscipienda sit: nec ulla sine religione probanda sapientia.

De errore philosophorū euacuantium prouidentiam: & publica statuentium fide. Cap. ii.

Uscepto igitur illustrandæ ueritatis officio non putavi adeo necessarium ab illa quæstione principium sumere: quæ uidetur prima esse natura. Sit ne prouidentia: quæ rebus oibus consulat: an fortuito uel facta sint omnia uel gerantur. Cuius sententiæ auctor est Democritus: confirmator Epicurus: sed & antea Prothagoras: quod deos in dubium uocauit: & postea Diagoras qui exclusit: & alii nonnulli: qui non putauerunt deos non esse: quod aliud effecerunt: ut nulla esse prouidentia putaretur: quos tamen cæteri philosophi ac maxime stoici acerrime retunderunt: dicentes nec fieri mundum sine ulla ratione potuisse: nec constare nisi summa ratione regeretur. Sed & M. Tullius quis academice disciplinæ defensor esset de prouidentia gubernatrice rerum: & multa & sæpe diseruit: stoicorum argumenta confirmans & noua ipse asserens plurima: quod facit tum in oibus suæ philosophiæ libris: tum maxime in his quæ sunt de natura deorum. Nec difficile sane fuit paucorum hominum prauæ sententiarum redarguere mendacia: testimonio populorum atq; gentium in hac una re non dissidentium. Nemo est. n. tam rudis: tam feris moribus: qui non oculos suos in cælum tollens tamen si nesciat cuius dei prouidentia regatur hoc omne: quod cernitur: aliquam tamen esse intelligat ex ipsa rerum magnitudine: motu: dispositione: constantia: utilitate pulchritudine: temperatione. Nec posse fieri quin id quod mirabili ratione constat: nisi consilio maiore aliquo sit instructum. Et nobis utiq; facillimum est exequi hanc partem quam libet copiose. Sed qua multum inter philosophos agitata res est: & prouidentiam tollentibus satis responsum uidetur ab hominibus argutis & eloquentibus: & sollertia diuinæ prouidentiae per totum hoc opus: quod suscepimus: sparsim dicere nos necesse est. Omittamus hanc in præsentia quæstionem: quæ cum cæteris sic cohæret: ut nihil a nobis differi posse uideatur: ut non simul de prouidentia disseratur.

An potestate unius dei mundus regatur: an multorum.

Cap. iii.

Itaque nostri operis exordium quæstio illa consequens ac secunda. Vtrum potestate unius dei mundus regatur: an ne multorum? Nemo est qui deum sapienter: rationemq; secum putet: qui non unum esse intelligat: qui & condiderit omnia & eadem quæ condidit: uirtute moderetur. Quid enim multis opus est ad mundi regimen sustinendum: nisi forte arbitremur si plures sint: minus habere singulos neruorum atq; uirium. Quod quidem faciunt ii qui esse multos uolunt: quia necesse est imbeciles esse: si quidem singuli sine auxilio reliquorum: tantæ molis gubernaculum sustinere non possent. Deus autem qui est æterna mens: ex omni utiq; parte perfectæ consumatæq; uirtutis est. Quod si uerum est: unus sit necesse est. Potestas enim uel uirtus absoluta retinet suam propriam firmitatem. Id autem solidum extimandum est: cui nihil decedere: id perfectum: cui nihil possit accidere. Quis dubitet potentissimum esse regem: qui totius orbis habet imperium? Neq; immerito cum illius sint quæ ubiq; sunt omnia: cum ad eum solum omnes undiq; copiae congregantur. At si plures partiatur orbem: minus certe opum: minus uirium singuli habebunt: cum intra præscriptam portionem se quisq; contineat. Eodem etiam modo si diu plures sunt: minus ualebunt: aliis tantundem in se

habentibus. Virtutis autem perfecta natura in eo potest esse: in quo totum est: quod in eo in quo pars exigua de toto est. Deus uero si perfectus est: quia perfectus est (ut esse debet) non potest esse nisi unus: ut in eo sint omnia. Deorum igitur uirtutes ac potestates inferiores sint necesse est: quia tantum singulis deest: quantum in ceteris fuerit: ita quanto plures: tanto minores erunt. Quid quod illa summa rex potestas ac diuina uis: ne semel quidem diuidi potest? Quicquid enim capit: diuisionem & interitum capiat necesse est. Si autem interitus procul est a deo: quia incorruptibilis est & aternus: consequens est: ut diuidi potestas aeterna non possit. Deus ergo unus est si nihil aliud esse potest: quod tantum de capiat potestatis. At si tamen qui multos esse arbitrantur: officia inter se dicunt esse partitos: de quibus omnibus suo loco disputabimus. Illud interim quod ad praesentem locum pertinet: teneo. Si partiti sunt officia inter se: eodem reuoluitur res: ut ex his qui libet sufficere omnibus nequeat. Perfectus igitur non erit qui cessantibus ceteris: non potest omnia gubernare. Ita fit ut ad regendum mundum unius perfecta uirtute magis opus sit: quam imbecillitate multorum. Qui autem putat hanc tantam magnitudinem non posse ab uno regi: fallitur: nec enim quanta sit potestas diuinæ maiestatis intelligit: si existimat singularem deum qui facere mundum potuit: eundem regere non posse quem fecit. At si concipiat animo quanta sit diuini huius opis immensitas: cum antea nihil esset: tamen uirtute atque consilio dei ex nihilo esse conflata. Quod opus nisi ab uno inchoari perficique non potuit: iam intelliget multo facilius ab uno regi quod est ab uno constitutum. Dicat fortasse aliquis: ne fabricari quidem tam immensum opus mundi: nisi a pluribus potuisse: quanlibet multos: quanlibet magnos faciat: quicquid in multis magnitudinis potestatis: uirtutis: maiestatisque posuerit: id totum in unum confero: & in uno esse dico: ut tantum in eo sit istarum rerum: quantum nec excogitari: nec dici potest. Quia in re quoniam & sensu deficimus & uerbis: quia neque tantæ intelligentiæ lucem pectus humanum: neque per explanationem tantarum rerum capit lingua mortalis: id ipsum intelligere nos oportet: ac dicere. Video rursus quid e contrario dici possit: tales enim illos plures: quale nos uolumus unum. At hoc fieri nullo pacto potest: quod singulorum potestas progredi longius non ualebit: occurrentibus sibi potestatibus ceterorum. Necesse est enim ut suos quisque limites aut transgredi nequeat: aut si transgressus fuerit: suis alterum finibus pellat. Non uident qui deos multos esse credunt: fieri posse ut aliqui diuersum uelut: ex qua re disceptatio inter eos & certamen oriatur: sicut Homerus bellantes inter se deos finxit: cum alii Troiam capi uellent: alii repugnarent. Vnius igitur arbitrio mundum regi necesse est. Nisi enim singularum partium potestas ad unam prouidentiam referatur: non poterit summa ipsa constare unoquoque curante nihil amplius: quam quod ad eum proprie pertineat. Sicut ne res quidem militaris nisi unum habeat ducem atque rectorem. Quod si in uno exercitu tot fuerint imperatores: quot legiones: quot cohortes: quot cunei: quot halæ: primum nec instrui poterit acies: unoquoque periculum recusante: nec regi facile aut temperari: quod suis propriis consiliis utantur omnes: quorum diuersitates plus noceant: quam profint. Sic in hoc rerum naturæ imperio nisi unus fuerit: ad quem totius summa cura referatur: uniuersa soluentur: & corruent. Dicere autem multorum arbitrio regi mundum: tale est: quale si quis affirmet in uno corpore multas esse mentes: quoniam multa & uaria sunt ministeria membrorum: ut singulos corporis sensus: singula mentes tegere credant. Item multi affectus quibus commoueri solemus uel ad iram: uel cupiditatem: uel lætitiā: uel metum: uel ad miserationem: ut in his omnibus totidem mentes putent operari. Quod si quis profecto dicat: ne ipsam quidem quæ una est habere uideatur:

quod si in uno corpore tantarum rerum gubernationem mens humana possideat: & uni-
uersis simul intenta est: cur aliquis existimet mundum non posse ab uno regi: a pluribus
posse? Quod quia intelligunt isti assertores deorum: ita eos praesse singulis rebus: ac
partibus dicunt: ut tamen unus sit rector eximius. Iam ergo ceteri dii non erunt: sed sa-
tellites ac ministri: quos ille unus maximus & potens omnium officiis hiis praefecerit:
ut ipsi eius imperio ac nutibus seruiant: si uniuersi pares non sunt: non igitur dii omnes
sunt. Nec enim potest hoc idem esse quod seruit: & quod dominatur. Nam si deus est
nomen summæ potestatis: incorruptibilis esse debet: perfectus: impassibilis: nulli rei sub-
iectus. ergo dii non sunt: quos parere uni maximo deo necessitas cogit.

Prophetarum asseri testimoniis quod unus tantum sit deus.

Cap. iiii.

Ed quia non frustra falluntur hi: qui hoc putant: causam huius erroris paulo

post aperiemus. Nunc unitatem diuinæ potestatis testimoniis comprobemus.

Prophetæ qui fuerunt admodum multi unum deum prædicant: unum loquun-
tur: quippe qui unius dei spiritu pleni: quæ futura essent pari & consona uoce prædixe-
runt. At. n. ueritatis exptes non putant his esse credendum: illas. n. non diuinas sed humanas uo-
ces fuisse aiunt: uidelicet quia de uno deo præconiū faciunt: aut insani aut mendaces fuerunt.
Atque impleta esse in plerisque quotidie illorum uaticinia uidemus: & in unā sententiā con-
gruens diuinatione docet non fuisse furiosos. Quis. n. mentis emotæ: non modo futura præci-
nere: sed etiam cohærentia loqui possit? Nū ergo fallaces erant qui talia loquebantur? quod ab
his tam longe alienum fuit: quæ ratio fallendi: cum ceteros ab omni fraude cohiberet. Ec-
circo enim a deo mittebantur: ut & præcones essent maiestatis eius: & correctores pra-
uitatis humanæ. Præterea uoluntas fingendi ac mentiendi eorum est: qui opes appetunt:
lucra desiderant: quæ res procul dubio ab illis sanctis uiris abfuit. Ita enim delegato si-
bi officio functi sunt: ut derelictis omnibus ad tutelam uitæ necessariis: non modo in fu-
tuum: sed in diem quidem laborarent contenti ex temporali cibo quem deus submini-
strasset: & hi non modo quæstum ullum habuerunt: sed etiam cruciatus atque mortem.
Amara sunt enim uitiosis ac male uiuentibus præcepta iustitiæ. Itaque hi quorum pecca-
ta arguebantur: & prohibebantur: excruciatos eos acerbissime necauerunt. Ergo a quibus
abfuit studium lucri: abfuit etiam uoluntas. & causa fallendi. quid quod aliqui eorum princi-
pes aut etiam reges fuerunt: in quos cadere non posset suspicio cupiditatis ac fraudis: &
tamen præconium dei singularis eadem: qua ceteri diuinatione fecerunt.

De testimoniis poetarum.

Cap. v.

Ed omittamus sane testimonia prophetarum: ne minus idonea probatio uideatur
esse: de quibus his omnino non creditur. Veniamus ad auctores: & eos ipsos ad ueri-
probationem testes citemus: quibus contra nos uti solent: poetas dico ac phi-
losophos: ex his unum deum probemus necesse est: non quod illi haberent cognitam ueritatem: sed quod
ueritatis ipsius tanta uis est: ut nemo possit esse tam cæcus: qui non uideat ingerentem se oculis
diuinam claritatem. Poetæ igitur quibus deos carminibus ornauerint: & eorum res gestas amplifi-
cauerint summis laudibus: sapissime tamen consentiunt spiritui uel mente una contineri:
regique omnia. Orpheus quod est uetustissimus poetarum: & æqualis ipsorum deorum: siquidem tradit
inter argonautas cum Tyndaridis & Hercule nauigasse: deum uerum & magnū πρωτογον-
νόν. i. primo genitum appellat: quod ante ipsum nihil sit genitum: sed ab ipso sint cuncta gene-
rata. Eundem et φάντασ. i. apparere noniat: quoniam cum adhuc nihil esset: primus ex
infinito apparuerit & extiterit: cuius originem atque naturam quia concipere animo non poterat:
ex aere immenso natum esse dixit πρωτογονός φάετων περίμηκός ἡρώσνιο. i. prin-

DIVINARVM INSTITVTIONVM

Principio genitus Pheaton lōgo aere natus. Aliud. n. amplius qđ diceret: nō hēbat. Hūc ait
 esse oīum deorū parentem: quorū causa cœlum condiderit: liberisq; pspexerit: ut habe-
 rent habitaculum sedemq; cōem: ἐκτισέν αὐτὰν ἅτοις Δουὸν ἄφ' ἑαυτοῦ. n. cōdidit im-
 mortalibus domum incorruptibilem. Natura igit & ratione ducēte intellexit esse prae-
 stantissimam potentiam cœli ac terræ conditricem. Non poterant. n. Iouem dicere: esse
 principem regū: qui erat saturno genitus: neq; saturnum ipsum qui cœlo natus ferebat
 Cœlum aut tanq̄ deum primum constituere nō audebat: quod uidebat esse elementū
 mundi: quod ipsum eguerit auctore. Hæc eum ratio pduxit ad illum deum primoge-
 nitum: cui assignat & tribuit principatum. Homerus nihil nobis dare potuit: qđ pertu-
 neat ad ueritatem: q̄ humana potius q̄ diuina cōscripsit. Potuit Hesiodus: qui deorum
 generationem unius libri opere cōplexus est: sed tamen nihil dedit: non a deo condito-
 re sumens exordium: sed a Chao: quod est rudis inordinatāq; materiæ confusa conge-
 ries: cum explanare ante debuerit chaos ipsum: unde: quando: quō esse aut cōstare cœ-
 pissent. Nimirum sicut ab aliquo artifice: disposita: ordinata effecta sunt omnia: sic ipsā
 materiam fictam esse ab aliquo necesse est. Quis igitur hanc nisi dominus fecerit: cu-
 ius potestati subiacēt omnia. Sed refugit hoc ille dum horret icognitā ueritatem. Nō
 enim musæ instinctu sicut uideri uolebat: in Helicone carmen illud effudit: sed medi-
 tatus uenerat & paratus. Nostros primus Maro non lōge fuit a ueritate: cuius de sum-
 mo deo: quem spiritum ac mentem nominauit: hæc uerba sunt:

Principio cœlum ac treras: camposq; liquentes:

Lucētemq; globum lunæ: titaniaq; astra: Spiritus intus alit: totamq; infusa per artus
 Mens agitat molem: & magno se corpore miscet. Ac nequis forte ignoret: quisnā eēt
 ille spiritus: q̄ tantū haberet ptātis: declarauit alio loco dicens: Deum nāq; ire p oēs

Terrasq; tractusq; maris: cœlūq; pfundū. Hic pecudes: armēta: uiros: genus oē ferarū
 Quenq; sibi tenuis nascentem accrescere uitas. Ouidius quoq; in principio præcla-
 ri operis sine ulla nominis dissimulatione: a deo quem fabricatorem mundi: quem re-
 rum opificem uocat: mundum fatetur instructum. Quod si uel Orpheus: uel hi no-
 stri quæ natura ducente senserunt: in ppetuum defendissent: eandem quam nos sequi-
 mur doctrinam: comprehensa ueritate tenuissent. Sed hæcenus de poetis: ad philoso-
 phos ueniamus: quorū grauior est auctoritas: certiusq; iudiciū: quia non rebus cōmen-
 ticiis: sed inuestigandæ ueritati studuisse credunt. Thales Milesius: q̄ unus e numero
 septem sapientū fuit: q̄ primus oīum quæsisse de cāis naturalibus tradit: aquam esse di-
 xit: a qua nata sunt oīa. Deum aut esse mentem: quæ ex aqua cuncta formauerit. Ita ma-
 teriam oīum regū posuit in humore: principium cāmque nascendi posuit in deo. Pytha-
 goras ita diffiniuit qđ esset deus: animus qui per uniuersas mūdi ptes oēmque naturam
 cōmeans atq; diffusus: ex quo oīa quæ nascunt aialia uitā capiūt. Anaxagoras deū esse
 dixit infinitā mentem: quæ p seipsam moueat. Antisthenes multos qdem esse popula-
 res deos: unū tamen naturalē: summæ totius artificem. Cleātes & Anaximenes æthera
 dicunt esse summum deum: cui opinioni poeta noster assensit.

Tū pater oipotens fœcūdis hymbribus æther Cōiugis in gremiū latæ descēdit: & oēs
 Magnus alit: magno pmixtus corpore fœtus. Chrysippus naturalem uim diuina rōne
 præditā: interdū diuinam necessitatem deū prædicat. Itē Zenon diuinā: naturalemque
 legem. Horū. n. oīum sententia quis sit incerta: eodē tamen spectat: ut pudentiā unam
 esse consentiāt: siue. n. natura: siue æther: siue ratio: siue mens: siue fatalis necessitas: siue
 diuina lex: siue qđ aliud dixeris: idem est quod a nobis dicitur deus. Nec obstat appella-

tionum diuersitas cū ipsa significatione ad unū oīa reuoluant. Aristoteles quī ipse se eum dissideat; ac repugnātia sibi & dicat & sentiat: in summū tamen unā mentem mūdo præesse testat. Plato qui oīum sapientissimus iudicat: monarchiā plene apteq; defendit: nec æthera: aut rōnem: aut naturā: sed ut est: deum noīat: ab eo mundū hunc pfectum atq; mirabilem esse fabricatū. Quem Cicero secutus atq; imitatus i plurimis deum confitet: ac supremū uocat in his libris: quos de legibus scripsit: ab eoq; regi mundum argumentatur: cum disputat de natura deorū hoc mō. Nihil est præsentatius deo ab eo igr mundū regi necesse est. Nulli igr est naturæ obediēs aut subiectus deus: oēm ergo regit ipse naturā. Quid aut sit deus in cōsolatione difinit. Nec uero deus ipse q intelligitur a nobis: alio mō intelligi pōt: nisi mens soluta quædā & libera segregata ab oī cōcertatione mortali: oīa sentiens: & oīa mouens. Annæus quoq; Seneca q ex romanis uel acerrimus stoicus fuit: q̄sape suum deum merita laude psequit. Nam cū de imatura morte disereret: nō intelligis inqt auctoritatē ac maiestātē iudicis tui: rectoris orbis terrarū: cœliq; & deorū oīum deū a quo ista numina quæ singula adoramus & colimus: suspēsa sunt. Itē in exhortatōibus: Hic cū prima fundamēta molis pulcherriā iaceret: & hoc ordiret: quo neq; maius qcū nouit natura: nec melius: ut oīa sub ducibus suis irent: quī ipse p totū se corpus intenderat: tamen ministros regni sui deos genuit. Et q̄ multa alia de deo nr̄is similia locutus est: quæ nunc differo: q̄ aliis locis opportuni ora sunt. Nunc satis est demonstrare summo igenio uiros attigisse: ueritatē ac pene tenuisse: nisi eos retrorsū infucata prauis opiniōibus cōsuetudo rapuisset: q̄ & deos alios eē opinabant. Et ea quæ in usum hoīs deus fecit: tanq̄ prædita eēnt: p diis hēnda & colenda credebantur.

De testimoniis prophetarum & philosophorum: & de testimoniis Cottæ pontificis Trismegisti: & de decem Sibyllis. Cap. vi.

Vnc ad diuina testimonia trāseamus: sed prius unū pferā: qd est simile diuino & ob nimīā uetustatem: & q̄ is quem noīabo: ex hoībus inter deos relatus est. Apud Ciceronē. C. cotta pōtifex disputans cōtra stoicos de religionibus & de uarietate opinionū: quæ solēt esse de diis: ut more academico: oīa faceret icerta: qnq; fuisse Mercurios ait: & enumeratis p ordinē quattuor: q̄ntum fuisse eū: a quo Argus occisus sit: ob eamq; cām in Aegyptū pfugisse: atq; ægyptiis leges ac lras tradidisse. Hūc ægypti πούον γνῶ appellāta quo apud eos primus anni sui mēsis. i. september nomē accepit. Idē condidit oppidū: quod ēt nunc græce uocat Mercurii ciuitas: & Phaemata seruāt & colūt eum religiose. Qui tæti hō fuerit antiq̄ssimus: tamen & instructissimus oī genere doctrinæ: adeo ut ei multarū regū & artū sciētia Thismegisto cognomē imponeret. Hic scripsit libros & quidē multos: ad cognitionē diuinarū rerū ptinentes: in quibus maiestātē summi ac singularis dei asserit: hisdemq; noībus appellat: quibus nos deū & p̄m: ac nequis nomen eius requireret: ὁ ὅν γ μόν esse dixit: eo q̄ noīs p̄prietate non egeat: ob ipsam. s. unitatē: ipsius hæc uerba sunt: ὁ θεός ὅς ἐστι ὁ νόμος τοῦ οὐρανοῦ θεός ἐστὶ ἐστι γὰρ ὁ ὅν ὁ νόμος. id est. Deus autem unus: unus autem noīe nō eget: est. n. qui est sine noīe. Dico igr nomē non est: quia solus est: nec opus est p̄prio uocabulo: nisi cū discrimē exigit multitudo: ut unāquāq; psonā sua nota: & appellatione designes. Deo autem quia semper unus est: proprium nomē est deus. Superest de responsis: carminibusque sacris testimonia: quæ sunt multo certiora proferre. Nam fortasse hi: contra quos agimus: nec poetis putant esse credendum: tanquam uaria fingentibus: nec philosophis: qui errare potuerūt: quia & hi homines fuerunt. M. Varro: quo nemo unq̄ doctior: ne apud græcos quidem neq; apud latinos uixit: in

libris regū diuinā: quos ad. C. Cæsarem scripsit pontificem maximum: cum de quindecim uiris loqueretur: sibyllinos libros ait non fuisse unius Sibyllæ: sed appellari uno nomine sibyllinos: quod omnes scēminæ uates: Sibyllæ sunt a ueteribus nuncupatæ: uel ab unus Delphidis nomine: uel a consiliis decorū denunciandis. σίους enim deos non θεόους & consilium non βούλην sed βούλιαν appellabāt æolico genere sermonis. Itaq; Sibyllam dictam esse quasi θεόβουλιν. Cæteræ Sibyllas decem numero fuisse: easq; omnes enumeraui sub auctoribus: qui de singulis scriptitarūt. Primam fuisse de Persis: cuius mentionem fecerit Nicanor: qui res gestas Alexandri Macedonis scripsit. Secundam Libycam: cuius meminit Euripides in Lamiæ plogo. Tertiā Delphicā: de qua Chrysippus loquitur in eo libro: quem de diuinatione composuit. Quartā Cumæam in Italia: quam Neuius in libris belli punici: Piso in annalibus nominat. Quintā Erythræam: quam Apollodorus Erythræus affirmat suam fuisse ciuem. Eamq; grauius Ilium peritibus uaticinatam & perituram esse Troiam: & Homerū mendacia scripturæ. Sextā samiam: de qua scripsit Eratosthenes in antiquis annalibus samiorū reperisse scriptum. Septimā Cumanam nomine Amaltheam: quæ ab aliis Demophile Herophile nominatur: eamq; nouem libros attulisse ad regem Tarquinium Priscum: ac per eis trecentos philippeos postulasse: regemq; aspernatum præcii magnitudinem & mulieris insaniam illam in conspectu regis tres combussisse: ac per reliquis idem præcium postulasse. Tarquinium multo magis mulierem insanire putasse. Quæ denuo tribus aliis exustis: cum in eodem precio perseveraret: motum esse regem: ac residuos trecētis aureis emisse: quorum postea numerus sic auctus: capitolio resecto quod ex omnibus ciuitatibus & italicis & græcis & præcipue erythræis coacti allatiq; sunt Romam: cuiuscunq; Sibyllæ nomine fuerunt. Octauam Helleponticā in agro troiano natā uico Marineſſo circa oppidum Girgithium: quam scribit Heraclides ponticus solonis & Cyri fuisse temporibus. Nonam Phrygiam: quæ uaticinata sit Anciræ: Decimā Tiburtem nomine Albumeam: quæ Tiburi colitur ut dea iuxta ripas amnis Anienis: cuius in gurgite simulachrū eius inuentum esse dicitur tenens in manu librum. Harū omnium sibyllarum carmina & ferunt & habentur præterq; Cumæ: cuius libri a Romanis occuluntur: nec eos nisi a quindecim uiris inspicere fas est. Et sunt singulæ singuli libri: quod quia sibyllæ nomine inscribuntur: unus esse creduntur: suntq; cōfusi: nec discerni ac suum cuiq; assignari potest præter erythræam: quæ & nomen suum carmini uerū inseruit: & erythræam se noīat ubi prælocuta est: cum esset orta Babiloniæ: sed & nos confuse sibyllam dicemus: sic ubi testimoniis earū fuerit abutendū. Omnes igitur hæc sibyllæ unū deum prædicāt: maxime tamen erythræa: quæ celebrior inter cæteras ac nobilior habetur. siquidem Fenestella diligentissimus scriptor de .xv. uiris dicēs ait: Restituto capitolio rettulisse ad se. C. Curionē cō. ut legati Erythrās mitterent: quod carmina sibyllæ conſuta Romā deportarent. Itaq; missos esse. P. Gabinium: M. Octatiliū. L. Valeriū: quod descriptos a priuatis uersus circa mille Romā deportarunt id supra ostendimus dixisse Varronē. In his ergo uersibus quos legati Romā attulerunt de uno deo hæc sunt testimōia: εἰς θεός ὅς μόνος ἐστὶν ὁ θεὸς ὁ ἀπὲρ μέγας ὁ ἀγέννητος. i. unus deus quod solus principat: isq; amplissimus increatus. Hunc esse solum deum summum qui cœlū fecerit: luminibusq; distinxerit: ἀλλὰ θεός μόνος ἐστὶν πᾶν ἡπὲρ τὰ τὸς ὅς περὶ οἴκον οὐράνιον ἥλιον τέρας τέρας ἡ δὲ ἐοικέναι κάρποφορον γὰρ ἰὸν τέ καὶ ὑδάτος οἰατά πόντον. i. sed deus solus unus eminentissimus: quod fecit cœlū: solēq; & stellas: lunāq; fructiferā terrā & aqua tumores potū. Quod uis: quō solus sit adificator mundi & artifex regū: uel quæ in eo sūt solū coli oportere testatur: ἀντὸν τὸν μόνον

ὄν ὅν τ' ἄσ' ἐβέσθη ἡ γῆ τ' ὅρα κόσμον ὅς μόνος εἰς αἰῶνά ἐξ αἰῶνος ἐτύχεν. i. ipsum qui solus est: colite principem mundi: qui solus est in sæculo atq; a sæculo factus. Item alia Sibylla quæcūq; est cum perferre se ad homines dei uocem diceret: sic ait: μόνος γὰρ εἰμι θεός· καὶ ὄν κ' ἐστὶ θεός ἄλλος: id est solus enim deus sum: & nō est alius. Exequerer nunc testimonia cæterarum nisi & hæc sufficeret: & illa opportunioribus locis reseruarem. Sed cum defendamus causam ueritatis apud eos qui aberrantes a ueritate falsis religionibus seruiūt: quod genus probationis aduersus eos magis adhibere debemus: q̄ ut eos deorum suorum testimoniis reuincamus.

De testimonio Apollinis & deorum.

Ca. vii.

Pollo enim quem præter cæteros diuinum maximeq; fatidicum existimant:

a Colophonæ respondēs quod Delphis credo emigrauerat amœnitate ductus Asia: quærenti cuidam quis esset: aut quid esset omnino deus: respondit uiginti & unum uersibus: quorum hoc principiū est: ἀντὶ φησὶ Διὰ Δακτὸς ἀμνηστὸς τιμὴν ἔλκτος οὐνοῦ μὲν μηδ' ἐλόγῳ Χωροῖ μὲν ὄν ἐμπηρός αἰῶν τόντι θεός μικρὰ Δέ θεοῦ μέρις ἀγγέλοις ἡμῖν: id est, Ex se ortus indoctus sine matre inexpugnabile nomen: nec uerbo capiendum: in igne habitans modica autem dei portio angeli nos. Nunquid potes suspicari de Ioue esse dictum quare matrem habuit & nomē. Quid quod Mercurius ille ter maximus: cuius supra mentionem feci non modo sine matre: ut Apollo: sed sine patre quoq; appellat deum: q̄ origo illi non sit aliūde: nec enim potest ab ullo generari: qui ipse uniuersa generauit: satis ut opinor & argumentis docui: & testibus confirmaui: quod per se satis clarum est. Vnum esse regem mundi: unū patrem: unum deum. Sed fortasse quærat aliquis a nobis idem: q̄ illud quod apud Ciceronem quærit Hortēsius: Si deus unus est: quæ esse beata solitudo queat tanq̄ nos qui unum esse dicimus desertum ac solitariū dicamus. Habet. n. ministros: quos uocamus nuncios. Et est illud uerum quod dixisse in exhortationibus Senecam supra rettuli: genuisse regni sui ministros deum. Verū hi neq; dii sunt: neq; deos se uocari aut coli uolunt: quippe qui nihil præter iussū ac uoluntatem dei faciant. Nec tamen illi sunt qui uulgo coluntur: quorum & exiguus & certus est numerus. Quod si cultores deorum ipsos eos se colere putant: quos summi dei ministros appellamus: nihil est q̄ nobis faciant inuidiam: q̄ unum dicamus: multos negemus. Si eos multitudo delectat: non duo decim dicimus: aut trecentos sexaginta quinque: ut Orpheus: sed innumerabiles esse arguimus eorū errores: qui tam paucos putant. Sciat tamen quo nomine appellari debeant: ne deum uerum uiolent: cuius nomen exponunt dum pluribus tribuunt. Credāt Apollini suo: qui eodem illo responso: ut Ioui principatum: sic etiam cæteris diis abstulit nomen. Tertius. n. uersus ostendit dei ministros: non deos: sed regū ministros appellari oportere. De se q̄dem ille mētitus: qui cum sit e numero dæmonū angelis se dei aggregauit: dū deniq; in aliis responsis dæmonē se esse cōfessus est. Nam cū interrogaret quō sibi supplicari uellet: ita respōdit: πῶνός φέ πᾶν τό Διὰ Δακτέ ὅς μολός ἰόφ κλυθεὶ Δαίμῶν: id est oīa sapiens: oīa doctē: qui p̄ multa ἱsaris exaudi dæmō. Item rursus cum preces in Apollinē sminthium rogatus exprimeret: ab hoc uersu exorsus est: ἀρμόνῳ ἰν κόσμῳ φάεσ' ὀλέ καὶ σ' ὀφέ Δαίμῶν: id est coaptatio mūdi & oīo lucide: & sapiens dæmō. Quid ergo superest nisi ut sua cōfessione uerberibus ueri dei ac pœnæ subiaceat sempiternæ. Nam i alio responso ita dixit: Δαίμῶνες οἱ φοίτωσι περὶ Χτόν' αὐ καὶ περὶ πόντον ἀκάματόι Δαίμῶν τᾶι υἱαὶ μάστιγι θεοῖο. i. dæmones qui p̄gūt circa terrā & circa pontū indefessi: domant uerbere dei. De utrisq; generibus in. i. li.

bro differemus. Interim nobis sat est q̄ dum se honorare uult: & in cœlo collocare: confessus est id: quod res se habet: quomodo sint appellandi qui deo semper assistunt. Retrahant ergo se homines ab erroribus & abiectis religionibus prauis: parentem suum: dominumq; cognoscant: cuius nec uirtus existimari potest: nec magnitudo p̄spici: nec principium comprehendere: cum ad illum mentis humanæ intentio & acumen & memoria prouenerit: quæ subactis & cōsumatis omnibus uis subtitit. Hæret: deficit: nec est aliquid ulterius quo progredi possit: uerum quia fieri non potest: quin id quod sit: aliquando esse cœperit: consequens est: ut quoniam nihil ante illum fuit: ipse ante omnia ex seipso sit procreatus: ideoq; ab Apollie ἀντόφνησ id est ex se ortus. A Sibylla ἀντό-Τένησ id est ex se genitus: & ἄ Τένητός id est igenitus: & ἀπόιντός id est infectus nominatur. quod Seneca homo acutus in exortationibus uidit. Nos inquit aliunde p̄demus. Itaq; ad aliquem respicimus: cui quod est optimum in nobis: debeamus. Alius nos edidit: alius nos instruxit: deus ipse se fecit.

De cæcitate eorum qui plures deos opinant: & unde hic error hūit originē: & q̄ corpus deo non est necessarium: nec propagatio liberorum. Ca. viii.

Is igitur tot & tantis testibus comprobatur unius dei potestate ac prouidentia
h mundum gubernari: cuius uim maiestatemque tantam esse dicit in Timæo Plato: ut eā neque mente concipere: neque uerbis enarrare q̄sq; possit ob nimiam & iextimabilem potestatem. Dubitet ergo aliquis an quicq; difficile aut impossibile sit deo: qui tanta tāque mirifica opera prouidentia excogitauit: uirtute constituit: ratione perfecit: nunc autem spiritu sustentet: potestate moderetur: incogitabilis: ineffabilis: & nulli alii satis notus q̄ sibi. Vnde mihi de tanta maiestate sapius cogitātū qui deos colunt interdum uideri solent tam cæci: tam incogitabiles: tam excordes: tam non multū a mutis animalibus differentes: qui credant eos: qui geniti sunt maris ac scēminæ coitu aliquid maiestatis diuinæq; uirtutis habere potuisse: cum Sibylla Erythræa dicat: ὅ-Δινὰ τοῖ ἀνδρῶν ἐκμήρων μήτρᾱς τέξεδος τέτυπω μέρῶς εἰναι: id est nō potest ex uiri femoribus & uulua deus formatus esse. Quod si est uerum sicuti est: appareret Herculem: Apollinem: Liberum: Mercurium: Iouemq; ipsum cum cæteris homines fuisse: quando sunt ex duobus sexibus nati. Quid est autem tam remotum a deo: q̄ id opus: quod ipse ad propagandam sobolem mortalibus tribuit: & q̄ sine substantia cerpotali nullum potest esse? Diū ergo si sunt immortales: æterni: quid opus est altero sexu: nimirum ut generentur. ipsa progenie quid opus est: cum successione non egeāt: qui futuri sunt semper. Nam profecto in hominibus cæterisq; animantibus diuersitas sexus & coitio & generatio nullam habet aliam rationem: nisi ut omnia genera uiuentium: quoniam sunt conditione mortalitatis obitura: mutua possint successiōe seruari. Deo autem qui est sempiternus: neq; alter sexus neq; successio necessaria est. Dicit aliquis ut habeat ministros: uel in quos ipse possit dominari. Quid ergo opus ē sexu scēmineo: cum deus qui est omnipotens: ut uocatur: sine usu & opera scēminæ possit filios procreare? Nam si quibusdam minutis animalibus id præstitit: ut sibi e foliis natos & suauibus herbis odore legant: cur existimet aliquis ipsum deum nisi ex permixtiōe sexus alterius non posse generare? Illos igitur quos imperiti & insipientes tanquam deos & nuncupant & adorant: nemo est tam inconsideratus: qui nō intelligat fuisse mortales. Quomodo ergo inquit aliq; dii crediti sunt? Nimis quia reges maximi ac potentissimi fuerunt: ob merita suarum uirtutum aut munerum aut artium repertar: cū eati fuissent hiis q̄bus imperitauerant: in memoriā sunt consecrati. quod si qs dubitet:

LIBER PRIMVS

res eorum gestas & facta cōsideret: quæ uniuersa tã poetæ q̃ historici ueteres p̃diderūt.

De Hercule & gestis eius: atq; ortu eius ex Ioue & Alcmena & morte eius. Ca. ix.

Hercules qui ob uirtutem clarissimus & quali Africanus inter deos habetur: nō

h ne orbem terrar: quē peragrasse ac purgasse narrat: stupris: libidinibus: adul

teriis inquinauit: nec mirum cum esset adulterio genitus Alcmenæ. Quid tã

dem potuit in eo esse diuini: qui suis ipse uitis mancipatus: & mares & fœminas cōtra omnes leges infamia: dedecore: flagitio affecit: Sed ne illa quidem quæ magna & mirabilia gessit: talia iudicanda sunt: ut uirtutibus diuinis tribuenda uideatur. Quid enim tam magnificum si leonem aprūq; superauit: si aues sagittis deiecit: si regium stabulum egressit: si uirginē uicit: cingulumq; detraxit: si equos feroces cum domino intemit: Opera sunt ista fortis uiri: hoīs tamen. Illa enim quæ uicit fragilia & mortalia fuerunt. Nulla est enim: quod ait orator tanta uis quæ non ferro aut uiribus debilitari frāgiq; possit. At aiū uincere: iracundiam cohibere: fortissimi est: quæ ille nec fecit unq; nec potuit. Hæc qui faciat non modo ego cum summis uiris cōparo: sed simillimū deo iudico. Vellem adiecisset de libidine: luxuria: cupiditate: insolentia: ut uirtutē eius impleret: quem simile deo iudicabat. Non enim fortior iudicādus est qui leonem: q̃ qui uiolentiam & in seipso inclusam feram superat iracūdiam: aut qui rapacissimas uolucres deiicit: q̃ qui cupiditates auidissimas coercet. Aut qui Amazonem bellatricem: aut qui simum de stabulo: q̃ qui uitia de corde suo egerit: quæ magis sunt perniciosā: quia domestica & ppria mala sūt: q̃ illa quæ uitari poterāt & cauēri. Ex quo fit ut ille solus uir fortis debeat iudicari: qui tēperans & moderatus est & iustus. Quod si cogitet aliquis: quæ sint dei opera: iam hæc quæ mirantur hoīs ineptissimi: ridicula iudicabit. Illa enim non diuinis uirtutibus quas ignorant: sed infirmitate suar: uirium metiuntur: nam illud quidem nemo negauit. Herculem non tātum Euristheo seruisse regi: quod aliquatenus honestum uideri potest: sed impudicæ mulieri Omphalæ: quæ illū uestibus suis indutum sedere ad pedes suos iubebat pensa faciētem: detestabilis turpitudine: sed tanti erat uoluptas. Quid tu inquiet aliquis: Poetis ne credendum putas? Quid ni putem? Non enim ista Lucillius narrat: aut Lucianus: qui diis & hominibus non pepercit: sed potissimum qui deorū laudes canebāt. Ergo quibus credemus: si fidē laudantibus non habemus? Qui hos mētiri putat: proferat alios quibus credamus auctores: q̃ nos doceant q̃ sunt isti dii: Quomō: unde orti: Quæ sit uis eorū: Qui numerus: Quæ ptās: Quid ī his admirabile: quid cultu dignum: Quod deniq; certius utriusq; mysteriū: nullus dabit. Credamus igitur istis qui non ut reprehēderent sunt locuti: sed ut prædicarēt. Nauigauit ergo cum argonautis: expugnauitq; Troiam iratus Laomedonti ob negatam sibi pro filiæ salute mercedem. Vnde quo tempore fuerit: apparet. Idem furore atq; insania pcitus uxorem suam cum liberis interemit: hunc homines deum putant. Sed Philoctetes eius hæres nō putauit: qui facem supposuit arsi: qui arctus suos & neruos cremari ac diffluere uidit: Qui ossa eius ac cineres ī Oetheo monte sepeliuit: quo munere sagittas eius accepit.

De Aesculapio: Apolline: Neptūo ac Marte & Castore: Polluce: atq; Mercurio. Ca. x.

Aesculapius & ipse nō sine flagitio Apollinis natus: quid fecit aliud diuinis ho

a noribus dignū: nisi q̃ sanauit Hyppolitū: mortē sane habuit clariorē quod a

deo meruit fulminari. Hunc Tarquitiū de illustribus uiris differens ait incer

tis parentibus natum expositum & a uenatoribus inuentum canino lacte nutritū Chironi traditum didicisse medicinam: fuisse autem Messenium: sed Epidauri moratum.

Tullius etiā Cynosurū ait sepultū. Quid Apollo pater eius nōne ob amorē quo flagrabat turpissime gergē paup̄ alienū: & muros Laomedōti extruxit: cū Neptūno mercede conductus: quā illi negari potuit impune: ab eoq; rex perfidus qcqd cū diis pepigisset: didicit abnegare. Idē formosū puerū: & dū amat uiolauit: & dū ludit: occidit. Homocida Mars: & p̄ gratiā cædis crimine ab Atheniēsis liberatus ne uideretur nimis ferus & imanis adulteriū cū Venere cōmisit. Castor & Pollux dū alienas sp̄sas rapiūt: eē gemini desierūt. nā liuore iūriæ cōcitatus Idas alterū gladio trāsuerberauit: & eosdem poetæ alternis uiuere: alternis mori narrant: ut iā sint nō deorū tantū: sed omnium mortalium miserrimi: qbus semel mori nō licet. Hos tamē Homerus ābos simpliciter: nō ut poetæ solent: mortuos esse testatur. Nam cū faceret ī muris asidētem Priamō Helenā cūctos græciæ principes recognoscere: solos autem se fratres suos requirere: subiecit oratiōi huiusmodi uersum: Hæc ait: ast illos retinebat terra sepultos. Fur ac nebulo Mercurius quid ad famam sui reliquit: nisi memoriam fraudū suarū? Cælo dignus quia palæstrā docuit: & lyrā primus inuenit. Liberū patrē in senatu deorū sumæ autoritatis primaq; esse sententiæ necesse ē: q̄a præter Iouē solus omnium triūphauit: exercitū duxit: Indos debellauit: sed iunctus ille Imperator iclytus maximus ob amorē ac libidinē turpissime uictus est. Delatus enim Cretā cū semiuiro comitatu nactus est ipudicā mulierē in litore ac fiducia uictoriæ iclitā uir esse uoluit: ne nimium molis esse uideretur: atq; illā patris p̄ditricē fratris iterēptricē ab alio relictā: & repudiatā in cōiugiū sibi uēdicauit & liberā fecit: & cū ea pariter ascēdit in cælū. Quid omniū horū pater Iuppiter qui in solenni precatiōe optimus maximus nominatur. Nonne a prima sua puericia impius ac pene paricida deprehendit? Cū patrē regno expulit ac fugauit: non expectauit mortē decrepiti senis cupiditate regnādi. Et cū paternum solium per uim p̄ arma cepisset: bello est a Titanibus persecutus: quod humano generi principiū fuit malorū: qbus uictis & pace ī perpetuū comparata reliquā sub uitā in stupris adulteriisq; cōsumpsit. Omitto uirgines quas iminuit: id enī iudicari solet tolerabile. Amphitryonē ac Tyndarum præterire non possum: quorū domos dedecore atq; ifamia plenissimas reddidit. Illam uero summā impietatis ac sceleris quod regium puerū rapuit ad stuprū. parū enī uidebatur si in expugnāda scēminarū pudicitia: maculosus ac turpis esset: nisi etiā sexui suo iūriam faceret: hoc est uerū adulteriū quod fit contra naturā: hæc qui fecit uiderimus an maximus: certe optimus nō est: quod nomē a corruptoribus: ab adulteris: ab icestis abest: nisi forte nos erramus: homines qui talia facientes sceleratos uocamus ac perditos: omnibusq; p̄cenis dignissimos iudicamus. Stultus autem. M. Tullius qui. C. Verri adulteria obiecit. Eadem enī Iuppiter quē colebat: admisit. Qui. P. Clodio sororis incestum: At illi optimo maximo eadem fuit & soror & coniunx.

De ipsius Iouis parētibus & ortu & uita eius flagitiosissima: morte & sepultura & opificio poetarum. Ca. xi.

Vis est igitur tam excors: qui hūc in cælo regnare putet qui ne in terra quidē debuit. Non isulse quidam poeta triumphū Cupidinis scripsit: quo ī libro nō mō potētissimū deorū Cupidinē: sed etiā uictorē facit. Enumeratis enim amoribus singulorū quibus ī potestatem cupidinis ditionēq; uenissent: istruit pompam in qua Iuppiter cū cæteris diis ante currū triūphantis ducitur catēnatus. Eleganter id quod dicitur a poeta figuratū: sed tamē non multū distat a uero. Qui cū uirtutis est exps: qui cupiditatibus ac libidinibus malis uincitur: nō cupidini ut ille finxit: sed morti subiectus est sempiternæ. Sed omittamus de moribus dicere: rem cōsideremus ut in

LIBER PRIMVS

telligent homines in quibus miseri uersentur erroribus. Regnare i cælo iouem uulgius existimat: id doctis pariter & indoctis persuasum est. Quod & religio ipsa & precat-
 ones & hymni & delubra & simulacra demonstrant. Eundem tamen saturno & Rhea
 genitum confitentur. Quomodo potest deus uideri: aut ut ait poeta hominū rerumq;
 repertor: ante cuius ortum infinita hominum milia fuerūt: Eorum scilicet qui saturno
 regnante uixerunt: ac priores luce q̄ iuppiter sunt potiti. Video alium deum regem fu-
 isse primis temporibus: alium consequentibus. Potest ergo fieri: ut alius sit postea futu-
 rus. Si enim regnum prius imutatum est: cur desperemus & posterius posse mutari: ni-
 si forte saturnus generare potuit fortiolem: iuppiter non potest. Atq; diuinum imperiū
 aut semper imutabile est: aut si est mutabile: quod fieri non potest: semper utiq; mutabi-
 le est. Potest enim in iuppiter regnū amittere: sicut & pater eius amisit. Ita plane: nam cū
 idem neq; uirginibus neq; maritatis unq; pepercisset: abstinuit se tamen una Thetide:
 quod respōsum fuit maiorem patre suo futurum quisquis ex illa natus esset. Et primū
 in eo prudentia non dei: cui nisi Themis futura dixisset: ipse nesciret. Si autem diuinus
 nō fuit: ne deus quidem fuit: unde ipsa diuinitas nominatur: ut ab homine humanitas.
 Deinde conscientia imbecillitatis: qui timuit utiq; maiorem: quod qui facit: scit utiq; p-
 fecto non esse se maximum: quando quidem potest aliquid maius existere. Idem p sty-
 giam paludem sanctissime iurat: Vna superstitio superis quæ reddita diuis: quæ ē ista
 superstitio: aut a quo reddita est: Ergo aliqua potestas maxima est: quæ peierantes de-
 os puniat: quæ tanta formido est paludis infernæ: si sunt imortales: quid metuunt eam
 quam uisuri non sunt: nisi quos mori necesse est: Quid igitur homines oculos suos in
 cælum tollunt: quid superos deierant: cum ipsi superbi ad inferos deuoluantur: ibiq;
 habeant quod uenerentur & adorent. Illud uero quale est esse fata: quibus dii omnes &
 ipse iuppiter pareat: si parcarum tanta uis est: ut plus possint q̄ cælestes uniuersi: quāq;
 ipse rector ac deus: cur non ille potius regnare dicatur: quæq; legibus a statutis parere
 omnes deos necessitas cogit: Nunc cui dubium est quin is: qui alicui rei obsequiū: ma-
 ximus non sit. nam si sit: nō accipiat fata sed faciat. Nunc ad illud quod omiseram: re-
 deo. In una itaq; sola fuit cōtinentior: cum eam deperiret: & nō uirtute aliqua sed metu-
 successoris. Quæ fortitudo utiq; eius est qui sit mortalis & ibecillis: & nihil quippe q̄
 potuit: & tūc cum nasceretur extingui: sicut frater eius ante genitus extinctus est: qui si
 uiuere potuisset: nunq; minori concessisset imperiū. Ipse autem furto seruatus: furtimq;
 nutritus: ξένος siue ξένον appellatus est: nō ut isti putāt feruore cælestis ignis: uel q̄ uitæ
 sit dator: uel q̄ animantibus inspiret animas: quæ uirtus solius dei est: quam enim possit
 inspirare animam: qui ipse accepit aliūde: Sed q̄ primus ex liberis Saturni maribus ui-
 xerit. Potuerunt igitur homines alium deum habere rectorem: si saturnus non fuisset
 ab uxore delusus. At enim poetæ ista finxerunt. Errat quisquis hoc putat: illi enī de ho-
 minibus loquebant: sed ut eos ornarent: quorū memoria laudibus celebrabāt: deos eē
 dixerunt. Itaq; illa potius ficta sunt: quæ tanq̄ de diis nō illa quæ tanq̄ de hominibus lo-
 cuti sunt: quod clarum fiet exemplo quod iferemus. Danaen uiolaturus iuppiter au-
 reos nummos largiter in sinu eius infudit. Hæc stupri merces fuit. At poetæ: q̄ quasi de
 deo loquebant: ne auctoritate creditæ maiestatis infringere: finxerūt ipsum in aureo
 hymbre delapsum: eadē figura qua hymbres ferreos dicūt: cum multitudinem tæloꝝ
 sagittarumq; describūt. Rapuisse dicitur in aquila Catamitum: poeticus color est: sed
 aut per legionem rapuit: cuius insigne aquila est: aut naui in qua est impositus: tutelā
 habuit in aquila figuratam: sicut taurum figuratum cum rapuit & transuexit Europā:

eodem modo conuertisse in bouem traditur Io Inachi filiam: quæ ut iram Iunonis ef-
fugeret: ut erat iam setis oblita: iam bos transisse dicitur mare: in Aegyptumq; uenisse:
atq; ibi recepta pristina forma: dea facta: quæ nunc Isis uocatur. Quo igitur argumē-
to probari potest nec Europam in tauro sedisse: nec Io factam bouem: quod certus di-
es habetur in fastis: quo Isidis nauigium celebratur: quæ res docet non transisse illā: sed
nauigasse. Igitur qui sapere sibi uidentur: quia intelligunt uiuum terrenumq; corpus
in cælo esse non posse: totam Ganymedeam fabulam pro falso repudiant: non sentiūt
in terra: id esse factum: quia res ac libido ipsa terrena est. Non ergo res ipsas gestas fin-
xerunt poetæ: qd' si facerent sient uanissimi: sed rebus gestis addiderūt quendā colorē
Non. n. obrectātes illa dicebāt: sed ornare cupientes: hinc hoīes decipiunt: maxie q;
hæc oīa ficta eē arbitrāt a poetis: q; colūt: ignorāt: nesciunt: q; sit poeticæ licetiæ modus
quousq; p̄gredi fingēdo liceat: cū officiū poetæ sit i eo: ut ea quæ gesta sunt uere: in ali-
quas spēs obliquis figurationib; us cum dedecore aliquo conuersa traducant. Totū at
quod referas fingere: id est ineptum esse & mendacem potiusq; poetam: sed finxerunt
istā: quæ fabulosa creduntur. Num etiam illa quæ de diis scēminis deorumq; connubi-
is dicta sunt: Cur igitur sic figurantur: sic coluntur: nisi forte non tantum poetæ: sed pi-
ctores etiam fictoresq; imaginum mentiuntur. Si enim Iuppiter qui a uobis dicit' de-
us: nō is est qui ex Saturno & Ope natus est: non oportuit nisi solius simulacrū in tem-
plis oībus collocari. Quid sibi mulier; effigies uolunt? Quid sexus infirmus: in quē
si cecidit hic Iuppiter: cum uero ipsi lapides hominem fatebuntur. Mentitos aiunt esse
poetas: & his tamen credunt: immo uero non esse mentitos re ipsa probant. Ita. n. deorū
simulacra confingunt: ut ex ipsa diuersitate sexus appareat uera esse: quæ dicunt poe-
tæ. Nam quod aliud argumentum habet imago cantamiti: & effigies aquilæ: cum ante
pedes iouis ponuntur in templis: & cum ipso pariter adorantur: nisi ut nefandi scele-
ris ac stupri memoria maneat in æternum. Non igitur a poetis totum fictum est: aliqd
fortasse traductum: & obliqua figuratione obscuratum: quo ueritas inuoluta tegeret:
sicut illud de sortitione regnorum. Aiūt enim Ioui cælum obtigisse: Neptuno mare: in-
ferna Plutoni. Cur non terra potius in sortem tertiam uenit: nisi q; in terra gesta res est.
Ergo illud in uero est: quod regnum orbis ita partiti sortitiq; sunt: ut oriētis imperium
Ioui cederet: Plutoni cui cognomen Agesilao fuit: pars occidentis obtingeret. Eo q; pla-
ga orientis: ex qua lux mortalibus datur: superior: occidentis autem inferior esse uidea-
tur. Sic ueritatem mendacio uelauerunt: ut ueritas ipsa per suasioni publicæ nihil dene-
garet. De Neptuni forte manifestū est: cuius regnum tale fuisse dicimus: quale. M. An-
tonij fuit infinitum illud imperium: cui totius oræ maritimæ potestatem senatus decre-
uerat: ut prædones persequeretur: ac mare omne pacaret. Sic Neptuno maritima oīa
cum insulis obuenerunt: quomodo id probari potest? Nimirum ueteres historiæ do-
cent. Antiquus auctor Eumerus: qui fuit ex ciuitate messana: res gestas Iouis ex cætero-
rum qui dii putantur collegit: historiamq; contexuit ex titulis & inscriptionibus sacris:
quæ in antiquissimis templis habebantur: maximeq; in fano iouis Triphylli: ubi aure-
am colūnam positam esse ab ipso ioue titulus indicabat: in qua columna gesta sua per-
scripsit: ut monumenta essent posteris rerum suarum. Hanc historiam interpretatus ē
Ennius & secutus: cuius hæc uerba sunt: Vbi iuppiter imperium neptuno dat maris: ut
insulis omnibus & quæ loca sunt secundum mare omnibus regnaret. Vera sunt ergo
quæ loquuntur poetæ: sed obtentu aliquo specieq; uelata. Potest & mons Olympus fi-
guram poetis dedisse: ut iouem dicerent cæli regnum esse sortitum: q; Olympus ambi-

LIBER PRIMVS

dignum nomen est & mōtis & cæli. In Olympo aut Iouem habitasse docet historia eadem: quæ dicit: Eadem tempestate iuppiter in monte Olympo maximam partem uitæ colebat: & eo ad eum in ius ueniebant: siquæ res in controuersia erant: item si quis quid noui inuenerat: quod ad uitam humanam utile esset: eo ueniebat: atq; ioui ostendebat. Multa in hunc modum poetæ transserunt: non ut in deos mentiantur: quos colunt: sed ut figuris uersicoloribus uenustatem ac leporem carminibus suis addant: qui autem non intelligunt quomodo aut quare quidq; figuretur: poetæ uelut mendaces & sacrilegos insequuntur. Hoc errore decæpti & philosophi: q; ea quæ de ioue ferunt: minime in deum conuenire uidebantur: duos ioues fecerunt: unum naturalem: alterum fabulosum. Viderunt ex parte quod erat uerum: eum scilicet de quo poetæ loquuntur: hominem fuisse. In illo autem naturali Ioue uulgaris cōsuetudine religionis inducti errauerunt: q; in deum nomen hominis transtulerunt: qui (ut supra diximus) quia solus est: non indiget nomine. Iouem autem illum esse: qui sit ex Ope Saturnoq; natus: negari non potest. Vana igitur persuasio est eorum: qui nomen iouis summo deo tribuunt. Solent enim quidam errores suos hac excusatione defendere: q; coniuncti de uno deo cum id negare non possunt: ipsum se colere affirmant. Verum hoc sibi placere: ut iuppiter nominetur: quo qd absurdus. Iuppiter enim sine contubernio cōiugis filiæq; coli non solet. Vnde qui qui sit: apparet: nec fas est id nomen eo transferri: ubi nec Minerua est ulla: nec Iuno. Quid q; huius nominis proprietas non diuinam uim exprimit: sed humanam: Iouem enim iunonemq; a iuuando esse dictos Cicero interpretatur. Et iuppiter quasi iuuans pater dicitur: quod nec in deum minime cōgruit: quia iuuare hominis est opis aliquid cōferentis in eum: qui sit alienus & exigui beneficii. Nemo sic deum precatur: ut se adiuuet: sed ut seruet: ut uitam salutemq; tribuat: quod multo plus ac maius est q; iuuare. Et quoniam de patre loquimur: nullus pater dicitur filios iuuare: cum eos generat aut educat. Illud enim leuius est: q; ut eo uerbo magnitudo patris beneficii exprimatur: quanto id magis conueniens est deo: qui uerus est pater: per quem sumus: & cuius toti sumus: a quo fingimur: animamur: illuminamur: qui nobis uitam impertit: salutem tribuit: uictum multiplicem subministrat: non intelligit beneficia diuina: qui se iuuari tantūmodo a deo putat. Ergo non imperitus modo: sed & impius est: qui nomine Iouis uirtutem summæ potestatis imminuit. Quare si iouem ex rebus gestis & ex moribus hominem fuisse: in terraq; regnasse:prehendimus. Superest ut mortem quoq; eius inuestigemus. Ennius in sacra historia de scriptis omnibus: quæ in uita sua gessit: ad ultimum sic ait: Deinde iuppiter postq; terras quinq; circuiuit: omnibusq; amicis atq; cognatis suis imperium diuisit: reliquitq; hominibus leges: mores: frumetaq; parauit: multaq; alia bona fecit: immortalis gloria memoriaq; affectus: sempiterna monumenta suis reliquit: ætate persumata in Creta: uitam cōmutauit: & ad deos abiit. Eumq; Curetes filii sui curauerunt: decoraueruntq; cum & sepulchri eius est in Creta in oppido Gnoſo: & dicitur Vesta hanc urbem creauisset: in qua sepulchro eius est inscriptum antiquis litteris græcis ξένος κρόνον: id est latine: Iuppiter Saturni filius. Hoc certe non poetæ tradūt: sed antiquarum litterarum scriptores: quæ adeo uera sunt: ut ea sibyllinis uersibus confirmantur: qui sunt tales.

ΔΑΤΘΝΑΣ ΑΨΥΧΟΥΣ ΝΕΚΥΟΝ ΕΙΔΩΛΑ ΚΑΜΟΝ ΤΩΝ

ΩΝ ΚΡΗΤΗ ΚΑΥ ΧΗΜΑ ΤΑΦΟΥΣ ΗΔΗΣ ΜΟΝΟΣ ΕΧΕΙ: id est dæmones ianes cadauerq; simulacra mortuorum: quorum sepulchra habet Creta male peritura. Cicero de natura deorum cum tres ioues a thelogis nominari diceret: ait tertium fuisse Cretensem Saturnum

filium: cuius in illa insula sepulchrum ostenditur. Quomodo igitur potest deus alibi
 esse uiuus: alibi mortuus: alibi habere templum: alibi sepulchrū? Sciant ergo romani
 capitolium suum: id est summum caput religionum suarum publicarum nihil esse ali-
 ud quā inane monumentum. Veniamus nunc ad eius patrem: qui ante regnauit: & quod for-
 tasse plus habet in se: quod ex coitu tantorum elementorū genitus esse dicatur. Videamus
 quid in eo fuerit deo dignum. In primis illud quod aureum sæculum narratur habuisse: quod
 iustitia sub eo fuerit in terra. Teneo aliquid in eo: quod in eius filio non fuit. Quid enim
 tam conueniens deo: quā iustum regimen ac pium sæculum? Sed cum eadem ratione tra-
 tum esse cogito: non possum putare deum summum: quod uideam esse aliquod antiquius
 cælum scilicet atque terram. At ego deum quaero: ultra quem nihil est omnino: qui fons:
 & origo sit rerum. Hic sit necesse est: qui cælum ipsum condidit: terramque fundauit. Sa-
 turnus autem si ex his natus est (ut putatur) quemadmodum potest esse deus principa-
 lis: qui aliis ortum suum debet? Aut quis praefuit mundo: ante quā Saturnus gigneret?
 Sed hoc poeticum est (ut dicebam paulo ante) figmentū: nec enim fieri poterat: ut ele-
 menta insensibilia: tantoque interuallo separata in unum coirent: ac filium procrearent:
 aut is qui natus esset: non potissimum genitoribus similis existeret: sed eam formam ge-
 reret: quam parentes sui non habebant. Quæramus ergo quid ueritas sub hac figura
 lateat. Minutius sælix in eo libro: qui Octauius inscribitur: sic argumentatus. Saturnū
 cum fugatus esset a filio: in Italiamque uenisset: Cæli filium dictum: quod soleamus eos: quo-
 rum uirtutem miremur: aut eos qui repentine aduenerint: de cælo cecidisse dicere. Ter-
 ræ autem quod ignotis parentibus natos terræ filios noīemus. Sunt hæc quidē similia ueri: nō
 tamen uera: quia constat etiā tum cum regnaret: ita esse habitū. Potuit & sic argumēta-
 ri. Saturnum cum potentissimus rex esset ad retinendam parentum suorum memoriam:
 nomina eorum cælo: terræque ididisse: cum hæc prius aliis uocabulis appellaretur: qua
 ratione & montibus & fluminibus nomina sunt imposita. Neque enim cum dicunt poe-
 tæ de progente Atlantis aut Inachi fluminis id potissimū dicunt: homines ex rebus sen-
 su carentibus potuisse generari: sed eos utique significant: qui nati sunt ex his hominibus
 qui uel uiui uel mortui nomina montibus aut fluminibus indiderūt. Nam id apud ue-
 teres: maximeque græcos usitatum fuit: sic maria eorum traxisse nomen accepimus: qui
 deciderant in ea: ut Aegæum: Icarium: Hellespontum: & in Latio Auentinus uocabulū
 monti dedit: in quo sepultus est. Tyberinus uel Tybris amnis: quo mersus est. Nō ergo
 mirandum si nomina eorum cælo terræque attributa essent: qui reges genuerant poten-
 tissimos. Apparet ergo non ex cælo natum esse: quod fieri non potest: sed ex hoc homi-
 ne: cui nomen Vrano fuit: quod esse uerū Tismegistus auctor est: qui cū diceret admo-
 dum paucos extitisse: in quibus esset perfecta doctrina: in his Vranum: Saturnū: Mer-
 curium: cognatos suos nominauit. Hæc ille quia ignorauit: alio traduxit historiam: qui
 quomodo potuerit argumentari: ostendi. Nunc dicam quomodo: ubi: a quo sit hoc di-
 ctum. non enim Saturnus hoc: sed Iuppiter fecit. In sacra historia sic Ennius tradit. De-
 inde Paneum deducit in montem: qui uocat' cæli stella. Postquā eo ascendit: contēplatus
 est late terras: ibique in eo mōte arā creat cælo. Primus in ea ara iuppiter sacrificauit: in eo
 loco suspexit in cælum: quod nunc nos nominamus: idque quod supra mūdum erat: quod
 æther uocabatur: de sui aui nomine cælo nomen indidit. Itaque iuppiter quod æther uo-
 catur: precans primum cælum nominauit: terræque hostiam quam ibi sacrauit: totā adole-
 leuit. Nec hic tantum sacrificasse iuppiter inuenitur. Cæsar quoque in Arato refert Agla-
 othenem dicere iouem cum ex insula Naxo aduersus Titanas proficisceretur: & sacri

ficiū faceret in littore: aquilam ei in auspicium aduolasse: quam uictor bono omine acceptam tutelæ suæ subiugarit. Sacra uero historia & ante consedisſe illi aquilam in capite: atq; illi regnū portendisſe teſtat. Cui ergo ſacrificare potuit iuppiter niſi cælo auo quē dicit Euhemerus in oceania mortuum: & in oppido Aularia ſepultum.

Quomodo ſtoici ſi gmenta poetarū ad philoſophicā tranſferant rōnem. Ca. xii.

Voniā reuelauimus myſteria poetarum: & ſaturni parētes inuenimus: ad

q uirtutes eius & facta redeamus. Iuſtus in regno fuit: primum ex hoc ipſo iam

deus non eſt: qui fuit. Deniq; q ne iuſtus quidem fuit: ſed impius nō modo in

ſilios quos necauit: uerum etiam in patrem: cui dicitur abſcidiſſe genitalia: quod forſi

tan uere acciderit. Sed homines reſpectu elementi quod dicitur cælum: totam fabulā

explodūt tanq̃ ineptiſſime fictam: quam tamen ſtoici (ut ſolent) ad rationem phyſicā

conantur traducere: quorum ſententiam Cicero de natura deorum diſſerens poſuit.

Cæleſtem inquit: altissiſſimam: æthereamq; naturam: id eſt igneam: quæ per ſe omnia

gigneret: uacare uoluerunt ea parte corporis: quæ coniunctione alterius egeret ad pro

creandum. Quæ ratio in Veſtam potuit conuenire: ſi mas diceretur. Iccirco enim uir

ginem putant Veſtam: quia ignis inuiolabile ſit elementum: nihilq; naſci poſſit ex eo:

quippe qui omnia quæ corripuerit: abſumat. Ouidius in faſtis:

Nec tu aliud Veſtam q̃ uiuam intellige flāmam:

Nataq; de flāma corpora nulla uides.

Iure igitur uirgo eſt: quæ ſemina nulla remittit:

Nec capit: & comites uirginitatis amat. Vulcanoq; id potuit aſcribi: qui quidem pu

tatur ignis: & tamen poetæ eum non abſciderunt. Potuit & Soli: in quo eſt natura & cā

gignētium: nam ſine ſolis igneo calore neq; naſci quicq; neq; augeri poteſt: ut nulli alii

elemento magis opus ſit genitalibus: q̃ calori: cuius foetu concipiuntur: naſcuntur: ſu

ſtentant oīa. Poſtremo etiam ſi ita ſit (ut uolunt) q̃ magi abſciſum eſſe cælū putemus:

q̃ omnino ſine genitalibus natum. Nam ſi per ſe gignit: non indigebat utiq; genitalibus

cum ſaturnum ipſum procrearet. Si uero habuit: & a filio abſciſa ſunt: ortus rerū &

natura omnis interiſſet. Quid q̃ ipſi Saturno non diuinum modo ſenſum: ſed huma

num quoq; adimunt: cum affirmant eſſe eum ſaturnum: qui cūſum & conuerſionem

ſpaciōrum ac temporum continet. Eumq; græce idipſum nomē habere: κρονός enim

dicitur quod eſt idem quod xρονός: id eſt ſpaciū temporis. Saturnus enim eſt appel

latus: q̃ ſaturetur annis. Hæc Ciceronis uerba ſunt exponentis ſententiam ſtoicorum:

quæ q̃ uana ſit: cuius intelligere promptiſſimum eſt. Si enim ſaturnus cæli eſt filius:

quomodo potuit aut tempus a cælo gigni: aut cælū a tempore abſcidi: aut poſtea tem

pus imperio ſpoliari a filio Ioue? Aut quomodo iuppiter natus eſt ex tempore: aut qui

bus annis ſaturari poſſit æternitas: cui nullus eſt finis.

Quomodo poetæ & hiſtorici euacuant ſtoicorū traditionem de Ioue & Saturno &

aliis diis. Ca. xiii.

I ergo uanæ ſunt iſtæ rationes philoſophorū: quid ſupereſt niſi ut uere factum

eſſe credamus: id eſt hominem ab homine abſciſum: niſi forte aliquis exiſtiet

deum fuiſſe: qui timuit cohæredem: cum ſiquid diuinitatis habuiſſet: non pa

tris genitalia debuerit amputare: ſed propria ne iuppiter naſceretur: qui cum regni poſ

ſeſſione priuauit. Idem ſororē ſuam Rheā: quam latine Opem dicimus: cum haberet

uxorem: reſponſo ueritus eſſe dicit mares liberos educare: q̃ futurū eſſet ut a filio pelle

retur: quam rem metuens: natos ſibi filios non utiq; deuorabat (ut ferūt fabulæ) ſed ne

DIVINARVM INSTITVTIONVM

cabat: quanq̃ scriptum sit in historia sacra Saturnum & Opem: ceterosq; tūc homines humanā carnem solitos esitare. Verū primum Iouem leges hoībus moresq; condētem: edicto phibuisse ne liceret eo cibo uesci: qđ si uerū est: quā pōt in eo fuisse iustitia? Sed fictum sane putemus saturnū filios deuorasse mō cum aliqua rōne. Nunc iccirco qđ ait uulgus: comedisse filios suos eum qđ extulerit: sepulturāq; mādauerit. Ops aut̃ cum Iouem peperisset: subtraxit infantem: eumq; nutriendum furtim misit in Cretā. Rursum imprudentiā reprehendendā necesse est. Cur. n. respōsum ab alio accēpit potius? Cur in cālo constitutus in terra non uidebatur? Cur eum corybātes cymbalis fefellerunt? Postremo cur extitit aliqua uis potentior aut maior: quā illius uinceret potestātē? Nimirū senex a iuvene facile uictus est ac spoliatus imperio. Fugit igit̃ expulsus: & in Italiā nauigio uenit: cum errasset diu: sicut Ouidius in fastoz libris refert:

Causa ratis superest: tuscum rate uenit ad amnem

Ante pererrato falcifer orbe deus. Hunc errātem atq; inopem Ianus excēpit: cuius rei argumenta sunt nummi ueteres: in quibus est cum duplici fronte ianus: & in altera parte nauis: sicut idem poeta subiecit:

At bona posteritas puppiū formauit in ære:

Hospitis aduentum testificata dei. Omnes ergo non tantū poetæ: sed hostiarū quoq; ac regū antiquarū scriptores hoīem fuisse cōsentunt: qđ res eius in italia gestas memoriæ prodiderunt. Græci Diodorus & Tāllus, Latini Nepos & cassius & Varro. Nam cum agresti quodā more in italia uiueret:

Is genus indocile ac dispersum montibus altis

Composuit, legesq; dedit: Latiumq; uocari

Maluit: his quoniā tutus latuisset in oris. Censet ne aliquis deum esse: qđ pulsus est: qui fugit: qui latuit: Nemo tā stultus est: qui. n. fugit aut latet: & uim & mortem timeat necesse est. Orpheus qui temporibus eius recentior fuit: aperte saturnū in terra & apud homines regnasse commemorat.

πρωτισ τοσ μὲν ἀνὰ ξένη πικ θόνην κρονός ἀνδρῶν

ἐκ δὲ κρόνον γένε τὰυτός ἀναξ μὲν γὰρ εὐρυπτόξευς. i. primus quidā regnauit terrestrium saturnus uiroz, Ex saturno aut̃ genitus est rex magnus: & late iuppiter sonās.

Item Maro noster:

Aureus hanc uitam in terris saturnus agebat. Et alio loco:

Aureaq; ut perhibent illo sub rege fuere

Sæcula: sic placida populos in pace regebat. Neq; supius dixit i cālo ægisse uitā: neq; inferius supos i pace rexisse. Vnde appet illū regē fuisse terrenū: qđ alibi aptius declarat

Aurea condet Sæcula: quæ rursus latio regnata per arua

Saturuo quondā. Ennius qđem in Euhemero nō primū dicit regnasse saturnum: sed Vranū p̃rem. Initio inq; primus in terris ipium summū cælus hūit. Id regnū una cum fratribus suis instituit atq; parauit. Non magna dissensio: si qđem maximorū auctorū de filio p̃req; dubitatio est: sed tamē utrūq; fieri pōtuit & primus Vranus eminere iter ceteros potentia cēpit: & principatū hīe non regnū: postea saturnus maiores sibi opes cōparauerit: ac regiū nomē ascīuerit. Quid inde Ennius docet in sacra hi. C. xiiii

Vnc quoniā ab his quæ rettulimus: aliq̃tum sacra historia dissentit: apperiamus ea quæ ueris lris cōtinentur: ne poetarū ineptias in accusandis religiōibus seq ac p̃bare uideamur: hæc. n. uera sunt. Exin saturnus uxorem duxit Opem

Titan qđ maior natu erat: postulat ut ipse regnaret: ubi Vesta mater eoz & sorores ceres

LIBER PRIMVS

atq; Ops suadent saturno: ut de regno nō concedat fratri. Ibi titan: q̄ facile deterior eēt: q̄ saturnus: iccirco & q̄ uidebat matrem atq; sorores operā dare: ut saturnus regnaret: concessit ei ut is regnaret. Itaq; pactus est cum Saturno: uti siqd liberorū: uirilis sexus ei natum esset: nequid educaret: id eius rei cā fecit: uti ad suos gnatos regnū rediret. Tum Saturno filius qui primus natus est: eum necauerunt. Deinde posterius nati sunt gemini Iuppiter atq; Iuno. Tum iunonem Saturno in conspectū dedere: atq; iouem clā abscondunt: dantq; eum Vestæ educandū cælantes Saturnū. Item Neptunum clam Saturno Ops parit: eūq; clanculum abscondit ad eundem modū. Tertio partu Ops parit geminos: Plutonem & Glaucā. Pluto latine est diespiter: alii Orcū dicunt: ibi Glaucā filiam Saturno ostendunt: ac filium Plutonem cælant atq; abscondūt. Deinde Glauca parua emorit. Hæc (uti scripta sunt) iouis fratrumq; eius stirps aut cognatio in hunc modum nobis ex sacra scriptione traditū est. Itē paulo post hæc refert. Deinde titan postq̄ rescivit Saturno filios p̄creatos atq; educatos esse: clam seducit secū filios suos: qui titani uocant: fratremq; suum Saturnū atq; Opem cōprehendit: eosq; muro circūaggit: & custodiam his apposuit. Hæc historia q̄ uera sit: docet Sibylla Erythræa eadē fere dicens nisi q̄ in paucis quæ ad rem non p̄tinent: discrepat. Iuppiter ergo liberat summi sceleris crimine: q̄ p̄rem uinxisse cōpedibus phibet. Id. n. titan patruus fecit: q̄ ille cōtra pactionē iusq; iurandū mares liberos sustulisset. Reliq̄ historia sic cōtexit: Iouē aduultum cū audiuiisset p̄rem atq; m̄rem custodiis circūseptos: atq; in uicula cōiectos: uenisse cū magna cretensū multitudinem: titanūq; ac filios eius pugnādo uicisse: parētes uiculis exemisse: patri regnū reddidisse: atq; ita in cretā remeasse. Post hæc deinde Saturno datā sortem: ut caueret ne filius eum expelleret. Illum eleuandæ sortis atq; effugiēdi periculi grā insidiatū iouī: ut eum necaret. Iouem cognitis insidiis regnum sibi denuo uendicasse: ac fugasse saturnū: q̄ cū iactatus eēt p̄ oēs terras p̄sequentibus armatis: quos ad eū cōprehendendum uel necādum iuppiter miserat: uix i Italia locū in quo lateret: iuenit.

Qua ratione homines dii cœperint nominari.

Cap. xv.

Vibus ex rebus cum constet illos hoīes fuisse: non tamen est obscurū: qua rōne dii cœpint nominari. Si enim nulli reges ante Saturnū uel Vranū fuerunt p̄pter hominum raritatem: qui agrestē uitam sine ullo rectore uiuebant: nō est dubium: quin illis temporibus homines regem ipsum totamq; gentem summis laudibus ac nouis honoribus iactare cœperint: ut ēt deos appellarēt: siue ob miraculum uirtutis hoc uere putant rudes adhuc & simplices: siue ut solet in adulationē præsētis potentia: siue ob beneficia quibus erant ad humanitatem cōpositi. Deinde ipsi reges cum cari fuissent his: quorum uitam cōposuerant: magnum sui desiderium mortui reliquerunt. Itaq; homines eorum simulacra finxerunt: ut hērent aliquod ex imaginum contemplatione solatium. Progressiq; longius per amorem: memoriam defunctorum colere cœperunt: ut gratiam referre benemeritis uiderentur: & successores eorum allicerent ad bene imperandi cupiditatem: quod Cicero de natura deorum docet dicēs: Suscepit autem uita hominum consuetudoq; communis: ut beneficiis excellentes uiros in cælum fama ac uoluntate tolleret. Hinc Hercules: hinc Castor: hinc Polux: hinc Aesculapius: hinc Liber. Et alio loco atq; alio in plerisq; ciuitatibus intelligi potest: ac uendæ uirtutis gratia: aut quo libētius reipublicæ periculum adiret optimus quisq; uiro- rum fortium memoriam honore deorum immortalium consecratam. Hac scilicet ratione Romani Cæsares consecrauerunt: & Mauri reges suos. Sic paulatim religiones esse cœpere: dum illi primi qui eos nouerant: eo ritu suos liberos ac nepotes: deinde omnes po-

DIVINARVM INSTITVTIONVM

stros imbuerunt. Et hi tamen summi reges ob celebritatē nominis in prouinciis omnibus colebantur. Priuati uero singuli populi gentis aut urbis conditores: seu uiri fortitudinis insignes erant: seu scēminā castitate mirabiles summa ueneratione coluerunt: ut Aegyptus Isidem: Mauri Iubam: Macedones Gabyum: Pœni Vranum: Latini Faunum: Sabini Sabum: Romani Quirinum. Eodem utiq; modo Athenæ Mineruā: Samos Iunonem: Paphos Venerem: Lemnos Vulcanum: Naxos Liberum: Apollinem Delphos. Sic per populos atq; regiones uaria sacra suscepta sunt: dum grati homines esse in suos principes cupiunt. Et quos alios honores uita carentibus deferant: inuenire non possunt. Præterea pietas eorum qui successerant: plurimum contulit ad errorem: qui (ut diuina stirpe nati uiderentur) diuinos honores parentibus detulerūt: deferriq; iusserunt. An potest aliquis dubitare quomodo religiones deorum sint institutæ: cum apud Maronem legat Aeneæ uerba sociis imperantis:

Nunc pateras lipate ioui: precibusq; uocate

Anchisen genitorem. Cui non tantum immortalitatem: uerum etiam uentorum tribuit potestatem:

Poscamus uentos: atq; hæc mea sacra quot annis

Urbe uelit posita templis sibi ferre dicatis. Idem scilicet de Ioue Liber & Pan: & Mercurius & Apollo fecerunt: ac postea de hiis ipsis successores eorum. Asserunt etiam poetæ & compositis ad uoluptatem carminibus in cælum eos sustulerūt: sicut faciunt qui apud reges etiam malos panægerycis mendacibus adulātur: quod malum a græcis ortum est: quorum leuitas instructa dicēdi facultate & copia incredibile est quantas mendaciorum nebulas excitauerit. Itaq; admirati eos & susceperūt primi sacra illorum: & uniuersis gentibus tradiderunt. Ob hanc uanitatem Sibylla sic eos increpat:

ἑλλάς δ' ἄντι πέποιτάς ἐπ' ἀνδράς ἡ γέμονος
πρόσ τι δέ δωράτ' ἀτάκ' ἀτάφει μὲν οἷς ἀνάτιος
θυεῖς εἰδολίς τιώσ' ἐν νώπλ' ἀνὴν ἐβ' ἄλ' ἐν

ὥς τέ σ' ἐτάδ' ἐποιεῖν μέγα λόγ' οὐθεοῖο πρὸς ὀπ' οὐδ' ἀπὸ λεγέει μὲν οὖν: idest Græcia quid confidis in uiros principes: ad quid dona inania mortuis ponis: immolas idolis: quis tibi in mentem errorem imposuit: ut hæc perficias magni dei ore relicto. M. Tullius qui non tantum perfectus orator: sed philosophus fuit. Siquidem solus extitit Platonis imitator in eo libro: quo seipsum de morte filiaē consolatus est: non dubitauit dicere deos qui publice colerētur homines fuisse. Quod ipsius testimonium eo debet grauissimum iudicari: q; & augurale habuit sacerdotium: & eisdem se colere: uenerariq; testatur. Itaq; intra paucos uersiculos duas res nobis dedit. Nam dum imaginem filiaē eodem se modo consecraturum esse profiteretur: quo illi a ueteribus sunt consecrati: & illos mortuos esse docuit: & originem uanae superstitionis ostendit. Cum uero inquit & mares & scēminas complures ex hominibus in deorum numero esse uideamus: & eorum in urbibus atq; agris augustissima delubra ueneremur: assentiā eorū sapiētia: quorum ingeniis & inuentis oēm uitam legibus & institutis excultam constitutāq; hēmus. Quod si ullum unq; animal consecrandum fuit: illud profecto fuit: si Cadmi aut Amphitryonis progenies: aut Tyndari in cælum tollenda fama fuit: huic idem honos certe dicandus est: quod quidem faciam. Teq; omnium optimam doctissimāq; approbantibus diis immortalibus ipsis in eorum cœtu locatam ad opinionem omnium mortalium consecrabo. Fortasse dicat aliquis pro nimio luctu delirasse Ciceronem. Atqui omnis illa oratio & doctrina: & exemplis & ipso loquendi genere perfecta nō agri sed

constantis animi ac iudicii fuit. Et hæc ipsa sententia nullum præfert iudicium doloris. Neq; enim puto illum tam uarie: tam copiose: tam ornate scribere potuisse: nisi luctû eius & ratio ipsa: & consolatio amicorum: & temporis longitudo mitigasset. Quid q; idem dicit in libris de republica: idem de gloria? Nam de legibus quo in opere Platonem secutus leges uoluit ponere: quibus putaret usuram esse iustam: & sapientem ciuitatem: de religione ita sanxit: Diuos & eos qui cælestes habiti sunt: colunto. Et illos quos in cælum merita locauerunt. Herculem: Liberum: Aesculapium: Pollucem: Castorē: Quirinum. Item in Tusculanis: cum diceret totum pene cælum humano genere completum: Si uero inquit scrutari uetera: & ex illis ea quæ scriptores Græciæ prodiderūt: eruere coner: ipsi illi maiorum gentium dii qui habentur: hinc a nobis profecti in cælū reperiuntur. Quare quorum demonstrantur sepulchra in Græcia: reminiscere quoniam es iniciatus: quæ traduntur mysteriis. Tum deniq; q̄ hoc late pateat: intelliges. Testatus est uidelicet Attici conscientia ex ipsis mysteriis intelligi posse: q; omnes illi homines fuerunt: qui coluntur: & de Hercule: Libero: Aesculapio: Castore: Polluce incontāter fatentur. De Apolline ac patribus eorum: item de Neptuno: Vulcano: Marte: quos maiorum gentium deos appellauit: timuit aperte confiteri. Et iccirco ait late hoc pater: ut idem de Ioue: cæterisq; antiquioribus diis intelligamus: quorum memoriam si eadē ratione ueteres consecrauerunt: qua se imaginem nomenq; filiarū consecraturū esse dicit ignosci merentibus potest: credentibus non pōt. Quis. n. tam demens: qui consensu & placito innumerabilium stultorū aperiri cælum mortuis arbitretur: aut aliquem qd' ipse non habeat dare alteri posse? Apud Romanos deus Iulius: quia hoc scelerato homini placuit Antonio: deus quirinus: quia hoc pastoribus uisum est: cum alter germani fratris extiterit: alter patriæ paricida. quod si consul non fuisset Antonius. C. Cæsar p suis in rempublicam meritis: & defuncti hominis honore caruisset. Et quidem cōsilio Pisonis soceri: & L. Cælaris propinqui: qui uetabant funus fieri. Et Dolobellæ consulis: qui columnam in foro: id est titulum eius euertit: ac forum expiauit. Nam Romulum desiderio suis fuisse declarat Ennius: apud quem populus amissum regē dolens hæc loq̄t: O Romule Romule dic

Qualem te patriæ custodem dii genuerunt:

Tu produxisti nos intra luminis oras.

O pater: o genitor patriæ: o sanguen diis oriendum. Ob hoc desiderium facilius creditum est Iulio proculo mentienti: qui subornatus a patribus est: ut nūciaret plebi suæ uidisse se regem humano habitu augustiorem: cumq; mādasse ad populum: ut sibi delubrum fieret: se deum esse & quirinum uocari. Quo facto & ipsi populo persuasit Romulum ad deos abiisse: & senatum suspicione cædis regiæ liberauit.

Qua ratione dii esse non possunt: quos sexus discernit. Et q; in naturam dei non accidit aut sexus: aut coitus: aut officium generandi. Ca. xvi.

Oteram his quæ rettuli esse contentus: sed supsunt adhuc multa suscepto operi necessaria. Nam quis ipso religionum capite destructo uniuersa sustulerim: libet tamen psequi cætera: & redarguere plenius inueteratā psuasionem: ut tandem hoies pudeat suorū ac pœniteat errorū. Magnum hoc opus & hoie diguum. Religionum animos nodis exoluere pgo (ut ait Lucretius) qui quidem hoc efficere non poterat: quia nihil ueri afferebat. Nostre est hoc officiū: q; uerū deum asserimus: & falsos refutamus. Illi ergo q; poetas finxisse de diis fabulas opinantur: & deas socias esse credūt: & colunt: reuoluunt imprudentes ad id qd' negauerant: coire illos ac parere. Nec. n. fieri

potest: quin duo sexus generandi causa sint instituti. Recapta uero sexuum diuersitate: non intelligunt consequens esset ut concipiant: quod in deum cadere non potest: sed ut isti putant: nam & Iouis esse filios dicunt & ceterorum deorum. Nascuntur ergo & quoti die quidem dii noui: nec enim uincuntur ab hominibus fecunditate. Igitur deorum innumerabilium plena sunt omnia nullo scilicet moriente. Nam cum hominum uis incredibilis numerus sit inextimabilis: quos tamen sicuti nascuntur: mori necesse est: quod deorum esse tandem putemus: qui tot saeculis nati sunt: immortalesque manserunt. Cur ergo tam pauci coluntur? nisi forte arbitramur non generandi causa: sed tantummodo capiendae uoluptatis duos esse sexus deorum: & ea exercere quae homunculos & facere & pati pudet. Cum uero dicantur aliqui ex aliquibus nati: consequens est ut semper nascantur: siquidem aliquando sunt nati: uel si aliquando nasci desierunt: scire non conueit cur aut quando desierint. Non illepide Seneca in libris moralis philosophiae: Quid ergo est inquit quare apud poetas fallacissimus Iuppiter desierit liberos tollere? Vtque sexagenarius factus est: & illi lex Pappia fabulam imposuit: an impetrauit ius trium liberorum? An tandem illi uenit in mentem ab alio expectes: alteri quod feceris. Et timet ne quis sibi faciat: quod ipse Saturno? At isti qui deos asserunt: uideant quomodo respondeant huic argumento: quod inferemus. Si duo sunt sexus deorum: sequitur concubitus. Si coeunt: & domos habeant necesse est. Nec enim carent uirtute ac pudore: ut hoc promiscue aut in propatulo faciant: sicut multa uidemus facere animalia. Si domos habent: consequens est ut & urbes habeant: & quidem auctore Nasone: qui ait:

Plebs habitat diuersa locis: hac fronte potentes

Caecolae clarique suos posuere penates. Si habent urbes: & agros igitur habebunt. Iam quis non uidet quae sequantur: arare illos & colere: quod quidem uictus causa sit: ergo mortales sunt: quod argumentum retrouersum idem ualeat. Si enim agros non habent: ne urbes quidem. Si urbes non habent: ne domos quidem. Si domibus carent: ergo & concubitu. Si concubitus ab his abest: & sexus foemineus. In diis autem uidemus & foeminas esse: ergo dii non sunt. Dissoluat hoc argumentum si quis poterit. Ita. nam res rem sequitur ut haec ultima necesse sit confiteri. Sed ne quidem illud dissoluet aliquis: ex duobus sexibus alter fortior est: alter infirmior. Robustiores enim mares sunt: foeminae imbecilliores. Imbecillitas autem non cadit in deum: ergo nec foemineus sexus. Huic additur superioris argumenti conclusio: ut dii non sint: quoniam in diis & foeminae sunt.

Quod stoici fidem historiarum & poetarum figmenta inani physica ratione peruertunt: & quae miseriae & turpitudines de diis referantur. Cap. xvii.

o Bhas rationes stoici alio uersus deos interpretantur. Et quia non prauident quod sit in uero: conantur eos cum rerum naturalium ratione coniungere: quos Cicero se-

cutus de diis ac religionibus eorum hanc sententiam tulit. Videtis ne igitur ut a physiciis rebus bene atque utiliter inuestis tractat ratio ad comenticios ac fictos deos: quae res genuit falsas opiniones erroresque turbulentes: superstitiones pene aniles: & formae enim deorum nobis & aetates & uestitus ornatuque non sunt. Genera praeterea: coniugia: cognationes omnes: omniaque traducta ad similitudinem imbecillitatis humanae. Quid planius: quod uerius dici poterit? Romanae philosophiae princeps: & apostrophissimo sacerdotio praeditus comenticios ac fictos deos redarguit: quorum cultus superstitiones pene aniles esse testatur falsis opinionibus erroribusque turbulentis implicatos esse homines querit. Nam totus liber tertius de natura deorum omnes funditus religiones euerit ac delet. Quid ergo a nobis expectatur amplius? Num eloquentia superare possumus Ciceronem: minime id quidem: sed fiducia illi de-

LIBER PRIMVS

fuit ignorantī ueritatē: qđ ipse simpliciter in eodem opere confitetur. At. n. facilius se posse dicere quid nō sit: q̄ quid sit: hoc est falsa se intelligere: uera nescire. Clarū est igit̃ homines fuisse illos: qui dii putantur. Et corꝝ memoriā post mortem consecratā: ideo etiam ætates diuersæ sunt. Et certe imagines singulorum q̄ in eo habitu & ætate singulorum simulacra configurata sunt: in qua quēq; mors deprehendit: cōsideremus (si placeat) erūnas infælicium deorꝝ. Isis filium perdidit. Ceres filiam expulsam: & per orbem terræ iactatam: Latona uix insulam paruā: in qua pareret iuenit. Deū mater & amauit formosum adolescentem: & eundē cum pellice deprehensum exsectis uirilibus semiuium reddidit. Et nunc a gallis sacerdotibus sacra eius celebrantur. Iuno pellices acerriæ persecuta est: quia parere ipsa nō potuit ex fratre. Insulam Samum scribit Varro prius Partheniam nōiatam: q̄ ibi Iuno adoleuerit: ibiq; ēt ioui nupsit. Itaq; nobilissimū & antiquissimū templū eius est Sami: & simulacꝝ in habitu nubentis figuratum: & sacra eius anniuersaria nuptiarꝝ ritu celebrant. Si ergo adoleuit: si fuit uirgo primo: postea mulier: hoīem fuisse: qui non intelligit: pecudem se fateť. Quid loquar obscenitatem Veneris oībus p̄stitutæ libidinibus: non deorꝝ tantum: sed & hoīum. Hæc. n. ex famoso Martis stupro genuit Harmoniā: ex Mercurio Hermaphroditū: qui est natus Androgynus. Ex Ioue Cupidinē. Ex Anchisæ Aeneam: & ex Bute Erycem. Ex Adone qđ nullum potuit: qui ēt tum puer ab apro ictus occisus est: quæ prima (ut i historia sacra continet) artem meretriciā instituit: auctorq; mulieribus i Cypro fuit: uti uulgo corporum quæstum faceret. Quod iccirco iperauit: ne sola præter alias mulieres impudica & uiroz appetens uideret. Etiam ne habet hæc aliquid numinis: cuius plura numentur adulteria: q̄ partus. Sed ne illæ quidem uirgines illibatam castitatē seruare potuerunt. Vnde. n. putemus Erichthonium eē natum. An ex Terra (ut poetæ uideri uolunt) At res ipsa clamat. Nam cum Vulcanus diis arma fecisset: eiq; Iuppiter optionē dedisset premiū (quod uellet) postulandi: iurassetq; (ut solebat) per infernam paludem se nihil negaturꝝ: tum faber claudus Mineruæ nuptias postulauit. Hic iuppiter optius maximus tanta religione cōstrictus: abnuere non potuit: Mineruā tamē monuit repugnare: pudicitiaq; defendere. Tum in illa colluctatōe Vulcanum in terram profudisse aiunt semen: unde sit Etichthonius natus. Idq; illi nomen impositū: ἀπό τῆς ἐπὶ Δῶρ κού τοῦ οὐοῦ: id est ex certamine atq; humo. Cur igitur uirgo eum puerum cum dracōne conclusum & obsignatum tribus uirginibus Cecropidis commendauit: euident (ut opinor) icæstum: quod nullo modo possit colorari. Altera cum pene amatorem suum perdidisset: qui erat turbatis distractus equis: præstantissimum medicum Aesculapiū curando iuueni aduocauit: eumq; sanatum

Secretis alma recondit

Sedibus: & nymphae agerix: nemoriq; relegat:

Solus ubi in siluis italis ignobilis æuum

Exigeret: uersq; ibi nomine uirbius esset. Quid sibi uult hæc tam diligens: tam sollicita curatio: quid secretæ sedes: quid relegatio uel tam longe: uel ad mulierem: uel in solitudinē: quid deinde nōis cōmutatio. Postremo qđ equorꝝ tam p̄tinax abominatio. Quid significāt hæc oīa: nisi cōscientiā stupri: aut amorē minime uirginale. Erat plane cur tantū laborē p̄ tam fidei iuuenē susciperet: q̄a amāti noueræ obsequium pnegaret.

Quomodo refellant hui qui deos esse factos ex hoībus mentiantur. Ca. xviii.

Oc in loco refellendi sunt et hi: qui deos ex hoībus esse factos nō tantū fatent: sed ut eos laudent: etiā gloriant aut uirtutis gratia: ut Hercule: aut munex: ut.

Cererem ac Liberum: aut artium reperta: ut Aesculapium uel Mineruam. Hæc uero quæ ipta sunt: quæq; nō digna: ppter quæ hoies iexpiabili se scelere cōtaminent: hostesq; deo uero fiant: quo contēpto mortuorū sacra suscipiunt: ex singulis rebus ostendā: uirtutem esse dicunt: quæ hoīem tollat in cælum: non illā de qua philosophi dixerūt: quæ posita est in bonis aī: sed hanc corporalem quæ dicitur fortitudo: quæ quoniā præcipua in Hercule fuit: immortalitatem meruisse credit. Quis tam stulte ineptus est: ut corporis uires diuinū uel ēt humanum bonū iudicet: cum sint & maiores pecudibus attributæ: & uno morbo sæpe frangantur: uel ipsa senectute minuantur & corruant. Itaq; idem ille cum deformari ulceribus toros suos cerneret: nec sanari se uoluit: nec senem fieri: ne quando seipso minor aut deformior uideretur. Hunc ergo qui uiuum seipsum cōbusserrat: ascendisse in cælū putauerūt: eaq; ipsa quæ stultissime admirati sunt: simulacris & imaginibus expressa & cōsecrata posuerunt: ut in ppetuum uanitatis eorū monumēta peristeret: q ob necem bestiarū deos fieri credidissent. Sed hæc græcorū fortasse culpa sit: quæ res leuissimas p maximis semp hūerunt. Quid nostri: num sapientiores: q athleticā quidē uirtutē contēnunt: qā nihil obest: sed regiā (quia late solet nocere) sic admirantur: ut fortes & bellicosos duces in deorū cœtū locari arbitrentur. Nec esse ullā aliam ad immortalitatem uia: q exercitus ducere: aliena uastare: urbes delere: oppida excidere: liberos populos aut trucidare: aut subicere seruituti: uidelicet quo plures hoies affligerint: spoliauerint: occiderint: eo se nobiliores & clariores putāt: & ianis gloriæ specie capti sceleribus suis nomen uirtutis iponunt. Iam mallē ut a ferarū cædibus deos sibi fingerēt: q immortalitatem tam cruentā pbarent. Siquis unū hoīem iugulauerit: p cōtaminato ac nefario habetur: nec ad terrenum hoc domiciliū deorū admitti eū fas putant. Ille autē q infinita hoīum milia trucidauerit: cruore cāpos inundauerit: flumina infecerit: non mō in tēplum: sed ēt in cælū admittitur: apd Ennium sic loquitur Aphricanus: Si fas cædēdo cælestia scandere cuiq; est: Mi soli cæli maxima porta patet. Scilicet qā magnā ptem generis humani extinxit ac pdidit. O quis in tenebris Aphricane uersatus es: uel potius o poeta q per cædes & sanguinē patere in cælū ascensum putaueris. Cui uanitati & Ci assentit. Est uero inq Aphricane: nam & Herculi eadē uia ista patuit: tanq ipse plane cū id fieret: ianitor fuerit in cælo. Eadem statuere nō possum: dolendū ne potius an ridendū putem: cum uideā & graues & doctos: & (ut sibi uident) sapiētes uiros: in tam miserādis errorū fluctibus uolutari. Si hæc est uirtus: quæ nos imortales facit: mori equidem malim: q exitio esse q plurimis. Si aliter parari immortalitas non pōt nisi p sanguinē: qd fiet si omnes in concordia consenserint: Quod certe fieri poterit: si pncioso & impio furore plecto innocentes esse ac iusti uelint. Num igit nemo erit i cælo dignus: num pibit uirtus: qā hoibus in homines sauire nō dabit. Sed isti q euerfiones urbium populorumq; summā gloriā cōputant: ocium publicū non ferēt: rapiēt: sauiēt: & iniuriis insolenter illatis humanæ societatis fœdus irrūpent: ut hīc hostem possint: quæ scelera tuis deleant: q lacefferint. Nunc ad reliqua pergamus. Nomen deorū Cereri ac Libero traditio munerū fecit. Possum diuinis docere litteris uinū atq; fruges ante pgeniē cæli atq; Saturni fuisse in usum hoīum: sed ab his sane inuēta esse fingamus. Num pōt plus uideri: aut maius collegisse fruges: hisq; factis panē facere docuisse: aut uuas de uitibus lectas expressisse: uinūq; fecisse: q fruges iplas aut uites generasse: aut ptulisse de terra. Reliquerit hæc sane deus humanis igeniis eruēda: tamē fieri non pōt qn ipsius sint oīa q tribuit sapientiam hoī: ut inueniret & ipsa illa quæ possent inueniri: primus inuenit. Artes quoq; suis inuētoribus immortalitatem peperisse dicunt: ut Aesculapio medicina:

Vulcano fabrica. Colamus igitur & illos: qui fullonicam: sutrinamq; docuerūt. Cur autem figulinæ repertori honos non habetur? An quia isti diuites uasa samia contēnunt? Sunt & aliæ artes: quarum repertores hūmanæ uitæ plurimum profuerunt. Cur non etiam illis attributa sunt templa? sed nimirum. Minerua est quæ omnes repperit. Ideo illi opifices supplicant. Ergo ab his sordibus Minerua ascendit in cælum. Est uero causa cur quisq; derelinquat eum: qui terram cum animantibus: cælum cum astris & luminibus exorsus est: ut eam ueneretur: quæ telam docuit ordiri. Quid ille qui uulnera in corporibus sanare docuit? Num potest esse præstantior: q̄ qui corpora ipsa formauit? sentiendi ac uiuendi rationem dedit? Herbas deniq; & cætera: quibus medendi ars constat: excogitauit ac protulit.

Quod deos uanos & deum uerum nemo simul potest colere. Cap. xix.

Tenim dicet aliquis & huic summo qui fecit omnia: & illis qui partim profuerunt: suam uenerationem esse tribuendam. Primum nec factum est unq; ut qui hos colit: etiā deum coluerit: neq; fieri potest: quoniam si honos idem tribuit aliis: ipse ideo non colitur: cuius religio est illum esse uanum ac solum deum credere. Clamat summus poeta eos omnes qui inuētas uitam excoluere per artes: apud inferos esse: ipsumq; illum medicinæ repertorem talis & artis ad stygias undas fulmine eē detrusum: ut intelligamus quantum ualeat pater omnipotens: qui & deos fulminibus extinguat. Sed homines ingeniose hanc secum habebant fortasse rationem: quia deus fulminari non potest: apparet nō esse factum: immo uero quia factum est: apparet hominem fuisse non deum. Mendacium enim poetarum nō in facto est: sed in nomine. Metuebant enim malum si contra publicam persuasionem faterentur: quod erat uerum. Quod si hoc constat inter ipsos ex hoibus deos factos: cur ergo non credunt poetis: si quādo illos fugas & uulnera: & mortes: & bella: & adulteria describūt. Quibus ex rebus intelligi datur: non potuisse ullo pacto fieri deos: quia ne homines quidem hi probi fuerunt: eaq; in uita sua gesserunt: quæ mortem pariunt sempiternam.

De propria Romanorum religione.

Cap. xx.

Enio nunc ad proprias Romanorum religiōes: quoniam de communibus dixi: Romuli nutrix Lupa honoribus est affecta diuinis. Et ferrem si animal id ipsum fuisset: cuius figuram gerit: cuius auctor est Liuius. Larentiæ esse simulacrum & quidem non corporis: sed mentis ac morum. Fuit enim Fausti uxore: & propter uulgati nominis uilitatem Lupa inter pastores nūcupata est: unde etiam lupanar dicitur: exemplū scilicet Atheniensium in ea figurandi: romani secuti sunt: apud quos meretrix quædam nomine Læna cum tyrannum occidisset: quia nefas erat simulacrum constitui meretricis in templo: animalis effigiem posuerunt: cuius nomen gerebat. Itaq; ut illi monumentum ex nomine: sic isti ex professione fecerūt. Huius nominis etiam dies festus dicatus est: & larentinalia constituta. Nec hanc solam Romani meretricem colunt: sed Faulam quoq;: quam Herculis scortum fuisse Verrius scribit: Iam quanta ista immortalitas putanda sit: quam etiam meretrices assequantur. Flora cum magnas opes ex arte meretricia quæsiuisset: populum Romanum scripsit hæredē: certamq; pecuniam reliquit: cuius ex annuo scēnore suus natalis dies celebraret: editione ludorum: quos appellant Floralia. Quod quia senatui flagitiosum uidebatur: ab ipso nomine argumentum sumi placuit: ut pudendæ rei quædā dignitas adderet. Deā finxerunt esse quæ floribus præsit: eaq; oportere placari: ut fruges cum arboribus aut uiti bus bene prospereq; florescerēt. Eum colorem secutus in fastis poeta nō ignobilē nym

DIVINARVM INSTITVTIONVM

pham narrauit: quæ sit Cloris uocitata: eaq; zephyro nuptâ quasi dotis loco id accepit
 se muneris a marito: ut hêret omnium flor; potestatem. Honestè quidem ista dicunt;
 sed inhonestè turpiterq; creduntur. Non debet cum ueritas quæritur: huiusmodi nos
 uelamenta decipere. Celebrantur ergo illi ludi cū omni lasciuia conueniētes memoriæ
 meretricis. Nam præter uerbor; licentiā: quibus obscenitas omnis effunditur: exuū
 tur etiam uestibus populo flagitante meretrices: quæ tunc minor; fungūtur officio: &
 in conspectu populi usq; ad satietatem impudicor; luminum cum impudendis moti-
 bus detinentur. Cloacinæ simulacrum in cloaca maxima repertum Tati; consecrauit
 & quia cuius esset effigies ignorabat: ex loco illi nomen imposuit. Pauorem: Pallorēq;
 tullus Hostilius figurauit & coluit. Quid de hoc dicā: nisi dignum fuisse qui semp de-
 os suos (sicut optari solet) præsentēs hêret. Ab hoc illud, M. Marcelli de consecratione
 honoris atq; uirtutis honestate nominum differt: re congruit. Eadem uanitate mētem
 quoq; inter deos collocauit senatus: quam profecto si hūisset: eiusmodi sacra nunq; sus-
 cepisset. Magnum Cicero audaxq; conciliū suscepisse Græciā dicit: q; cupidinum &
 amor; simulacra in gymnasiis consecrasset: adulatus est uidelicet Attico: & iri sit homi-
 nem familiarem. Non est enim illud magnū: aut omnino consilium dicendū fuit. Sed
 impudicor; hominum perdita & deplorata nequicia: qui liberos suos quos erudire ad
 honesta deberent: prostituerunt libidini iuuetutis: a quibus flagitior; deos & in illis po-
 tissimum locis: ubi nuda corpora corruptor; luminibus patēt: & in illa coli ætate uolue-
 runt: quæ simplex & improuida prius irriteretur: & in laqueos potest cadere: q; cauere.
 Quid mirum si ab hac gente uniuersa flagitia manarūt: apud quā ipsa uitia religiosa
 sunt: ea; non mō nō uitant: uer; et coluntur. Et ideo huic sententiæ tanq; gracos prudē-
 tia uinceret: adiecit: Virtutes enim oportere: non uitia cōsecrari. Quod si recipis o, M.
 tullii: non uides fore ut irrūpant uitia cum uirtutibus: quia mala bonis adhærent: & in
 animis hoīum potentiora sunt: quæ si uetas cōsecrari: respondebit tibi illa eadē Græcia
 se alios deos colere: ut prosint: alios ne noceant. Hæc, n. semper accusatio est eor;: q; ma-
 la sua pro diis hēnt: ut Romani Rubiginem ac Febrē. Si ergo uitia consecranda nō sunt:
 in quo tibi assentior: ne uirtutes quidem. Non enim per se sapiunt aut sentiunt: neq; in-
 tra parietes aut ædículas luto factas: sed intra pectus collocandæ sunt: & interius com-
 prehendendæ ne sint fabulæ: si extra hominem fuerint collocatæ. Itaq; præclaram illā
 legem tuam derideo: quam ponis his uerbis: Ast illa propter quæ datur homini ascen-
 sus in cælum: mētem: uirtutem: pietatem: fidem: earumq; laudum delubra sunt. Atquæ
 hæc separi ab hoīe nō possunt. Si, n. colēda sunt: hoīe ipso sint necesse est. Si aut sunt ex-
 tra hoīem: qd opus est ea colere: qbus creamus. Virtus colenda est: nō imago uirtutis &
 colēda est nō sacrificio aliquo: aut thure aut pcationē solēni: sed uolūtate sola atq; ppo-
 sito. Nā qd est aliud colere uirtutem: nisi eam cōprehēdere aīo & tenere? Quod unus-
 quisq; simul accepit uelle: consequit. Hic solus uirtutis est cultus: nā religio & uenera-
 tio nulla alia nisi unius dei tenenda est. Quid igr opus est o uir sapientissime supuacu-
 is extructionibus loca occupare: quæ possint humanis usibus cedere? quid sacerdotes
 constituere uana & insensibilia culturos: qd imolare uictimas? Quid tantos sumptus
 uel fingendis uel colendis imaginibus ipendere? Firmius & icorruptius templū est pe-
 ctus humanū: hoc potius ornet: hoc ueris illis numinibus impleatur. Has ergo falsas con-
 secrationes sequit: qd necesse est. Qui, n. uirtutes sic colunt, i. qui umbras atq; imagi-
 nes uirtutū consecretantur: ea ipsa quæ uera sunt: tenere nō possunt. Itaq; nulla in quoq;
 uirtus est: uitis ubiq; dominantibus nulla fides: uno oīa p se quoq; rapiente: nulla pie-

ras nec consanguineis nec parentibus parcente auaritia & cupiditate in uenenū & ferę
ruente: nulla pax: nulla concordia publice bellis sęuientibus: priuatis inimiciis usq;
ad sanguinem furentibus. Nulla pudicitia libidinibus effrenatis omnem sensum & oēs
corporis partes contaminantibus: nec tamen desinunt ea colere: quę figunt & oderunt
Colunt enim thure ac summis digitis: quę sensibus intimis colere debuerunt: qui error
omnis ex illius principalis ac summi boni ignorance descendit. Vrbe a Gallis occupa
ta obsessi in capitolio romani: cum ex mulierę capillis tormenta fecissent: ædem Vene
ri caluę fecerunt. Non igitur intelligunt q̄ uanę sint religiones: uel ex eo ipso q̄ eas his
ineptiis cauillantur. A Lacedæmoniis fortasse didicerant deos sibi ex euentis fingere.
Qui cum Messenios obsiderent: & illi furtim decēptis obessoribus egressi ad diripiē
dam Lacedæmonem cucurrissent: a spartanis mulieribus fusi fugati sunt. Cognitis aut̄
hostium isidiis lacedæmonii sequebant̄. His armatę mulieres obuiā longius exiuerūt
quę cum uiros suos cernerent parare se ad pugnam: q̄ putarent Messenios esse: corpo
ra sua nudauerunt. At illi uxoribus cognitis: & aspectu in libidinem cōcitati: sicut erāt
armati: permixti sunt utiq; prorniscue. Nec enim uacabat discernere: sic iuuenes ab uis
dem antea missi cum uirginibus: ex q̄bus sunt ptheni nati. Propter huius facti memo
riam ædem Veneri armatę simulacrum posuerunt: quod tametsi ex causa turpi: tamē
honestius uidet̄ armatā Venerem consecrasse: q̄ caluā. Eodem tpre Ioui quoq; Pistori
ara apposita est: q̄ eos in quiete monuisset: ut ex omni frumento quod haberent: panē
facerent: & hostium castra iactaret̄: eoq; facto soluta esset obsidio: desperātibus Gallis
inopia subigi posse Romanos: quę ista religionū derisio est: si eorę defensor essem: qd
tam grauius queri possem: q̄ deorę nomen in tātum uenisse contemptū: ut turpissimis
noib; ludibrio hēat̄. Quis nō rideat Fornacē deā: uel potius doctos uiros celebra
dis fornacalibus operari: quis cū audiat deam Mutā: tenere risum queat: Hanc esse di
cunt ex qua sint nati lares: & ipsam Larā nomināt uel Larundam. Quid pręstare co
lenti potest: quę loqui non potest: Colitur & Cæca: quę Herculi fecit iudiciū de fur
to boum: diuinitatem consecuta: quia perdidit fratrem. Et Cunina quę infantes in cunis
tuetur: ac fascinum summouet. Et Stercutius qui stercorādi rōnem primus induxit. Et
Futinus: in cuius sinu pudendo nubentes præsident: ut illarum pudicitiam prior deus
delibasse uideatur. Et mille alia portenta: ut iam uaniores qui hęc colenda susceperint:
q̄ ægyptios esse dicamus: qui monstruosa & ridicula quædā simulacra uenerātur & co
lunt: hęc tamen hēnt aliquam imaginem. Quid qui lapidem colunt informen atq; ru
dem: cui nomen erat Terminus: Hic est quem pro Ioue saturnus dicitur deuorasse: nec
immerito illi honos tribuitur. Nam cum Tarquinus capitolium facere uellet: eoq; i lo
co multorę deorū sacella essent: consuluit eos per auguria: utrum Ioui cedere uellent:
& cedentibus cæteris: solus Terminus māsit. Vnde illum poeta capitolii immobile saxū
uocat. Iam ex hoc ipso q̄ magnus iuppiter inuenitur: cui nō cessit lapis: ea fortasse fidu
cia q̄ illum de paternis faucibus liberauerat. Facto itaq; capitolio: supra ipsum Termi
num foramen est in tecto relictum: ut quia non cesserat: libero celo frueretur: quo ne
ipsi quidem fruebātur: qui lapidem frui putauerunt. Et huic ergo publice supplicatur
quasi custodi finium deo: qui non tantum lapis: sed etiam stipes interdum est. Quid
de his dicā: qui colunt talia: nisi ipsos potissimum lapides ac stipites esse.

De sacrificiis & mysteriis eorum.

Ca. xxi.

Ixi mus de diis ipsis: q̄ colunt̄. Nunc de sacris ac mysteriis eorę pauca dicenda
sunt. Apud cyprios humanā hostiā Ioui Teucrus imolauit. Idq; sacrificiū poste

DIVINARVM INSTITVTIONVM

ris tradidit: quod est nuper Hadriano imperante sublatum. Erat lex apud Thauros in humanam & ferā gentem uti Dianæ hospites imolarētur: & id sacrificiū multis tēpibus celebratum est. Galli Esūm atq; Theutantem humano cruore placabant. Ne latini quidem huius imanitatis expertes fuerunt. Siquidē latialis Iuppiter & nunc sanguine colitur humano. Quid ab his boni precat: qui sic sacrificant: Aut quid tales dii hominibus præstare possunt: quorū pœnis p̄cipiantur: Sed de barbaris non est adeo mirandū quorū religio cum moribus congruit. Nostri uero qui semp mansuetudinis & humanitatis gloriā sibi uendicarunt: nōne sacrilegis his sacris imaniores repperiunt: Hi. n. potius scelerati sunt habendi: q̄ cum sint liberalium disciplinæ studiis expoliti: ab humanitate desciscunt: q̄ qui rudes & imperiti ad mala facinora bonorū ignoratiōe labunt. Apparet tamen antiquū esse hunc imolandi hōiū ritum. Siquidem saturnus in Latio eodem genere sacrificii cultus est: non q̄dem ut hō ad aram imolaret: sed uti in Tyberī de ponte Miluio mittet. Quod ex respōso quodā factitatum Varro auctor est. Cuius respōsi uultus uersus est talis κἀὶ κεφαλαῖς κρονιδῆ καὶ τοῦ πατρὶ πέντε φερότα id est: Et capita saturno: & patri mittite hōiem. Quod quia uidet̄ ambiguū: & fax illi: & hō iaci solet. Verū id genus sacrificii ab Herc. cū ex Hispania rediret: dic̄ eē sublatū ritu tamen p̄manente ut p̄ ueris hōibus imagiues iaceret̄ ex scyrpo: ut Oui. in fa. docet Donec in hæc uenit Tirynthius arua: quot annis Tristia leucadio sacra putata modo. Illum stramineos in aquam misisse quirites Herculis exemplo corpora falsa iace. Hæc sacra uestales uirgines faciunt: ut ait idē: Tum quoq; priscorum uirgo simulacra uirorum Mittere roboreo scyrpea ponte solet. Nam de infantibus: q̄ eidem saturno imolabantur p̄pter odiū iunonis: quid dicā? Nō inuenio tam barbaros: tam imanes fuisse hōies: cū paricidiū suū. i. tet̄ atq; execrabile humano genere facinus sacrificium uocarent: cū teneras atq; innocentes aīas quæ maxime est ætas parentibus dulcior: sine ullo respectu pietatis extinguerent: imanitateq; oīum bestiarū: quæ tamen fœtus suos amāt: feritate superet. O dementiā insanabilem: qd̄ illis isti dii amplius facere possent: si eēt iratissimi: q̄ faciunt p̄picii. Cum suos cultores paricidiis inquant: orbitatibus mactāt: humanis sensibus spoliāt. Quid pōt esse his hōibus sancti: Aut qd̄ in p̄fanis faciēt: q̄ inter aras deorum summa scelera cōmittunt. Postennius Festus in libris historiarum per satyram refert carthaginenses saturno humanas hostias solitos imolare: & cum uicti essent ab Agathocle rege siculorum iratum sibi deum putauisse. Itaq; ut diligentius piaculum soluerent: ducentos nobilium filios imolasse. Tantum religio potuit suadere malorum: Quæ pepit scelerosa atq; ipia facta. Cur ergo clementissimi hōies illi sacrificio cōsulebant: cum tantā ptem ciuitatis occiderent: quantā fortasse ne Agathocles q̄dem uictor occiderat. Ab isto genere sacrorū nō minoris insanix iudicanda sunt publica illa sacra: quorū altera sunt m̄ris deū: in q̄bus hōies suis ipsi uirilibus litant. Amputato. n. sexu nec uiros se: nec fœcias faciunt. Alia Virtutis: quā candē Bellonā uocant: in q̄bus sacerdotes nō alieno sed suo cruore sacrificāt. Sectis nāq; hūeris & utraq; manu directos gladios exercētes currūt: efferūt: insaniūt. Optūe igr̄ q̄nti. i. Phanatico: Istud inq̄t si deus cogit: iratus ē: et ne hæc sacra sunt: Nōne satius est pecudū mō uiuere: q̄ deos tā ipios: tā p̄fanos: tā sanguinarios colere: sed uide isti errores: & hæc tāta flagitia manauerit: suo loco deferēus. Interi uideāus cætera: q̄ caret scelere: ne studio insectadi uideāur eligere peiora.

Isydis ægyptia sacra sunt: quatenus filium paruulum uel perdiderit: uel inuenerit. Nā primo sacerdotes eius deglabrato corpore sua pectora tundunt: lamentantur: sicut ipsa cum perdidit fecerat. Deinde puer producit: quasi inuentus: & in lætitiā luctus ille mutatur. Ideo Lucanus:

Nunquamq; satis quæsitus Osiris.

Semper enim perdunt: semper & inueniunt. Refertur ergo in sacris imago rei: quæ uera gesta est: quæ profecto (si quid sapimus) declarat mortale mulierem fuisse: ac pene orbam: nisi unicum repperisset: quod illum ipsum poetam minime fugit: apud quē Pompeius adolescens morte patris audita: hæc loquitur:

Euoluam busto iam numen gentibus isin:

Et tectum ligno spargam per uulgus osirin. Hic est Osiris: quem Serapin & Serapidem uulgus appellat. Solent enim mortuis consecratis nomina immutari: credo neq; putet eos homines fuisse. Nam & Romulus post mortē Quirinus dictus est: & Læda Nemesis: & Circe Marica: & Ino postq̄ se præcipitauit Leucothea: materq; Matuta. Et Melicertes filius eius Palæmon: atq; Portunus. Sacra uero cereris eleusinæ nō sunt his dissimilia. Nam sicut ibi Osiris puer planctu matris inquiritur: ita hic ad incæstum patris matrimoniū rapta Proserpina: quam quia facibus ex Aetnæ uertice accensis quælis in Sicilia ceres dicitur: iccirco sacra eius ardentium tædæ iactatione celebrantur. Apud Lampfacum Priapo lætabilis uictima est asellus. Cuius sacrificii ratio in fastis hæc redditur. Cum dñi omnes ad festū matris magnæ conuenissent: epulisq; satiati noctem lusibus ducerent: quieuisse humi Vestam: somnūq; cæpisse: ita Priapum somno eius ac pudicitie insidiatū: sed illam intēpestino clamore aselli: quo Silenus uehebatur excitam: libidinē uero insidiatoris esse decēptā. Hac de causa Lampfacenos asellū Priapo quasi in ultionem mactare consueuisse. Apud Romanos uero eundē uestalibus sacris in honorē pudicitie conseruatæ panibus coronari. Quid turpius? Quid flagitiosius: q̄ si Vesta beneficio asini x̄go est? At poeta fabulā finxit. Num ergo illud ē uerius qd̄ referunt hi: qui phænomena conscripserunt: cū de duabus cancri stellis loquunt: quas græci ὀνόουσ vocant: asellos fuisse: qui Liberū patrem trāsuerint: cum amnem transire non posset: quorū alteri hoc præmium dederit: ut humana uoce loqueretur. Itaq; inter eum Priapūq; ortum esse certamen de membri obsceni magnitudine: Priapum uictum & iratū interemisse uictorem. Hoc uero multo magis ineptū est: sed poetis licet quicquid uelint. Non excutio tam deformē mysteriū: nec priapum denudo: ne quid appareat risu dignum. Finxerunt hæc sane poetæ: sed necesse est alicuius maioris turpitudinis regendæ gratia ficta sint. Quæ sint ergo quæramus. At ea profecto manifesta est. Nam sicut Lunæ taurus mactatur: quia similiter habet cornua: &

Placat equo persis radiis Hyperiona cinctum:

Ne detur celeri uictima tarda deo. Ita in hoc quia magnitudo membri uirilis enormis est: non potuit ei monstro aptior uictima reppiri: q̄ quæ ipsum: cui mactatur posset imitari. Apud Lyndum: quod est oppidum Rhodi: Herculis sacra sunt: quorum a cæteris longe diuersus est ritus. Siquidem non Enphemia (ut græci appellāt) sed maledictis & execratione celebrantur. Ea q; pro uiolatis habent: si quando inter solennes ritus: uel imprudenti alicui exciderit bonum uerbum. Cuius rei hæc ratio redditur: si tamen ulla esse in rebus uanissimis potest. Hercules cum eo delatus esset: famemque pateretur: aratorem quendam aspexit operantem: ab eoq; petere cœpit: ut sibi unū bouem uenderet. Enim uero ille negauit fieri posse: quia spes sua omnis colendæ ter-

ra: duobus illis iuuenis interetur. Hercules solita uiolentia usus: quin unum accipere non potuit: utrūq; substulit. At ille infelix cum boues suos mactari uideret: iniuriam suam maledictis ultus est: quod homini eleganti & urbano gratissimum fuit. Nam dū comitibus suis epulas apparat: dumq; alienos boues deuorat: illum sibi amarissime cōuitiantem: cum risu & cachinnis audiebat. Sed postq̃ Herculi diuinos honores ob admirationem uirtutis deferri placuit: a ciuibz ei ara posita est: quā de facto βούην γόν id est bouis iugum nominauit: ad quam duo iūcti boues imolarentur: sicut illi quos abstulerat aratori: eumq; ipsum sibi constituit sacerdotem: ac praecepit ut iisdem maledictis semper in celebrandis sacrificiis uteretur: q̃ negaret se unq̃ epulatū iucūdius. Hæc iam non sacra sunt: sed sacrilegia: in quibus id factum dicitur: quod in aliis si fiat: seuerissime uindictatur. Ipsiū autem cretici Iouis sacra quid aliud: q̃ quomodo sit aut subtractus patri aut nutritus ostēditur: Capella enim Amaltheæ nymphæ: quæ uberibus suis aluit infantem: de qua Germanicus Cæsar in arateo carmine sic ait: Illaq; putat Nutrix esse Iouis: si uere iuppiter infans:

Vbera cretæ multo fidiſſima capræ:

Sidere quæ claro gratum testatur alūnum. Huius capellæ corio usum esse pro scuto Iouem contra Titanas dimicantem Musæus auctor est: unde a poetis Aegiochus nominatur. Ita quicquid est gestum in abscondendo puero: id ipsum per imaginem gerit in sacris: quod Ouidius exponit in fastis:

Ardua iam dudum resonant tinnitibus Idæ:

Tutus ut infanti uagiat ore puer.

Pars clypeos sudibus: galeas pars tundit inanes:

Hoc curetes habent: hoc corybantes opus.

Res latuit: prisci q; manent imitantia facti

Aera deæ: comites rauca q; terga mouent.

Cymbala pro galeis: pro scutis tympana pulſant:

Tibia dat phrygios ut dedit ante modos. Hanc totam opinionē quasi a poetis fictā Salustius respuit: uoluitq; ingeniose interpretari: Cur altores Iouis dicantur curetes fuisse sic ait: quia principes intelligendi diuini fuerunt: uetustate ut cætera in maius componentem altores Iouis celebrauisse. Quantum errauerit hō eruditus: iam res ipsa declarat. Si enim princeps est Iuppiter: & deorū & religionū: si ante illū nulli dī colebant uulgo: quia nondū nati fuerant: qui coluntur apparet: Curetes ex diuerso principes fuisse diuini non intelligendi: per quos error omnis inductus est: & deī uerī memoria sublata. Ex ipsis itaq; mysteriis & cærimoniis intelligere debuerunt hoībus se mortuis supplicare. Non igitur exigo: ut aliquis poetarū fictionibus credat: qui hos mentiri putat: pontificū ipsorū scripta consideret: & quicquid est litterarū ad sacra pertinētium reuoluat: plura fortasse q̃ nos afferimus: inueniet: in quibus intelligat inania inepta demētia esse omnia: quæ pro sanctis habentur. Si quis autem percæpta sapientia deposuerit errorem: profecto ridebit ineptias hoīum pene dementium: illos dico: qui inhonesto saltatu tripudiant: uel qui nudi: uncti: coronati: personati: aut luto obliti currūt. Quid de scutis iam uetustate putridis dicam: quæ cum portant deos ipsos: se gestare humeris suis arbitrantur. Nam Furius Bibaculus inter præcipua pietatis exempla numeratur. Qui cum prætor esset: tamen licetoribus præeuntibus ancille portauit: cū haberet magistratus officio uacationē. Non ergo ille Furius: sed plane furiosus fuit: q̃ præturā hoc ministerio se putauit ornare. Merito igitur cum hæc a uiris non ipeitis ac rudibus fiāt

LIBER PRIMVS

Lucretius exclamat:

O stultas hominum mentes: o pectora cæca:

Qualibus in tenebris uitæ: quantisque periculis

Degitur hoc æui quodcumque est. Quis hæc ludibria non derideat: qui habeat ali-
quid sanitatis: Cum uideat homines uelut mente captos ea serio facere: quæ si quis faci-
at: in lusu nimis lasciuus & ineptus esse uideatur.

Quis auctor prædictarum uanitatû in Italia apud Romanos fuerit: & quis apud
alias gentes. Ca. xxii.

Arum uanitatum apud Romanos auctor & constitutor Sabinus ille rex: qui
maxime animos hominum rudes atque imperitos nouis superstitionibus impli-
cauit: quod ut faceret aliqua cum auctoritate: simulauit cum dea Aegeria no-
cturnos se habere congressus. Erat quædam spelunca peropaca in nemore Aricino: un-
de riuus perenni fonte manabat. Huc remotis arbitris se inferre consueuerat: ut metiri
posset monitu deæ coniugis ea sacra populo se tradere: quæ acceptissima diis essent: ui-
delicet astutiam Minois uoluit imitari: qui se in antrum Iouis recodebat: & ibi diu mo-
ratus leges tanquam sibi a Ioue traditas afferebat: ut homines ad parendum non modo im-
perios sed etiam religione constringeret. Nec difficile sane fuit persuadere pastoribus.
Itaque pontifices: flamines: salios: augures creauit: deos per familias descripsit: sic noui po-
puli feroces animos mitigauit: & ad studia pacis a rebus bellicis auocauit. Sed cum ali-
os falleret: seipsum tamen non fefellit. Nam post annos plurimos Cornelio & Bebio co-
sulibus in agro scribæ Petilii sub ianiculo arcæ duæ lapideæ sunt repertæ a fossoribus:
quarum in altera corpus Numæ fuit: in altera septem latini libri de iure pontificio. Itæ
græci totidem de disciplina sapientiæ scripti: quibus religiones non eas modo: quas ipse
instituerat: sed omnes præterea dissoluit. Quare ad senatum delata: decretum est: ut hi
libri abolerentur. Ita eos. Quæ Petilius prætor urbanus in concione populi concremauit.
Inspiciet id quidem: quid enim profuit libros esse combustos: cum hoc ipsum quod sunt
ideo combusti: quia religionibus derogabant: memoriæ sit traditum. Nemo ergo tunc
in senatu non stultissimus. Potuerunt enim & libri aboleri: & res tamen in memoriam
non exire. Ita dum uolunt & posteris approbare quanta pietate defenderint religiones
auctorem religionum ipsarum testando minuerunt. Sed ut Pöpilium Faunus in Latio: qui & satur-
no uo nefaria sacra constituit: & Picum patrem inter deos honorauit: & sororem suam
sentam Faunam: eandemque coniugem consecrauit: quam C. Bassus Fatuam nominatam
tradit: quod mulieribus fata canere consueuisset: ut Faunus uiris. Eandem Varro scribit tam
pudicitiam fuisse: ut nemo eam (quoaduixerit) præter uirum suum mas uiderit: nec
nomen eius audierit. Iccirco illi mulieres in opto sacrificant: & bonam deam nominant.
Et C. sex. Clodius in eo libro: quem græce scripsit: refert Fauni hanc uxorem fuisse: quæ
quia contra morem decusque regum clam uini ollam ebiberat: & ebria facta erat: uirgis
myrteis a uiro usque ad mortem caesa. Postea uero cum eum facti sui poeniteret: & de-
siderium eius ferre non posset: diuinum illi honorem detulisse: iccirco in sacris eius ob-
uolutam uini amphoram poni. Reliquit ergo posteris Faunus quoque non parum erro-
ris: quem tamen prudentes quinque perspicunt. Nam Lucillius eorum stultitiam: qui simu-
lacro deos putant esse: deridet his uerbis:

Terricolas Lamas Fauni quas Pompiliique

Instituere Numæ: tremit has: hic omnia ponit:

*Valerius lib. 9 cap. 9 hoc
dicitur tractat.*

Vt pueri infantes credunt signa omnia aëtheria
 Viuere: & esse homines: sic isti omnia ficta
 Vera putant: credunt signis cor inesse aëtheris:
 Pergula pictorum. Et cætera. Poeta quidem stultos homines infantibus comparauit:
 at ego multo imprudentiores esse dico. Illi enim simulacra homines putant esse: hi de-
 os. Illos ætas facit putare quod non est: hos stultitia. Illi utiq; breui desinunt falli: horū
 uanitas & delirat semp: & crescit. Sacra Liberi patris primus Orpheus induxit in Græ-
 ciam: primusq; celebrauit in mōte Boetiae Thebis: ubi Liber natus est proximo: q; cum
 frequenter Citharæ cantu personaret: Citheron appellatus est. Ea sacra etiam nūc Or-
 phica nominantur: in quibus ipse postea dilaceratus & carptus est: & fuit per eadem fe-
 re tempora: quibus Faunus. Sed quis ætate processerit: dubitari pōt: siquidē per eisdē
 annos Latinus Priamusq; regnauerunt. Item patres eorum Picus & Laomedon: quo
 regnante: Orpheus cum Argonautis ad Iliensium littus accessit. Procedamus igitur ul-
 terius: & quæramus quis omnino colēdorum deorum primus auctor extitit. Didymus
 in libris ἐξήγησέως τῶν ἀρχαίων: id est expositionis pindaricæ ait Melissea cretensiu
 regem primum diis sacrificasse: ac ritus nouos sacrorumq; pompas itroduxisse. Huius
 duas fuisse filias: Amaltheam & Melissam: quæ Iouem puerum caprino lacte ac melle
 nutrierunt. Vnde poetica illa fabula originē sumpsit: aduolasse apes: atq; os pueri mel-
 le complexisse. Melissam uero a patre primam sacerdotem matri magnæ constitutā. Vn-
 de adhuc eiusdem matris antistites Melissæ nuncupantur. Historia uero sacra testatur
 ipsum Iouem postq; rerum potitus est: in tantam insolentiam uenisse: ut ipse sibi phana
 multis in locis constitueret. Nam cum terras circuiret: in quācunq; regionem uenerat:
 reges: principesue populorum hospitio sibi & amicitia copulabat: & cum a quoq; digre-
 deretur: ui debat sibi phanum cōfari hospitii sui nomine: quasi ita posset amicitiae & fœ-
 deris memoria conseruari. Sic constituta sunt templa ioui Athabyrio: ioui Labriadro.
 Athabyrius enim & Labryandus hospites eius atq; adiutores in bello fuerunt. Item io-
 ui Laprio: ioui Molioni: ioui Cassio: & quæ sunt in eundem modum: quod ille astussi-
 me excogitauit: ut & sibi honorem diuinum: & ut hospitibus suis perpetuum nomen
 acquireret cum religione coniunctum. Gaudebant ergo illi & huic imperio eius liben-
 ter obsequebantur: & nominis sui gratia ritus annuos: & festa celebrabant. Simile quid-
 dam in Sicilia fecit Aeneas: cum conditæ urbi Acestæ hospitis nomē imposuit: ut eam
 postmodum lætus ac libens Acestes diligeret: augetet: amaret. Hoc modo religionem
 cultus sui per orbem terræ iuppiter seminauit: & exemplum cæteris ad imitandum de-
 dit. Sitte igitur a Melisseo (sicut Dydimus tradit) colendorum deorum ritus effluxit: si-
 ue ab ipso quoq; ioue: Euhemerus ut tradit. De tempore tamen constat: quando dii co-
 li cœperint. Melisseus quidem non multum antecessit ætate: quippe qui educauerit io-
 uem pronepotem. Et iccirco fieri potest: uel ut ante: uel ut adhuc puero ioue deos cole-
 re instituerit: id est alumni sui matrem & auiam Tellurem: quæ fuit Vrani coniūx: pa-
 trem Saturnum. Et ipse hoc exemplo atq; instituto iouem ad tātā superbiam proue-
 xerit: ut postea sibi diuinos honores auderet assumere.

Quo tempore cœperint uanæ superstitiones: quibus sub auctoribus. Ca. xxiii.
 Vnc quoniam uanarum superstitionum originem deprehendimus: superest
 ut etiam tempora colligamus: per quæ fuerint illi: quorum memoria colitur.
 Theophilus in libro de temporibus ad Autolycum scripto: ait in historia sua
 Tallum dicere: q; Bellus quem Babylonii & Assyrii colunt: antiquior Troiano bello

fuisse inueniat. CCC. xxii. annis. Bellū autem Saturno æquale fuisse: & utrunq; uno tempore adoleuisse. Quod adeo uerū est: ut ratione ipsa colligi possit. Nam & Agamē non (qui gessit bellum troicū) Iouis abnepos fuit: & Achilles: Ajaxq; pnepotes: & Vlyxes eodem gradu pximus: Priamus qdem longa serie. Sed auctores quidā tradūt Dardanum & Iasium Coriti filios fuisse: nō Iouis. Nec. n. si ita fuisset: ad usus impudicos Ganymedem pnepotem suum hīc potuisset. Itaq; parentibus illorū quos supra nominaui si cōgruenter annos diuidas: numerus cōsentiet. Ab excidio autē troianæ urbis colliguntur anni mille quadringenti septuaginta. Ex hac temporū ratione manifestū est ante annos non amplius q̄ mille octingentos natum esse Saturnū: qui & sator oīum deorū fuit. Non ergo isti glorient' sacrorū uetustate: quorū & origo: & ratio: & tempora deprehensa sunt. Restant adhuc aliqua: quæ ad arguendas religiones falsas plurimum ualeant. Sed iam finem facere libro decreui: ne modum excedat. Ea enim plenius sunt exequenda: quæ uirtuti uident' obstare: ut hoīes qui bonorū ignorantia uagant' incerti: ad religionem ueram possimus imbuere. Primus autē sapientiæ gradus est falsa intelligere. Secundus uera cognoscere. Ergo apud quem hæc prima institutio nostra profecerit: quæ falsa deteximus: excitabit' ad uerū cognitionem: quia nulla est homini iucundior uoluptas: & erit iam sapientiæ cælestis disciplinæ dignus: qui ad cognoscēda cætera libens ac paratus accesserit.

Lactantii Firmiani institutionum diuinarum aduersus gentiles: liber secundus.

Quod rationis obliuio: & ignorantia sui facit homines ingratos ueri dei: qui colit' in aduersis: & in p̄speris contemnitur.

Vanq; primo libro religiones deorū falsas esse mōstrauerim: q̄ hi quorū uarios dissimilesq; cultus p̄ uniuersam terrā consensus hoīum stulta persuasione suscepit: mortales fuerint: functiq; uita diuinæ necessitati morte cōcesserint: tamen nequa dubitatio relinquat' hic secundus liber fontem ipsum patefaciet error: causasq; oēs explicabit: q̄bus decepti hoīes & primitus deos esse crediderunt: & postmodū inueterata psuasione in susceptis prauis sine religionibus pseuerauerint. Gestio. n. cōuictis inanibus: & hoīum impia uanitate detecta singularis dei asserere maiestete: suscipiēs utilius & maius officiū: scilicet reuocandi hoīes a prauis itineribus: & in gratiā secū ipsos reducendi: ne se (ut qdam philosophi faciunt) tantope despiciāt: neue se infirmos supuacuos & nihil & frustra oīo natos putent: quæ opinio plerorūq; ad uitia compellit. Nam dum existimāt nulli deos eē curæ: aut post mortem nihil esse futuros: totos se libidinibus addicunt: & dum licere sibi putant: hauriendis uoluptatibus sitienter incumbunt: per quas imprudentes in laqueos mortis incurrant. Ignorant enim quæ sit hominis ratio: quam si tenere uellēt: in primis deum suum agnoscerent: uirtutem: iustitiamq; sequerentur: terrenis figmentis animas suas non substernerent: mortiferas libidinum uoluptates non appeterent. Deniq; se ipsos magni æstimarent: atq; intelligerent plus esse in homine q̄ uidetur: cuius uim: conditionemq; non aliter posset retineri: nisi cultum ueri parentis sui deposita prauitate susceperint. Equidem sicut oportet de summa rerum sæpenumero cogitans: admirari soleo maiestatem dei singularis: quæ continet regitq; omnia: in tātā uenisse obliuionem: ut quæ sola coli debeat: sola potissimū negligat. Homines autē ipsos ad tātā cæcitatem esse deductos: ut uero ac uno deo mortuos anteferant: terrenos at in terraq;

sepultos ei qui fundator ipsius terræ fuit: & tamen huic impietati hominum posset uenia concedi: si omnino ab ignorantia diuini nominis ueniret hic error. Cum uero ipsos deorū cultores sæpe uideamus deum summum & confiteri & prædicare: quam sibi ueniam sperare possint impietatis suæ? qui non agnoscunt cultum eius: quem prius ignorari ab homine fas non est. Nam & cum iurant: & cum optāt: & cum gratias agunt: nō Iouem aut deos multos: sed deum nominant: adeo ipsa ueritas cogēte natura etiam ab inuitis peccatoribus erumpit. Quod quidem non faciunt in prosperis rebus. Nam tum maxime deus ex memoria hominum elabitur: cum beneficiis eius fruētes honorē dare diuinæ indulgentiæ debent. At uero si qua necessitas grauis presserit: tunc deum recordantur. Si belli terror infremuerit: si morborum pestifera uis incubuerit: si alimēta frugibus longa siccitas denegauerit: si sæua tempestas: si grando ingruerit: ad deum cōfugiunt: a deo petit auxilium: deus ut subueniat oratur. Si quis in mari uento sæuiente iactat: hunc inuocant. Si quis aliqua ui affligatur: hunc potius implorat. Si quis ad extremam mendicandi necessitatem deductus: uictum precibus exposcit: deum solū obtestatur: & per eius diuinum atq; unicum nomen hoīum sibi misericordiam quærit. Nunquid igit̃ dei meminerūt: nisi dum in malis sunt? Postq̃ metus deseruit: & pericula recesserunt: tum uero alacres ad deorū templa concurrunt. His libant: his sacrificant: hos coronant. Deo aut̃ quem in ipsa necessitate implorauerunt: ne uerbo quidem gratias agunt: adeo ex regū prosperitate luxuria: ex luxuria uero aut uitia omnia: sic impietas aduersus deum nascit̃. Quanam istud ex causa fieri putemus: nisi esse aliquam puerisam potestatem: quæ ueritatis sit semp̃ inimica: quæ humanis erroribus gaudeat. Cui unum ac perpetuum sit opus effundere tenebras: & hoīum cæcare mētes: ne lucē uideant: ne deniq; in cælū aspiciant: ac naturam corporis sui seruēt. Nam cum cætera animātes pnis corporibus in humū spectēt: q̃a rōnem ac sapientiā nō accipiunt: nobis status rectus: sublimis uultus ab artifice deo datus sit: apparet istas religiones deorū nō esse rōnis humanæ: q̃a curuant cæleste aīal ad uenerāda terrena. Parens. n. n̄ ille unus & solus cum fingeret hoīem. i. aīal intelligens & rationis capax: eum uero ex humō subleuatum ad contemplationem sui artificis erexit: qd̃ optime ingeniosus poeta signauit. Pronaq; cum spectent animantia cætera terram: Os homini sublime dedit: cælumq; uidere Iussit: & erectos ad sidera tollere uultus. Hinc utiq; ἄνθρωποι γράκι appellauerunt: q̃ sursum spectaret. Ipsi ergo sibi renunciant: seq; hoīum nomine abdicāt: q̃ nō sursum aspiciant: sed deorsum: nisi forte id ipsum q̃ recti sumus: sine causa hoī attributū putāt. Spectare nos cælū deus uoluit: utiq; nō frustra: nam & aues & ex mutis pene oīa cælū uident: sed nobis pprie datū est cælum rigidis ac stantibus uidere: ut religionē ibi quæramus: ut deum cuius sedes illa est: quem oculis nō possumus: aīo contemplemur: qd̃ profecto nō facit: qui æs aut lapidem: quæ sunt terræ uenerat̃. Est aut̃ prauissimum cū ratio corporis recta sit: quod est temporale: ipsum uero animum qui sit æternus: humilem fieri: cum figura & status nihil aliud significant: nisi mentem hominis eo spectare oportere uultu: & animum tam rectum esse debere q̃ corpus: ut id cui dominari debet: imitetur: ueq; homines & nominis sui & rationis oblit: oculos suos ab alto deiciunt: soloq; defigunt: atq; timēt opera digitorū suorū quasi quicq̃ esse possit artifice suo maius. Quæ fuerit prima causa fingendi simulacra: & q̃ uerissima dei imago est homo. Et q̃ extra se deum nemo fideliter colit. Ca. ii.

quæ finxerint: Nō ipsa inquit timemus: sed eos ad quorū imaginem facta: & quorū nominibus consecrata sunt. Nempe ideo timetis: quod eos esse in cælo arbitramini. Neque enim si dii sunt aliter fieri pōt. Cur igitur oculos in cælū non tollitis: & aduocatis deorū nominibus in apto sacrificia celebratis? Cur ad parietes: & ligna: & lapides potissimū quā illo spectatis: ubi eos esse credatis? Quid sibi tēpla: quod aræ uolūt? Quid denique ipsa simulacra: quæ aut mortuorū: aut absentium monumenta sunt? Nam oīo fingendæ similitudinum rō iccirco ab hoībus inuenta est: ut posset eorū memoria retineri: quæ uel morte subtraheretur: uel absentia fuerant separati. Deos igitur in quorū numero reponemus? Si in mortuorū: quis tam stultus ut colat? Si in absentium: colendi ergo nō sunt: si nec uident quæ facimus: nec audiunt quæ precamur. Si autē dii absentes esse nō possunt: qui (quoniā diuini sunt) in quacunque mūdi pte sunt: uident & audiunt uniuersa. Supuacua ergo sunt simulacra illis ubique præsens: cum satis sit audientium nomina precibus aduocare. Atque enim præsentes non nisi ad imagines suas adsunt: ita plane (quæadmodum uulgus existimat) mortuorum animas circa tumulos & corporum suorum reliquias aberrare. Sed tamen postquam deus ille præsens esse cœpit: iam simulacro eius opus non est. Quæro enim si quis imaginem hominis peregre constituti cōtempletur sapius: ut ex ea solatium capiat absentis: num idem sanus esse uideatur: si eo reuerso atque præsente in cōtēplanda imagine perseueret: eaque potius quam ipsius hoīs aspectu frui uelit? Minime profecto. Et tamen hoīs imago necessaria tum uidetur: cum peculiaris abest: supuacua futura cum præsens est. Dei autē cuius spiritus ac numen ubique diffusum abesse nunquam potest: semper utique imago supuacua est: sed ueretur ne oīs eorum religio inanis sit & uacua: si nihil in præsenti uideant: quod adorent: & ideo simulacra constituunt. quæ quia mortuorum sunt imagines: similia mortuis sunt: omni enim sensu carent. Dei autē in æternum uiuentis: uiuū & sensibile debet esse simulacrum. Quod si a similitudine id nomen accepit: quō possunt ista simulacra deo similia iudicari: quæ nihil sentiunt: nec mouetur. Itaque simulacrum dei nō illud est: quod digitis hoīs: & lapide aut ære: aliaue materia fabricatur: sed ipse homo quoniā & sentit & mouetur: & multas magnasque actiones habet. Nec intelligunt homines ineptissimi quod si sentire simulacra & moueri possent: ultro adoratura homines fuissent: a quibus sunt expoliata: quæ essent aut incultus & horridus lapis: aut materia informis & rudis: nisi fuissent ab homine formata. Homo igitur illorum quasi parens putandus est: per cuius manus nata sunt: per quem speciem: figuram: pulchritudinem hūc cœperunt. Et ideo melior est qui fecit: quam illa quæ facta sunt. Et tamen factorem ipsum nemo suscipit aut ueretur. Quæ fecit timet: tanquam plus possit esse in opere: quam in opifice. Recte igitur Seneca in libris moralibus: simulacra inquit deorū uenerant: illis supplicanti: genu posito illa adorant: illis per totum assident diem aut astant: illis stipem iaciunt: uictimas cadunt: & cum hæc tantope suscipiant: fabros qui illa fecere contemnunt. Quid inter se tam contrarium: quam statuam despicere factorem: statuam adorare: & eum ne in conuictu quidem admittere: qui tibi deos faciat? Quam ergo uim: quam potestatem habere possunt: cum ipse qui fecit illa: non habeat: sed ne hæc quidem dare his potuit: quæ habebat uidere: audire: loqui: moueri? Quisquam ne igitur tam ineptus est: ut putet aliquid esse in simulacro dei: in quo ne hominis quidem quicquam est: præter umbram: sed hæc nemo considerat: infecti sunt enim per suasionem: ac mentes eorū penitus succum stultitiæ perbiberunt. Adorant ergo insensibilia: qui sentiunt: irrationabilia qui sapiunt: ex anima qui uiuunt: terrena qui oriuntur e cælo. Iuuat ergo uelut in aliqua sublimi specula constitutum unde uniuersi exaudire possint: Persianum illud proclamare: O curæ in terras animæ: & cæle

stium inanes. Cælum potius intuemini: ad cuius spectaculum uos excitauit ille artifex uerus deus. Ille uobis sublimem uultum dedit: uos in terram curuamini: uos altas mentes & ad patrem suum cum corporibus suis erectas ad inferiora deprimitis: tãq̃ uos pœniteat nō quadrupedes esse natos. Fas nō est cæleste aīal cum terrenis: in terraq̃ uergētibus uersari. quid uos baneficiis cælestibus orbatis: proniq̃ ī terram uestra spōte pcūbitis: Humi. n. miseri uolutamini: cū deorsum quæritis: quod ī sublimi quærere debuistis. Nam ista mortalium digitorū ludicra & fragilia figmēta: ex quolibet materiæ genere formata: quid aliud sunt: nisi terra ex qua nata: quid ergo rebus inferioribus subiacetis: quid capitibus uestris terram supperpōitis: Cum ergo uos terræ submittitis: humilioresq̃ facitis: ipsi uos ultro ad iferos mergitis: ad mortemq̃ damnatis: quia nihil ē terra iferius & humilior: nisi mors & iferi: quæ si effugere uelletis: subiectam pedibus uestris terram cōtemneretis: corporis statu saluo. quod iccirco rectum accepistis: quo oculos atq̃ mētem cum eo qui fecit cōferre possetis. Cōtemnere autem & calcare terrā nihil aliud est: q̃ simulacra nō adorare: quia de terra ficta sunt. Item diuitias nō cōcupiscere: uoluptates corporis spernere: quia opes & corpus ipsum cuius hospitio utimur: terra est. Viuum colite: ut uiuatis. Moriatur enim necesse est: qui se: suamq̃ aīam mortuis adiudicauit.

Quod Cicero & alii q̃ uidebātur sapiētes: cæteris deterius peccauerunt. **Ca. iiii.**
 Ed quid prodest ad uulgus & ad hoies imperitos hoc modo concionari: cum uideamus etiam doctos & prudētes cum religionum intelligāt uanitatem: nihilominus tamē etiam in his ipsis quæ damnāt: colendis nescio qua prauitate præstare. Intelligebat Cicero falsa esse quæ hoies adorarēt. Nam cum multa dixisset: quæ ad euerfionem religionum ualerēt: ait tamē nō esse illa uulgo disputāda: ne suscēptas publice religiones disputatio talis extinguat. Quid ei facies: qui cum errare se sentiat: ultro ipse in lapides impingāt: ut populos oīs offēdat: ipsi sibi oculos eruat: ut oēs cæci sint: qui nec de aliis bene mereatur: quos patitur errare: nec de seipso: qui alienis accedit erroribus: nec utitur tādē sapiētiæ suæ bono: ut factis impleat quod mēte pcepit: sed prudēs & sciens pedē laqueo īferit: ut simul cum cæteris quos liberare ut prudentior debuit & ipse capiatur: quin potius si qd tibi Cicero uirtutis est: experire populum facere sapiētem. Digna res est: ubi oēs eloquētiæ tuæ uires exeras. Nō enim uerēdum est ne tibi in tam bona causa deficiat oratio: qui sæpe etiam malas copiose ac fortiter defendisti. Sed minax Socratis carcerem times: ideoq̃ patrociniū ueritatis suscipere non audes. At mortem ut sapiens cōtemnere debuisti. Et erat multo pulchrius: ut ob benedicta: q̃ ob maledicta morereris. Nec tibi laudis plus philippicæ afferre potuerunt: q̃ discussus error humani generis & mentes hominum ad sanitatem tua disputatione reuocata: sed concedamus timiditati: quæ in sapiente esse non potest. Quid ergo ipse in eodem uersaris errore? Video te terrena & manufacta uenerari. Vana esse intelligis: & tamē eadem facis: quæ faciunt ipsi: quos ipse stultissimos confiteris. Quid igitur profuit uidisse te ueritatem: quam nec defensusurus esses: nec secuturus? Sed si libenter errant hi: qui errare se sentiunt: quanto magis uulgus indoctum: quod pompis inanibus gaudet: animisq̃ puerilibus spectat omnia: oblectatur friuolis: & specie simulacrorum capitur: nec ponderare secum unamquamq̃ rem potest: ut intelligat nihil colendum esse: quod oculis mortalibus cernitur: quia necesse est mortale sit. Nec mirandum esse: si deum non uideant: cum ipsi ne quidem hominem uideant: quem uidere se credunt: Hoc enim quod oculis subiectum est: nō homo sed hominis receptaculū est:

cuius qualitas & figura nō ex liniamentis uasculi (quo cōtinetur) sed ex factis & moribus peruidet. Qui ergo colūt simulacra: corpora sunt hominibus carētia: quia se corporalibus dederunt: nec uident plus aliquid mente q̄ corpore: cum sit animi officium ea subtilius cerneret: quæ acies corporalis non potest intueri. Quos homines idem ille philosophus ac poeta grauiter accusat: tanq̄ humiles & abiectos: qui cōtra naturæ suæ rationem ad uenerāda se terrena prosternāt. Ait enim:

Et faciūt animos humiles formidine diuum:

Depressosq; premūt ad terram. Aliud quidem ille cum hoc diceret: sentiebat nihil utiq; esse colēdum: quia dii humana nō curent. Deniq; alio loco religiones deorū & cultus inane esse officium cōfiteatur:

Nec pietas ulla est: uelatum sæpe uideri

Vertere se ad lapidem: atq; oēs accedere ad aras:

Et procumbere humi prostratum: & pādere palmas

Ante deum delubra: nec aras sanguine multo

Spargere quadrupedū: uec uotis nectere uota. uæ pfecto si casta sunt: nō oportet

sublimes & excelsos aīos auocari: atq; in terrā premi: sed nihil aliud q̄ cælestia cogitare

Impugnatae sunt ergo a prudētioribus falsæ religiones: quia sentiebāt esse falsas: sed nō est inducta uera: quia qualis aut ubi esset ignorabāt. Itaq; sic habuerūt tanq̄ nulla esset

oīo: quia ueram nō poterāt inuenīre. Et eodem modo inciderūt in errorem multo ma-

iozem: q̄ illi qui falsam tenebāt. Nam & isti fragilium cultores quī sint inepti: quia cæ-

lestia cōstituunt in rebus corruptibilibus atq; terrenis: aliquid tamē sapientiæ retinent:

& habere ueniam possunt: quia summum hoīs officium etsi nō re ipsa: tamē proposito

tenēt: siquidem hoīum atq; mutorum uel solum uel certe maximum in religione discri-

men est. Hi uero quāto fuerint sapiētiores: q̄ intellexerūt falsæ religionis errorem: tāto

facti sunt stultiores: q̄ esse aliquam ueram nō putauerūt. Itaq; quoniam facilius est de

alienis iudicare: q̄ de suis: dum aliorū præcipitium uidēt: nō prospexerūt quid ante su-

os pedes esset. In utraq; igitur pte: & summa stultitia iuenitur: & odor quidam sapien-

tia: ut possis dubitare quos dicas potissimum stultiores: illos ne qui falsam religionem

suscipiūt: an eos qui nullam. Sed (ut dixi) uenia cōcedi posset imperitis: & qui se sapiē-

tes esse nō fateantur. Has uero nō potest qui sapiētiam professi: stultitiam potius exhibent.

Nō sum equidem tam iniquus: ut eos putem diuinare potuisse: ut ueritatem per

seiplos inuenirēt. quod fieri ego non posse cōfiteor: sed hoc ab his exigo: quod ratione

ipsa præstare potuerūt. Facerent enim prudētius si & intelligerēt esse aliquam ueram:

& falsis impugnatis aperte pronunciarēt eam quæ uera esset: ab hominibus nō teneri.

Sed mouet eos fortasse illud q̄ si qua uera esset religio: exerceret se ac indicaret: nec pate-

ret esse aliud quicq̄. Videre enī nullo modo poterāt: quare aut a quo: & quemadmodū

religio uera opprimeretur: quod est diuini sacramenti & cælestis arcani. Id uero nisi

doceatur: aliquis scire nullo pacto potest. Summa rei hæc est. Imperiti & sapientes fal-

sas religiones pro ueris habēt: quia neq; ueram sciūt: neq; falsam intelligūt. Prudentio-

res uero quia ueram nesciunt: aut in his quas falsas esse intelligūt: perseverant: ut aliqd

tenere uideantur: aut omnino nihil colunt: ne incidant in errorem: cum id ipsum maxi-

mi sit erroris: uitam pecudū sub figura hominis imitari. Falsum uero intelligere: est q̄-

dem sapientiæ: sed humanæ. Vltra hunc gradum procedi ab homine nō poterit. Itaq;

multi philosophorum religiones (ut docui) sustulerunt: uerum autem scire diuinæ est

sapientiæ. Nemo aut per seipsum peruenire ad hanc sapientiam pōt: nisi doceatur a

DIVINARVM INSITVTIONVM

deo. Philosophi quod summum fuit humanæ sapientiæ affecuti sunt: ut intelligerent: quid non sit: illud assequi nequerunt: ut dicerent quid sit. Nota Ciceronis uox est: Vt nam tam facile uera inuenire possem: q̄ falsa conuincere. Quod quia uires humanæ conditionis excedit: eius officii facultas nobis est attributa: quibus tradidit deus scientiam ueritatis: cui explicandæ quattuor posteriores libri seruiunt. Nunc interim falsa ut cœpimus: detegamus.

Quod nil maiestatis & reuerentiæ habeant idola.

Ca. iiii.

Vid igitur maiestatis possunt habere simulacra: quæ fuerunt in hominuli potestate uel ut aliud fierent: uel ut omnino non fierent: iccirco apud Horatium Priapus ita loquitur:

Olim truncus eram ficulnus inutile lignum:

Cum faber incertus scānum faceret ne priapum.

Maluit esse deum: deus inde ego furum: auiumq;

Maxima formido. Quis non sit tanto hoc custode securus? Fures enim tā stulti sunt: ut Priapi tentiginem timeāt: cum aues ipsæ quas terrore falcis aut inguinis abigi existimant: simulacris fabrefactis: id est hominum plane similibus insideant: nidificent: inq̄nēt. Sed Flaccus ut satyrici carminis scriptor derisit hominum uanitatem. Verū hi qui faciūt: seriam se facere rem opinantur. Deniq; poeta maximus: homo in cæteris prudēs: in hoc solo nō poetice: sed aniliter desipuit: cum in illis emendatissimis libris ēt fieri hoc iubet Et custos furum atq; auium cum falce saligna:

Hellespōtiaci seruet tutela Priapi. Adorant ergo mortalia aut a mortalibus facta: frāgi enim cremari possunt ac perire. Nam & tectis uetustate labentibus sæpe cōminui solent: & consumpta incendio dilabuntur in cinerem: & plærūq; (nisi sua illis magnitudo subuenerit: aut custodia diligens sepsierit) in prædam furibus cedunt. Quæ igitur insania est ea timere: p̄ quibus aut ruinæ: aut ignes: aut furta timeantur? quæ uanitas aliāquam ab his spectare tutelam: quæ tueri semetipsa nō possunt: quæ peruersitas ad eorum præsidia decurrere: quæ ipsa cum uiolantur: multa sunt: nisi a colentibus uindicentur? Vbi ergo ueritas est: ubi nulla uis adhiberi potest religioni: ubi nihil quod uiolari possit apparet: ubi sacrilegiū fieri non pōt? Quicqd aut oculis manibusq; subiectum est: id uero quia fragile est: ab omni ratione immortalitatis est alienum. Frustra igitur homines auro: ebore: gēmis deos excolūt & exornant: quasi uero ex his rebus ullā possint capere uoluptatē. Quis usus est preciosorū munerum nihil sentiētibus? An ille q̄ mortuus? Pari enim ratione defunctorū corpora odoribus ac preciosis uestibus illita & cōuoluta humi cōdiunt: qua deos honorant: q̄ neq; cum fierent sentiebant: neq; cū coluntur sciūt. Nec. n. sensum cōsecratione sumpserūt. Non placebant Persio: q̄ aurea uasa templis inferantur superuacuum putanti esse inter religiones: q̄ nō sanctitatis sed auaritiæ sit instrumentum. Illa enim satius est deo: quem recte colas inferre p̄ munere.

Compositum ius: fasq; animi: sanctosq; recessus:

Mentis: & incoctum generoso pectus honesto. Egregie sapienterq; sensit. Verū illud ridiculū subdidit. Hoc esse aux̄ in tēplis: q̄ sint Veneri donata a uirgine puppæ: quas ille omittere fortasse contēpluit. Non uidebat. n. simulacra ipsa & effigies deorū Polycleti & Euphranoris & Phidiæ manu ex auro atq; ebore pfectas: nihil aliud esse q̄ grades puppas: non a uirginibus quæq; lusibus uenia dari pōt: sed a barbaris hominibus cōsecratas Merito igitur ēt senum stultitiā Seneca deridet. Nō inquit bis pueri sumus (ut uulgo dicitur) sed semp. Verū hoc iter est: q̄ maiora nos ludimus. Ergo his ludicris: & ornatis: &

grandibus puppis: & unguēta & thura & odores inferūt. His opimas & pingues hostias imolant: quibus est quidem os: sed carent officio dentiū. His peplos & idumenta preciosa: quibus usus uelaminis nullus ē. His aurę & argentū consecrāt: quæ tā hēnt: quā accipiūt: quā qui illa donarūt. Nec īmerito Dionysius Siciliæ tyrānus post uictoriā Græciā potitus deos tales contēpsit: spoliauit: illulit. Siqdem sacrilegia sua iocularibus ēt dictis psequēbat. Nam cū Ioui Olympio aureū amictū detraxisset: laneū iussit īponi dicens æstate esse grauem aureū: hyeme frigidū: laneum uero utriq; tpi aptū. Idem aureā barbam detrahens Aesculapio incōgruens & īniquū esse ait: Cū Apollo pater eius iberbis esset adhuc ac lenis: priorem filiū q̄ p̄rem barbatū uideri. Item pateras & exuias: & p̄ua quædā sigilla: quæ simulacrorū portentis manibus tenebant: detrahebat: & accipere illa: nō auferre dicebat. Perq̄. n. stultū esse & ingratum: nolle accipere ab his ultro porrigentibus: a quibus bona sibi hoies precarent. Nec. n. fecit ip̄e: quia rex & uictor fuit. Quin etiam secuta est eū solita fælicitas. Vixit. n. usq; ad senectutē: regnūq; p̄ manus filio tradidit. In eo igit̄ q̄a hoies sacrilegia uindicare nō poterāt: oportuit deos ipsos sui uindices esse. At si humilis qd tale cōmiserit: huic præsto sunt flagella: ignes: aculei: crucēs: & quicqd excogitare iratis & furētib; licet. Sed cum puniūt deprehensos in sacrilegio: ipsi de deorū suorū ptate diffidunt. Cur enim illis potissimū non relinquunt ulciscendi sui locū: si eos posse aliqd arbitrant? Quin etiam putant illoꝝ numine accidisse: ut prædones reꝝ suarū cōprehendi tenerent: & sæuiunt non tam ira q̄ metu: ne si deorum iniuriam nō uindicauerint: ipsos expectāt pœnæ: īcredibili. s. uanitate: q̄ nocituros sibi deos putant ob aliena scelera: q̄ ipsis a quibus uiolati spoliatiq; sunt: p̄ se ipsos nihil nocere potuerūt. At enim sæpe ipsi quoq; in sacrilegos uindicauerūt: p̄t̄ id uel casu accidisse: uel aliquando nō semp. Sed tamen paulopost (quādo id acciderit) ostendam. Sed quæro cur illi tot & tanta sacrilegia in Dionysio nō uindicauerunt: q̄ non furtim: sed palā deos ludibrio hūit. Cur hunc tam potentē sacrilegū a templis: a cerimoniis: ab imaginibus suis nō arcuerunt? Cur etiā sacris rebus ablatis: p̄spere nauigauit: qd ioco ipso testatus est (ut solebat) Videtis ne inq̄t comitibus suis naufragiū timentibus: q̄ p̄spera sacrilegis nauigatio ab ipsis īmortalibus tribuat? Sed hic fortasse a Platone didicerat deos nihil esse. Quid Caius Verres: quem Tullius accusator eius eidem Dionysio & Phalaridi: & tyrannis omnibus comparat: nonne omnem Siciliam compilauit: sublati deorum simulacris: ornamentisq; phanorum? Ociosum est persequi singula: unum libet commemorare: in quo accusator omnibus eloquentiæ uiribus: omni deniq; conatu uocis & corporis deplorauit. De Cerere Catinēsi uel Aetnensi: quarum alterius tanta fuit religio: ut adire templi eius secreta penetralia uiris nefas esset. Alterius antiquitas tanta: ut omnes historiæ loquantur ipsam deam fruges in Aetnæ solo primum repperisse: filiamq; eius uirginem ex eodem loco raptam. Deniq; gracchanis temporibus turbata republica: & seditionibus & ostētis cum repertum esset in carminibus Sibyllinis: antiquissimam Cererem debere placari: legati sunt Aetnam missi. Hæc igitur Ceres uel religiosissima: quam uidere maribus ne adorandi quidem gratia licebat uel antiquissima: quā. s. senatus populusq; R. o. sacrificiis donisq; placacauerat: ex arcanis & uetustis penetralibus a. C. Verre īmissis latronibus seruis: ip̄e sublata est. Idē uero cū affirmaret se a Siculis (ut cōm puinciæ sulciperet) oratū: his uerbis usus est: sese iā ne deos quidē in suis urbibus (ad quos cōfugerent) habere: q̄ eorū simulacra sanctissima. C. Verres ex delubris religiosissimis sustulisset: quasi uero si Verres ex urbibus delubrisq; sustulerat: de cælo quoq; sustulerat. Vnde apparet istos deos nihil hñe āplius:

De hoc Dionysio uidet̄
Valeriu l. 1. cap. de ne
p̄fecta religio hñc
dñā diluciat nārat.

q̄ māteriam de qua sunt fabricati: nec imerito. Ad te. M. Tulli: hoc est ad hominem Si-
culi cōfugerunt: quoniam triennio sunt experti deos illos nihil ualere. Essent. n. stultissi-
mi: si ad eos ob defendendas iniurias hoīum cōfugissent: qui. C. Verri nec p se ipsis ira-
ti esse potuerūt. At enim Verres ob hęc facinora damnatus est. Non ergo dii uindica-
uerunt: sed Ciceronis industria qua uel defensores eius oppressit: uel gratiæ restitit.
Quid q̄ apd̄ ipsum Verrē nō fuit ulla dānatio sed uocatio: ut quēadmodū Dionysio
deorū spolia gestāti: dii imortales bonam dederant nauigationem: sic etiam Verri bo-
nam quietem tribuisse uideantur: in qua sacrilegiis suis tranquille frui posset. Nam fre-
mentibus postea ciuilibus bellis: sub obtentu dominationis ab omni periculo & metu
remotus: aliorum graues casus & mirabiles exitus audiebat: & qui cecidisse solus omni-
bus stantibus uidebatur: is uero uniuersis cadētibus solus stetit: donec illum & opibus
sacrilegio partis: & uita fatiatum ac senectute cōfectum: proscriptio triumuiralis aufer-
ret: eadem scilicet quæ Tullium uiolata deorū maiestatis ultorem. Quin etiam fēlix
in eo ipso fuit: q̄ ante suam mortem crudelissimum exitū sui accusatoris audiuit. Dūs
uidelicet prouidentibus: ut sacrilegus ac prædo ille religionum suarum non ante more
retur: q̄ solatium de ultione cœpisset.

Quod solus omnium creator uerus deus est: solusq̄ colendus: nec elemēta nec cor-
pora cælestia aliquid diuinitatis habēt: in quo & stoici despiciūt: qui stellas deos pu-
tant: quæ non sua uolūtate mouent̄ sed dei: & qua ratione eas sic fieri uoluit. Ca. v.
Vanto igitur rectius est omissis insensibilibus & uanis: oculos eo tendere: ubi
q̄ sedes: ubi habitatio est dei ueri: qui terram stabili firmitate suspēdit: qui cælū
distinxit astris fulgētibus: qui solem rebus humanis clarissimum ac singulare
lumen in argumentum suæ ac unicæ maiestatis accendit: Terris autem maria circūtu-
dit: flumina sempiterno lapsu fluere præcepit:

Iussit & extendi campos: subsidere ualles:

Fronde tegi siluas: lapidosos surgere montes. Quæ utiq̄ omnia nō Iuppiter fecit: q̄
ante annos mille septingētos natus est: sed idem.

Ille opifex rerum mundi melioris origo. Qui uocatur deus: cuius principium quo-
niam nō potest comprehendī: ne quæri debet quidem. Satis est homini ad plenam per-
fectamq̄ prudentiam: si deum esse intelligat: cuius intelligētia: uis & summa hæc est:
suscipiat & honorificet cōem parentem generis humani: & rex mirabilium fabricato-
rem. Vnde quidā hebetis obtusiq̄ cordis: elementa quæ & facta sunt & carent sensu:
tanq̄ deos adorāt: qui cum dei opa mirant̄: cælum cum luminibus uariis: terram cum
campis & montibus: maria cum fluminibus & stagnis & fontibus: earū rerum admira-
tione obstupefacti: & ipsius artificis obliti: quem uidere nō poterāt: eius opa uenerari
& colere cœpunt: nec unq̄ itelligere querunt: q̄to maior: q̄toq̄ mirabilior sit: q̄ illa fecit
ex nihilo: quæ cum uideant diuinis legibus obsequētia: cōmodis atq̄ usibus hoīum p-
petua necessitate famulari. Tamē illa deos existimāt eē ingrati aduersus beneficia diui-
natq̄ deo & p̄ri indulgētissimo sua sibi opa prætulerūt. Sed qd̄ mixti: si aut barbari: aut
impit̄i hoīes errāt: cum & philosophi stoicæ disciplinæ in eadē sunt opiniōe: ut oīa cæ-
lestia quæ mouent̄: in deorū numero hēnda esse cēseant. Siq̄dem Lucillius stoicus apd̄
Cic. sic loquitur. Hanc igr̄ in stellis cōstantiam: hanc tantā in tā uariis cursibus in oī æter-
nitate conuenientiā tporū: non possum itelligere sine mente: rōne: cōsilio. quæ cū in si-
deribus eē uideamus: nō possumus ea ipsa in deorū numero ponere. Itē paulo sup̄ius.
Restat inquit ut motus astrorum sit uoluntarius: quæ q̄ uideat: nō indocte solum: ues:

etiam impie faciat: si deos esse neget. Nos uero & quidē cōstanter negamus: ac uos philosophi nō solum indoctos & impios: uerum cæcos & ineptos delirosq; probamus: quī ignorantiam imperitorum uanitate uicistis. Illi enim solem & lunam: uos etiam sidera deos putatis. Tradite igitur nobis stellarum mysteria: ut aras & templa singulis erigamus: ut sciamus quo quāq; ritu: quo die colamus: quibus nominibus: quibus precibus aduocemus: nisi forte nullo discrimine tam innumerabiles: tam minutos deos aceruatim colere debemus? Quid q; argumentum illud: quo colligunt uniuersa cælestia: deos eē in contrarium ualet? Nam si deos esse iccirco opinātur: quia certos & rationabiles cursus habent: errant. Ex hoc enim apparet deos non esse: q; exorbitare illis a præstitis itineribus non liceret. Cæterum si dii essent: huc atq; illuc passim sine ulla necessitate ferretur: sicut animantes in terra: quæ (quia liberæ sunt uolūtates) huc atq; illuc uagantur ut libet: & quo quāq; mens duxerit: eo fertur. Non est igitur astrorum motus uoluntarius sed necessarius: quia præstitutis legibus officiisq; seruiunt. Sed cum disputaret de cursibus siderum: quos ex ipsa rerum ac temporum cōgruentia intelligebat nō esse futuros: existimauit uolūtarios esse: tanq̃ non possent tam disposite: tam ordinate moueri: nisi sensus illis inesset officii sui sciens. O q̃ difficilis est ignorātibz ueritas: & q̃ facilis sciētibz. Si motus inquit astrorū fortuiti non sunt: nihil aliud restat nisi ut uoluntarii sint. Immo uero non esse fortuitos manifestum est: ita nec uoluntarios. Quomodo igit in conficiendis itineribus cōstantiam suam seruant? Nimirum deus uniuersi artifex sic illa disposuit: sic illa machinatus est: ut per spatia cæli diuina & admirabili ratiōe decurrerent: ad efficiendas succedentium sibi temporum uarietates. An Archimedes siculus concauo ære similitudinem mundi ac figuram potuit machinari: in quo ita solem ac lunam composuit: ut inæquales motus & cælestibus similes conuersionibus singulis quasi diebus efficerent: & non modo decessus solis & recessus: uel incrementa diminutionesq; lunæ: uerum etiam stellarum: uel inerrantium uel uagarum: dispares cursus orbis ille dum uertitur: exhiberet? Deus ergo illa uera non potuit machinari & efficere: quæ potuit sollertia hominis imitatione simulare? Vtrum ne igitur Stoicus si astrorū figuras in illo ære pictas effictasq; uidisset: suo illa consilio moueri diceret: ac non potius artificis ingenio. Inest ergo sideribus ratio ad peragendos meatus suos apta: sed dei est illa ratio: qui fecit & regit omnia. Non ipsorū siderum quæ mouentur: nam si solem stare uoluisset: perpetuus dies utiq; esset. Item si motus astra nō haberent: quis dubitat sempiternā noctem fuisse futuram? Sed ut dei ac noctis uices essent: moueri ea uoluit: & tam uarie moueri: ut non mō lucis ac tenebrarū mutux uicissitudines fierent: quibus laboris & quietis alterna spatia constarent: sed etiam frigoris & caloris & diuerforum temporum uis ac potestas: uel generandis uel maturandis fructibus cōueniret. Quā sollertiam diuinæ potestatis in machinandis itineribus astrorum: quia philosophi nō uidebant: animalia esse sidera putauerunt: tanq̃ pedibus & sponte non diuina ratione procederent. Cur autem excogitauerit illa deus: quis non intelligit? Scilicet ne solis lumine decedente: nimium cæca nox tetrīs atq; horrētibus tenebris ingrauesceret: noceretq; uiuentibus. Itaq; & cælū simul mira uarietate distixit: & tenebras ipsas multis minutisq; luminibus temperauit. Quāto igitur Naso sapiētius: q̃ illi qui sapiētia stude re se putāt: qui sentit a deo lumina illa ut horrorē tenebrarū depellerēt instituta? Is eū libz quo phænomena breuiter cōprehendit: his tribus uersibus terminauit:

Tot numero taliq; deus simulacra figura
Imposuit cælo: perq; atras sparsa tenebras

Clara pruinosa iussit dare lumina nocti. Quod si fieri non potest: ut stellæ dii sint: ergo nec sol quidem nec luna dii esse possunt: quoniam luminibus astrorum non ratione differunt: sed magnitudine. Quod si hi dii non sunt: ergo nec cælum quidē in quo illa omnia continentur.

Quod nec terra: nec aqua: nec pars aliqua mundi: nec totus ipse deus est animatus: sicut stoici mentiuntur: qui quod astruunt: pariter & euertunt. Ca. vi

Imili modo si terra quam calcamus: quam subigimus: & colimus ad uictum: deus non est: ne campi quidem ac montes dii erunt. Sed hi non sunt: ergo ne tellus quidē uniuerſa deus uideri potest. Item si aqua quæ seruit animantibus ad usum bibendi aut lauandi: deus non est: ne fontes quidem: ex quibus aqua profluit. Si fontes non sunt: ne flumina quidem: quæ de fontibus colliguntur. Si flumina quoque dii non sunt: ergo & mare: quod ex fluminibus constat: deus haberi nō potest. Quod si neque cælum: neque terra: neque mare: quæ mundi partes sunt: dii esse non possunt: ergo ne mundus quidem totus deus est: quem idem ipsi stoici & animantem & sapientē esse contendunt. Et propterea deum in quo tam inconstantes fuerūt: ut nihil dictum sit ab his: quod non ab iisdem fuerit euersum. Sic enim argumentantur: fieri nō posse: ut sensu careat: quod sensibilia ex se generat. Mundus autem generat hominem: qui est sensu præditus: ergo & ipsum sensibilem esse. Item sine sensu esse non posse: cuius pars habeat sensum. Igitur quia homo sensibilis est: etiam mundo cuius pars homo est: inesse sensum. Propositiones quidem ueræ sunt: & sensibile esse quod sensu præditum generat: & habere sensum: cuius pars sensum aucta sit. Sed assumptiones falsæ: quibus argumenta concludunt: quia neque mundus generat hominem: neque mundi homo pars est: nam hominem a principio idem deus fecit: quæ & mundum: & non est mundi pars homo: sicut corporis membrum. Potest enim mundus esse sine homine: sicut urbs & domus. Atqui ut domus unius hominis habitaculum est: & urbs unius populi: sic & mundus domicilium totius generis humani. Et aliud est quod incolitur: aliud quod colitur. Sed illi dum student id quod falso susceperant confirmare: & sensibile esse mundum & deum: argumentorum suorum consequentia non uiderunt. Nam si mundi pars est homo: & sensibilis est mundus: quia homo sentit. Ergo quia mortalis est homo: mortalis sit & mundus necesse est: nec tantum mortalis: sed etiam omnibus morbis & passionibus subiectus: & eccontrario: si deus est mundus: & partes eius utique immortales sunt: ergo & homo deus est: quia pars est (ut dicitis) mundi. Si homo: ergo iumenta & pecudes: & cætera genera bestiarum & auium & piscium: quoniam illa eodem modo sentiunt: & mundi partes sunt. At hoc tolerabile est. Nam & hæc colunt ægyptii. Sed res eo puenit: ut & ranæ & culices & formicæ dii esse uideantur: quia & ipsis inest sensus: & ex parte mundi sunt. Ita semper argumenta ex fallo petita: ineptos & absurdos exitus habent. Quid quod iidem ipsi aiunt: deorum & hominum causa mundum esse constructum quasi cõem domum: Ergo nec mundus deus est: nec animans: si constructus est. Animans enim non construit sed nascitur. Et si est ædificatus: & sic utique tanquam domus: tanquam nauis. Est ergo aliquis artifex mundi deus: & seorsum erit mundus qui factus est: seorsum ille qui fecit. Jam illud quidem repugnans & absurdum: quod cum cælestes ignes: cæteraque mundi elementa deos esse affirmant. Item ipsum deum mundum dicunt. Quomodo potest ex deorum multorum aceruo unus deus cõfici: si astra dii sunt: mundus ergo non deus sed domicilium deorum est. Si uero deus mundus est: ergo omnia illa quæ sunt in eo: dii non sunt: sed dei membra: quæ utique solius dei nomen accipere non possunt. Nec enim recte quis dixerit membra hominis unius multos homines esse: sed tamen

non est similis cōparatio aīalis & mundi. Animal. n. quia sensu præditū est: & membra eius habēt sensum: nec nisi a corpore diuulsa putrescūt. Cuius igr rei similitudinē gerit mūdus: Nimirū ipsi docēt: cū factū esse nō diffitent: ut eēt diis & hoībus quasi coīs domus. Si ergo est cōstructus ut domus: nec ipse deus est: nec elemēta quæ sunt ptes eius: q̄a neq; domus hīe dominum sui potest: neq; illa de quibus domus cōstat. Non tantū igitur ueritate: sed etiam uerbis suis reuincuntur. Sicut enim domus in usu habitātis facta per se nihil sentit: dominoq; subiecta est: qui eam fecit aut incolit: ita mūdus p se nihil sentiens: factori deo subiaceret: qui eum in usum sui fecit.

Q d' dupliciter peccāt insipientes: & q̄ avaritia sub obtētū religiōis colit' præualēte rōne: trad tōe maiōr: & q̄ fuerit maiōres: quorū auctoritas præiudicat vītati. C. vii
Vplici ergo ratione peccatur ab insipientibus. Primū q̄ elementa id est dei ope
d ra deo præferunt. Deinde quod elementorū ipsorum figuras humana specie cōprehensas colunt. Nam solis lunæq; simulacra humanum in modum formāt
Item ignis & terræ & maris quæ illi Vulcanum: Vestam: Neptunum uocant: nec elementis ipsis in aperto litant. Tanta homines imaginum cupiditas tenet: ut iam uiliora dicantur illa quæ uera sunt: auro scilicet: gēmis & ebore delectantur. Horum pulchritudo ac nitor perstringit oculos: nec ullam religionem putant ubicunq; illa non fulserint. Itaq; sub obtentu deorum avaritia & cupiditas colitur. Credunt enim deos amare q̄cquid ipsi concupiscunt: quicquid est propter quod furta: & latrocinia: & homicidia quotidie saviunt: propter quod bella per totum orbem populos urbescq; subuertunt. Consecrāt ergo diis manubias & rapinas suas: quos certe necesse est ibecilles eē ac summa uirtutis expertes: si subiecti sunt cupiditatibus: cur enim cælestes eos putemus si de siderant aliquid de terra: Vel beatos: si aliqua re indigēt: Vel incorruptos: si uoluptati habent ea: in quibus appetēdis cupiditas hominum non īmerito damnatur: Veniūt igitur ad deos: non tam religionis gratia: quæ nulla potest eē in rebus male partis & corruptibilibus: q̄ ut aurum oculis hauriant: nitorem leuigati marmoris aut eboris aspiciant: ut insignes lapillis & coloribus uestes: uel distincta gemmis fulgentibus pocula insatiabili contemplatione contrectent. Et quanto fuerint ornatiora templa & pulchriora simulacra: tanto plus maiestatis habere credantur: adeo religio eorum nihil aliud est: q̄ quod cupiditas humana miratur. Hæ sunt religiones quas sibi a maioribus suis traditas pertinacissime tueri ac defendere perseuerant: nec considerant: quales sint sed ex hoc probatas atq; ueras esse confidunt: quod eas ueteres tradiderunt: tantaq; est auctoritas uetustatis: ut inquirere in eam scelus esse dicatur. Itaq; creditur ei passim tanquam cognitæ ueritati. Deniq; apud Ciceronem sic dicit Cotta Lucillo. Habes Balbe quid Cotta: quid pontifex sentiat: fac nunc ego intelligam: quid tu sentias: a te enim philosophæ rationem religionis accipere debeo. Maioribus autem nostris etiam nulla ratione reddita rationis est credere. Si credis: cur ergo rationem requiris quæ potest efficere ne credas. Si rationem requiris & quærendam putas: ergo non credis. Ideo enim quæris ut eam sequare: cum inueneris docet te ecce ratio: non esse ueras religiones deorum: quid facies? Maiores ne potius: an rationem sequeris? Quæ quidem tibi non ab alio insinuata: sed a te ipso inuenta & electa est: cum omnes religiones radicitus erui sti. Si rationem mauis: discedere te necesse est ab institutis & auctoritate maiōrū: quoniam id solum rectum est: quod ratio præscribit. Si autem pietas maiores sequi suadet fatere igitur & stultos illos fuisse: qui excogitatis contra rationē religionibus seruiūt: & te ineptum qui id colas: quod falsum esse conuinceris. Sed tamen quoniam nobis tan-

topere maiorum nomen opponitur: uideamus tamen qui fuerint maiores illi: a quorū auctoritate discedi nefas ducitur. Romulus urbē conditurus: pastores (inter quos adoleuerat) conuocauit. Cumq; his numerus condendæ urbi parum idoneus uideret: constituit asilum. Eo passim confugerunt ex finitimis locis pellimi quiq; sine ullo conditionis discrimine. Ita conflauit ex his omnibus populum: legitq; in senatum eos: qui ætate anteibant: & patres appellauit: quorum consilio gereret omnia: de quo senatu Propertius elegiarū scriptor hæc loquitur:

Buccina cogebat priscos ad uerba quirites

Centum: illi in prato sæpe senatus erat.

Curia prætexto nunc quæ nitet alta senatu:

Pellitos habuit rustica corda patres. Hi sunt patres: quorum decretis eruditi ac prudentes uiri deuotissime seruiebāt. Idq; uerum ac immutabile omnis posteritas iudicet: q; centum pelliti senes statū esse uoluerunt. quos tamen (ut in primo libro dictum est) Pompilius illexit: ut esse crederent sacra: quæ ipse tradebat. Est uero q; illorum auctoritas tanti habeatur a posteris: quos nemo cum uiuerent: neq; summus neq; infimus a finitate dignos iudicauit.

Quod ratione potius innitendum est: & quæ miracula scripta sunt ad confirmationem erroris multorū.

Ca. viii.

Vare oporteret in ea re maxime: in qua uitæ ratio uersatur: si quenq; credere: suoq; iudicio ac propriis sensibus niti ad inuestigandā & prospiciendā ueritatem: q̄ credentem alienis erroribus decipi: tanq̄ ipsum rationis expertem.

Dedit omnibus deus pro uirili portione sapientiam: ut & inaudita inuestigare possent & audita ppendere. Nec quia nos illi temporibus antecesserunt: sapientia quoq; antecesserunt: quæ si omnibus æqualiter datur: occupari ab antecedentibus non potest. Illi habilis est tanq̄ lux & claritas solis: quia ut sol oculorū: sic sapientia lumen est cordis humani. Quare cum sapere: id est ueritatem quærere omnibus sit innatum: sapientiam sibi adimunt: qui sine ullo iudicio inuenta maiorū pbant: & ab aliis pecudum more ducuntur. Sed hoc fallit: q; maiorū nomine posito non putant fieri posse: ut aut ipsi plus sapiant: quia minores uocantur: aut illi desipuerint: quia maiores nominantur. Quid ergo impedit: qn ab ipsis sumamus exemplū: ut quo illi quæ falsa inuenerāt: posteris tradiderunt: sic nos qui uerū inuenimus: posteris meliora tradamus. Superest ingēs quaestio: cuius disputatio nō ab ingenio sed a scientia uenit: quæ pluribus explicanda erit: ne quid dubium oīo relinquat. Nam fortasse aliquis ad illa cōfugiat: quæ a multis & non dubiis tradunt auctoribus: eos ipsos quos docuimus deos nō esse: maiestatem suam p̄ se ostēdisse & pdigiis: & somniis: & auguriis: & oraculis. Et sane multa enumerari possunt digna miracula. In primis illud qd' Actius Nauius summus augur: cū Tarqnum Priscū cōmoneret: ut nihil noui facere inciperet: nisi prius eēt inauguratus: ei q; rex artis eius eleuās fidē diceret: ut cōsultis auibus renūciaret sibi utq; ne fieri posset id q; ipse aīo concepisset: affirmaretq; Nauius posse. Cape igit hanc inqt cotē: eāq; nouacula desijce at ille incontāter accepit ac secuit. Deinde q; Castor & Pollux bello latino apd' lacū Iturnæ uisi sunt equorū sudorē abluētes: cum ædes eorū (quæ iuncta fonti erat) sua spōte patuisset. Idē bello Macedonico eqs albis insidētes. P. Vatiēno Romā nocte ueniēti se obtulisse dicunt: nūciantes eo die regē Persen uictū atq; captū: qd' paucis post diebus litteræ Pauli uerū fuisse docuerūt. Illud ē mirabile: q; simulac; Fortunæ muliebris nō semel locutum esse tradit. Item iunonis Monetæ cum captis Veiis ex militibus ad eam

LIBER PRIMVS

transferendam unus iocabundus ac ludens interrogaret: utrū ne Romam migrare uellet: respōdit uelle. Claudia quoq; proponitur in exemplo miraculi. Nam cum ex libris Sibyllinis Idæa mater esset accita: & in uado Tyberini fluminis nauis (in qua uehebatur) hæsisset: nec ulla ui cōmoueretur. Claudiam ferunt quæ semper impudica esset habita: ob nimios corporis cultus deam submissis genibus orasse: ut si se castam iudicaret suum cingulum sequeretur. Ita nauim quæ ab omni iuuentute non ualuit cōmoueri: ab una muliere esse commotam. Illud æque mirum: quod lue sæuiente Aesculapius Epidauro accitus: urbem Romam diuturna pestilentia liberaffe perhibetur. Sacrilegi quoq; numerari possunt: quoq; præsentibus pœnis iniuriam suam dii uindicasse creduntur. Appius Claudius censor: cū aduersus responsum ad seruos publicos sacra Herculis trāstulisset: luminibus orbatus est: & Potitiorum gens quæ prodidit: itra unius anni tempus extincta est. Item censor Fuluius cum ex Iunonis Laciniae templo marmoreas tegulas sustulisset: quibus adē Fortunæ equestris (quam Romæ fecerat) tegeret: mente captus est: & amissis duobus filiis in Illyrico militantibus: summo animi mœrore cōsumptus est. Præfectus etiam M. Antonii Turullius cum apud Coos euerso Aesculapii lūco classem fecisset: eodem postea loco a militibus Cæsaris est interfectus. His exēplis adiūgit Pyrrhus: quod sublata ex thesauro Proserpinæ Locresis pecunia: naufragium fecit: ac uicinis deæ littoribus illisus est: ut nihil præter eam pecuniam incolume repperiret. Ceres quoq; Milesia multum sibi apud homines uenerationis adiecit. Nam cum ab Alexandro capta ciuitas esset: ac milites ad eam spoliandam irrupissent: omnium oculos repente obiectus fulgor ignis extinxit. Repperiuntur etiam somnia: quæ uim deorum uideant ostendere. Tyberio namq; Attinio homini plebeio per quietem obuersatus esse Iuppiter dicitur: & præcepisse ut consulibus & senatui nunciaret ludis circensibus proximis præfultorem sibi displ. cuius: quod Antonius Maximus quidam uerberatum seruum sub furca medio circo ad supplicium duxerat: ideoq; ludos instaurari oportere. Quod cū ille neglexisset: eodem die filium perdidisset: ipse autem graui morbo est correptus. Et cum rursus eandem imaginem cerneret: quærentem satis ne pœnæ pro neglecto imperio pependisset: lectica delatus ad cōsules: & omni re in senatu exposita recepisse corporis firmitatem: suisq; pedibus domum rediisse. Illud quoq; somnium nō minoris fuit admirationis: quo Cæsar Augustus dicitur esse seruatus. Nam cum bello ciuili Brutiano implicitus graui morbo abstinere a prælio statuisset: medico eius Artorio Mineruæ species obuersata est: monēs ne ppter corporis imbecillitatē castris se cōtineret Cæsar. Itaq; in aciē lectica platus ē. Eodēq; die a Bruto castra capta sunt. Multa præterea exempla similia possunt pferri: sed uereor ne si fuero in ppositione rerum contrariarū diutius immoratus: aut oblitus esse ppositi uidear: aut crimen loquacitatis incurram.

Quod per inuidiam diaboli intrauit mors: & pullularunt radices errorū. Et quod deus ipse natura est: qui materiam primordiale & omnia fecit ex nihilo. Ca. ix

Xponā igr̃ oīum istorū rōnem: quo facilius res difficiles & obscuræ intelligantur & has oēs simulatas numinis præstigias reuelabo: quibus inducti hoīes a ueritate uia lōgius recesserūt: sed repetā longe altius: ut siq; ad legendū exps ueri & ignarus accesserit: instituat atq; itelligat: quod tandē sit caput horū & cā malorū: & lumine accepto suos ac totius generis humani perspiciat errores. Sicut mater sine exemplo genuit: sic ineffabiliter pater genuisse credendus est coæternum. De matre natus est: quod ante iam fuit de patre: qui aliquando non defuit. Hoc fides credat: intelligentia non requirat. Ne aut non inuentum putet incredibile: aut repertum nō credat singulare. Cū esset de-

us ad excogitandum prudentissimus: ad faciendum solertissimus: anteq̃ ordiretur hoc opus mundi: quoniam pleni & consummati boni fons in ipso erat: sicut est semper: ut ac eo bono tanq̃ riuus oriretur: longeque proflueret: produxit similem sui spiritum: qui eet uirtutibus dei patris præditus. Quomodo autem id uoluerit: in quarto docere conabimur libro. Deinde fecit alterum: in quo indoles diuinæ stirpis non permansit. Itaque suapte inuidia tanq̃ ueneno infectus est: & ex bono ad malum transcendit: suoque arbitrio quod a deo illi liberum datum fuerat: contrarium sibi nomen adsciuit. Vnde apparet cunctorum malorum fontem esse liuorem. Inuidet enim illi antecessori suo: qui deo patri perseverando tum probatus: tum etiam carus est. Hunc ergo ex bono per se malum effectum græci Διόβολός appellant: nos criminatorem uocamus: quia crimina in quæ ipse illisit: ad deum deferat. Exorsus igitur deus fabricam mundi: illum primū & maximum filium præfecit operi uniuerso: eoque simul & consiliatore usus est & artifice in excogitandis: ornandis: faciendisque rebus: quoniam is & prudentia: & ratione & potestate perfectus est: de quo nunc parcius: quia alio loco & uirtus: & nomen eius & ratio enarranda nobis erit. Nemo quærat ex quibus ista materiis tam magna: tam mirifica opera deus fecerit. Omnia enim fecit ex nihilo. Nec audiendi sunt poeta: qui aiunt chaos in principio fuisse: id est confusionem rerum atque elementorum. Postea uero di remisse omnem illam congeriem: singulisque rebus ex confuso aceruo separatis in ordinemque discriptis: instruxisse mundum pariter & ornasse: quibus facile est respondere potestatem dei non intelligentibus: quem credunt nihil efficere posse nisi ex materia subiacente ac præparata: in quo errore etiam philosophi fuerunt. Nam Cicero de natura deorum disputans ait sic: Primum igitur non est probabile eam materiam rerum: unde orta sunt omnia: esse diuina prouidentia effectam. Sed habere & habuisse uim: & naturam suam. Vt igitur faber cum quid ædificaturus est: non ipse facit materiam: sed ea utitur quæ sit parata: fictorque item cæra: sic isti prouidentia diuinæ materiā præsto esse oportuit: non quam ipse faceret: sed quam haberet paratam. Quod si non est a deo materia facta: ne terra quidem: & aqua: & aer: & ignis a deo factus est. O quanta sunt uitia in his decem uersibus. Primum quia is qui in aliis disputationibus & libris fere omnibus prouidentia fuerit assertor: & qui acerrimis argumentis impugnaverit eos: qui prouidentiam non esse dixerunt: idem nunc quasi proditor aliquis aut transfuga prouidentiam conatus est tollere: in quo si contradicere uelis: nec cogitatione opus est: nec labore: sua illi dicta recitata sunt. Nec enim ab ullo poterit Cicero quia Cicerone uehementius refutari. Sed concedamus hoc more & instituto academicorum: ut liceat hominibus ualde liberis dicere ac sentire quæ uelint: sententias ipsius consideremus. Non est inquit probabile materiam rerum a deo factam. Quibus hoc argumentis doces? Nihil enim dixisti quare hoc non sit probabile. Itaque mihi e contrario uel maxime probabile uideatur: nec tamen temere uidetur cogitatum plus esse aliquid in deo: quem perfecto ad imbecillitatem hominis redigis: cui nihil aliud quam opificium concedis. Quomodo igitur ab homine diuina illa uis differt: si (ut homo) sic etiam deus ope indiget aliena? Indiget autem si nihil moliri potest: nisi ab altero illi materia ministret: quod si fit: imperfecta utique uirtutis est: & erit iam potentior iudicandus materiae institutor. Quo igitur nomine appellabitur: qui potentia deum uicit? Siquidem maius est propria facere: quam aliena disporre. Si autem fieri non potest: ut sit potentius deo quicquam: quem necesse est perfectæ esse uirtutis: potestatis: rationis. Idem igitur materiae fictor est: qui & rerum ex materia constitutum. Neque enim deo non faciente & inuito esse aliquid: aut potuit aut debuit. Sed pro

babile est inquit materiam rerum & habere & habuisse naturam suam & uim: quam
 uim potuit habere nullo dante: quam naturam nullo generante: Si habuit uim: ab ali
 quo eam sumpsit. A quo autem sumere nisi a deo potuit: Si habuit naturam: quæ utiq;
 a nascendo dicitur: nata est: a quo autem nisi a deo potuit pcreari: Natura enim qua di
 citis orta esse omnia: si consilium non habet: efficere nihil potest. Si autem generandi
 aut faciendi potens est: hēt ergo consilium: & ppter ea deus sit necesse est. Nec alio no
 mine appellari potest ea uis: in qua est & pudentia excogitandi: & sollertia potestasq;
 faciendi. Melius igitur Seneca omnium stoicorū acutissimus: qui uidit nil aliud esse na
 turam q̄ deum. Ergo inquit deum nō laudabimus: cui naturalis est uirtus: nec enim il
 lam didicit ex ullo: imo laudabimus. q̄uis enim naturalis illa ei sit: sibi illam dedit: quo
 niam deus ipsa natura est. Cur igitur ortum rerū tribuis naturæ ac detrahis deo: in eo
 dem luto hæsitans: uersuram soluis. A quo enim fieri negas: ab eodem plane fieri muta
 to nomine confiteris: sequitur ineptissima compatio: ut faber inquit cum quid ædifica
 turus est: non ipse facit materiā: sed utitur ea: quæ sit pata: fictorq; item cæra. Sic isti p
 uidentia diuinæ materia esse præsto oportuit: non quā ipse faceret: sed quam hēret pa
 ratam: immo uero non oportuit. Erit enim deus minoris potestatis: si ex pato facit qd
 est hominis. Faber enim sine ligno nihil ædificat: quia lignum ipsum facere nō potest.
 Non posse autem imbecillitatis est humanæ: deus uero facit sibi ipse materiā quia pōt.
 Posse enim dei est: nā si nō potest: deus non est. Homo facit ex eo quod est: quia p mor
 talitatem imbecillis est: per imbecillitatem definitæ ac modicæ ptātis. Deus autem fa
 cit ex eo quod non est: quia per æternitatem fortis est: per fortitudinem ptātis imensæ:
 quæ sine ac modo careat: sicut uita factoris. Quid ergo mirum si facturus mundū de
 us: prius materiā de qua faceret: præparauit ex eo quod non erat: quia nefas esset deū
 aliunde aliquid mutuari: cum in ipso uel ex ipso sint omnia. Nā si est aliquid ante illū
 factum: & quicquid non ab illo factum est: ptātem dei & nomen amittet. At enim ma
 teria nunq̄ facta est: sic deus qui ex materia fecit mundum. Duo igitur constituuntur
 æterna: & quidem inter se contraria: quod fieri sine discordia & perniciē non potest.
 Collidāt enim necesse est ea: quorū uis & rō diuersa est: si utraq; æterna esse nō poterūt:
 si repugnant: quia superare alterum necesse est. Ergo fieri nō potest quin æterni natu
 ra sit simplex: ut inde omnia uelut ex fonte descenderint. Itaq; aut deus ex materia or
 tus est: aut materia ex deo: quid horum sit uerius: facile est intelligi. Ex his enim duo
 bus alterum se nō sibile est: alterum caret sensu. Potestas faciendi aliquid nō potest esse
 nisi in eo: quod sentit: quod sapit: quod cogitat: quod mouetur. Nec incipi aut fieri:
 aut consumari quicq̄ potest: nisi fuerit ratione prouisum. Et quemadmodum fiat: an
 teq̄ est: aut quemadmodum constet postq̄ fuerit effectum. Deniq; is facit aliquid: qui
 hēt uoluntatem ad faciendum: & manus ad id: quod uoluit implendum. Quod aut
 insensibile est: iners & turpidum semper iacet: nihil ide oriri potest: ubi nullus est mo
 tus uoluntarius. Nam si omne animal rōne constat: certe nasci ex eo nō potest: quod
 rōne præditum non est: nec aliunde recipi potest id: quod ibi unde petit: non est. Nec
 tamen commoueat aliquem: q̄ animalia quædam de terra nasci uidentur. Hæc enim
 non terra per se gignit: sed spiritus dei: sine quo nihil gignitur. Non ergo deus ex mate
 ria: quia sensu præditum ex insensibili: sapiens ex bruto: impatibile de patibili: expers
 corporis de corporali: nunq̄ potest oriri: sed materia potius ex deo est. Quicqd enim
 est solido & incontractabili corpore: accepit externam uim. quod accipit uim: dissolu
 bile est: quod dissoluitur interibit: quod interit: ortum sit necesse est: quod ortum est:

habuit fontem unde oriretur: id est factorem aliquem sentientem: prouidum: peritūq; faciendi. Is est profecto nec ullus alius q̄ deus. Quia quoniam sensu: rōne: prouidentia: potestate: uirtute præditus est: & animata & inanimata creare & efficere potest: quia tenet quomodo quidq; sit faciendum. Materia uero semper fuisse non potest: quia mutationem non caperet: si fuisset. Quod enim semper fuit: semper esse non desinit: & unde absuit principium: abesse hinc est finem necesse est. Quia etiam facilius est ut id quod hūit initium: sine careat: q̄ ut hēat finem: q̄ initio caruit. Materia ergo si facta non est: nec fieri ex ea quicq; potest. Si fieri ex ea non potest: nec materia quidem erit. Materia enim est ex qua fit aliquid. Omne autem ex quo fit: quia recipit opificis manu destruitur: & aliud esse incipit. Ergo quoniam finem hūit materia: tum cum factus est ex ea mūdus: & initium quoq; hūit. Nam quod destruitur: ædificatum est: quod soluitur: alligatum: quod finitur: incaptum est. Si ergo ex cōmutatione ac fine materia colligit hūisse principium: a quo alio fieri nisi a deo potuit. Solus igitur deus est qui factus non est: & ideo destruere alia potest: ipse destitui non potest: permanebit semper in eo quod fuit: quia non est aliunde generatus nec ortus: nec natiuitas eius ex aliqua alia re pendet: quæ illum mutata dissoluat. Ex seipso est: ut in primo diximus libro. Et ideo talis est: qualem se esse uoluit: impassibilis: imutabilis: incorruptus: beatus: æternus. Iam uero illa conclusio quā sententia terminauit Tullius multo absurdior: q̄ si materia inquit a deo est facta: nec terra quidem: & aqua: & aer: & ignis a deo factus est: q̄ calide piculū præteruolauit. Sic enim superius illud assumpsit: tanq̄ probatione non indigere: cum id multo esset incertius q̄ illud: propter quod assumptum est. Si non est inquit a deo facta materia: nec mundus a deo factus est. Ex falso maluit colligere quod falsum est: q̄ ex uero quod uerum. Et cum debeant incerra de certis probari: hic probationem sumpsit ex incerto: ad euerendum quod erat certum. Nam diuina prouidentia effectum esse mundum: ut taceam de terminato Trimegisto: qui hoc prædicat: taceam de carminibus Sibyllarum: quæ idem nunciāt: Taceam de prophetis: qui opus mūdi ac opificium dei uno spiritu ac pari uoce testant. Etiam inter philosophos pene uniuersos conuenit. Idem est pythagorici: stoici: peripatetici: quæ sunt principales omnium disciplinæ. Deniq; a primis illis septem sapientibus: uti a Socrate usq; ad Platonem professo & indubitato hūitum est: donec unus multis post sæculis extitit delirus Epicurus: qui auderet negare id quod est euidentissimum: studio scilicet inueniendi noua ut noie suo constitueret disciplinam. Et quia nihil noui potuit repperire: ut tamē dissentire a cæteris uideretur: uetera uoluit uertere: in quo illum circunlatantes philosophi oēs coarguerūt. Certius est igit mundū prouidentia instructū: q̄ materiā prouidentia cōglobatam. Quare nō oportuit putare ideo mundū non esse diuina prouidentia factū: quia materia eius diuina prouidentia facta non sit: sed quia mundus diuina prouidentia sit effectus: & materiam esse factam diuinitus. Credibilius est enim materiam potius a deo factam: quia deus omnia potest: q̄ mundum a deo non esse factum: quia sine mente: ratione: consilio nihil fieri potest. Verum hæc non Ciceronis est culpa: se sectæ. Cum enim suscepisset disputationem: qua deorum naturam tolleretur: de qua philosophi garriebant: omnem diuinitatem ignorantia ueri putauit esse tollendam. Itaq; deos potuit tollere: quia non erant. Cum autem prouidentia diuinam quæ est in uno deo conaretur euertere: quia ueritatem niti cœperat: deficientibus argumentis: in hanc foueam necessario decidit: unde si extricare non posset. Hic ergo illum teneo hærentem teneo defixum: qua Lucillius (qui contra diserebat) obmutuit. Hic est ergo cardo re-

rum: hic uertunt^r oia. Explicet se Cotta sipōr: ex hac uoragine proferat argumenta: quibus doceat semper fuisse materiam: quam nulla prouidentia effecerit. Ostendat quomodo quicq̃ ponderosum & graue: aut esse potuerit sine auctore: aut immutari ualuerit: ac desierit esse quod semper fuit: ut inciperet esse quod nunq̃ fuit. Quæ si docuerit tum demum assentiar: ne mundum quidem diuina prouidentia constitutum: & tamē sic assentiar: ut aliis illum laqueis teneam. Eodem enim quo nolit reueletur: ut dicat & materiam: de qua mundus est: & mundum qui de materia est: natura extitisse: cum ergo ipsam naturam deum esse contendam. Nec enim potest facere mirabilia: id est maxima rōne constantia: nisi qui habet mentem: prouidentiam: potestatem. Ita fiet ut deus fecerit omnia: nec quicq̃ esse possit omnino: quod non originem a deo traxerit. At idem quotiens Epicureus est: & non uult a deo factum esse mundum: quærere solet quibus manibus: quibus machinis: quibus uectibus: qua molitione hoc tantum opus fecerit. Videret fortasse: si eo tempore potuisset esse: quo deus fecit. Sed ne perspiceret homo dei opera: noluit eum iuducere in hunc mundum: nisi perfectus omnibus: sed ne induci quidem poterat. Quomodo enim subsisteret: cum fabricaretur de super cælū: terra subtus fundaretur: cum fortasse humida uel nimis rigoribus corporata cōcrescerent: uel igneis caloribus incocta & solidata durescerēt. Aut quomodo uiueret sole nondum instituto: nec frugibus ac aialibus natis. Itaq; necesse fuit hoīem postremo fieri: cum iā mundo cæterisq; rebus manus summa esset iposita. Deniq; sanctæ litteræ docēt hoīem fuisse ultimū dei opus: & sic inductum fuisse in hunc mundū: quasi in domum iam paratā & instructā. Illius enim causa facta sunt oia. Idem ēt poetæ fatent^r. Ouidius pfecto iam mundo & uniuersis aialibus figuratis hoc addidit:

Sanctius his aial mentisq; capacius altæ

Deerat adhuc: & quod dominari in cætera posset

Natus homo est. Adeo nefas extimādum est ea scrutari: quæ deus uoluit esse cælata. Verum ille non audiendi aut discendi studio requirebat: sed fallēdi: quia cōfidebat neminem id posse dicere. Quasi uero ex hoc putādum sit non esse hæc diuinitus facta: quia quomodo facta sint: nō pōt prouideri. An tu etsi educatus in domo fabrefacta & ornata nullā unq̃ fabricam uidisses: domum illam putasses non ab hoīe esse ædificatā: quia quomodo ædificetur ignorares. Idem profecto de domo quæreres: quod nunc de mundo requiris: quibus manibus: quibus fferamentis homo tanta esset opa molitus: maxime si saxa ingentia: imensa cæmenta: uastæ colūnas: opus totum sublime & excelsum uideres. Nonne hæc tibi humanæ uirium modum nident^r excedere: quia illa nō tam uiribus: q̃ rōne atq; artificio facta esse nescires. q̃ si homo in quo nihil perfectū est tamen plus efficit rōne: q̃ uires eius exiguæ patiātur: quid est cur incredibile tibi esse uideatur: cum mundus dicitur factus a deo: in quo (quia perfectus est) nec sapientia potest habere terminum: nec fortitudo mensurā. Opera ipsius uidetur oculis: quomodo autem ille fecerit: ne mēte quidem uidentur: quia (ut Hermes ait) mortalis immortalis temporale perpetuo: corruptibile incorrupto p̃p̃quare nō potest: id est propius accedere: & intelligentia subseq; & ideo terrenū adhuc aial rerum cælestium perfectionem nōn capit: quia corpore quasi custodia septum tenetur: nimis soluto ac libero sensu cernat omnia. Sciat igitur q̃ inepte faciat: qui res inenarrabiles quærīt. Hoc est enim modū conditionis sue transgredi: nec intelligere quousq; homini liceat accedere. Deniq; cum apperiret hoī ueritatem deus: ea sola scire nos uoluit: quæ interfuit hoīem scire ad uitā consequendā. Quæ uero ad curiosam & p̃fanam cupiditatē p̃tinebāt: reticuit: ut arca

DIVINARVM INSITUIONVM

na essent. Quid ergo quæris: quæ nec potes scire: Nec si scias: beatior fias. Perfecta ē in homine sapientia: si & deum esse unum: & ab ipso esse facta uniuersa cognoscat.

Quod deus quattuor elementa distinxit: & quattuor qualitates: & quattuor tempora: & quod ex calore & humore sit uita: & quare homines igne: cetera aialia aqua magis utantur.

Ca. x.

Vnc quoniam refutauimus eos: qui de mundo & factore eius deo aliter sentiunt: quæ ueritas habet: ad diuinam mundi fabricam reuertamur: de qua in arcanis sanctæ religionis lris tradit. Fecit igitur deus primum oium cælum: & in sublime suspendit: quod esset sedes ipsius dei conditoris. Deinde terram fundauit ac cælo subdidit: quam homo cum cæteris animalium generibus incolet. Eam uoluit humore circumflui & contineri: suum uero habitaculum distinxit clavis luminibus: & impleuit sole scilicet lunæque orbe fulgenti: & astrorum micantium splendentibus signis adornauit: tenebras autem quod est his contrarium: constituit in terra. Nihil enim per se continet luminis: nisi accipiat a cælo: in quo posuit lucem perennem: & superos & uitā perpetuam. Et contra in terra tenebras & inferos & mortem. Tanto enim hæc ab illis superioribus distant: quātum mala a bonis: & uitia a uirtutibus. Ipsius quoque terræ binas partes contrarias inter se diuersasque constituit: scilicet orientem occidentemque: ex quibus oriens deo similis censetur: quia ipse luminis fons & illustrator est rerum: & quod ori nos faciat ad uitam sempiternam. Occidens autem conturbata illi prauaque menti ascribit: quod lumen abscondat: quod tenebras semper inducat. Et quod homines faciat occidere: atque interire peccatis. Nam sicut lux orientis est: in lucem autem uitæ ratio uerlatur: sic occidentis tenebræ sunt. In tenebris autem mors & interitus continetur. Denique alteras partes eadem ratione dimensus est: meridiem ac septentrionem: quæ partes illis duabus societate iunguntur. Ea enim quæ est solis calore flagrantior: proxima est: & cohæret orienti. At illa quæ frigoris & perpetuo gelu torpet: eiusdem est cuius extremus occasus. Nam sicut contrariæ sunt lumini tenebræ: ita frigus calori. Ut igitur calor lumini est proximus: sic meridies orienti. Ut frigus tenebris: ita plaga septentrionis occasui. Quibus singulis partibus suum tempus attribuit. Ver scilicet orienti: æstatem meridionali plagæ: occidentis autumnum: septentrionis hybernus. In his quoque duabus partibus: meridionali & septentrionali figura uitæ & mortis continetur: quia uita in calore est: mors in frigore. Sicut autem calor ex igne est: ita frigus ex aqua. Secundum harum partium dimensionem diem quoque fecit ac noctem: quæ spatia & orbis temporum perpetuos ac uolubiles quos uocamus annos: alterna per uices successione conficiant. Dies quem primus oriens subministrat dei sit necesse est: ut omnia quæcunque meliora sunt. Nox autem quam occidens extremus inducit: eius scilicet quem dei esse æmulum diximus. Quæ duo et in hoc præscius futurorum deus fecit: ut ex his & ueræ religionis: & falsarum superstitionum imago quædam ostenderetur. Nam sicut sol qui oritur in die: licet sit unus: unde solem esse appellatum Cicero uult uideri: quod obscuratis sideribus solus appareat: tamen quia uerum ac perfectæ plenitudinis lumen est: & calore potissimo: & fulgore clarissimo illustrat omnia: ita in deo licet sit unus: & maiestas & uirtus & claritudo perfecta est. Nox autem quam prauo illi Antithæo dicimus attributā: eius ipsius multas & uarias religiones per similitudinem demonstrat. Quauis enim stellæ innumerabiles micare ac radiare uideantur: tamen quia non sunt plena ac solida lumina: nec caloris perfecti sunt quicquid: nec tenebras multitudine sua uincunt. Duo igitur illa principalia inueniuntur: quæ diuersam & contrariam si habent potestatem: calor & humor quæ mirabi-

liter deus ad sustentanda & gignenda omnia excogitauit. Nam cum uirtus diei sit in calore & igni: nisi ardorem uimq; eius admixta humoris ac frigoris materia temperasset: nec nasci quicq; nec coherere potuisset: quin statim cōflagratione interiret: quicqd esse cœpisset. Vnde & philosophi quidam & poetæ discordi concordia mundum constare dixerunt: sed rationem penitus non uiderunt. Heraclytus ex igne nata esse omnia dixit. Tales Milesius ex aqua. Vterq; uidit aliquid: sed errauit tamē uterq;. quod alter, utrum si solum fuisset: neq; aqua nasci ex igne potuisset: neq; rursus ignis ex aqua. Sed est uerius simul ex utroq; permixto cuncta generari. Ignis quidem permisceri cū aqua non potest: quia sunt utraq; inimica: & si cominus uenerint: alterutrum quod superaue- rit conficiat alterum necesse est: sed eorū substantiæ permisceri possunt. Substantia ignis calor est: aquæ humor. Recte igitur Ouidius:

Q uippe ubi temperiem sumpsere humorq; calorq;

Concipiunt: & ab his oriuntur cuncta duobus.

Cumq; sit ignis aquæ pugnax: uapor humidus omnis

Res creat: & discors concordia foetibus apta est. Alterum enim quasi masculinū elementum esse: alterum quasi foemininum: alterum actiuum: alterum patibile. Ideoq; a ueteribus institutum est: ut sacramento ignis & aquæ nuptiarum foedera sanciantur: q; foetus animantium calore & humore corporentur: atq; animentur ad uitam. Cum enim cōstet omne animal ex anima & corpore: materia corporis in humore est: animæ in calore. Quod ex autum foetibus datur sciri: quos crassi humoris plenos nisi opifex calor fuerit: nec humor potest corporari: nec corpus animari. Exulibus quoq; ignis & aqua interdici solebat. Adhuc enim uidebatur nefas: quis malos tamen homines supplicio capitis afficere. Interdicto igitur usu earum rerum: quibus uita constat hominū perinde habebatur: ac si esset qui eam sententiam exasperat: morte multatus. Adeo ista duo elementa prima sunt habita: ut nec ortum hominis: nec sine his uitam crediderint posse constare. Horum alterum nobis cōmune est cum cæteris animantibus: alterq; soli homini datum. Nos enim quoniam cæleste atq; immortale animal sumus: igne utimur: qui nobis in argumentum immortalitatis datus est: quoniam ignis e cælo est: cuius natura (quia nobilis est: & rursus nititur) uitæ cōtinet rationem. Cætera uero animalia quoniam tota sunt mortalia: tantūmodo aqua utuntur: quod est elementum corporale atq; terrenum. Cuius natura quia nobilis est: ac deorsum uergens: figuram mortis ostendit. Ideo pecudes neq; in cælum suspiciunt: neq; religiones sentiunt: quoniam ab his usus ignis alienus est. Vnde autem uel quō deus hæc duo principalia: ignem & aquā uel accenderit: uel eliquauerit: solus scire potest qui fecit.

Quod creato mundo facta animalia propter hoies sunt: & tandem homo ipse. Et quid sit q; poetæ finxerūt Deucalionem hoies reparasse: & q; Aristoteles falsum putauit mundum esse æternum: & quæ sunt tres partes. Ca. xi.

Consumato igitur mundo: animalia uariis generis dissimilibus formis & magna & minora ut fieret imperauit. Et facta sunt bina: id est diuersi sexus singula: ex quorum foetibus & aer: & terra: & maria cōpleta sunt. Deditq; his omnibus generatim deus alimenta de terra: ut usui homini esse posset. Alia nimirū ad cibos: alia uero ad uestimentum. Quæ autem magnarum sunt uirum: ut in excolenda terra iuuarent: unde dicta sunt iumēta. Ita rebus omnibus mirabili descriptione compositis regnum sibi æternum parari cōstituit: & innumerabiles aias procreare: quibus immortalitatem daret. Tum fecit ipse sibi simulacra sensibile atq; intelligēs: id est ad imaginis suæ

DIVINAR VM INSITVTION VM

parentum nasci possent: necesse est magna ratione esse p̄sum. Deinde ut humor ille cōcretus de terra in uarias imagines corporū fingeret. Item ut e folliculis (q̄bus tegebātur) accēpta uiuendi sentiendiq̄ rōne: tanq̄ ex aluo matr̄ profunderent: mira inexplicabilisq̄ p̄uisio est. Sed putemus id quoq̄ casu accidisse: illa certe quæ sequunt̄ fortuita esse nō possunt: ut terra cōtinuo lacte manaret: ut aeris tempies esset æqualis. Quæ si cōstat iccirco esse facta: ut aīalia recens edita uel hērent elementū: uel non haberet p̄iculum: necesse est ut aliquis diuina nescio qua rōne prouiderit. Quis aut̄ pōt prouidere nisi deus? Videamus tamen an id ipsum quod dictant: facere potuerit: ut hoīes nascerentur e terra. Si cōsideret aliq̄s q̄ diu & quibus modis educet̄ infans: intelliget p̄fecto nō potuisse terrigēas illos pueros sine ullo educatore nutriri. Fuit. n. necesse q̄ pluribus mēlibus iacere p̄iectos: donec cōfirmatis neruis mouere se: locūq̄ mutare possent: qd' uix intra unius anni spatiū fieri pōt. Iam uide utq̄ ne infans eodem mō & eodem loco: quod est effusus: iacere p̄ multos menses ualuerit. An non humore illo terræ: quod alimenti gratia ministrabat: & sui corporis purgamētis in unū mixtis: obrutus: corruptusq̄ moreretur. Itaq̄ nullo mō fieri potest: qn̄ ab aliquo fuerit educatus: nisi forte aīalia omnia non tenera nata sunt: sed ex creta: quod ut diceret̄: nunq̄ uenit illis in mentē. Omnis ergo illa rō impossibilis & uana est: si tamen ratio dici pōt: qua id agit̄: ut nulla sit ratio. Quin̄ enim dicit oīa sua spōte esse nata: nihilq̄ diuinæ prouident̄æ tribuit: hic p̄fecto rationem nō asserit: sed euertit. Quod si neq̄ fieri quicq̄ sine rōne neq̄ nasci pōt: apparet diuinam esse prouident̄ā: cuius est p̄prium quod dicit̄ ratio. Deus igit̄ rex oīum machinator fecit hoīem: quod Cicero quīs ex p̄s cælestiū litterarū: uidit tamen: q̄ libro de legibus primo hoc idem tradidit quod p̄phetæ: cuius uerba subiici. Hoc aīal prouidum: sagax: multiplex: acutū: memor: plenum rōnis & consilii: quem uocamus hoīem: præclara quadā cōditione genetatū esse a summo deo solum. Est enim ex tot animantiū generibus atq̄ naturis particeps rōnis & cogitationis: cum cætera sint oīa ex p̄tia. Vides ne hoīem quīs longe a ueritatis noticia remotum: tamen quoniā imaginem sapientiæ tuebatur: intellexisse non nisi a deo hoīem potuisse generari. Sed tamē diuinis opus est testimoniiis: ne minus humana sufficiant. Sibylla hoīem dei opus esse testatur:

ὁς πόνος ἐστὶ θεός κτιστὴς ἀκρατὸς ὑπάρχων
αὐτός δὲ στήριξ ἐτυπὼν μορφῇς μέροτων τέ
αὐτὸς ἐλίξεν φῶσιν πάντων γενέσθαι βίον τοιόν: id est q̄ solus est deus: creator: inuictus: liber. Ipse aut̄ statuit figuram formæ hoīum. Ipse miscuit naturam oīum in generatiōe uitæ. Eadem tamen sanctæ litteræ cōtinent. Deus ergo ueri patris officio functus est. Ipse corpus effinxit: ipse aīam qua spiramus: infudit. Illius est totum: quicquid sumus. Quomodo id fecerit: si nos oporteret scire: docuisset sicut docuit cætera: quæ cognitionem nobis & pristini erroris & ueri luminis attulerunt.

quare duo sexus mundi minoris id est hominis: & quid sit mors eius prima: quid secunda: & de priorū parentum culpa & pœna. Cap. xii.

Um ergo marem ad similitudinē suam primū finxisset: tum ēt fœminā configurauit ad ipsius hoīs effigiem: ut duo inter se pmixti sexus: p̄pagare sobolē possent: & oēm terram multitudinē opplere. In ipsius aut̄ hoīs fictione illarū duarū materiā: quas inter se diximus esse cōtrarias: ignis & aquæ cōcluserit: præfecitq̄ rōnem. Fictio. n. corpore spirauit ei aīam de uitali fonte spiritus sui: q̄ est pennis: ut ipsius mundi ex cōtrariis cōstatis elementis similitudinē gereret. Constat. n. ex aīa & cor-

pore. i. quasi e cælo & terra: quandoquidē aīa qua uiuimus uelut e cælo oriē a deo: cor-
 pus e terra: cuius e limo diximus esse formatū. Empedocles quē nescias utq; ne inter po-
 etas an inter philosophos numeres: qā de reꝝ natura uersibus scripsit: ut apud Roma-
 nos Lucretius: & Varto quattuor elementa cōstituit. i. ignem: aerem: aquā & terrā: for-
 tasse Trimegistū secutus: q; nostra corpora ex his quattuor elemētis cōstituta esse dixit
 a deo. Habere nanq; in se aliqd ignis: aliquid aeris: aliquid aquæ: aliquid terræ: & neq;
 ignem esse: neq; aerē: neq; aquam: neq; terrā: quæ qdem falsa nō sunt. Nam terræ rō in
 carne est: humoris in sanguine: aeris in spiritu: ignis in calore uitali. Sed neq; sanguis a
 corpore secerni pōt: sicut humor a terra: neq; calor uitalis a spiritu: sicut ignis ab aere:
 adeo reꝝ oīum duo sola repperiunt elementa: quoz omnis rō in nostri corporis fictōe
 conclusa est. Ex rebus igit diuersis ac repugnantibus hō factus est: sicut ipse mundus:
 ex luce ac tenebris: ex uita & morte: quæ duo inter se pugnare in hoīe præcepit: ut si aīa
 superauerit quæ ex deo oriē: sit immortalis: & in ppetua luce uerlet. Si aut corpus uicerit
 aīam: ditioniq; subiecerit: sit in tenebris sempiternis & in morte. Cuius non ea uis est: ut
 iniustas animas extinguat oīo: sed ut puniat in æternū. Eam pœnam secundā mortem
 noīamus: quæ est & ipsa ppetua: sicut & immortalitas. Primam sic diffinimus. Mors est
 corporis aīæq; seductio. Secundam uero sic. Mors est æterni doloris perpeſſio Vel ita.
 Mors est animæ p meritis ad æterna supplicia damnatio. Hæc mutas pecudes non at-
 tingit: quæ animæ non ex deo cōstantes: sed ex cōi aere morte soluunt. In hac igit so-
 cietate cæli atq; terræ: quæ effigies in homine expressa est: supiorem partem tenent ea
 quæ sunt dei. Anima scilicet quæ dominū corporis hēt. Inferiorem aut ea: quæ sunt dia-
 boli. Corpus utiq; quod qā terrenum est: aīæ debet esse subiectum: sicut terra cælo. Est
 enim terra quasi uasculū: quo tanq; domicilio temporalī hic spiritus cælestis utat. Vtri-
 usq; officia sunt: ut hoc qd est ex cælo: & deo impet. Illud uero quod ex terra est: & dia-
 bolo seruiat. quod qdem nō fugit hoīem neq; Salustium: q ait: Sed omnis nostra uis in
 animo & corpore sita est: animi impio: corporis seruitio magis utimur. Recte si ita ui-
 xisset ut locutus est. Seruiuit enim fœdissimis uoluptatibus: suamq; ipse sententiam ui-
 tæ prauitate dissoluit. Quod si anima ignis est (ut ostendimus) in cælum debet eniti:
 sicut ignis ne extinguat: hoc est ad immortalitatem quæ in cælo est. Et sicut ardere ac ui-
 uere non potest ignis: nisi aliqua pingui materia teneatur: in qua habeat alimentum:
 sic animæ materia & cibus est sola iustitia: qua tenetur ad uitam. Post hæc deus hoīem
 qua exposui ratione generatū posuit in paradiso: id est in horto fœcundissimo & amœ-
 nissimo: quem in partibus orientis omni genere ligni arborumq; cōseuit: ut ex earum
 uariis fructibus aleretur. Experſq; omnium laborum deo patri summa deuotione ser-
 uiret Tum dedit ei certa mandata: quæ si obseruasset: immortalis maneret: si transcen-
 disse: morte afficeretur. Id autem præceptum fuit: ut ex arbore una (quæ fuit in me-
 dio paradisi) non gustaret: in qua posuerat intelligentiam boni & mali. Tum crimina-
 tor ille inuidus operibus dei: omnes fallacias & calliditates suas ad decipiendum homi-
 nem intendit: ut ei adimeret immortalitatem. Et primo mulierem dolo illexit: ut ueti-
 tum cibumsumeret: & per eam ipsi quoq; homini persuasit: ut transcenderet dei le-
 gem. Percepta igitur scientia boni & mali: pudere eum nuditatis suæ cœpit: abscon-
 ditq; se a facie dei: quod antea non solebat. Tum deus sententia in peccatores lata: eie-
 cit hominem de paradiso: ut uictum sibi labore conquireret: ipsumq; paradium igni
 circunualauit: ne homo posset accedere: donec summum iudicium faciat in ter-
 ra: & iustos uiros cultores suos in eundem locum reuocet: morte sublata.

formam: qua nihil potest esse perfectius: hominem figurauit ex limo terræ: unde homo nuncupatus est: quod sit factus ex humo. Denique Plato humanam formam theoidem esse ait. Et Sibylla quæ dicit:

ΕΙΚΟΝΕΣ Τ' ἄνθρωπος ἐμὴ λόγον ἄρδ' ὄν' ἐχουσ' αἱ: id est imago est homo mea ratione rectam habes. De hac hominis fictione poetæ quoque quibus corrupte: tamen non aliter tradiderunt. Namque hominem de luto a Promætheo factum esse dixerunt. Res eos non fecellit: sed nomen artificis. Nullas enim litteras ueritatis attigerat: sed quæ prophetarum uaticinio tradita in sacrario dei continerentur: ea de fabulis & obscura opinione collecta & deprauata: ut ueritas a uulgo solet uariis sermonibus dissipata corrumpi: nullo non addere aliquid ad id quod audierat: carminibus suis comprehenderunt. Et hoc quidem inepte: quod tam mirabile: tamque diuinum opusculum homini dederunt. Quid enim opus fuit hominem de luto fingi: cum posset eadem ratione generari: quæ ipse Promætheus ex Iapeto natus est: qui si fuit homo: generare hominem potuit facere non potuit. De diis autem illum non fuisse: poena eius in Caucaſo monte declarat. Sed neque patrem ipsius Iapetum: patrumque Titana quicunque deos nuncupauit: quæ regni sublimitas penes Saturnum solum fuit: per quam diuinos honores cum omnibus suis posteris consecutus est. Multis argumentis hoc figmentum poetarum coargui potest. Factum esse diluuium ad perditionem tollendamque ex orbe terræ maliciam constat inter omnes. Idem enim & philosophi & poetæ: scriptoresque rerum antiquarum loquuntur: in eoque maxime cum prophetarum sermone consentiunt. Si ergo cataclysmus a deo factus est: ut malicia (quæ per nimiam multitudinem increuerat) perderetur: quomodo fictor hominis Promætheus fuit: cuius filium Deucalionem iidem ipsi ob iustitiam solum esse dicunt seruatum: quomodo unus gradus & una progenies orbem terræ tam celeriter potuit hominibus implere? Sed uidelicet hoc quoque sic corruerunt: ut illud superius: cum ignoraret in quo tempore cataclysmus sit factus in terra: & quis ob iustitiā meruerit genere humano pereunte saluari: & quomodo aut cum quibus seruatus sit: quæ omnia poetica littera docet. Apparet falsum esse quod de opificio Promæthei narrant. Verum quia poetæ dixerant non oīo mentiri solere: sed figuris inuoluere & obscurare quæ dicant: non dico esse mentitos: sed primum oīum Promætheum simulacrum hominis formasse de pingui & moli luto. Ab eoque natum esse primo artem statuas & simulacra fingendi. Siquidem Iouis temporibus fuit: quibus primum templa constitui: & noui deorum cultus esse coeperunt: sic ueritas fucata mendacio est & illud quod a deo factum ferebatur: homini quod opus diuinum imitatus est: coepit ascribi. Cæterum fictio ueri ac uiui hominis ex limo dei est: quod Hermes quoque tradit: quod non tantum hominem ad imaginem dei factum esse dixit a deo: sed etiam illud explanare temptauit: quod subtili ratione singula quæque in corpore hominis membra formauerit: cum eorum nihil sit quod non tantum ad usus necessitatē quantum ad pulchritudinem ualeat. Id uero etiam stoici (cum de prouidentia disserunt) facere conantur: & secutus eos Cicero pluribus quidem locis. Sed tamen materiam tam copiosam & uberem strictim contingit: quam ego nunc iccirco prætereo: quia nuper proprium de ea re librum ad Demetrium auditorem meum scripsi. Illud hoc loco præterire non possum: quod errantes philosophi quidam aiunt homines cæteraque animalia sine ullo artifice orta esse de terra. Unde illud Virgilianum est:

Terrea progenies duris caput extulit aruis. Et hi maxime fuerunt in ea sententia: quod esse prouidentiam negant. Nam stoici animantium fabricam diuinæ sollertiæ tribuunt Aristoteles autem labore se ac molestia liberauit: dicens semper mundum fuisse. Itaque ut huma-

num genus & cætera quæ in eo sunt: initium non habere: sed fuisse semper: ac semp fore. Sed cum uideamus singula quæq; animalia quæ ante nō fuerant: incipere esse & cē desinere: necesse est totum genus aliquando esse cœpisse: & aliquando desitutum esse: quia cœpit. Omnia enim tribus temporibus cōtineri necesse est: præterito: præsentis: futuro. Præteriti est origo: præsentis substantia: futuri dissolutio. Quæ omnia in singulis hominibus apparent: incipimus enim cum nascimur: & sumus cum uiuimus: & desinimus cum interimus.

Clotho colum baiulat: Lachesis trahit: Atropos occat. Vnde etiam tres parcas eē uoluerunt: unam quæ uitam hominis ordiatur: alteram quæ contextat: tertiam quæ rumpat ac finiat. In toto autem genere hoium: quia solum præsens tēpus apparet: ex eo tamen & præteriti: id est origo colligitur: & futurum: id est dissolutio. Nam quoniam est apparet aliquādo cœpisse. Esse enim nulla res sine exordio potest: & quia cœpit: apparet quandoq; desitura. Nec enim potest id totum esse imortale: quod ex mortalibus cōstat. Nam sicut uniuersi per singulos interimus: fieri potest: ut aliquo casu omnes uel sterilitate terrarum: quæ accidere particulatim solet: uel pestilentia ubiq; diffusa: quæ singulas urbes atq; regiones plærunq; populatur: uel incēdio in orbem misso: quale iā fuisse sub Phaetōte dicitur: uel diluuiū aquarum: quale sub Deucalione traditur: cum præter unum hoīem: genus omne deletum est. Quod diluuiū si casu accidit: profecto potuit accidere: ut & unus ille qui superfuit interiret. Si autem diuinæ prouidentię nutu (quod negari non potest) ad reparādos homines reseruatus est: apparet in dei potestate eē: uel uitam uel interitum generis humani. Quod si uult potest accidere in totum: quia per partes accidit: apparet aliquando esse ortum: & fragilitas ut initū: sic declarat & terminum. Quæ si uera sunt: nō potuit defendere Aristoteles: quo minus habuerit & mundus ipse principium. Quod si Aristoteli Plato & Epicurus extorquent: & Platoni & Aristoteli: qui semper fore mundum putauerunt: licet sint eloquentes: in gratis tamen idem Epicurus eripiet: quia sequitur ut habeat & finem. Sed hæc in ultimo libro pluribus. Nunc ad hominis originem recurramus.

Quod non de terra uel spōte nata sunt animalia: sed dispositione diuina: cuius fecisset deus nos conscios: si sciret expediret.

Ca. xii.

Iunt certis conuersionibus cæli: & astroz motibus maturitatem quandam exisse aialium serendorz. Itaq; terram nouam semen genitale retinentē: folliculos ex se quosdam in uterorū similitudinem ptulisse: de quibus Lucretius: Crescebant uteri terra radicibus apti. Eosq; cum maturuissent: natura cogēte ruptos: aialia tenera pfudisse. Deinde terram ipsam humore quodā q esset lacti similis: exuberasse: eoq; alimēto animantes esse nutrituos. Quō autem uim frigoris aut caloris ferre aut uitare potuerūt: aut oīo nasci: cū sol exureret: frigus adstringeret. Nō erant inquit in principio mūdi hyems & æstas: sed ppetua tēperies & uer æquabile. Cur ergo nihil horz fieri etiam nunc uidemus: qā semel fieri necessariū fuit: ut aialia nascerent. Postq; uero esse cœperunt: concessa his facultate generandi: & terra parere desit: & temporis conditio mutata est. O q difficile est mēdacia redarguere. Primū quia nihil pōt esse in hoc mundo: quod nō sic pmaneat: ut cœpit. Nec enim sol & luna & astra tunc nō erant aut cū essent: meatus non hēbant: aut non diuina moderatio quæ cursus eoz tempat & gubernat: cum ipsis simul cœpit. Deinde q si ita sit (ut dicunt) prouidentiam esse necesse est: & in id ipsum icidunt: qd maxime fugiunt. Nondū. n. natis aialibus aliqs utiq; puidit ut nascerent: ne orbis terræ desertus aut icultus horreret. Vt aut de terra sine officio

DIVINARVM INSITVTIONVM

parentum nasci possent: necesse est magna ratione esse puiſum. Deinde ut humor ille cōcretus de terra in uarias imagines corporū fingeret. Item ut e folliculis (q̄bus tegebātur) accēpta uiuendi sentiendiq̄ rōne: tanq̄ ex aluo matr̄ profunderent: mira inexpli-
cabilisq̄ puiſio est. Sed putemus id quoq̄ casu accidisse: illa certe quæ sequunt̄ fortui-
ta esse nō possunt: ut terra cōtinuo lacte manaret: ut aeris tempies esset æqualis. Quæ
si cōstat iccirco esse facta: ut aīalia recens edita uel hērent elementū: uel non haberēt pi-
culum: necesse est ut aliquis diuina nescio qua rōne prouiderit. Quis aut̄ pōt puidere
nisi deus? Videamus tamen an id ipsum quod dictant: facere potuerit: ut hoīes nascere-
tur e terra. Si cōsideret aliq̄s q̄ diu & quibus modis educet̄ infans: intelliget pfecto non
potuisse terrigēas illos pueros sine ullo educatore nutriri. Fuit. n. necesse q̄ pluribus mē-
sibus iacere p̄iectos: donec cōfirmatis neruis mouere se: locūq̄ mutare possent: qd̄ uix
intra unius anni spatiū fieri pōt. Iam uide utq̄ ne infans eodem mō & eodem loco: quo
est effusus: iacere p̄ multos menses ualuerit. An non humore illo terræ: quod alimenti
gratia ministrabat: & sui corporis purgamētis in unū mixtis: obrutus: corruptusq̄ mo-
reretur. Itaq̄ nullo mō fieri potest: qn̄ ab aliquo fuerit educatus: nisi forte aīalia omnia
non tenera nata sunt: sed ex creta: quod ut dicerēt: nunq̄ uenit illis in mentē. Omnis er-
go illa rō impossibilis & uana est: si tamen ratio dici pōt: qua id agit̄: ut nulla sit ratio.
Quin̄ enim dicit oīa sua spōte esse nata: nihilq̄ diuinæ puidētix tribuit: hic pfecto ra-
tionem nō asserit: sed euerit. Quod si neq̄ fieri quicq̄ sine rōne neq̄ nasci pōt: apparet
diuinam esse puidentiā: cuius est pprium quod dicit̄ ratio. Deus igit̄ rex oīum machi-
nator fecit hoīem: quod Cicero quīs exps cælestiū litterarū: uidit tamen: q̄ libro de legi-
bus primo hoc idem tradidit quod pphetæ: cuius uerba subiici. Hoc aīal puidum: sa-
gax: multiplex: acutū: memor: plenum rōnis & consilii: quem uocamus hoīem: præcla-
rā quadā cōditione genetatū esse a summo deo solum. Est enim ex tot animantiū gene-
ribus atq̄ naturis particeps rōnis & cogitationis: cum cætera sint oīa exptia. Vides ne
hoīem quīs longe a ueritatis noticia remotum: tamen quoniā imaginem sapientiæ tue-
batur: intellexisse non nisi a deo hoīem potuisse generari? Sed tamē diuinis opus est te-
stimoniis: ne minus humana sufficiant. Sibylla hoīem dei opus esse testatur:

ὅς πόνος ἐστὶ θεός κτιστὴς ἀκρατὸς ὑπάρχων
αὐτός δὲ τῆρι ἐτυπὼν μορφῇς μέροπῶν τε
αὐτὸς ἐλίξε φύσιν πάντων γενέης βίῳ τοιότις: id est q̄ solus est deus: creator: inuictus:
liber. Ipse aut̄ statuit figuram formæ hoīum. Ipse miscuit naturam oīum in generatiōe
uitæ. Eadem tamen sanctæ litteræ cōtinent. Deus ergo ueri patris officio functus est.
Ipse corpus effinxit: ipse aīam qua spiramus: insudit. Illius est totum: quicquid sumus.
Quomodo id fecerit: si nos oporteret scire: docuisset sicut docuit cætera: quæ cogniti-
onem nobis & pristini erroris & ueri luminis attulerunt.

uare duo sexus mundi minoris id est hominis: & quid sit mors eius prima: quid
secunda: & de priorū parentum culpa & pœna. Cap. xii.

Vm ergo marem ad similitudinē suam primū finxisset: tum ēt fœminā confi-
gurauit ad ipsius hoīs effigiē: ut duo inter se pmixti sexus: ppagare sobolē
possent: & oēm terram multitudine opplere. In ipsius aut̄ hoīs fictione illarū
duarū materiā: quas inter se diximus esse cōtrarias: ignis & aquæ cōclusit: præfecitq̄
rōnem. Fictio. n. corpore spirauit ei aīam de uitali fonte spiritus sui: q̄ est pennis: ut ipsi-
us mundi ex cōtrariis cōstātis elementis similitudinē gereret. Constat. n. ex aīa & cor-

pore. i. quāsi e cælo & terra: quandoquidē aīa qua uiuimus uelut e cælo oriē a deo: corpus e terra: cuius e limo diximus esse formatū. Empedocles quē nescias utq; ne inter potas an inter philosophos numeres: qā de reg; natura uersibus scripsit: ut apud Romanos Lucretius: & Varto quattuor elementa cōstituit. i. ignem: aerem: aquā & terrā: fortasse Trimegistū secutus: q; nostra corpora ex his quattuor elemētis cōstituta esse dixit a deo. Habere nanq; in se aliqd ignis: aliquid aeris: aliquid aquæ: aliquid terræ: & neq; ignem esse: neq; aerē: neq; aquam: neq; terrā: quæ qdem falsa nō sunt. Nam terræ rō in carne est: humoris in sanguine: aeris in spiritu: ignis in calore uitali. Sed neq; sanguis a corpore secerni pōt: sicut humor a terra: neq; calor uitalis a spiritu: sicut ignis ab aere: adeo reg; oīum duo sola repperiunt elementa: quorū omnis rō in nostri corporis fictōe conclusa est. Ex rebus igit; diuersis ac repugnantibus hō factus est: sicut ipse mundus: ex luce ac tenebris: ex uita & morte: quæ duo inter se pugnare in hoīe præcepit: ut si aīa superauerit quæ ex deo oriē: sit immortalis: & in ppetua luce uerlet. Si aut; corpus uicerit aīam: ditioniq; subiecerit: sit in tenebris sempiternis & in morte. Cuius non ea uis est: ut iniustas animas extinguat oīo: sed ut puniat in æternū. Eam pœnam secundā mortem noīamus: quæ est & ipsa ppetua: sicut & immortalitas. Primam sic diffinimus. Mors est corporis aīæq; seductio. Secundam uero sic. Mors est æterni doloris perpeſſio. Vel ita. Mors est animæ p meritis ad æterna supplicia damnatio. Hæc mutas pecudes non attingit: quæ animæ non ex deo cōstantes: sed ex cōi aere morte soluunt. In hac igit; societate cæli atq; terræ: quæ effigies in homine expressa est: supiorem partem tenent ea quæ sunt dei. Anima scilicet quæ dominū corporis hēt. Inferiorem aut; ea: quæ sunt diaboli. Corpus utiq; quod qā terrenum est: aīæ debet esse subiectum: sicut terra cælo. Est enim terra quasi uasculū: quo tanq; domicilio temporalī hic spiritus cælestis utat. Vtri usq; officia sunt: ut hoc qd est ex cælo: & deo impet. Illud uero quod ex terra est: & diabolo seruiat. quod qdem nō fugit hoīem neq; Salustium: q ait: Sed omnis nostra uis in animo & corpore sita est: animi impio: corporis seruitio magis utimur. Recte si ita uixisset ut locutus est. Seruiuit enim fœdissimis uoluptatibus: suamq; ipse sententiam uitæ prauitate dissoluit. Quod si anima ignis est (ut ostendimus) in cælum debet eniti: sicut ignis ne extinguat: hoc est ad immortalitatem quæ in cælo est. Et sicut ardere ac uiuere non potest ignis: nisi aliqua pingui materia teneatur: in qua habeat alimentum: sic animæ materia & cibus est sola iustitia: qua tenetur ad uitam. Post hæc deus hoīem qua exposui ratione generatū posuit in paradiso: id est in horto fœcundissimo & amœnissimo: quem in partibus orientis omni genere ligni arborumq; cōseuit: ut ex earum uariis fructibus aleretur. Experſq; omnium laborum deo patri summa deuotione seruiret. Tum dedit ei certa mandata: quæ si obseruasset: immortalis maneret: si transcendisset: morte afficeretur. Id autem præceptum fuit: ut ex arbore una (quæ fuit in medio paradisi) non gustaret: in qua posuerat intelligentiam boni & mali. Tum criminator ille inuidus operibus dei: omnes fallacias & calliditates suas ad decipiendum hominem intendit: ut ei adimeret immortalitatem. Et primō mulierem dolo illexit: ut uetustum cibumsumeret: & per eam ipsi quoq; homini persuasit: ut transcenderet dei legem. Percæpta igitur scientia boni & mali: pudere eum nuditatis suæ cœpit: absconditq; se a facie dei: quod antea non solebat. Tum deus sententia in peccatores lata: eiecit hominem de paradiso: ut uictum sibi labore conquireret: ipsumq; paradium igni circunualauit: ne homo posset accedere: donec summum iudicium faciat in terra: & iustos uiros cultores suos in eundem locum reuocet: morte sublata.

Sicut sacrae litterae docent: & Sibylla erythraea cum dicit:

οἱ δὲ θεοὶ τιμῶντες ἄλῃσιν ἄνῃσιν γέ

ἴσῃν κληρόχομοι σὶ τὸν αἰῶνός χροῖν ἄνῃτοἰ

οἰκοῦντες παρὰ δαίσιον νόμῳ εἰρηλῆα κήπῳ: id est: qui aut deum honorant uerz
sempiternam utiq; uitam hæreditario iure possident sæculi tps ipsi habitantes ad para
disum similiter florentissimū hortū. Verz quoniam hæc extrema sunt: tota in extrema
operis huius pte tractabimus. Nunc ea quæ prima sunt: explicemus. Mors itaq; secuta
est hoīem secundum dei sententiā: quod etiam Sibylla in carmine suo docet dicens:

ἄνθρωπῳ πῆπλάσται θεοῦ παλάμαῖς ἐνῖαυτοῖς

ὃν καὶ πλάσῃσεν ὁφίς γολῖθῳ ἐπὶ τοῖσιν ἄνῃθῃν

τοῦ τὰν ἄτον γῆνός ἰντέ λαβεῖν ἄγρῳ ὅτε κακόν τε: id est hoīem fictum dei mant
ibus in annos: quem etiam seduxit serpens dolose ad fatū ascendere mortis: notionemq;
accipe boni & mali: uel sic hoīem plasmatum dei ipsius palmis: quem dolis fefellit ser
pens: ut uim mortis incurreret: & scientiā accipet boni & mali. Sic fata hoīs uita est tem
poralis. Sed tamen lōga: quæ in mille annos ppagaretur: q; diuinis litteris proditum &
per oēm scientiam publicatum: cum Varro nō ignoraret: argumētari nīsus est: cur pa
terentur antiq; mille annos uictitasse. Ait. n. apud ægyptios p annis mēses haberi: ut nō
solis per duodecim signa circuitus faciat annū: sed lunæ quæ orbē illum signifex. xxx.
dierum spatio lustrat: quod argumentū perspicue falsum est. Nemo enim tunc millesi
mum annum transgressus est. Nunc uero q ad centesimum pueniunt (quod fit sæpissi
me) mille certe ac ducentis mensibus uiuūt. Et auctores idonei tradunt ad centum. xx.
annos puenire solere. Sed qā ignorabat Varro cur aut quando uita hoīs esset diminuta
ipse diminuit cum sciret mille & .ccc. mensibus posse uiuere hoīem.

Quod non Liber pater fuit inuentor uini: sed Noe post diluuiū. Et quæ fuerit ori
go gentium: & qui primi habuerint scientiā astroz & ignorantiam dei. Ca. xiiii.

Eus autem postea cum uideret orbem terræ malitia & sceleribus oppletū: sta
d tuit humanum genus diluuiο pdere: sed tamen ad multitudinem reparādā
delegit unū: quod corruptis oībus singulare iustitiæ supererat exemplū. Hic
cum sexcentoz esset annorum: fabricauit arcā sicut præcepit ei deus: in qua ipse cum
coniuge ac tribus filiis: totidemq; nuribus reseruatus est: cum aqua uniuersos montes
altissimos operuisset. Deinde orbe siccato: execratus iustitiā prioris sæculi deus: ne rur
sus longitudo uitæ causa esset excogitandoz malorum: paulatim per singulas proge
nes diminuit hoīs ætatem: atq; in centum & .xx. annis metam collocauit: quam transgre
di non liceret. Ille uero cum egressus esset ex arca (ut sanctæ litteræ docent) terram flu
diosè coluit: atq; uineam sua manu seuit. Vnde arguūtur qui auctorem uini Liberum
putant. Ille enim non modo Liberum: sed etiam Saturnum atq; Vranū multis anteces
sit ætatibus. quæ ex uinea cum primū fructum cœpisset: latus factus bibit usq; ad ebri
etatem: iacuitq; nudus. Quod cum uidisset unus ex filiis: cui nomē fuit Cham: non te
xit patris nuditatem: sed egressus etiam fratribus indicauit. At illi sumpto pallio intra
uerunt auersis uultibus: patremq; texerunt. Quæ cū facta recognouisset pater: abdi
cauit atq; expulit filium. At ille profugus in eius terræ parte cōsedit: quæ nunc Arabia
nominatur. Ea; terra de nomine suo Canaan dicta est: & posterī eius Cananei. Hæc
fuit prima gens: quæ deum ignorauit: quoniam princeps eius & conditor cultum dei
a patre non accepit: maledictus ab eo. Itaque ignorantiam diuinitatis minoribus
suis reliquit. Ab hac gente proximi quique populi multitudine crescente: flu.

34
 xerunt. Ipsi autem patris posterique hebraei dicti: penes quos religio dei resedit: sed & ab his postea multiplicato in inensum numero: cum eos angustiae locorum suorum capere non possent: tum adollescens uel missi a parentibus: uel sua sponte cum rerum penuria cogeret: profugum ad quaerendas sibi nouas sedes huc atque illuc dispersi: omnes in insulas & orbem totum impleuerunt: & a stirpe sanctae radicis auulsi: nouos sibi mores atque instituta per arbitrium cōdiderunt. Sed omnium primi qui Aegyptum occupauerunt: caelestia suscipere atque adorare coeperunt. Ea quia neque domicilia tegebantur propter aeris qualitatem: nec ullis in ea regione nubibus subtexitur caelum: cursus siderum & defectus notauerunt: dum ea saepe uenerantes curiosius atque liberior intuerentur. Postea deinde portētificas animalium figuras quas colerent: cōmenti sunt quibusdam prodigiis inducti. Quorum mox auctores apperiemus. Ceteri autem qui per terram dispersi fuerunt: admirantes elementa mundi: caelum: solem: terram: mare sine ullis imaginibus ac templis uenerabantur. Et his sacrificia in aperto celebrabant: donec processu temporum potentissimis regibus templa & simulacra fecerunt. Eaque uictimis & odoribus colere instituerunt: sic aberrantes a noticia dei gentes esse coeperunt. Errant igitur qui deorum cultus ab exordio regum fuisse contendunt: & priorem esse gentilitatem quam dei religionem: quam putant posterius inuentam: quia fontem atque originem ueritatis ignorat. Nunc ad principium mundi reuertamur.

De iniquatione angelorum: & duobus generibus daemonum: qui se persuaserunt ut deos colerent: quos etiam familiares philosophi habuerunt: ut Socrates. Ca. xv.

¶ Vnde ergo numerus hominum coepisset crescere: prouident deus ne fraudibus suis is diabolus: cui ab initio dederat potestatem: uel corrumpere uel dispergeret homines: quod in exordio fecerat: misit angelos ad tutelam cultumque generis humani: quibus praecipit ante omnia ne terrae contagione maculati substantiae caelestis amitteret dignitatem: scilicet id eos facere prohibuit: quod sciebat esse facturos: ut ueniam sperare non possent. Itaque illos cum hominibus cōmorantes: dominator ille terrae fallacissimus: consuetudine ipsa paulatim ad uitia pellexit: & mulierum congressibus inquinavit: Tum in caelum ob peccata quibus se imiserant: non recepti ceciderunt in terram: sic eos diabolus ex angelis dei suos fecit satellites ac ministros. Qui autem sunt ex his procreati: quia neque angeli neque homines fuerunt: sed mediā quandam naturam gerentes: non sunt ad inferos recepti: sicut in caelum parentes eorum. Ita duo genera daemonum facta sunt: unum caeleste: alterum terrenum. Hi sunt imundi spiritus malorum quae gerunt auctores: quorum idem diabolus est princeps. Vnde Trimegistus illum daemoniarchoen uocat. Dæmonas autem grammatici dictos aiunt: quasi δαίμονας: id est peritos ac reos scios. Hos autem putant deos esse: sciunt illi quidem futura multa: sed non omnia. quippe quibus consilium dei scire non liceat. Et ideo solent responsa in ambiguos exitus temperare. Eos poetae & sciunt esse dæmonas & loquuntur. Hesiodus ita tradit:

τοὶ μὲν δαίμονές εἰσι Διὸς μέγα λόν Διάβουλασ
 ἐσθλοὶ ἐπὶ ἰχθόνη οἱ φυλάκῃς ἐν ἦτον ἀνθρώπων: id est hi quidem dæmones sunt Iouis magni propter uoluntates boni terrestres custodes mortalium hominum. Quod ideo dictum est: quoniam custodes eos humano generi deus miserat: sed ipsi cum sint perditores hominum: custodes tamen se uocari uolunt: ut ipsi colantur: & deus non colatur. Philosophi quoque de his dixerunt. Nam Plato et naturas eorum in symposio exprimere conatus est. Et Socrates esse circa se assiduum daemonem loquebatur: qui puero sibi adhæsisset: cuius arbitrio & nutu sua uita regeretur. Magorum quoque ars omnis ac potentia horum aspirationibus constata: quibus inuocari usus hominum praestigiis obsecrationibus fallitur: ut

docuerunt: qui ut hominum mentes a cultu ueri dei auerteret: effictos mortuorum regum uultus & ornatos: exquisita pulchritudine statui consecrariq; fecerunt: & illorum sibi nomina quasi personas aliquas induerunt. Sed eos magi & hi: quos uere maleficos uulgi appellat: cum artes suas execrabilibus exercent: ueris suis nominibus cient illis caelestibus: quæ in litteris sanctis leguntur. Hi porro incæsti ac uagi spiritus: ut turbent omnia: & errores humanis pectoribus effundant: serunt ac miscent falsa cum ueris. Ipsi enim caelestes multos finxerunt esse: unumq; regem omnium louem: eo q; multi sunt spiritus angelorum in cælo: & unus parens ac dominus omnium deus. Sed ueritatem mentitis nominibus inuolutam ex oculis abstulerunt. Nam deus (ut in principio docui) neq; nomine cum solus sit eget: neq; angeli cum sint immortales: dici se deos aut patiuntur: aut uolunt. quorum unum solumq; officium est: seruire nutibus dei: nec omnino quicq; nisi iusta facere. Sic enim mundum regi a deo dicimus: ut a rectore prouinciam. Cuius apparitores nemo socios esse in regenda prouincia dixerit: quis illorum ministerio res geratur. Et hi tamen possunt aliquid præter iussa rectoris: per ipsius ignorantiam: quæ est conditionis humanæ. Ille autem præses mundi & rector uniuersi: qui scit omnia: cuius diuinis oculis nihil septum est: solus habet rerum omnium cum filio suo potestatem: nec est in angelis quicq; nisi parendi necessitas. Itaq; nullum sibi honorem tribui uolunt: quorum honor in deo est. Illi autem qui deserunt a dei ministerio: quia sunt ueritatis inimici & præuicatores: dei nomen sibi & cultum deorum uendicare conantur: non quo illum honorem desiderent. Quis enim honor perditis est: nec ut deo noceant: cui noceri non potest: sed ut hominibus quos mituntur a cultura & noticia ueræ maiestatis auertere: ne immortalitatem adipisci possint: quam ipsi sua nequicia perdiderunt. Effundunt itaq; tenebras: & ueritatem caligine obducunt: ne dominum: ne patrem suum norint: & ut illiciant facile: in templis se occulunt: & sacrificiis ipsis præsto adsunt. Eduntq; sæpe prodigia: quibus obstupescit homines fidem commodent simulacris diuinitatis ac numinis. Inde est q; ab augure lapis nouacula incisus est: & q; Iuno Veis migrare se Romam uelle respondit: q; Fortuna muliebris periculum denunciauit: q; Claudia manum nauis secuta est: q; in sacrilegos & Iuno nudata: & Locris Proserpina: & Ceres Milesia uidicauit: & Hercules de Appio: & Iuppiter de Atinio: & Minerva de Casare. Hinc q; serpens urbem Romam pestilentia liberauit Epidaurio arcessitus. Nam illud dæmoniarches ipse in figura sua sine dissimulatione perductus est: siquidem legati ad eam rem missi draconem secum miræ magnitudinis attulerunt. In oraculis autem uel maxime fallunt: quorum præstigias profani a ueritate intelligere non possunt. Ideoq; ab illis attribui putant: & imperia: & uictorias: & opes & euentus prosperos rerum. Deniq; ipsorum nutu sæpe rempublicam periculis imminetibus liberatam. Quæ pericula & responsis denunciauerunt: & sacrificiis placati auerterunt. Sed omnia ista fallaciæ sunt. Nam cum dispositiones dei præsentiant: quippe qui ministri eius fuerunt: interponunt se in his rebus: ut quæcunq; a deo uel facta sunt uel fiunt: ipsi potissimum facere aut fecisse uideantur. Et quotiens alicui populo uel urbi secundum dei statum boni quid impedit: illi se id facturos uel prodigiis: uel somniis uel oraculis pollicentur: si sibi templa: si homines: si sacrificia tribuantur. Quibus datis cum illud acciderit: quod necesse est: summam sibi pariunt uenerationem. Hinc templa deuouentur: & nouæ imagines consecrantur: mactantur greges hostias: Sed cum hæc facta sunt: nihilominus tamen & uita & salus eorum (qui hæc fecerint) imolantur. Quotiens aut pericula impendent: ob aliquam se ineptam & leuē causam

DIVINARVM INSTITVTIONVM

profidentur iratos: sicut Iuno Varroni: q̄ formosum puer̄ in tēplo Iouis ad exuuias re-
nendas collocarat: & ob hanc cām Romanum nomē apud Cannas pene deletum est.
Quod si Iuno alter̄ Ganymedem uerebat: cur iuuentus Romana luit pœnas? Vel si
dii tantūmodo duces curant: ceterā multitudinem negligunt. Cur Varro solus euasit:
qui hoc fecit? Et Paulus qui nihil meruit occisus est? Videlicet nil tunc Romanis acci-
dit fati Iunonis iniquæ: cū Hannibal duos exercitus populi Ro. & astu & uirtute cōse-
cit. Nam Iuno audere nō poterat aut Carthaginem defendere: ubi arma eius & currus
fuit: aut Romanis nocere: quia progeniem troiano a sanguine duci
Audierat: tyrias olim quæ uerteret arces. Sed illor̄ sunt isti lusus: qui sub nominibus
mortuor̄ delitescētes uiuentibus plagas tendunt. Itaq; siue illud periculum quod im-
minet uitari potest: uideri uolunt id placari auertisse: siue non potest id agunt: ut pro-
pter illor̄ contemptū accidisse uideatur. Itaq; sibi apud hoīes q̄ eos nesciunt: auctorita-
tem ac timorem pariūt. Hac uersutia & his artibus noticiā ueri ac singularis dei apud
oēs gentes inueterauerūt. Suis. n. uitis p̄ditis s̄cuiūt & crassant: ut p̄dant. Idcirco et hu-
manas hostias excogitauerunt: ipsi hoīes humani generis utq; multas deuoraret aīas.
Cur deus humano generi sic patiatur illud: & q̄ tribus de causis uana est eorum re-
ligio.

Idcet aliquis: cur ergo deus hæc fieri patit̄? nec tam malis succurrit erroribus ut
d mala cum bonis pugnet: ut uitia sint aduersa uirtutibus: ut hēat alios quos pu-
niat: alios quos honoret. Vltimis. n. temporibus statuit de uiuis ac mortuis iu-
dicare: de quo iudicio mihi erit i ultimo libro dil putatio. Differt ergo donec ueniat tē-
porum finis: quo effundat iram suā in ptate ac uirtute cælesti: sicut uatū pr̄dicta pri-
orum terribili monitu horrificant. Nunc autem patit̄ homines errare: & aduersum se
quoq; impios esse: ipse iustus: & mitis: & patiens. Nec enim fieri pōt: ut non is in quo p̄-
fecta sit uirtus: sit etiam p̄fecta patientiā. Vnde quidā putant: ne irasci quidē deum oīo
q̄ affectibus qui sunt perturbatiōes animi subiectus non sit: quia fragile est omne ani-
mal: quod afficitur & cōmouetur. Quæ persuasio ueritatē atq; religionē funditus tol-
lit. Sed seponat̄ interim locus hic nobis de ira dei differendi: q̄ & uberior est materia:
& opere p̄prio latius exequēda. Illos ergo neq̄ssimos spiritus quisq; ueneratus fuerit &
secutus: nec cælo nec luce potiet̄: quæ sunt dei: sed in illis decidet: quæ in distributione
reꝝ attributa esse ipsi malor̄ principi disputauimus: in tenebras. s. & inferos: & in sup-
plicium sempiternū. Docui religiones deor̄ triplici mō uanas esse. Vno q̄ simulacra
ipsa: quæ colunt̄: effigies sint hoīum mortuorum. Est aut̄ peruersum & incongruens:
ut simulac̄ hominis a simulacro dei colat̄. Colit enim quod est deterius & imbecilli-
us. Tum inexpiable facinus esse: deserere uiuentē: ut defunctor̄ monumentis seruias:
qui nec uitam nec lucem dare cuiq; possunt: qua ipsi carent. Nec esse alium quenq; deū
præter unum: cuius iudicio ac potestati omnis anima subiecta sit. Altero q̄ ipsa ima-
gines sacræ: q̄bus inanissimi homines seruiunt: omni sensu carent: quoniam terra sint.
Quis aut̄ non intelligat nefas esse rectum animal curuari: ut adoret terram: quæ iecit
co pedibus nostris subiecta est: ut calcanda nobis: non adorāda sit: qui sumus. ideo exci-
tati: & ex eo statum sublimē præter ceteras animantes accēpimus: ut nō reuoluamur
deorsum: ne hūc cælestē uultū p̄iciamus ad terrā. Sed oculos eo dirigamus: quo illos
naturæ suæ conditio direxit: nihilq; aliud adoremus: nihil colamus: nisi solius artificis
parentisq; nostri unicū nomen: qui præterea hoīem rigidum figurauit: ut sciāmus nos
ad superna & cælestia prouocari. Terrio q̄ spiritus: qui præ sunt ipsis religionibus: con-

demnati & abiecti adeo per terram uoluentur: qui non tantum nihil præstare cultoribus suis possint: quoniam rerum potestas penes unum est. Verum etiã mortiferis eos illecebris & erroribus perdât: quoniam hoc illis quotidianum est opus: tenebras hominibus obducere: ne quæratur ab illis uerus deus. Non igitur colendi sunt: qui sententiæ dei subiacent. Est enim piaculum maximum addicere te ptâti eorû: quibus si iustitiam sequare: potentior esse possis: & eos adiuratione diuini nominis expellere ac fugare. Quod si apparet religiones istas tot modis esse uanas: quibus docui: manifestum est eos qui uel mortuis supplicant: uel terrâ uenerantur: uel spiritibus impuris animas suas mancipant: rônem hominum non tenere: eosq; impietatis ac sceleris sui supplicia p̄suros: qui rebelles aduersus parentem generis humani deum: suscepti inexpiabilibus sacris fas omne uiolauerunt.

Quod in cultu simulacrorum nulla potest esse religio. Nam a simulatione: id est a fallacia dicta sunt.

Ca. xix.

Vicunq; igitur sacramentû hominis tueri: rônemq; naturæ suæ nititur obtinere: ipse se ab humo suscitet: & erecta mente oculos suos tendat in cælum: non sub pedibus quærat deum: nec a uestigiis suis eruat quod adoret: quia quicquid homini subiaceret: infra hominē sit necesse est. Sed quærat in sublimi: quærat in summo quia nihil potest homine maius esse: nisi quod fuerit supra hominem. Deus autem maior est homine: supra ergo non infra est. Nec in ima potius: sed in summa regione quærendus est. Quare non est dubiû: qn religio nulla sit: ubicunq; simulacrum est. Nam si religio ex diuinis rebus est: diuini autem nihil est: nisi in cælestibus rebus. Carent ergo religione simulacra: quia nihil potest esse cæleste in ea re: quæ sit ex terra: quod quidē de nomine ipso sapienti apparere potest. Quicq; enim simulat: id falsum sit necesse est nec potest unq; ueri nomē accipere: quod ueritatē fūco & imitatione mentit. Si autem omnis imitatio non res potissimū seria: sed quasi ludus ac iocus est: non religio in simulacris: sed minus religionis est. Præferendū est igitur uerum omnibus falsis. Calcanda terrena: ut cælestia cōsequamur. Ita enim res se hēt: ut quisq; animam suā: cuius origo de cælo est: ad inferna & ima prostrauerit: eo cadat: quo se ipse deiecerit. Ideoq; oportet rationis ac status memorē non nisi ad superna niti semper ac tendere. Quod qui fecerit: hic plane sapiens: hic iustus: hic homo: hic cælo deoq; dignus iudicabitur: quē suus parens non humilem nec ad terram more quadrupedum: sed stantem potius ac rectum sicut eum fecit: agnouerit.

Breuis epilogus: quo docet gentibus superatis sibi a philosophis grauius imminere certamen.

Ca. xx.

Erecta est igitur (ni fallor) magna & difficilis suscepti opis portio: & maiestate cælesti suggerente nobis dicendi facultatē inueteratos depulimus errores. Nunc uero maior nobis ac difficilior cum philosophis proposita luctatio est: quorû summa doctrina & eloquentia quasi moles aliqua mihi opponit. Nam ut illic multitudine ac p̄pe consensu omnium gentiû premebantur: ita hic auctoritate præstatum omni genere ludis uiroꝝ. Quis aut nesciat plus esse momenti in paucioribus doctis: q̄ in pluribus imperitis. Sed non est desperandū istos quoq; de sententiâ deo ac ueritate ducibus posse depelli. Nec tã pertinaces fore arbitror: ut clarissimū solem sanis: ac patentibus oculis uidere se egent. Modo illud uerum sit: quod ipsi solēt profiteri studio inuestigandæ ueritatis se teneri. Efficiã profecto: ut quæsitâ ueritatē diu & aliquândo inuentâ esse credant: & humanis ingeniis inueniri non potuisse fateantur.

DIVINARVM INSTITVTIONVM

Lactantii Firmiani diuinarum institutionum aduersus gentes: liber tertius.
Commendatur in primis ueritas: & omni præfertur eloquentiæ: & quare eam non sint
affecuti philosophi: aperitur: & quare stilo simplici sacra scribantur eloquia: & q̄ phi-
losophis tunc maxime credendum est: cum suam ignorantiam p̄fitentur. Ca. primū.

Ellem mihi quoniam ueritas in obscuro latere adhuc existimatur: uel er-
rore atq; imperitia uulgi uariis & ineptis superstitionibus seruientis: uel
philosophis prauitate ingeniorū turbatibus eam potius q̄ illustrantibus
etli non qualis in. M. Tullio fuit (quia præcipua & admirabilis fuit) ali-
quam tamen proximam eloquentiæ contingere facultatem: ut q̄tum ueri-
tas ui sua propria ualeat: tantum ingenii quoq; uiribus nixa exerceret se aliquando: &
discussis conuictisq; tam publicis: q̄ eorū qui sapientes putantur erroribus: humano ge-
nere clarissimum lumen inferret. Quod quidem duabus ex causis fieri uellem: uel q̄
magis possent credere homines ornata ueritati: qui etiam mēdacio credunt: capti ora-
tionis ornatu lenocinioq; uerborū: uel certe ut ipsi philosophi suis armis potissimum: q̄
bus placere sibi & confidere solent: opprimerentur a nobis. Sed quoniam deus hanc uo-
luit esse naturam: ut simplex & nuda ueritas esset luculentior: quia satis ornata p̄ se est.
Ideoq; ornamentis extrinsecus additis: fucata corrumpit. Mendacium uero specie pla-
cet aliena: quia per se corruptum uanescit ac defluit: nisi aliunde ornatu quæsitō: circū-
litum fuerit ac politum: æquo animo ferre ingenium mihi mediocri fuisse concessum.
Verum ego non eloquentiæ sed ueritatis fiducia suscipi hoc opus: fortasse maius q̄ pos-
sit meis uiribus sustineri: quod tamē ēt si ego defecerim: deo (cuius est hoc munus) ad-
iuuante: ueritas ipsa complebit. Etenim cum sciā maximos quoq; oratores a causidicis
mediocribus sæpe uictos: q̄ tāta est potentia ueritatis: ut seipsam quā in rebus exiguis
sua claritate defendat. Cur hanc ego in maxima cā ab ingeniosis quidem ac illis diser-
tis uiris: sed tamen falsa dicentibus: oppressum iri putem: ac non illa siminis orōne no-
stra: quæ de tenui fonte admodum exilis emanat: lumine tamē suo clara & illustris ap-
pareat. Nec si philosophi doctrina litterarū mirabiles extiterint: ego ēt illis scientiā ueri
cognitionemq; concesserim: quā nemo cogitādo aut disputādo assequi potest. Neq; n.
nunc reprehendo eorum studium: qui ueritatem scire uoluerunt: quia naturā hominis
deus ueri adipiscendi cupientissimā fecit. Sed id arguo: id reuincō: q̄ honestā illorū &
optimā uoluntatem non sit secutus effectus: quia neq; quid esset uerum ipsum sciebat:
neq; quomodo aut ubi aut qua mente quærendum. Ita dum succurrere humanis erro-
ribus cupiunt: ipsi se in plagas & errores maximos induxerunt. Ad hoc igitur me opus
coarguendi philosophiā: susceptræ materiæ ordo ipse deduxit. Nā cum error omnis
aut ex religione falsa oriatur: aut ex sapientia: in eo conuincendo necesse est utrūq; sub-
uertere. Cum enim sit nobis diuinis litteris traditum: cogitationes omniū philosopho-
rum stultas esse: id ipsum re & argumentis docendum est: ne quis honesto sapientiæ no-
mine inductus: aut inanis eloquentiæ splendore decæptus: humanis malit q̄ diuinis cre-
dere: quæ quidem tradita sunt breuiter ac nude. Nec enim decebat aliter: ut cum deus
ad hominem lequeret: argumētis assereret suas uoces: tanq̄ fides ei nō hēretur: sed (ut
oportuit) est locutus: quasi rerum omnium maximus iudex: cuius non est argumenta-
ri sed pronunciare: uerum ipse ut deus. Nos autem cum ad res singulas testimonia di-
uinæ uocis hēamus: profecto monstrabimus q̄to certioribus argumentis possint ue-
ra defendi: cum ēt falsa sic defendantur: ut uera soleant uideri. quare non est q̄ philoso-

Non eloquentia sed
ueritatis fiducia
suscipi hoc opus

LIBER TERTIVS

phis tantum honoris habeamus: ut eorum eloquentiam ptimescamus. I. loqui enim bene potuerunt ut homines eruditi: uere aut loqui nullo modo: quia ueritatem non didicerant ab eo: qui eius potens esset. Nec sane magnum aliquid efficiemus: quod illos ignorantia arguamus: quam ipsi sapientissime confitentur in eo solo: quoniam non credit: in quo solo credi debuit: conabor ostendere nunquam illos tam ueridicos fuisse: quam cum sententiam de sua ignoratione dixerunt.

Quod ipso nomine philosophiae conuincitur quod inanis fuerit gentiliter philosophatum occupatio. Ca. ii.

Vnc quoniam duobus superioribus libris religionum falsitas demonstrata est: nec non origo totius erroris exposita: huius libri munus est philosophiam quoque ostendere: quod inanis & falsa sit: ut omni errore sublato: ueritas patefacta clarescat. Ordiamur itaque a communi philosophiae nomine: ut ipso capite destructo: facilius nobis aditus pateat ad excidendum omne corpus: si tamen potest corpus uocari: cuius partes ac membra discordent: nec ulla compage inter se cohaereant: sed quasi disiecta & dissipata palpitare potius quam uiuere uideantur. Philosophia est: ut nomen indicat: ipsique deserviunt studium sapientiae. Vnde igitur probem magis philosophiam non esse sapientiam: quam ex ipsius nominis significatione. Qui enim sapientiae studet: utique non dum sapit: sed ut sapere possit studet. In ceteris artibus studium quid efficiat: & quo teneat: apparet. quas cum discendo aliquis assecutus est: iam non studiosus artificii: sed artifex nominatur. At enim uerecundiae causa studiosos se sapientiae: non sapientes uocauerunt. Immo uero Pythagoras qui hoc primus nomen inuenit: cum paulo plus saperet: quam illi priores qui se sapientes putauerunt: intellexit nullo humano studio posse ad sapientiam perueniri. Et ideo non oportere incomprehensae atque imperfectae rei perfectum nomen imponi. Itaque cum ab eo quaereretur: quoniam se profiteretur. Respondit philosophum: id est quaesitorem sapientiae. Si ergo philosophia sapientiam quaerit: nec ipsa sapientia est: quia necesse est aliud esse quod quaerit: aliud quod quaeritur: nec quaesitio ipsa recta est: quia nihil potest inuenire. Ego uero ne studiosos quidem sapientiae philosophos esse concesserim: quia illo studio ad sapientiam non peruenitur. Nam si facultas inueniendae ueritatis huic studio subiaceret: etsi esset id studium tanquam iter ad sapientiam: aliquando esset inuenta. Cum uero tot temporibus: tot ingenijs in eius inquisitione contritis: non sit comprehensa: apparet nullam esse ibi sapientiam. Non ergo sapientiae student qui philosophantur: sed ipsi studere se putant: quia illud quod quaerunt: ubi aut quale sit nesciunt. Siue ergo sapientiae student: siue non student: sapientes non sunt: quia nunquam repperiri potest: quod aut non recte quaeritur: aut omnino non quaeritur.

Ex quibus rebus philosophia constet. Et quis fuerit auctor academicae sectae: quae nihil recte definit quam solam opinionem esse in philosophia gentilium: qui ideo plus audent: quia errores eorum non arguit nisi deus. Cap. iii.

Ideamus tamen id ipsum possit ne hoc studio repperiri aliquid: an nihil. Duobus rebus uidetur philosophia constare: scientia & opinione: nec ulla alia re. Scientia ab ingenio uenire non potest: nec cogitatione comprehenditur: quia in seipso habere propriam scientiam: non hominis sed dei est. Mortalis autem natura non capit scientiam: nisi quae ueniat extrinsecus. Idcirco enim oculos: & aures: & ceteros sensus patefecit in corpore diuina sollertia: ut per eos aditus scientia perueniret ad mentem. Nam causas naturalium rerum disquirere: aut scire uelle sol utrum ne tantus quantus uidetur: an multis partibus maior sit: quam omnis haec terra. Item luna globosa sit: an concaua:

& stellæ utrum ne cohæreant cælo: an per aerē libero cursu ferant. Cælum ipsum qua magnitudine: qua materia constet: utrum quietū sit an mobile: an incredibili celeritate uoluatur. Quanta sit terræ crassitudo: aut quibus fundamentis librata & suspēsa sit. Hæc inquā disputando & cōiecturis uelle comprehendere: tale est profecto: quale si differere uelimus: qualem esse arbitramur cuiuspiam remotissimæ gentis urbem: quā nunq̄ uidimus: cuiusq̄ nihil aliud q̄ nomen audiuius. Si nobis in ea re scientiam uēdicemus (quæ nō potest fieri) nōne insanire uideamur: qui id affirmare audeamus: in quo reuinci possimus? Quanto magis qui naturalia (quæ sciri ab hoīe non possunt) scire se putāt: furiosi dementesq̄ sunt iudicādi. Recte ergo Socrates: & eum secuti acadæmici scientiam sustulerūt: quæ nō disputātis sed diuinantis est. Superest ut opinatio in philosophia sola sit. Nam unde abest scientia: id totū possidet opinatio. Id. n. opinat̄ quisq̄: quod nescit. Illi aut̄ qui de rebus naturalibus disputāt: opinātur ita esse: ut disputant. Nesciunt igitur ueritatem: quoniā sciētia certi est: opinatio incerti. Redeamus ad illud superius exemplum. Age opinemur de statu & qualitate urbis illius: quæ nobis rebus omnibus præter nomē ignota est. Verisimile est in plano sitā lapideis moenibus ædificiis sublimibus: uis pluribus: magnificis ornatuq̄ delubris. Describamus (si placeat) mores habitumq̄ ciuium. Sed cum hæc dixerimus: alius cōtraria disputabit: & cū hic quoq̄ perorauerit: surget & tertius & alii deinceps: & opinabūtur multo disparia: q̄ nos sumus opinati. Quid ergo erit ex omnibus certius? Fortasse nihil. At omnia sunt dicta: quæ in rerum naturā cadūt: ut necesse sit aliquid eorum esse uerum. At nascitur quis uerum dixerit: potest fieri: ut omnes ex parte aliqua errauerint: ex pte attigerint ueritatem. Stulti ergo sumus: si hoc disputatione quæramus. Potest enim superuenire aliquis: qui opiniones nostras derideat: nosq̄ pro insanis habeat: qui uelimus id quod nescimus: quale sit opinari. Verum non opus est lōge posita cōgrere. Vnde nemo fortasse ueniat: qui nos redarguat. Age opinemur quid nūc in foro geratur: quid in curia. Longum est id quoq̄ dicamus: interposito uno pariete quid fiat: nemo potest id scire: nisi qui audierit aut uiderit. Nullus enim audet id dicere: quia statim non uerbis sed re ipsa præsentī refutabitur. Atqui hoc idem faciunt philosophi: qui disputāt in cælo quid agatur: sed eo id impune facere arbitrātur: quia nullus existit: qui errores eorum eoarguat. Quod si existimarēt descēsurum esse aliquem: qui eos delirare ac mētiri doceret: nunq̄ quicq̄ de his rebus (quas scire nō possunt) disputarēt. Nec tamē ideo fælicior putāda est eorum impudētia & audacia: quia nō redarguūtur. Redarguit enim deus: cui soli ueritas nota est: licet cōnuere uideat̄: eaq̄ hominum sapientiā pro summa stultitia computat.

Quomodo Zeno & Socrates totam philosophiam sustulerunt de medio: & quasi quodam ciuili bello suis confecta est armis. Ca. iiii.

Ectē igitur zeno ac stoici opinationem repudiarūt. Opinari enim te scire: qd̄ nescias: non est sapientis sed temerarii potius ac stulti. Ergo si neq̄ fieri quicq̄ potest (ut Socrates docuit) nec opinari oportet ut zeno: tota philosophia sublata est. Quid q̄ non tantum ab his duobus eueritur: qui philosophiæ principes fuerunt: sed ab omnibus ut iam uideatur iam pridem suis armis esse confecta: in multas sectas philosophia diuisa est: & oēs uaria sentiunt. In qua ponimus ueritātē: in oībus certe non potest: designemus quanlibet: nempe in cæteris omnibus sapientia nō erit. Trāseamus ad singulas. Eodem mō quicquid uni dabimus: cæteris auferemus. Vnaquæq̄ enim facta omnes alias euerit: ut se suaq̄ cōfirmaret. Nec ulli alteri sapere concedit: ne

se delipere fateatur: sed sicut alias tollit: sic ipsa quoque ab aliis tollitur omnibus. Nihilominus enim philosophi sunt qui eam stultitiæ accusant. Quamcumque laudaueris: ueramque dixeris: a philosophis uituperatur ut falsa. Credemus ne igitur uni: se suamque doctrinam laudanti: a multis unius alterius ignorantiam culpantibus? Rectius ergo sit necesse est quod plurimi sentiunt: quam quod unus. Nemo enim potest de se recte iudicare: quod nobilis poeta testatur. Ita enim comparatam esse omnibus naturam omnium: aliena ut melius uideant & diiudicent: quam sua. Cum igitur omnia incerta sint: aut omnibus credendum sit: aut nemini. Si nemini: sapientes ergo non sunt: quia singuli ab omnibus esse negantur sapientes. Pereunt igitur uniuersi hoc modo: & tanquam spartiatæ illi poetarum: sic se inuicem iugulāt: ut nemo ex omnibus restet. Quod eo fit: quia gladium habent: scutum non habent. Si ergo singulæ sectæ multarum sectarum iudicio stultitiæ conuincuntur: omnes igitur uanæ atque inanes reperiuntur. Ita seipsam philosophia consumit & confecit. Quod cum intelligeret Archesilas Academiæ conditor: reprehensiones omnium inter se collegit: confessionemque ignorantiae clarorum philosophorum: armavitque se aduersus omnes. Itaque constituit nouam non philosophandi philosophiam. Eo igitur auctore duo philosophiæ genera esse cœperunt. Vnum illud uetus quod scientiam sibi uendicat: alterum nouum repugnans: quod eam detrahīt. In his duobus generibus uideo dissidium & quasi ciuile bellum: sapientiam quæ distrahi non potest: in qua parte ponemus. Si natura rerum sciri potest: hæc tyronum caterua interibit: si non potest: ueterani cōficientur. Si pares fuerint: nihilominus peribit dux omnium philosophia: quia distracta est. Nihil enim potest sine interitu suo sibi esse contrarium. Si autem (ut docui) nulla potest in homine interna & propria scientia: ob fragilitatē conditionis humanæ Archesilæ manus uicit. Sed ne ipsa quidem stabit: quia non potest omnino nihil sciri.

Contra academicos multa scire & natura rerum: & uitæ necessitas cogit. Cap. v.

Vnt enim multa quæ natura nos scire: & usus frequēs & uitæ necessitas cogit. Itaque pereūdum est: nisi scias quæ ad uitam sunt utilia: ut appetas: quæ picuola: ut fugias & uites. Præterea multa sunt quæ usus inuenit. Nam solis ac lunæ uarii cursus: & meatus siderum: & ratio temporum deprehēsa est: & natura corporum a medicis: herbarumque uires: & ab agricolis natura terrarum: necnon hymbrium futurorum: ac tempestatum signa collecta sunt. Nulla denique ars est: quæ non scientia constet. Debuit ergo Archesilas (siquid sciret) distinguere: quæ fieri possent: quæue ne sciri. Sed si id fecisset: ipse se in populum redegisset. Nam uulgus interdum plus sapit: quia tantum quantum opus est: sapit. A quo si quæras utrum sciat aliquid: an nihil: dicet scire quæ sciat: fatebitur se nescire quæ nesciat. Recte ergo aliorum sustulit disciplinas: sed non recte fundauit suam. Ignoratio enim rerum omnium non potest esse sapientia: cuius est scire proprium. Ita cum philosophos expugnauerit: ac docuerit eos nihil scire: ipse quoque nomen philosophi perdidit: quia doctrina eius est nihil scire. Nam quæ alios reprehendit: quæ nesciant: ipse debet sciens esse. Cum autem nihil sciat: quæ peruersitas: quæue insolentia est: ob id ipsum se philosophum constituere propter quod cæteros tollat. Possunt enim sic respondere: si nihil nos scire conuinceris: & ideo non esse sapientes: quia nihil sciamus: ergo ne tu quidem es sapiens: quia te confiteris nihil scire. Quid ergo promuit Archesilas nisi quod confectis omnibus philosophis seipsum quoque eodem mucrone transfixit.

DIVINARVM INSTITVTIONVM

Quomodo sapientia in medio errantium fuerit. Et acadæmici contra phylsicos: & phylsici cōtra acadæmicos dimicauerint. Et quæ sint alystatarū exempla quæstionū Et q̄ rationes cælestium siue naturalium sciri nō possint. Ca. vi.

Vsq̄ ne igitur sapiētia est: Immo uero inter philosophos fuit: sed nemo uidit. Alii putauerunt sciri posse omnia: sapientes utiq; non fuerunt. Alii nihil: ne hi quidem sapientes fuerāt. Illi quia plus homini dederunt: hi q̄ minus. Vtrisq; in utraq; partem modus defuit. Vbi ergo sapiētia est: ut neq; te omnia scire putes qđ dei est: neq; omnia nescire: quod pecudis. Est enim aliquid medium quod sit hominis: id est scientia cum ignoratione cōiuncta & temperata. Scientia in nobis ab anima est: quæ oritur e cælo: ignoratio a corpore quod est terra. Vnde nobis & cum deo: & cū animalibus est aliqua cōmunitas. Ita quoniam ex his duobus constamus elementis quorū alterum luce præditum est: alterum tenebris: pars nobis data est scientiæ: pars ignorantia: per hunc pōtem transire sine cadendi periculo licet. Nam si illi omnes qui in alterā partem inclinauerūt: aut dextro aut sinistro uersus ceciderūt. Vtraq; autem pars quomodo errauerit dicam. Acadæmici contra phylsicos ex rebus obscuris argumētati sunt nullam esse scientiam: & exemplis paucarum rerum incomprehensibilem cōtenti amplexi sunt ignorantiam tanq̄ scientiam totam sustulissent: quia in partem sustulerant. Phylsici contra ex eis quæ aperta sunt: argumentum trahebant omnia sciri posse: contentiq; perspicuis: retinebāt scientiam tanq̄ totam defendissent: quia ex parte defendebant. Itaq; neq; hi clara: neq; illi obscura uiderūt: sed utriq; dum solam scientiam cōseruis manibus uel retinent: uel eripiunt. Non uiderunt in medio constitutam fore: quæ illos ad sapiētiā transmitteret. Verum Archēsilas ignorantia magister: cum Zenoni obrectaret principē stoicorum: ut totam philosophiam euerteret auctore Socrate suscepit hanc sententiam: ut affirmaret nihil sciri posse. Itaq; coarguit æstimationem philosophorum: qui putassent ingeniis suis erutam atq; inuentam ueritatem: uidelicet quia mortalis fuerat illa sapiētia: paucisq; ante temporibus instituta: ad summum iam incrementum peruenerat: ut iam necessario cōsenesceret ac periret: repente extitit acadēmia tanq̄ senectus philosophiæ: quæ illam cōficeret iam deflorescentem. Recteq; uidit Archēsilas arrogantes uel potius stultos esse: qui putent scientiam ueritatis coniectura posse comprehendere. Sed tamen falsa dicentem redarguere nō potest: nisi qui scierit ante quid sit uerum. Quod Archēsilas ueritate nō cognita facere conatus: introduxit genus philosophiæ ἀσυστάτων: quod latine instabile siue incōstans possumus dicere. Vt enim nihil sciendum sit: aliquid scire necesse est. Nam si omnino nihil scias: id ipsum nihil sciri posse tolletur. Itaq; qui uelut sentētiæ loco pronunciat nihil sciri: tanq̄ præceptum profitetur & cognitum: ergo aliquid sciri potest. Huic simile est illud: qđ in scholis proponi solet: in alystati generis exemplum: somniasse quendam ne somniis crederet. Si enim crediderit: tum sequitur ut credendum non sit. Si autem non crediderit: tum sequitur ut credendum sit. Ita si nihil sciri potest: necesse est id ipsum sciri: quod nihil sciatur. Si autem scitur: posse nihil sciri. Falsum est ergo: quod dicitur nihil sciri posse. Sic inducitur dogma sibi ipsi repugnans: seq; dissoluens. Sed homo uersutus certis philosophis uoluit scientiam eripere: ut eam domi absconderet. Nam sibi illam profecto non adimit: qui aliquid affirmat: ut cæteris adimat: sed nihil agit. Apparet enim: ac furem suum p̄odit. Quanto faceret sapientius ac uerius: si exceptione facta diceret: causas rationesq; duntaxat rerum cælestiū seu naturalium quia sunt abditæ: nesciri pos-

se: quia nullus doceat: nec quæri oportere: quia inueniri quærendo non possunt. Quæ exceptione interposita: & physicos admonuisset: ne quærerēt ea: quæ modum excederent cogitationis humanæ: & seipsam calumniæ inuidia liberasset: & nobis certe dedisset aliquid quod sequeremur. Nunc autem quoniam ab his sequendis nos retraxerit: ne uelimus plus scire: quàm possimus: non minus a se quoque ipso retraxit. Quis enim uelit laborare: ne quicquid sciat: aut eiusmodi suscipere doctrinam: ut etiam communem scientiam perdat. Quæ si doctrina est: scientia constet necesse est. Si non est: quis tam stultus est: ut discendum id putet: in quo aut nihil discitur: aut omnino dediscitur? Quare si neque omnia sciri possunt: quod physici putauerunt: neque nihil quod academici: philosophia omnis extincta est.

De morali philosophiâ: & quare sicut utilior: ita & cæteris philosophiæ partibus sit faciliior: quæ fuerint omnium philosophorum fere sententiæ de summo bono. Ca. vii.
 Ranscamus nunc ad alteram philosophiæ partem: quam ipsi mortalem uocant: in qua totius philosophiæ ratio continetur. Siquidem in illa physica sola oblectatio est: in hac etiam utilitas: & quoniam in disponendo uitæ statum: formandisque moribus periculo maiori peccatur: maiorem diligentiam necesse est adhiberi: ut sciamus quomodo nos oporteat uiuere. Illic enim potest uenia concedi: quia siue aliquid dicunt: nihil prolunt: siue delirant: nihil nocet. Hic uero nullus dissidio: nullus errori est locus. Omnes unum sentire oportet: ipsamque philosophiam uno quasi ore præcipere: quia si quid fuerit erratum: uita omnis evertitur. In illa priori parte: ut piculi minus: ita plus difficultatis est: quod obscura rerum ratio cogit diuersa & uaria sentire. Hic ut periculi plus: ita minus difficultatis. Quod ipse usus rerum & quotidiana experimenta possunt docere quid sit uerius: & melius. Videamus ergo utrum ne consentiant: aut quid nobis afferant: quo rectius uita degatur. Non necesse est omnia circuire. Unum eligamus ac potissimum: quod est summum ac principale: in quo totius sapientiæ cardo uersatur. Epicurus summum bonum in uoluptate animi esse censet. Aristippus in uoluptate corporis. Callyphon & Dyanomachus cyrenaici: honestatem cum uoluptate iunxerunt. Diodorus in priuatione doloris summum bonum posuit. Hieronymus in non dolendo. Peripatetici autem in bonis animi & corporis & fortunæ. Erilli summum bonum est scientia. Zenonis cum natura congruenter uiuere. Quorundam stoicorum uirtutem sequi. Aristoteles in honestate ac uirtute summum bonum collocauit. Hæ sunt fere omnium sententiæ. In tanta diuersitate: quem sequimur? Cui credimus? Par est omnibus auctoritas. Si eligere possumus quod est melius: iam non est philosophia nobis necessaria: quia sapientes iam sumus: qui de sapientum sententiis iudicemus. Cum uero discendæ sapientiæ causa ueniamus: quid possumus iudicare: qui nondum sapere coeperimus. Maxime cum præsto assit academicus: qui nos palio retrahat: ac uetet cuique credere: nec tamen afferat ipse quod sequamur.

Quod uera sapientia docet summum bonum hominis non esse animi uel corporis uoluptatem: aut aliquid eorum quæ a philosophis sunt proposita. Ca. viii.

Vid ergo superest: nisi ut omissis litigatoribus furiosis ac pertinacibus: ueniamus ad iudicem illum: scilicet datorem simplicis & quietæ sapientiæ: qui non tantum formare nos ac inducere in uiam possit: uerum etiam de controuersis istorum ferre sententiam. Hæc nos decet: quid sit hominis uerum ac summum bonum de quo priusque dicere incipio: illæ omnes sententiæ sunt refellendæ: ut appareat nemine

DIVINARVM INSTITVTIONVM

illorum fuisse sapientē. Cum de officio hominis agatur: oportet summū summi animā
 lis bonū in eo constitui: quod cōmune cum cæteris animalibus esse non possit. Sed ut fe-
 ris dentes: armentis cornua: uolucris pennæ propria sunt: sic homini aliquid suū de-
 bet ascribi: sine quo rationem suæ conditionis amittat. Nam quod uiuendi aut generā-
 di causa datum est omnibus: est quidē bonū naturale: summū tamen nō est: nisi quod
 est unicuiq; generi proprium. Sapiens ergo non fuit: qui summū bonum credidit ani-
 mi uoluptatem: quoniā siue ulla securitas siue gaudium est: cōis est omnibus. Aristip-
 po ne respondendum quidē duco: quem corporis semper uoluptatē tuentem: nihilq;
 aliud q̄ uentri & ueneri seruientē: nemini dubium est hominē non fuisse. Sic enim ui-
 xit: ut nihil inter eū pecudēq; distaret: nisi unū: q̄ loquebatur. Quod si asino aut canis:
 aut sui facultas loquendi tribuatur: quærasq; ab his quid sibi uelint: cum fœminas tam
 rabide consecretantur: ut uix diuelli queant: cibos etiam potūq; negligant. Cur aut alios
 mares uiolenter abigant: aut ne uicti quidem absistant: sed a fortioribus sæpe contriti:
 eo magis insectentur? Cur ne hymbres nec frigora pertimescant: laborē suscipiāt: peri-
 culum non recusent? Quid aliud respondebunt? nisi summū bonum esse corporis
 uoluptatem: cā se appetere: ut afficiantur suauissimis sensibus: eosq; esse tanti: ut asse-
 quendorum causa nec laborē sibi ullum: nec uulnera: nec mortem ipsam recusandam
 putent. Ab his ne igitur præcepta uiuendi petemus: q̄ hoc idem sentiunt: quod animæ
 rōnis expertes. Aiunt Cyrenaici uirtutē ipsam ex eo ipso esse laudandam: quod sit effi-
 ciens uoluptatis. Nō erro ergo inq; obsecrans canis: aut sus ille lutulentus: nam ideo cū
 aduersatio sūma uirium contentione depugno: ut uirtus mea pariat mihi uoluptatem
 cuius exps sim necesse est: si uictus abscessero. Ab his ergo sapere discimus: quos a pecu-
 dibus ac bæluis non sententia sed lingua discernit. Priuationē doloris summum bonū
 putare: non plane peripateticorum ac stoicorū: sed cynicorum philosophorum est.
 Quis enim non intelligat ab ægrotis & in aliquo dolore positis: esse hoc disputatum?
 Quid tam ridiculū: q̄ id habere pro summo bono: quod medicus possit dare? Dolen-
 dum est ergo: ut fruamur bono: & quidem grauiter ac sæpe: ut sit postea non dolere io-
 cundius. Miserrimus est igitur qui nunq̄ doluit: quia bono caret: quem nos fœlicissimū
 putabamus: quia malo caruit. Ab hac uanitate nō lōge abfuit: qui oīo nihil dolere sum-
 mum bonum dixit. Nam præterq̄ q̄ omne aīal doloris est fugiens: quis potest sibi hoc
 bonum præstare: quod nobis ut eueniat: nihil aliud possumus q̄ optare? Summū autē
 bonū nō potest efficere quenq̄ beatum: nisi semper fuerit in ipsius potestate. Hoc autē
 nō uirtus homini: nō doctrina: nō labor: sed natura ipsa cunctis animantibus præstat.
 Qui uoluptatē cum honestate iunxerūt: cōmunionem hanc effugere uoluerunt. Sed
 effecerunt repugnās bonum: quoniam qui uoluptati deditus est: honestate careat ne-
 cesse est: qui honestati studet: uoluptate. Peripateticorū bonū nimium mutiplex: exce-
 ptis animi bonis: quæ ipsa quæ sint: magna cōtentio est: cōmune cum bæluis potest ui-
 deri. Nam corporis bona: id est incolumitas: indolētia: ualitudo: nō minus sunt mutis:
 q̄ homini necessaria. Ac nescio an etiam magis: q̄a homo & medelis: & ministeriis sub-
 leuari potest: muta nō possunt. Item quæ appellāt fortunæ bona: nam sicut homini opī-
 bus ad uitam tuēdam: ita illis præda & pabulis est opus. Ita inducēdo bonum: qd̄ non
 sit in hominis potestate: totum hoīem alienæ ditioni subiugarunt. Audiamus etiam ze-
 nonem. Nam is interdum uirtutem somniat. Summū inquit est bonum cum natura cō-
 sentanee uiuere. Bæluarum igitur nobis more uiuendum est. Nam quæ abesse debent
 ab homine: in his omnibus deprehendūtur: uoluptates appetunt: metuūt: fallunt: in fi-

diantur: occidunt. Et quod ad rem maxime attinet: deum nesciunt. Quid ergo me doceret: ut uiuam secundum naturam: quæ ipsa in deterius prona est: & quibusdam blandimentis lenioribus in uitia præcipitat: uel si aliam mutorum: aliam hominis dicit esse naturam: quæ homo ad uirtutem sit genitus: non nihil dicit. Sed tamen non erit diffinitio summi boni: quia nullum est animal quod non secundum naturam suam uiuat. Qui scientiam summum bonum fecit aliquid homini proprium dedit: sed scientiam alterius rei gratia homines appetunt: non propter ipsam. Quis enim scire contentus est: non expectans aliquem fructum scientiæ. Artes ideo discuntur: ut exerceantur. Exercentur autem: uel ad subsidia uitæ: uel ad uoluptatē: uel ad gloriā. Non est igitur summum bonum: quod non propter se expetitur. Quid ergo interest utrumque scientiam summum bonum putemus: an illa ipsa quæ scientia ex se parit. uictum: gloriā: uoluptatē: quæ non sunt homini propria: & ideo ne summa quidem bona. Nam uoluptatis & uictus appetentia non homini solum: sed et mutis inest. Quid cupiditatis gloriæ. Non ne in eorum deprehenditur: cum uictores exultant: uicti dolent. Tantus amor laudum: tantæ est uictoria curæ.

Nec immerito summus poeta experiendum esse ait,

Et quis cuique dolor uicto quæ gloria palmarum. Quod si ea quæ parit scientia: communia sunt cum aliis animalibus: non est ergo summum bonum scientia. Præterea non medio cre huius disputationis est uitium: quod scientia nuda ponitur: incipient non beatiores uideri: qui artem aliquam scierint: immo uero qui & res malas scierint: ut tam beatus sit qui uenena didicerit temperare: quam qui mederi. Quæro igitur ad quam rem scientia referenda sit: si ad causas rerum naturalium: quæ beatitudo erit mihi proposita si sciero unde Nilus oriat: uel quicquid de cælo phisici delirant. Quid quæ eorum rerum non est scientia sed opinio: quæ per ingenii uaria est: restat ut scientia bonorum ac malorum summum bonum sit. Cur ergo scientiam maluit: quam ipsam sapientiam summum bonum dicere: cum sit utriusque significatio: & uis eadem. Nemo tamen adhuc summum bonum dixit esse sapientiam: quod melius dici potuit. Nam scientia parum est ad bonum suscipiendum: malumque fugiendum: nisi accedat & uirtus. Multi. n. philosophorum cum de bonis malisque differerent: aliter tamen quam loquebantur natura cogente uixerunt: quia uirtute caruerunt. Virtus autem cum scientia coniuncta est sapientia. Superest ut eos etiam refellamus: qui uirtutem summum bonum putauerunt: in qua opinione etiam. M. T. fuit: in quo multum inconsiderati fuit. Non. n. uirtus ipsa est summum bonum: sed effectrix & mater est summi boni: quoniam perueniri ad illud sine uirtute non potest. Vtrumque intellectum est facile. Quæro. n. utrumque ne an præclarum illud bonum facile peruenire putet: an cum difficultate ac labore: expediatur acumen suum errorumque defendat. Si facile ad illud ac sine labore peruenit: summum bonum non est. Quid. n. nos cruciemus: quod conficiamus enitendo diebus & noctibus. Quædoquidem tam in promptu id quod quærimus iacet: ut illud quilibet sine ulla contentione animi deprehendat. Sed si cõ quoque ac mediocre quodlibet bonum non nisi labore assequimur: quoniam bonorum natura in arduo posita est: malorum in præcipiti. Summo igitur labore summum bonum assequi necesse est. Quod si uerissimum est: ergo altera uirtute opus est: ut perueniamus ad eam uirtutem: quæ dicitur summum bonum: quod est incongruens & absurdum: ut uirtus per seipsam perueniat ad seipsam. Si non potest ad ullum bonum nisi per laborem perueniri: apparet uirtutem esse per quam perueniatur quoniam in suscipiendis proferendisque laboribus uis officium uirtutis est. Ergo summum bonum non potest esse id: propter quod necesse est ad aliud perueniri. Sed illi cum ignorarent quod efficeret uirtus aut quo tederet: honestius at nihil repirent: substituerunt in ipsius uirtutis nomine: quam nullo proposito emolumento appetendam esse dixerunt: ne bonum sibi constitueret: quod

DIVINARVM INSTITVTIONVM

bono indigeret. Aristoteles ab his non longe recessit: qui uirtutem cum honestate summum bonum putauit: quasi ulla uirtus possit esse inhonesta: ac non si quid habuerit turpitudinis: uirtus esse desinat: sed uidit fieri posse: ut de uirtute prauo iudicio sentiat male: & ideo æstimationi hominum seruiendum putauit. Quod qui facit: a recto bonoq; discedit: quia non est in nostra potestate: ut uirtus pro suis meritis honestetur. Nam quid est honestas: nisi honor perpetuus: ad aliquem secundo populi rumore delatus. Quid ergo fiet: si errore ac prauitate hominū: mala æstimatio subsequatur. Abiciemus ne uirtutem: quia flagitiosa & turpis ab incipientibus iudicetur. Quæ quoniā inuidia premi ac uexari potest: ut sit ipsum proprium ac perpetuum: nullo extrinsecus adiumento indigere debet: qn̄ suis per se uirtutibus est: nec ullum malum recusandū.

Quid sit uere sapientis summum bonum. Et q̄ uitiosa fuerit ratio Anaxagoræ: ad quid natus sit homo.

Ca. ix.

Enio nunc ad ueræ sapientiæ summū bonū: cuius natura hoc modo determinanda est. Primum ut solius hominis sit nec cadat in ullum aliud animal. Deinde ut solius animi nec cōmunicari possit cum corpore. Postremo ut non possit cuiquam sine scientia & uirtute contingere. Quæ circumscripto illas omnes sententias excludit: ac soluit. Eorum enim quæ dixerunt: nihil tale est. Dicam nunc quid sit: ut doceam quod institui. Philosophos omnes cecos atq; insipientes fuisse: qui quod est homini summū bonum constitutum: nec uidere: nec intelligere: nec suspicari aliquādo potuerunt. Anaxagoras cum ab eo quæreretur: cuius rei causa natus esset: respondit: solis ac cæli uidendi. Hanc uocem admirantur omnes ac philosopho dignā iudicant. At ego hunc puto non inuenientem quid responderet: effudisse hoc passim: ne taceret. Quod quidem secum si sapiens fuisset: commentatum & meditatū habere debuit: quia si quis rationem sui nesciat: ne homo sit quidem: sed putemus non extempore dictum illud effusum. Videamus in tribus uerbis quot & quanta peccauerit. Primū q̄ omne hominis officium in solis oculis posuit: nihil ad mentem referens: sed ad corpus omnia. Quid si cæcus fuisset: officiū ne hominis amitteret: quod fieri sine occasu animæ nō potest. Quid ceteræ corporis ptes: nū carebūt suis quoq; muneribus. Quid q̄ plus est in auribus q̄ in oculis sitū: quoniā doctrina & sapientia p̄cipi auribus solis potest: oculis solis nō potest. Cæli ac solis uidēdi causa natus es. Quis te in hoc speculum induxit: aut quid cælo rerumq; naturæ uisio tua confert. Nimirum ut hoc imensum & admirabile opus laudes. Confitere ergo rerum oīum esse cōstitutorem deum: qui te in hunc mundum quasi testem laudatorēq; tanti sui operis induxit. Magnū est credis uidere cælum ac solem. Cur ergo gratias nō agis ei: qui huius beneficii auctor est. Cur nō ipsius uirtutem: prouidentiam: potestatem metiris aīo: cuius opera miraris. Etenim necesse est: ut multo mirabilior sit: q̄ mirabilia fecit. Si te quispiam uocasset ad cœnam: in eaq; optime acceptus esses: num sanus uiderere: si plures faceres ipsam uoluptatē: q̄ uoluptatis auctorem. Adeo philosophi ad corpus oīa referunt: nihil p̄sus ad mētem: nec uident amplius: q̄ quod sub oculos uenit. Atq; remotis oībus officiis corporis in sola mēte ponenda est hominis ratio: non ergo ideo nascimur: ut ea quæ sunt facta uideamus: sed ut ipsum factorem rerum omnium contemplemur: id est mente cernamus. Quare si quis hoīem (qui uere sapit) interroget: cuius rei gratia natus sit: respōdebit intrepidus ac paratus: colēdi se dei gratia natum: qui nos ideo generauit: ut ei seruiamus. Seruire autē deo nihil aliud est: q̄ bonis opibus tueri & cōseruare iustitiam. Sed ille ut hō diuinarum rerū impītus: rem maximā redēgit ad minimū: duo sola deligēdo: quæ sibi di

ceret intuenta. Q uod si natū se esse dixisset: ut mundum intueretur: quanq̄ omnia cō-
prehenderet: ac maiori uteretur sono: tamē impleſſet hominis officiū: quia quāto plu-
ris est aīa q̄ corpus: tanto pluris est deus q̄ mūdus: quia mundum deus fecit & regit. Nō
ergo mundus oculis: q̄a utrūq; est corpus: sed deus aīa contemplādus est: q̄a deus ut est
ipse immortalis: sic animum uoluit esse ſempiternū. Dei autē contemplatio est uenerari &
colere cōem parētem generis humani. Q uod si a phſicis abſuit: pietiq; in terrā fue-
runt diuina ignorādo: exiſtimandus est Anaxagoras ad ea quæ uidēda natum eſſe ſe di-
xit: nec cælum uidiſſe nec ſolem. Expedita eſt igit̄ hominis ratio: ſic ſapiat cuius ppria
eſt humanitas: nā ipſa humanitas qd eſt niſi iuſtitia: Q uid eſt iuſtitia niſi pietas: Pie-
tas autē niſi aliud eſt: q̄ dei parentis agnitio.

Q uod ea quæ uidentur hominis eſſe ppria: cæteris quoq; animalibus cōia ſunt: ho-
minis uero proprium eſt deum noſcere & colere. Ca. x.

Vmmum igitur bonum hominis in ſola religione eſt. Nam cætera etiam quæ
s putantur eſſe homini ppria: in cæteris quoq; animalibus reperiunt̄. Cū enim
ſuas uoces ppriis inter ſe notis diſcernūt atq; dignoſcunt: colloq uident̄: riden-
diq; ratio apparet in his aliqua: cum demulſis auribus: cōtractoq; rictu & oculis i laci-
uiam reſolutis: aut hōi illudunt: aut ſuis quiſq; cōiugibus ac ſcētibus ppriis. Nonne ali-
quid amoris mutuo & indulgētiæ ſimile impiūt̄. Iam illa quæ ſibi proſpiciūt in futurū
& cibos reponunt: hēnt utiq; puidentiā: rationis quoq; ſigna in multis deprehendunt̄.
Nam quando utilia ſibi appetūt: mala cauēt: pericula uitāt: latibula ſibi parāt in plu-
res exitus diſpatētia: proſecto aliqd intelligunt. Poſteſt aliquis negare illis ineſſe rōnem
cum hominem ipſum ſæpe deludāt. Nam qbus generādī mellis officiū eſt: cum aſſi-
gnatas incolūt ſedes: caſtra muniunt: domicilia inenarrabili arte cōponunt: regi ſuo ſer-
uiunt. Neſcio an in his pfecta ſit prudētia: Incertum eſt igit̄ utrū ne illa quæ hōi tribuū-
tur: cōia ſint cum aliis uiuentibus. Religionis certe ſunt exptia. Egdem ſic arbitror uni-
uerſis animalibus eſſe datā rōnem: ſed mutis tantumimō ad uitam tuendā: homini autē
ad propagandā. Et quia in hōie ipſa ratio pfecta eſt: ſapiētia nominat̄: quæ in hoc exi-
mium facit hōiem: q̄ ſoli datum eſt homini itelligere diuina. Q ua de re Ciceronis ue-
ra eſt ſentētia. Ex tot inqt generibus nullum eſt animal præter hōiem: quod hēat notiti-
am aliquā dei. Ipſiſq; in hominibus nulla gēs eſt neq; tam māſueta: neq; tam fera: quæ
non etiam ſi ignoret: qualem deum haberi deceat: tamen habendum ſciat. Ex quo effi-
citur ut is agnoſcat deum: qui unde ortus ſit: recordetur. Q uia ergo philoſophi uolūt
animos omni metu liberare: tollunt etiam religionem & orbant hominem ſuo proprio
ac ſingulari bono: quod eſt a recte uiuēdo atq; ab oī humanitate diſiunctū: q̄a ut deus
cuncta uiuentia ſubiecit homini: ſic ipſum hominem ſibi. Nam quid eſt cur iidem ipſi
diſputent: eo dirigendā eſſe mentem: quo uultus erectus eſt? Si enim nobis in cælum
ſpectandum eſt: ad nihil aliud utiq; q̄ ob religionem. Si religio tollit̄: nulla nobis ratio
cum cælo eſt. Itaq; aut eo eſt ſpectandū: aut in terrā pcumbendū. In terrā pcumbere ſi
uelimus: quidem poſſumus: quoq; ſtatus rectus eſt. In cælum igit̄ ſpectādum eſt: quo
natura corporis prouocat. Q uod ſi cōſtat eſſe faciendū: aut ideo eſt faciendum ut reli-
gioni ſeruiamus: aut ideo ut rōnem reg; cæleſtium cognoscamus. Sed rationē reg; cæle-
ſtium cognoscere nullo mō poſſumus: q̄a nihil eiulmodi pōt cogitādo inueniri: ſicut ſu-
pra docui. Religionē ergo ſeruiēdum eſt: quam qui nō ſuſcipit: ipſe ſe pſternit in terrā:
& uitam pecudum ſecutus humanitate ſe abdicat. Sapiētiores ergo imperiti: qui etiam
ſi errant in religione deligenda: tamen naturæ ſuæ cōditioniſq; meminerunt.

Quod deus fecit hominem cupidum religionis & sapientiæ: quorū alterū cōstare sine altero nō potest. Et q̄ nihil eorū quæ mortales appetūt: summū bonum sit. Ca. xi

Onstat igitur totius humani generis cōsensu religionem suscipi oportere: sed quomodo in ea erretur: explicandum est. Naturam hominis hāc deus esse uoluit: ut duarum rerum cupidus & appetens esset: religionis & sapientiæ. Sed homines ideo fallunt: q̄ aut religionem suscipiūt omīssa sapientia: aut sapientiæ soli student omīssa religione: cum alterum sine altero esse non possit uerū. Cadūt ergo ad multiplices religiones: sed ideo falsas: quia sapientiā reliquerunt: quæ illos docere poterat: deos multos esse nō posse. Aut student sapientiæ: sed ideo falsæ: quia religionem summī dei omiserūt: qui eos ad uerī scientiam potuit erudire. Sic homines qui alterutrum suscipiunt: uiam deuiam maximisq; erroribus plenam sequunt: quoniam in his duobus inseparabiliter cōnexis & officium hominis: & ueritas omnis inclusa est. Miror itaq; nullum omnino philosophorū extitisse: qui sedem ac domiciliū summī boni reperiret. Potuerūt enim sic quærere. Quodcunq; est summum bonum: necesse est omnibus eē propositum. Voluptas est: quæ appetit a cūctis: sed hæc & cōmunis est cum bæluis: & honesti uim nō habet: & satietatem affert: & nimia nocet: & processu minuit ætatis: & multis non cōtingit. Nam qui opibus carēt: quorum maior est numerus: etiā uoluptate careant necesse est. Non est igitur summū bonum: sed ne bonum q̄dem uoluptas. Quid diuitiæ? Multo magis. Nam & paucioribus & plerunq; casu: & inertibus sæpe: & nō nunq̄ scelere cōtingunt & optant ab his: q̄ eas iam tenēt. Quid regnum ipsum? ne id q̄dem. Non enim cūcti hoīes regnare possunt: & necesse est uniuerfos summī boni capaces esse. Quæramus igit̄ aliqd: quod propositū sit omnibus. Num uirtus? negari nō potest: quin & bonum sit: & oīum certe bonum. Sed si beata esse non potest: q̄a uis & natura eius in malorū perferētia posita est: nō est p̄fecto summū bonū. Quæramus aliud. At nihil uirtute pulchrius: nihil sapientiā dignius inueniri pōt. Si. n. uirtia ob turpitudinem fugiēda sunt: uirtus igit̄ appetēda est ob decorē. Quid ergo? Potest ne fieri: ut quod bonum: q̄d honestū esse cōstat: mercede ac præmio careat: sitq; tam sterile: ut nihil ex se cōmodi pariat. Labor ille magnus & difficultas & eluctatio aduersus mala q̄bus hæc uita plena est: aliquid magni boni pariat necesse est. Id uero q̄d esse dicemus? Num uoluptatem? At nihil turpe ex honesto nasci potest. Num diuitias? Num potestates? At ea quidem fragilia sunt & caduca. Num gloriā? Num honorem? Num memoriam nominis? At hæc omnia nō sunt in ipsa uirtute: sed in aliorū æstimatione atq; arbitrio posita. Nam sæpe uirtus & inuisa est: & malo afficitur. Debet autem id bonū: quod ex eo nascitur ita cohærere: ut diuelli atq; distrahi nequeat: nec aliter summū bonum uideri potest: q̄ si & proprium sit uirtutis: & tale ut neq; adiici quicq; neq; detrahi possit. Quid q̄ in his omnibus contemnendis uirtutis officia consistunt? Nam uoluptates: opes: potentias: honores atq; omnia quæ pro bonis habentur: non concupiscere: non appetere: non amare: quod certe faciūt uicti cupiditate: id est p̄fecto uirtus. Aliud ergo sublimius atq; præclariū efficit: nec frustra his præsentibus bonis reluctatur: nisi q̄ maiora & ueriora desiderat non desperemus inueniri posse. Modo uerlet se cogitatio in omnia. Neq; enim leuia aut ludicra præmia petuntur.

De duplici pugna corporis & animæ: & hostibus utriusq;. Et q̄ uirtus non propter se appetenda est: sed propter uitam æternam: quæ summum bonum est. Et uirtutē necessario sequit̄: & in præsentī haberi non potest.

LIBER TERTIVS

Ed quæritur quid sit: propter quod nascimur: quid efficiat uirtus: possumus
 sic iuestigare. Duo sunt ex quibus homo constat: animus & corpus. Multa sunt
 propria animi: multa propria corporis. Multa utriq; cōmunia: sicut est ipsa uir-
 tus: quæ quotiens ad corpus refertur: discernēdi gratia fortitudo nominatur. Quoni-
 am igitur utriq; subiacet fortitudo: utriq; proposita dimicatio est: & utriq; ex dimicati-
 one uictoria. Corpus quia solidum est & cōprehensibile: cum solidis & cōprehēbili-
 bus cōfligat necesse est. Animus autem quia tenuis & inuisibilis est: cum his cōgreditur
 hostibus: quæ uideri tangiq; nō possunt. Quia sunt autē hostes animi: nisi cupiditates: uitia
 peccata: quæ si uicerit uirtus fugauerit: immaculatus erit animus ac purus. Vnde ergo
 colligi pōt: quid efficiat animi fortitudo: nimirū ex cōiuncto & pari: hoc est ex corpo-
 ris fortitudine. Quod cum in aliquā congressionem certamēq; uenerit: quid aliud ex ui-
 ctoria quæ uita petit? Siue enī cum hoīe: siue cum bestia dimices: pro salute certat. Ergo
 ut corpus uincēdo id assequit: ut non intereat: sic etiam animus ut permaneat: & sicut cor-
 pus ab hostibus suis uictum morte mulctat: ita supatus a uitis animus moriat: neces-
 se est. Quid ergo intererit iter animi corporisq; dimicationē: nisi quod corpus temporale
 uitam expetit: animus sempiternam. Si ergo uirtus per seipsam beata nō est: quoniam in perfe-
 rendis (ut dixi) malis: tota uis eius est. Si oīa quæ per bonis cōcupiscuntur negligit: si sum-
 mus eius gradus ad mortem patet: quādoq; dem uitā quæ optat a cæteris: sæpe respuit
 mortēq; quam cæteri timent: fortiter suscipit. Si necesse est aliqd ex se magni boni pari
 at: quia sustentati & separati usq; ad mortem: labores sine premio esse non possunt. Si
 nullum premiū quod ea dignum sit: in terra reperiret: quandoquidē cuncta quæ fra-
 gilia sunt & caduca spnit. Quid aliud restat: nisi ut cæleste aliqd efficiat: quia terrena
 uniuersa cōtemnit: & ad altiora nitat: quia humilia despicit. Id uero nihil aliud potest
 esse: quā immortalitas. Merito ergo philosophorū nō obscurus Euclides: qui fuit cōditor me-
 garicorum disciplinæ: dissentiēs a cæteris id esse summum bonum dixit: quod simile sit
 & idem semp. Intellexit profecto quæ sit natura summi boni: licet id nō explicauerit quid
 sit. id est autem immortalitas. Nec aliud oīo quicq; quia sola nec imminui: nec augeri: nec
 immutari pōt. Seneca quoq; imprudēs incidit (ut fatef) nullum esse aliud uirtutis pre-
 mium quā immortalitatem. Laudās enim uirtutem in eo libro: quem de matura morte con-
 scripsit: Vna inquit res ē: quæ nobis immortalitatem donare possit: & pares diis facere. Sed
 & stoici quos secutus est: negāt sine uirtute effici quenq; beatū posse: ergo uirtutis premi-
 um beata uita est: si uirtus (ut recte dictū est) beatā uitam facit. Nō est igitur (ut aiūt)
 propter seipsam uirtus expetēda: sed propter uitam beatam: quæ uirtutem necessario
 sequitur. Quod argumētum docere eos potuit: quod esset summū bonum. Hæc autē
 uita præsens & corporalis beata esse nō potest: quia malis est subiecta per corpus. Epi-
 curus deum beatum & incorruptum uocat: quia sempiternus est. Beatitudo enim per-
 fecta esse debet: ut nihil sit quod eam uexare ac iminueret: aut imutare possit. Nec aliter
 quicq; existimari beatum potest: nisi fuerit incorruptum. Incorruptum autem nihil est
 nisi quod est imortale. Sola ergo immortalitas beata est: quia corrumpi ac dissolui non
 potest. Quod si cadit in hominem uirtus: quod negare nullus potest: cadit & beatitu-
 do. Non potest enim fieri ut sit miser: qui uirtute est præditus. Si cadit beatitudo: ergo
 & immortalitas cadit in hominem quæ beata est. Summū igitur bonum sola immortali-
 tas inuenit: quia nec aliud animal: nec corpus attingit. Nec potest cuiq; sine sciētia uir-
 tute: id est sine dei cognitione ac iustitia peruenire. Cuius appetitio quæ uera: quæ recta sit:
 ipsa uita huiusce cupiditas indicat: quæ licet sit tēporalis & labore plenissima: expetit

tamen ab omnibus & optatur. Hanc enim tam senes q̄ pueri: tam reges q̄ infirmi: tam deniq; sapientes q̄ stulti cupiunt. Tanti est (ut Anaxagoræ uisum est) contemplatio cæli ac lucis ipsius: ut quasq; miseras libeat sustinere. Cum igit̃ laboriosa hæc est breuis uita non tantum hominum: sed etiam cæterorum animantium consensu magnum bonum esse ducatur. Manifestum est eandem summū ac perfectum fieri bonum: si & sine careat: & omni malo. Deniq; nemo unquā extitisset: qui hanc ipsam breuem contēneret: aut subiret mortem: nisi spe uitæ longioris. Nam illi qui per salutem ciuium uoluntariæ se neci obtulerunt: sicut Thebis Menechus: Athenis Codrus: Romæ Curtius: & Mures duo Decii: nunq̄ mortem uitæ cōmodis prætulissent: nisi se immortalitatem opinione ciuium consequi putauissent. Qui tametsi nescierunt immortalitatis uiam: res tamen eos non fefellit. Si enim uirtus diuitias & opes ideo contēnit: quia fragiles sunt: uoluptates ideo breues: ergo & uitam fragilem breuēq; ideo contēnit: ut solidam & perpetuam consequatur. Ipsa ergo cogitatio per ordinem gradiens & uniuersa confiderans: perducit nos ad eximium illud & singulare: cuius causa nascimur bonū. Quod si fecissent philosophi: si nō quod semel apprehenderant: tueri pertinaciter maluissent: profecto peruenissent ad uerum hoc (ut ostendi) modo. Quod si non fuit eorum qui cælestes animas una cum corporibus extinguunt: illi tamen qui de immortalitate disputant animi: intelligere debuerunt: ideo propositam nobis esse uirtutem: ut perdomitis libidinibus rerumq; terrestrium cupiditate superatā: puræ ac uictrices animæ ad deū: id est ad originem suam reuertantur. Iccirco enim soli animantiū ad aspectū cæli erecti sumus: ut summū bonum nostrū in summo deo esse credamus. Ideo religionē soli capimus: ut ex hoc sciamus humanū spiritum non mortale: q̄ deum qui est immortalis & desiderat & agnoscit. Igitur ex omnibus philosophis qui aut pro summo bono scientiam aut uirtutē sunt amplexi: tenuerunt quidē uiam ueritatis: sed nō peruenierunt ad summū. Hæc enim duo sunt: quæ simul efficiant illud quod quæritur. Scientia id præstat: ut quō & quo perueniendū sit: nouerimus: uirtus ut perueniamus. Alterū sine altero nihil ualet. Ex scientia enī uirtus: ex uirtute summū bonum nascitur. Beata igit̃ uita quam philosophi quæsiuerunt semper & quærunť: siue in cultu deorū: siue in philosophia: nulla est. Et ideo ab his non potuit reperiri: q̄ summū bonum nō in summo quæsiuerunt: sed in imo. Summum autē quid est nisi cælum & deus unde animus oritur? Imum quid est nisi terra unde corpus est? Itaq; licet quidā philosophi summū bonum non corpori sed animo dederint: tamen quoniam ad illud hanc uitam rettulerūt: quæ cum corpore terminatur: ad corpus reuoluti sunt: cuius est omne hoc tēpus quod trāsgitur in terra. Quare non imerito summū non cōprehenderunt: quia quicquid ad corpus spectat: & immortalitatis est expers: unum sit necesse est. Non cadit ergo in hominē beatitudo illo modo quo philosophi putauerunt: sed ita cadit: nō ut tunc beatus sit: cū uiuit in corpore: quod utiq; ut dissoluatur: necesse est corrumpi: sed tūc cum anima societate corporis liberata in solo spiritu uiuit. Hoc uno beati esse in hac uita possumus: si minime beati esse uideamur. Si fugientes illecebras uoluptatum soliq; uirtuti seruiētes: omnibus laboribus miserisq; uiuamus: quæ sunt exercitia & corroboramenta uirtutis. Si deniq; asperam illam uiamq; difficilem teneamus: quæ nobis ad beatitudinē patefacta est. Summū igitur bonum quod beatos facit non potest esse: nisi in ea religione atq; doctrina: cui spes immortalitatis adiuncta est.

Quod anima sit immortalis: & quare diuina traditio logicā non desiderat aut philosophiam: sed ethicā solā: in quā docenda summi philosophi errauerunt.

Et quare philosophia non sit dux uitæ & uirtutum parens: expultrix & ultrix uitio-
rum: quod tamen Cicero & alii astruere conati sunt. Ca. xiii.

Es exigere uidetur hoc loco: ut quoniam docuimus immortalitatem esse sum-
mum bonum: id ipsum mortalem esse animam comprobemus. Quia de re in-
gens inter philosophos disceptatio est: nec quicquam tamen explicare aut probare
potuerunt hi: qui uerum sentiebant de anima expertes huius diuinæ eruditionis: nec argu-
menta uera quibus uincerent attulerunt: nec testimonia quibus probarēt. Sed opportu-
nius hanc questionem tractabimus in ultimo libro: cum de uita beata nobis erit disse-
rendum. Superest illa pars tertia philosophiæ: quam uocant logicam id est rationalem:
in qua tota dialectica & omnis loquendi ratio continetur. Hanc diuina eruditio non desi-
derat: quia non in lingua sed in corde sapientia est. Nec inter est quali utatur sermone. Res
enim non uerba queruntur. Et nos non de grammatico aut oratore: quorum scientia est quo-
modo loqui deceat. Sed de sapiente differemus: cuius doctrina est quomodo uiuere oporteat.
Quod si neque physica illa ratio necessaria est: neque hæc logica: quia beatos facere
non possunt: restat ut in sola ethica totius philosophiæ uis contineatur: ad quam se abie-
ctis omnibus Socrates contulisse dicitur. In qua etiam parte quoniam philosophos erra-
re docui: qui summum bonum cuius capiendi gratia generati sunt: non comprehenderunt:
apparet falsam & inanem esse philosophiam: quia nec instruit ad iustitiæ munera: nec
officium hominis rationemque confirmat. Sciunt igitur errare se: qui philosophiam putant
esse sapientiam: non trahantur auctoritate cuiusque: sed ueritati potius & faueant: & accedant.
Nullus hic temeritati locus est: in æternum stultitiæ poena subeunda est: si aut persona
inanis aut opinio falsa decaperit. Homo autem qualiscunque est: si sibi credit: hoc est ho-
mini credit: ut non dicam stultus: qui suum non uideat errorem. Certe arrogans est: qui si
bi audeat uendicare: quod humana conditio non recipit. Ille ipse Romanæ linguæ sum-
mus auctor quantum fallatur: licet ex illa scientia peruidere: qui cum in libris officiorum phi-
losophiam nihil esse dixisset: quantum studium sapientiæ: ipsam autem sapientiam rerum diui-
narum & humanarum scientiam. Tum adiecit cuius studium qui uituperat: haud sane
intelligo quidnam sit quod laudandum putet. Nam si oblectatio quaeritur animi: requi-
esque curarum: quæ conferri cum eorum studiis possunt: qui semper aliquid inquirunt:
quod spectet & ualeat ad bene beateque uiuendum. Si uero ratio constantiæ uirtutisque du-
citur: aut hæc ars est: aut nulla omnino per quam eas assequamur. Nullam dicere ma-
ximarum rerum artem esse: cum minimarum sine arte nulla sit: hominum est parum
considerare loquentium: atque in maximis rebus errantium. Si autem est alia disciplina
uirtutis: ubi ea quaeretur: cum ab isto genere discendi discesseris. Equidem tametsi ope-
ram dederim: ut quantulacunque dicendi assequeretur facultatem propter studium dicen-
di: tamen eloquens nunquam fui. Quippe qui forum ne attigerim quidem: sed necesse est
ipsa me faciat esse bonitas eloquentem: ad quam diserte copioseque defendendam: scientia
diuinitatis & ipsa ueritas sufficit. Velle igitur Ciceronem paulisper ab iheris surgere: ut uir
eloquentissimus ab homunculo non diserto doceret. Primum quidnam sit quod laudan-
dum putet: qui uitupat id studium: quod uocat philosophia. Denique neque illam esse artem
qua uirtus iustitia discatur: nec aliam ullam sicut putauit. Postremo quoniam est uirtu-
tis disciplina ubi quaerenda sit: cum ab illo discendi genere discesseris: quod ille non
audiendi discendique gratia quaerebat. A quo enim posset audire: cum sciret id nemo.
Sed ut in causis facere solebat: interrogatione uoluit urgere: ad confessionemque dedu-

cefe: tanq̃ consideret responderi prorsus nihil posse: quominus philosophia esset magistra uirtutis. Quod quidem in tusculanis disputationibus aperte professus est: ad eam ipsam conuersa oratione tanq̃ se declamatorio dicendi genere iactaret. O uita philosophia dux inquit: o uirtutis indagatrix: epulatrixq; uitiorum qd non mō nos: sed omnino uita hominum sine te esse potuisset. Tu inuentrix legum: tu magistra morum ac disciplinae fuisti. Quasi uero aliquid per se ipsa sentiret: ac non potius ille laudandus esset qui eam tribuit. Potuit eodem modo gratias agere cibo & potui: quia sine his rebus uita constare non possit: in quibus ut sensus: ita beneficii nihil est. Atqui ut illa corporis alimenta sunt: sic animæ sapientia.

Quod Lucretius & alii errauerunt opinati sapientiam inuentam esse ab homine: & nec datam hominibus a creatore. Et quomodo Cicero suis uerbis conuincit: & q̃ philosophia nec uerum docet: nec ad recte uiuendum instruit. Ca. xiiii.

Ectius itaq; Lucretius cum eum laudat qui sapientiā primus inuenit. Sed hoc inepte: q̃ ab homine inuentam putauit. Quasi uero illam alicubi iacentē homo ille: quem laudabat inuenerit: tanq̃ tibias ad fontem (ut poetæ aiunt) q̃ si repertorem sapientiæ ut deum laudauit. Ita enim dicit:

Nemo (ut opinor) erit mortali corpore cretus.

Nam sicut ipsa petit maiestas cognita rerum.

Dicendum est: deus ille fuit: deus inclyte Memmi. Tamen non erit sic laudandus deus: q̃ sapientiam inuenerit: sed q̃ hominem fecerit: qui posset capere sapiētiam. Minuit enim laudem: qui patrem laudat ex toto. Sed ille ut hominem laudauit: qui tamē ob id ipsum deberet pro deo haberi: q̃ sapere inuenerit: nam sic at. Nonne decebit: Hunc hominem diuum numero dignari esse. Vnde apparet Pythagoram uoluisse laudare qui se primus (ut dixi) philosophorum nominauit: ut Milesium Talem: qui de rerum natura primus traditur disputasse. Sed dum hominem quærit extollere: rem ipsam depreffit. Non est enim magna: si ab homine potuit inueniri. Verum potest ut poetæ dari uenia. At ille idem perfectus orator: summusq; philosophus: ne græcos reprehendat: quorum leuitatem semper accusat: & tamen sequitur ipsam sapientiam: quam alias donum: alias inuentum deorum uocat poetice figuratam laudat in faciem. Grauius etiam queritur extitisse aliquos: qui eam uituperarent. Quisq̃ ne inquit uituperare uitæ parentem: & hoc paricidio se inquinare audeat: & tam impie ingratus esse? Nos ne ergo M. Tulli paricidæ sumus: & insuēdi te iudice in culleum: qui philosophiam negamus parentem esse uitæ. An tu qui aduersus deum tam impie ingratus es? Non hunc cuius effigiem ueneraris in capitolio sedentem: sed illum qui mundum fecit: hominemq; figurauit: qui sapiētiam quoq; ipsam inter cætera cælestia sua beneficia largitus est. Magistram tu uirtutis aut parentem uitæ uocas: ad quam si quis accesserit: multo sit incertior necesse est: q̃ prius fuerit. Cuius eni uirtutis quæ ipsa ubi sita sit: adhuc philosophi non expediunt cuius uitæ: cum ipsi doctores ante fuerint senectute ac morte confecti q̃ constituerint: quomodo uiui deceat: cuius ueritatis indagatricem profiteri potes: qui sæpe testaris: cum tanta multitudo fuerit philosophorum: sapientem tamen extitisse adhuc neminem. Quid ergo te magistra illa uitæ docuit? An ut potentissimum consulem maledictis incesseres: eumq; hostem patriæ uenenatis orationibus faceres? Sed omittamus illa: quæ possunt excusari fortunæ nomine. Studuisti nempe philosophiæ: & quidem sic: ut nullus unquam diligentius: quippe qui omnes cognoueris disciplinas: sicut ipse gloriari soles: eamque ipsam latinis litteris illustraueris: imita-

roremq; Platonis ostenderis. Cedo igitur quid didiceris: aut in qua secta ueritatem deprehenderis. In academia scilicet quam secutus es: quam probasti. At hæc nihil docet: nisi ut scias te nihil scire. Tui ergo te libri arguunt: q̄ nihil a philosophia disci possit ad uitam. Hæc tua uerba sunt. Mihi autem nō modo ad sapientiam caci uidemur: sed ad ea ipsa: quæ aliqua ex parte cerni uideantur hebetes & obtusi. Si ergo philosophia est magistra uitæ: cur tibi cæcus & hebes & obtusus uidebare: quem oportuit illa docētem & sentite & sapere: & in clarissima luce uersari? At quam cōfessus fueris philosophiæ ueritatem: docet ad filium composita præcepta: quibus mones philosophiæ quidem præcepta noscenda: uiuēdum autem esse ciuilitate. Quid tam repugnās dici potest? Si noscenda sunt præcepta philosophiæ: ideo utiq; noscenda sunt: ut recte sapienterq; uiuamus. Vel si ciuilitate uiuendum est: nō est igitur philosophia sapientia: si quidem melius est ciuilitate q̄ philosophice uiuere. Nam si sapiētia est quæ dicitur philosophia: stulte profecto uiuit qui non secundum philosophiam uiuit. Si autem nō stulte uiuit qui ciuilitate uiuit: sequitur ut stulte uiuat qui philosophice uiuit. Tuo itaq; iudicio philosophia stultitiæ inanitatiscq; damnata est. Idem in cōsolatione: id est in opere nō ioculari. Hanc de philosophia sententiā tulisti. Sed nescio quis nos teneat error: aut miserabilis ignoratio ueri. Vbi est ergo philosophiæ ministeriū? aut quid te docuit illa uitæ parēs si uex: miserabiliter ignoras? Quid si hæc erroris ignorationiscq; cōfessio: pene iūto tibi ab intimo pectore expressa est: cur nō tibi aliquando uex fatearis: philosophiā quam tu nihil docentem in cælum laudibus extulisti: magistrā uirtutis esse non posse?

Quod in eodem errore fuit Seneca: & quid philosophia secundum ipsum. Et q̄ si cur deus unus & ueritas una: ita una est & simplex sapientia. Et quomodo philosophorum oratio pugnet cum uita. Ca. xv

Odem ductus errore Seneca: quis enim ueram uiā teneret errante Cicerone?

Philosophia inquit nihil aliud est q̄ recta uiuendi rō: uel honeste uiuendi scientia: uel ars rectæ uitæ agēdæ. Non errabimus si dixerimus philosophiā esse legem bene honesteq; uiuēdi. Et q̄ dixerit illam regulā uitæ: suū illi reddidit. Hic plane nō respexit ad cōe philosophiæ nomē: quæ cum sit in pluris sectas disciplina: & diffusa nihilq; hēat certi: nihil deniq; de quo uniuersi una mēte ac uoce consentiāt. Quid pōt esse tam falsum: q̄ regulā uitæ philosophiā uocari: in qua diuersitas præceptor: rectū iter impediāt & turbet: aut legē bene uiuendi cuius capita lōge dissonāt: aut scientiā uitæ agēdæ: in qua nihil aliud efficit cōtraria sæpe dicēdo: q̄ ut nemo quicq̄ sciat. Quæ uero. n. utq; ne academiā philosophiā putet esse an nō? Negatur nō arbitror. qd si est: nihil ergo illos cadit in philosophiā: quæ ut oīa reddat incerta: legem abrogat: artē nullā putat: rōnem subuertit: regulā deprauat: scientiā funditus tollit. Falsa igit̃ illa oīa: quia in rem semper incertam & adhuc nihil explicantem cadere non possunt. Nulla itaq; ratio uel scientia uel lex bene uiuendi: nisi in hac unica & uera & cælesti sapientia constituta est: quæ philosophis fuerit ignota. Nam illa terrena quoniam fallax est: sit uaria: & multiplex: sibi q; tota contraria est: & sicut unus est huius mundi cōstitutor & rector deus una ueritas: ita unam esse ac simplicem sapiētiam necesse est: quia quicquid est uerum ac bonum: id perfectum esse non potest: nisi fuerit singulare. Quod si philosophia uitam posset instruere: nulli alii nisi philosophi essent boni. Et qui eam non didicissent: essent omnes semper mali. Cum innumerabiles existant: & semper extiterint: qui sint aut fuerint: sine ulla doctrina boni. Ex philosophis autem perraro fuerit: qui aliquid in uita fecerit laudē dignum: quis est tandem: q̄ non uideat eos

homines uirtutis: quod ipsi egent: non esse doctores? Nam si quis mores eorum diligenter inquirat: inueniet iracundos: cupidos: libidinosos: arrogantes: proteruos: & sub obtentu sapientiae sua uitia colentes: domi facientes ea: quae in scholis arguissent. Fortasse melior accusandi gratia: nonne id ipsum Tullius & fatetur & quaeritur? Quotus inquit quisque philosophorum inuenitur: qui sit ita moratus: ita animo & uita constitutus: ut ratio postulat: qui disciplinam ueram non ostentationem scientiae: sed legem uitae putet: qui obtemperet ipse sibi: & decretis pariat suis? Videre autem licet alios tanta leuitate & iactatione ut his fuerit non didicisse melius: alios pecuniae cupidos: alios gloriae: multos libidinum seruos: ut cum eorum uita & uitis mirabiliter pugnet oratio. Neposque Cornelius ad eundem Ciceronem ita scribit: Tantum abest: ut ego magistram esse putem uitae philosophiam: beataque uita perfectricem: ut nullis magis existimem opus esse magistros uiuendi quam plerisque: qui in ea disputanda uersantur. Video enim magnam partem eorum qui in schola de pudore & continentia praecipiant argutissime: eosdem in omnium libidinum cupiditatibus uiuere. Item Seneca in exhortationibus: Plerique inquit philosophorum tales sunt disertissimi in conuiuium suum: quos si audias in auaritiam: in libidine: in ambitionem perorantes: in iudicium suum putes profectos. Adeo redundant ad ipsos maledicta in publicum missa: quos non aliter intueri decet: quam medicos: quorum tituli remedia habent pyxides uenena. Quosdam uero nec pudor uitiorum tenet: sed patrocinia turpitudini suae fingunt: ut etiam honeste peccare uideantur. Faciet inquit sapiens idem Seneca etiam quae non probabit: ut etiam ad maiora transitum inueniat: nec relinquet bonos mores: sed tempori aptabit: ut quibus alii utuntur in gloriam aut uoluptatem: utatur agenda rei causa. Deinde paulopost: Omnia quae luxuriosi faciunt: quaeque imperiti: faciet & sapiens: sed non eodem modo eodemque proposito. Arqui nihil interest quo animo facias: quod fecisse uitiosum est: quia facta cernuntur: animus non uidetur. Aristippo Cyreniacorum magistro cum Laide nobili scorto fuit consuetudo: quod flagitium grauis ille philosophiae doctor sic defendebat: ut diceret multum inter se & ceteros Laidis amatores interesse: quod ipse haberet Laidem: alii uero a Laide haberentur. O praecleara & imitanda bonis sapientia. Huic uero liberos in disciplinam dares: ut discerent habere meretricem. Aliquid inter se ac perditos interesse dicebat: scilicet quod illi bona sua perderent: ipse gratis luxuriaretur. In quo tamen sapientior meretrix fuit: quae sic philosophum habuit pro lenone: ut ad se omnis iuuetus doctoris exemplo & auctoritate concurreret corrupta sine ullo pudore. Quid ergo interfuit: quo animo philosophus ad meretricem famosissimam comearet: cum eum populus & riuales sui uiderent omnibus perditis nequiores? Nec satis fuit ita uiuere: sed docere etiam libidines cepit: ac mores suos de lupanari ad scholam transtulit: differens uoluptatem corporis esse summum bonum. Quae doctrina execrabilis & pudenda: non in corde philosophi: sed in sinu meretricis est nata. Nam quid ergo de Cynicis loquar: quibus in propatulo coire cum coniugibus mos fuit. quod mirum si a canibus (quorum uitam imitantur) etiam uocabulum nomenque traxerunt? Nullum igitur in hac disciplina magistrum uirtutis est: cum etiam illi qui honestiora praecipiant: aut faciunt ipsi quae suadent: aut si faciunt: quod raro accidit: non disciplina eos ad rectum: sed natura producat: quae saepius etiam indoctos impellit ad laudem.

Quod recte docentes & male uiuentes teste Cicerone non utilitatem ex philosophia: sed inanem percipiunt delectationem. Et quod sapientia seipsam semper exercet in bonis actibus. Et quare non philosophiae sed sapientiae ipsi iugiter insistendum sit. Ca. xvi. Erum enim cum se perpetuae desidia tradant: nullamque uirtutem capebant: &

omnem suam uitam nihil aliud q̄ in eloquētia peragant: quid aliud q̄ inertes putari debent? Sapiētia autem nisi in aliquo actū fuerit: quo uim suam exercent: inanis & falsa est. Recteq; Tullius ciuiles uiros qui remp. gubernent: qui urbes aut nouas constituāt: aut cōstitutās æquitate tueātur: qui salutem libertatēq; ciuium uel bonis legibus: uel salubribus consiliis: uel iudiciis grauib; cōseruent: philosophiæ doctoribus præfert. Bonos enim facere oportere potiusq̄ inclusos in angulis faciēda præcipere: quæ ne ipsi quidem faciunt qui loquuntur: & quoniā se a ueris actibus remouerūt: apparet eos exercendæ linguæ causa: uel aduocandi gratia artem ipsam philosophiæ reperisse. Qui autem docent tantum nec faciunt: ipsi præceptis suis detrahunt pōdus. Quis non obtemperet cum ipsi præceptores doceant non obtemperare? Bonum est aut recta & honesta præcipere: sed nisi & facias: mendacium est: & est incōgruens atq; ineptum nō in pectore: sed in labiis habere bonitatem. Non ergo utilitatem ex philosophia: sed oblectationem petunt. Quod quidem Cicero testatus est. Profecto inquit omnis istorum disputatio quanq̄ uberrimos fontes uirtutis & scientiæ contineat: tamen collata cū horum actis perfectisq; rebus: uereor ne nō tantum uideatur attulisse negociis hominum quandam oblectationem ocii. Vereri quidem nō debuit: cum uerum diceret: sed quasi timeret ne proditi mysterii reus a philosophis citaret. Non est ausus confidenter pronunciare quod fuit uerū: illos nō ideo disputare ut doceāt: sed ut oblectent in ocio: qui quoniam auctores sunt reg; gerēdarum: nec ipsi quicq̄ gerunt: pro loquacibus sunt habendi. Sed profecto nihil quia boni ad uitam afferebant: nec ipsi decretis suis obtemperauerunt: nec quisq̄ per tot sæcula inuentus est: qui eorum legibus uiueret. Abiicienda est igitur omnis philosophia: quia non studēdum sapientiæ: quod fine ac modo careat: sed sapiēdum est & quidem mature. Non enim nobis altera uita cōceditur: ut cū quæramus in hac sapiētiam: in illa sapere possimus: in hac utrūq; fieri necesse est. Cito inueniri debet: ut cito suscipi possit: nequid pereat ex uita: cuius finis incertus est. Ciceronis Hortensius cōtra philosophiā differens: circūuenitur arguta conclusionē: qui cū diceret philosophādum non esse: nihilominus philosophari uidebatur: quoniam philosophi est quid in uita faciendum uel non faciēdum sit disputare. Nos ab hac calūnia immunes ac liberi sumus: qui philosophiam tollimus: quia humanæ cogitationis inuētio est. Eamq; ab omnibus suscipi oportere testamur. Ille cum philosophiam tolleret: nec melius aliquid afferret: sapiētiam tollere putabat: eoq; facilius de sapientia pulsus est: quia cōstat hominem nō ad stultitiam: sed ad sapiētiam nasci. Præterea illud quoq; argumentum contra philosophiam ualet plurimum: quo idem est usus Hortēsius: ex eo posse intelligi philosophiam non esse sapientiam: q; principium & origo eius appareat. Quando inquit philosophi esse cœperunt: Thales (ut opinor) primus: recēs hęc quidem ætas. Vbi ergo apud antiquores latuit amor iste inuestigandæ ueritatis? Idem Lucretius ait:

Deniq; natura hæc rerum: ratioq; reperta est

Nuper: & hac primum cum primis ipse repertus.

Nunc ego sum in patrias: qui possum uertere uoces. Et Seneca: Nondum sunt inq; mille anni: ex quo initia sapiētiae mota sunt. Multis ergo sæculis humanum genus sine ratione uixit. Quod irridens Persius: Postq̄ inquit sapere urbi Cum pipere & palmis uenit. Tanq̄ sapiētia cum saporis mercibus fuerit inuecta: quæ si secūdum hominis naturam est: cum homine esse cœperit necesse est. Si uero non est: nec capere quidem illā posset humana natura. Sed quia recipit: igitur a principio fuisse necesse est. Ergo philo

sophia quia non a principio fuit: non est eadem uera sapientia: sed uidelicet Græci qui ad sacras ueritatis litteras non attigerāt: quēadmodum deprauata esset sapientiam nesciuerunt. Et ideo cum uacare sapientia humanā uitam putauerunt: philosophiam cōmenti sunt: id est latentem atq; ignotam sibi ueritatem disserendo eruere uoluerunt: q̄ studium per ignorantiam ueri sapientiam putauerunt.

Quæ fuit ipsa doctrina Epicuri quæ moribus omnium appositissima loquebatur Et quomodo Leucippum & Democritum habuerit auctores erroris & fabros atho-
 morum & assertores uoluptatis. Ca. xvii.

Ixi de philosophia ipsa q̄ breuiter potui: nunc ad philosophos ueniamus: non
 d ut cum eisdem certemus qui stare non possunt: sed ut eos fugientes atq; deie-
 ctos nostro campo insequamur. Epicuri disciplina multo celebrior semper fu-
 it q̄ cæterorum: non quia ueri aliquid afferat. Sed quia multos ad populare nomen
 uoluptatis inuitat. Nemo enim non in uitia pronus est. Præterea ut ad se multitudinē
 cōtrahat: apposita singulis quibusq; moribus loquit̄. Desidiosum uetat litteras discere:
 auaræ populari largitōe liberat: ignauū phibet accedere ad remp. pigræ exercere: timidū
 militare. Irreligiosus audit deos nihil curare: inhumanus & suis cōmodis seruiens iubet
 nihil cuiq; tribuere. Oīa. n. sua cā facere sapientē: fugienti turba solitudo laudatur. Qui
 nimīū pcus est: discit aqua & polenta uitā posse tollerari. Qui odit uxorē: huic enume-
 rantur cælibatus bona. Habenti malos liberos: orbis prædicat̄. Aduersus ipsos paren-
 tes nullū esse uinculū naturæ. Impatienti ac delicato dolore esse oīum malorū maximū
 dicitur: forti etiam in tormentis beatum esse sapientē. Qui claritati ac potentia studet
 huic præcipitur reges colere. Qui molestiam ferre non potest: huic regiam fugere
 Ita homo astutus ex uariis diuersisq; modis circulū cogit: & dum studet placere omni-
 bus: maiore discordia secum ipse pugnauit: q̄ inter se uniuersi. Vnde autem disci-
 plina eius tota descendat: quam originem habeat: explicandum est. Videbat Epicurus
 bonis aduersa semper accidere: paupertatem: labores: exilia: carorum amissiones: malos
 contra beatos esse: augeri potentia: honoribus affici uidebat innocentiam minus tutam:
 scelera impune cōmitti. Videbat sine delectu morū: sine ordine ac discrimine annorū
 sæuere mortem: sed alios ad senectutem peruenire: alios infantes rapi: alios iam robu-
 stos interire: alios in primo adolescentiæ flore immaturis funeribus extinguī: in bellis
 potius meliores & uinci & perire. Maxime autē commouebat homines in primis religi-
 osos grauioribus malis affici. His autē qui aut deos omnino negligere: aut non pie co-
 lerent: uel minora incōmoda euenire: uel nulla. Ipsa etiam templa fulminibus cōflagra-
 re. Quod Lucretius queritur cum dicit de deo:

Cum fulmina mittat & ædes

Ipse suas distribuet: & in deserta recedens

Sæuiat exercens tælum: quod sæpe nocentes

Præterit: examinatq; indignos inq; merentes. Quod si uel exiguam ueritatis auram
 colligere potuisset: nunq̄ diceret ædes illum suas disturbare: cum ideo disturberet: q̄a nō
 sunt suæ. Capitolium quod est romanæ urbis & religionis caput summum: non semel
 sed sæpius fulmine ictum cōflagrauit. Homines autem ingeniosi quid de hoc existima-
 uerint ex dicto Ciceronis apparet: qui ait diuinitus extitisse illam flāmam: non quæ ter-
 restre illud domicilium Iouis deleteret: sed quæ sublimius magnificētiusq; deposceret.

Qua de re etiam in libris consulatus sui eadem dixit: quæ Lucretius:

Nam pater altitonans stellanti nixus olympo

Ipse suas arces atq; inclyta templa petiuit:

Et capitolinis iniecit sedibus ignes. Pertinaci ergo stultitia non modo uim maiesta-
temq; ueri dei nō intellexerunt: sed etiam impietate sui erroris auxerūt: qui templū ca-
lesti iudicio saepe damnatum restituere contra fas omne cōtenderint. Cum hæc igit co-
gitaret Epicurus: earum rex uelut iniquitate inductus. Sic enim causam rōnemq; igno-
ranti uidebatur existimauit nullam esse prouidentia. Quod cum sibi psuasisset: susce-
pit etiam defendendum: sic in errores inextricabiles se ipse inclussit. Si enim prouiden-
tia nulla est: quomodo tam ordinate: tam disposite mundus effectus est? Nulla inquit
dispositio est: multa enī facta sunt aliter q̄ fieri debuerūt. Et inuenit homo diuinus quæ
reprehenderet. Quæ singula si uacaret refellere: facile ostenderem nec sapientem hūc
fuisse nec sanum. Item si nulla prouidentia est: quomodo animalium corpora tam pro-
uideōter ordinata sunt: ut singula quæq; membra mirabili ratione disposita: sua officia
conseruent? Nihil inquit in procreandis animalibus prouidentia ratio molita est. Nā
neq; oculi facti sunt ad uidendum: neq; aures ad audiendum: neq; lingua ad loquendū
neq; pes ad ambulandum: quoniā prius hæc nata sunt q̄ esset loqui: audire: uidere: am-
bulare. Itaq; nō hæc ad usum nata sunt: sed usus ex illis natus est. Si nulla prouidentia est
cur hymbres cadunt: fruges oriuntur: arbusta frondescunt? Non inquit semp animan-
tium causa ista fiunt: quoniam prouidentia nihil profunt: sed omnia sua spōte fieri ne-
cesse est. Vnde ergo nascūtur: aut quomodo fiunt omnia: quæ gerūtur? Non est inquit
prouidentia opus. Sunt enim semina per inane uolitātia: quibus inter se temere cōglo-
batis uniuersa gignūtur atq; cōcrescunt. Cur igitur illa nō sentiamus: aut nō cernimus?
Quia nec colorem habent inquit nec calorem ullum nec odorē: saporis quoq; & hu-
moris expertia sunt: & tam minuta: ut secari ac diuidi nequeant. Sic eum quia in prin-
cipio falsum suscepit: cōsequentium rerum necessitas ad deliramēta perduxit. Vbi
enim sunt: aut unde ista corpuscula? Cur illa nemo præter unū Leucippū somniauit?
A quo Democritus eruditus hæreditatem stultitia reliquit Epicuro. Quæ si sint cor-
puscula & quidem solida (ut dicūt) sub oculos certe uenire possunt. Si eadem est natu-
ra omnium: quomodo res uarias efficiunt? Vario inqt ordine ac positione conueniunt
sicut litteræ: quæ cum sint pauca: uariæ tamen collocatæ innumerabilia uerba confici-
unt. At litteræ uarias formas habent. Ita inquit & hæc ipsa primordia. Nam sunt aspa:
sunt hamata: sunt leuia. Secari ergo & diuidi possunt: si aliquid inest illis quod emineat
Si autem leuia sunt & humoris indigent: cohærere non possunt. Hamata igit eē opor-
tet: ut possint inuicem cōcathenari. Cum uero tam minuta esse dicantur: ut nulla ferri
acie disici ualeant: quomodo hamos aut angulos habent? Quos quia extāt: necesse est
posse diuelli. Deinde quo fœdere inter se: qua mēte conueniunt: ut ex his aliquid cōsti-
tuatur: si sensu careant: nec coire tam disposite possunt: quia non potest quicq; rationa-
le perficere nisi ratio. Quam multis coargui hæc uanitas potest: sed properat oratio.
Hic est ille:

Qui genus humanum ingenio superauit: & omnes

Extinxit stellas: exortus aut æthereus sol. Quos equidem uersus nunq̄ sine risu lege-
re possum. Non enim de Socrate aut Platone saltem dicebat: qui uelut reges habentur
philosophorum. Sed de homine quo sano & uigēte nullus æger ineptus delirauit. Itaq;
poeta inanissimus leonis laudibus murem nō ornauit: sed obruit & obtriuit. At idē nos
metu liberat mortis: de qua hæc ipsius uerba sunt expressa. Quando nos sumus: mors
non est: quando nos non sumus: mors est. Mors ergo nihil ad nos: q̄ argute nos sefellit.

quali uero trāfacta mors timeatur: qua iam sensus ereptus est: ac non ipsum mori quo sensus eripit. Est igit tps aliquod: quo & nos iam nō sumus: & mors tamen nōdum est. Idq; ipsum uidet miser esse: q; & mors esse incipit: & nos esse desinimus. Nec frustra dictum est: mors misera non est. Aditus ad mortē est miser: hoc est morbo tabescere: ictū ppeti: ferre corpore excipere: ardere igni: dētibus bestiarū laniari. Hæc sunt quæ timentur: nō quia mortem afferūt: sed qā dolorem magnū. Quin potius effice ne dolor malum sit. Omnium inqt malorū maximū est. Quid ergo nō possum nō timere: si id qd mortem antecedit: aut efficit: malū est? Quid q; totum illud argumētum falsum ē: qā nō intereunt aīæ? Vere iquit: nam quod cum corpore nascit: cum corpore itereat necessē est. Iam supius dixi differre hunc locū melius: & opī ultimo reseruare: ut hāc Epicuri p̄suasione: siue illa Democriti: siue Dicearchi fuit: argumētis & diuinis testimoniis redarguam. Verū ille fortasse impunitatē uitis suis spopodit. Iuit. n. turpissimæ uoluptatis assertor: cuius capiēdæ causa nasci hoīem putauit. Quis cum hoc affirmari audiat: uitis & sceleribus abstineat. Nam si pituræ sunt aīæ: appetamus diuitias ut oēs luauitates cape possimus. Quæ si nobis defunt: ab his qui habēt auferamus clam: dolo: ui. Eo magis si humanas res nullus deus curat: quādoq; spes ipunitatis arriiserit: rapimus: necemus. Sapiētis est enim malefacere: si & utile sit & tutū: quoniā siq; in cælo deus ē: nō irascit cuiq;. Aeq; stulti & benefacere: qā sicut ira nō com mouet: ita nec grātia tangitur. Voluptatibus igit quoquo mō possumus: seruiamus. Breui. n. tpe nulli erimus oīo. Ergo nullū diem: nullum deniq; tēporis punctū fluere nobis sine uoluptate patiamur: ne quia ipsi quādoq; perituri sumus: id ipsum quod uiximus: pereat. Hæc ille tametsi nō dicit uerbo: re tamē ipsa docet. Nam cum disp utat oīa sapiētem sua causa facere: ad utilitatem suam refert oīa quæ agit. Itaq; qui audit hæc flagitia: nec boni quicq; faciendum putabit: quoniā benefacere ad utilitatem spectat alienā: nec a scelere abstinēdum quia maleficio præda cōiuncta est. Archipyrata quisq; uel latronum ductor: si suos ad grassandum cohortet: quo alio sermone uti potest: q; ut eadē dicat: quæ dicit Epicurus deos nihil curare. Non ira: nō gratia tāgi: inferorū pœnas nō esse metuēdas: q; aīæ post mortem occidāt: nec ulli omnino sint inferi: uoluptatem esse maximum bonum: nullā esse humanam societatem: sibi quēq; cōsulare: neminem esse qui alterum diligat nisi sua causa. Mortem nō esse metuendam forti uiro: nec ullum dolorem quin etiam si torqueatur: si uratur: nihil se curare dicat. Est plane cur quisq; putet hāc uocem uiri esse sapientis: quæ potest latronibus aptissime commodari.

Quomodo pythagorici & stoici cōtrario epicureis errore desipiāt sic animarū immortalitatem statuētes: ut eas in uaria corpora trāsire mentiantur. Et uoluntariam mortem persuaferūt inaniter philosophantibus. Ca. xviii.

Lii autem cōtraria dixerunt superesse aīas post mortem: & hi sunt maxime pythagorici ac stoici: quibus & si ignoscēdum est: quia uerū sentiunt: nō possum tamen nō reprehēdere eos: qui non sciētia sed casu inciderūt in ueritatem. Itaq; in eo ipso qd recte sentiebant: aliquid errauerūt. Nam cum timerēt: argumentum illd quo colligitur: necesse ut occidāt animæ cum corporibus: qā cum corporibus nascunt dixerunt nō nasci animas: sed insinuari potius in corpora: & de aliis in alia migrare corpora. Non putauerūt aliter posse fieri: ut sup sint aīæ post corpora: nisi uideantur fuisse ante corpora. Par igit ac ppe similis error est ptis utriusq;. Sed hæc in præterito falsa ē: illa i futuro. Nemo. n. uidit qd est uerissimū & nasci aīas & nō occidere: qā cur id fieret: aut quæ ratio esset: homines nescirēt. Multi ergo ex his q; æternas esse aīas suspicabant:

tanq̃ in cælum migraturi essent: sibi ipsi manus intulerunt: ut Cleantes & Chrylippus:
 ut zeno & Empedocles: qui se in ardētis Aetnæ specum intēpesta nocte deiecit: ut cum
 repente nō apparuisset: abiisse ad deos crederetur. Ex Romanis Cato: qui fuit in omni
 sua uita socraticæ uanitatis imitator. Nam Democritus in alia fuit persuasione. Sed ta-
 men spōte sua lætho caput obuius obtulit ipse: quo nihil sceleratius fieri potest. Nam si
 homicida nefarius est: qui hominis extinctor est: eidem sceleri obstrictus est: qui se ne-
 cat: quia hominem necat. Immo uero maius esse id facinus existimandū est: cuius ultio
 deo soli subiacet. Nam sicut in hanc uitā nō nostra spōte uenimus: ita rursus ex hoc do-
 micilio corporis quod tuendū nobis assignatum est: eiusdem iussu nobis recedendū est
 qui nos in hoc corpus induxit tā diu habitaturos: donec iubeat emitti. Et si uis aliqua in-
 ferat: æqua mēte patiendum est: cum extincta innocentis aīa multa esse nō possit: habe-
 amusq; iudicem magnū: cui soli uindicta integra semper est. Homicidæ igitur illi oēs
 philosophi: & ipse romanæ sapiētiae princeps Cato: qui anteq̃ se occideret: plegisse Pla-
 tonis librū dicitur: qui est scriptus de æternitate aīarum. Et ad summum nefas philoso-
 phi auctoritate cōpulsus est. Et hic tamen aliquam moriendi causam uidetur habuisse
 odium seruitutis. Quid Ambraciotes ille: qui cum eundē librum plegisset: præcipitē
 se dedit nullā aliam ob causam: nisi q̃ Platoni credidit: Execrabilis prius ac fugiēda do-
 ctrina: si abigit homines a uita. Quod si scisset Plato: atq; docuisset a quo: & quomo-
 do: & quibus: & quæ ob facta: & quo tempore immortalitas tribuatur: nec Theombrotū
 impegisset in mortē uoluntariam: nec Catonē: sed eos ad uitam & ad iustitiā potius eru-
 disset. Nam Cato uidetur mihi causam quæsisse moriendi: non tam ut Cæsarē fugeret:
 q̃ ut stoicorum decretis obtemperaret: quos sectabatur: nomenq; suum grandi aliquo
 facinore clarificaret: cui quid mali accidere potuerit: si uiueret non inuenio. Caius eni
 Cæsar ut clāmens erat: nihil aliud efficere uolebat: etiā in ipso belli ciuilis ardore: q̃ ut
 bene mereri de republica uideret: duobus optimis ciuibus Cicerone & Catōe seruatis.
 Sed redeamus ad eos: qui mortē pro bono laudant. De uita quæreris quasi uixeris: aut
 unq̃ tibi ratio constiterit: cur oīo sis natus. Nonne igit̃ tibi uerus ille & cōmunis omni-
 um pater terentianū illud iure increpauerit: Prius discere quid sit uiuere: si displicebit ui-
 ta: tum istoc utitor. Indignaris te malis esse subiectum: quasi quicq̃ merearis boni: qui
 patrem: qui domū: qui regem tuū nescis: qui quis clarissimā lucem intuearis oculis: mē-
 te tamen cæcus es: & in pfundis ignorantiae tenebris iaces. Quæ ignorantia effecit: ut
 quosdam dicere nō puderet: iccirco nos esse natos: ut scelerū pœnas lueremus: quo qd
 delirius dici possit non inuenio. Vbi enim uel quæ scelera potuimus admittere: q̃ omni-
 no non fuimus: Nisi forte credemus inepto illi seni: qui se in priori uita Euphorbium
 fuisse mētutus est. Hic credo q̃ erat ignobili genere natus: familiam sibi ex Homeri car-
 minibus adoptauit. O miram & singularem Pythagoræ memoriā. O miseram obliui-
 onem nostrum omnium: qui nesciamus quid ante fuerimus. Sed fortasse uel errore ali-
 quo: uel gratia sit effectum: ut ille solus lætheum gurgitē non attigerit: nec obliuionis
 aquam gustauerit: uidelicet senex uanus: sicut occisæ aniculæ solent: fabulas tanq̃ infan-
 tibus credulis finxit. Quod si bene sensisset de his: quibus hæc locutus est: si homines
 eos existimasset: nunq̃ sibi tam petulanter mentiendi licentiā uendicasset: sed deriden-
 da hominis leuissimi uanitas. Quid Ciceroni faciemus: qui eum in principio consola-
 tionis suæ dixisset luendorū scelex causa nasci homines: Iterauit id ipsum postea: qua-
 si obiurgans eum: qui uitā nō esse malis plenā putet. Recte ergo profatus est errore ac
 miserabili ueritatis ignorantia se teneri.

Quod Cicero & alii sapiētissimi immortalitatem aīarū sed infideliter docēt. Et q̄ mala uel bona mors sit ponderanda ex antea cta uita & gratia dei. Ca. xix

T illi qui de mortis bono disputant: quia nihil ueri sciunt: sic argumentantur. Si nihil est post mortem: nō est malum mors. Aufert enim sensum mali. Si autem supersunt animae: etiam est bonum: quia immortalitas sequitur. Quam sententiam Cicero de legibus sic explicauit. Gratulemurq; nobis: quoniam mors aut leuiorem q̄ qui est in uita: aut certe non deteriore est allatura statum. Nam sine corpore animo uigente diuina est uita: sensu carenti nihil profecto est mali. Argute ut sibi uideret quasi nihil aliud esse possit. Atqui utrunq; hoc falsum est. Docent enim diuinæ litteræ non extinguī animas: sed aut pro iusticia præmio affici: aut pœna pro sceleribus sempiterna. Nec enim fas est: aut cum qui sceleratus in uita fœliciter fuerit: effugere quod meretur: aut cum qui ob iustitiam miserrimus fuerit: sua mercede fraudari. Quod adeo uerum est: ut idem Tullius in consolatione non easdem sedes incolere iustos atq; impios prædicauerit. Nec enim omnibus inquit idem illi sapientes arbitrati sunt eundē cursum in cælo patere. Nam uitiiis & sceleribus contaminatos deprimi in tenebras: atq; in cœno iacere docuerunt. Castos autem animos: pueros: integros: incorruptos: bonis etiā studiis atq; artibus expolitos: leui quodam & facili lapsu ad deos: id est ad naturam sui similem peruolare. Quæ sententia superiori illo argumento repugnat. Illud enim sic assumptum est: tanq̄ necesse sit omnem hominem natum immortalitate donari. Quod igitur erit discriminē uirtutis ac sceleris: si nihil interest utrum ne Aristides sit aliquis an Phalaris: Vtrum Cato an Catilina? Sed hanc repugnantiam rerum sententiāq; nō sentit: nisi qui tenet ueritatem. Si quis igitur nos roget: utrum ne mors sit bonum an malū respondebimus qualitatem eius ex uitæ ratione pendere. Nam sicut uita ipsa bonum est si cum uirtute uiuatur: malum si cum scelere: ita & mors ex præteritis uitæ actibus ponderanda est. Ita fit ut si uita in dei religione transacta sit: mors malum non est: quia translatio sit ad immortalitatem. Si aliter malum sit necesse est: quoniā (ut dixi) ad æterna supplicia transmittit. Quid ergo dicemus: nisi errare illos: qui aut mortem appetūt tanq̄ bonum: aut uitam fugiunt tanq̄ malum. Nisi q̄ sunt iniquissimi: qui potiora mala compensant bonis pluribus. Nam cum omnem uitam per exquisitas & uarias traducant uoluptates: mori cupiunt: siquid forte his amaritudinis superuenerit. Et sic habēt tanq̄ illis nunq̄ fuerit bene: si aliquando fuerit male. Damnant igitur uitam omnē: plenamq; nihil aliud q̄ malis opinantur. Hinc nata est inepta illa sententia: hanc esse mortem: quam nos uitam putamus: illam uitam quam nos pro morte timeamus. Ita primū bonum esse non nasci: secūdum citius mori. Quæ ut maioris sit auctoritatis: Sileno attribuitur. Cicero in cōsolatione: Non nasci inquit longe optimum: nec in hos scopulos incidere uitæ. Proximum autem si natus sis: q̄ primum mori tanq̄ ex incendio effugere uiolentiam fortunæ. Credidisse se illi uanissimo dicto: exinde apparet q̄ adiecit aliquid de suo ut ornaret. Quæro igitur cui esse optimum putet nō nasci: cum sit nullus omnino qui sentiat. Nam ut bonum sit aliquid aut malum sensus efficit. Deinde cur omniū uitam nihil aliud esse q̄ scopulos & incendium putauerit: quasi aut in nostra fuerit potestate ne nasceremur: aut uitam nobis fortuna tribuat non deus: aut uiuendi ratio q̄q̄ simile incendio habere uideatur. Non dissimile Platonis illud est: quod aiebat se gratias agere naturæ. Primum q̄ homo natus esset potiusq̄ mutū animal. Deinde q̄ mas potiusq̄ fœmina: q̄ græcus q̄ barbarus. Postremo q̄ atheniensis non thebanus: & q̄ tēpo-

ut in aug. lib. 10
de ciuitate dei
13. 57

ut illud aug. lib. 10
de ciuitate dei c. 11
mala mors putanda
nō est. Quam
bona uita parit

ribus Socratis. Dici non potest quantam mentibus cæcitatem: quantosq; pariat errores ignoratio ueritatis. Ego plane cõtenderim: nunq̃ quicq̃ dictum esse in rebus humanis delirius: quasi uero si aut barbarus: aut mulier: aut asinus deniq; natus esset: idẽ ipse Plato non esset: ac non illud ipsum quod natus fuisset. Sed Pythagoræ uidelicet credidit: q̃ ut uetaret homines animalibus uesci: dixit animas de corporibus in aliorũ animalium corpora cõtineare: quod & uanum & impossibile est. Vanum quia necesse non fuit uete res animas in noua corpora inducere: cum idem artifex qui primas aliquando fecerat: potuerit semper nouas facere. Impossibile quia rectæ rationis animatam imutare naturam status sui non potest: q̃ ignis aut deorsum niti: aut in transuersum fluminis modo flammam suam fundere. Existimauit ergo homo sapiens fieri potuisse: ut anima quæ tũc erat in Platone: in aliquod mutũ animal icluderetur: essetq; humano sensu prædita: ut intelligeret ac doleret incongruenti se corpore oneratã. Quanto sanius faceret: si gratias se agere diceret: q̃ ingeniosus: q̃ docilis natus esset: q̃ in his opibus ut liberaliter erudiretur. Nam q̃ Athenis natus est: quid in eo beneficii fuit? An non plurimi extiterunt in aliis ciuitatibus excellenti ingenio atq; doctrina uiri: qui non meliores singuli q̃ oēs athenienses fuerunt? Quanta hominũ multa fuisse credamus: q̃ & Athenis nati: & temporibus Socratis: indocti tamen ac stulti fuerũt. Non enĩ aut parietes aut locus in quo quisq; est effusus ex utero conciliat homini sapiẽtiam. Quid uero attinuit Socratis se temporibus natum gloriari? Num Socrates ingenia discipulis potuit dare? Non uenit in mentem Platoni Alcibiadem quoq; & Critiam eiusdem Socratis assiduos auditores fuisse: quoq; alter hostis patriæ acerrimus fuit: alter crudelissimus oĩum tyrannox̃.

Quod Socrates in eo fuit cordatior cæteris: quia a scrutinio cælestium & naturalium causis disputationem suspendit: in quibus temere consumitur ingenium & tempus: sed & in multis desipuit: quoq; subiciuntur exempla. Ca. xx

Ideamus nunc quid in Socrate ipso tam magnum fuerit: ut homo sapiens merito gratias ageret illis temporibus esse se natum. Non inficior fuisse illum paulo cordatiorem: q̃ cæteros qui naturam rerum putauerunt ingenio posse comprehendere. In quo illos non tantum excordes fuisse arbitror: sed etiam impios: q̃ in secreta illius cælestis prouidentia curiosos oculos uoluerunt immittere. Romæ etiam in plebisq; urbibus scimus esse quædam sacra: quæ aspici a uiris nefas habetur. Abstinent igitur aspectu quibus illa contaminari nõ licet: & si forte uel errore uel casu quopiam uir aspexerit: primo pœna eius: deinde institutione sacrificii scelus expiatur. Quid his facias: qui inconcessa scrutari uolunt? Nimirum multo sceleratiores qui arcana mundi & hoc cæleste templum prophanari impiis disputationibus quærunt: q̃ qui ædem Vestæ aut bonæ deæ: aut Cereris intrauerit. Quæ penetralia quis adire uiris non liceat: tamẽ a uiris fabricata sunt. Hi uero non tantũ impietatis crimẽ effugiunt: sed qd̃ est multo indignius: eloquentiæ famã aut ingenii gloriã consequunt̃. Quid si aliqd̃ inuestigare possent? Sunt enim tam stulti in asseuerando: q̃ improbi in quærendo: cũ neq; inuenire qcq̃ possint: nec defendere: etiã si inuenerint. Nam si uerũ uel fortuito uiderit quod sapius contingit: cõmittunt ut ab aliis id pro falso refellatur. Non enim descendit aliquis de cælo qui sententiam singulorũ opinionibus ferat. quapropter nemo dubitauerit eos qui ista conquirant: stultos: ineptos: insanos esse. Aliquid ergo Socrates habuit cordis humani: q̃ cum intelligeret hæc non posse inueniri: ab eiusmodi quæstionibus se remouit. Vereorq; ne in eo solo: multa enim sunt eius non mō laude indigna: sed et

am reprehensione dignissima: in quibus fuit suorum simillimus. Ex his unū eligam: quod ab omnibus sit probatum celebre: hoc prouerbiū Socrates habuit. Quod supra nos nihil ad nos. Procumbamus igitur in terram: & manus nobis ad præclara opera datas conuertamus in pedes. Nihil ad nos cælum: ad cuius contemplationem sumus excitati nihil deniq; lux ipsa pertineat. Certe uictus nostri causa de cælo est. Quod si hoc sensu sit: non esse de rebus cælestibus disputandum: ne illorum quidem rationem poterat comprehendere: quæ sub pedibus habebat. Quid ergo? Num errauit in uerbis? Verisimile non est: sed nimirum id sensu: quod locutus est religioni minime seruiedum. Quod si aperte diceret: nemo pateretur. Quis enim non sentiat hunc mundum tam mirabili ratione perfectum: aliqua prouidentia gubernari? Quandoquidem nihil est quod possit sine ullo moderatore consistere. Sic domus ab habitatore diserta dilabitur. Nauis sine gubernatore abit pessum. Et corpus relictum ab anima defluit: ne dum putemus tam illam molem: aut construī sine artifice: aut stare sine rectore tandiu potuisse. Quod si si publicas illas religiones uoluit euertere: non improbo. quin etiam laudabo: si ipse quod est melius intuerit. Verum idem per canem & anserem deierat. O hominem scurrā (ut ait zeno epicureus) ineptum: perditum: desperatum: si cauillari noluit religionem: dementem. Si hoc serio fecit: ut animal turpissimum pro deo haberet. Quis iam superstitiones ægyptiorum audeat reprehendere: quas Socrates Athenis auctoritate confirmauit sua? Illud uero nōne summæ uanitatis: quod ante mortem familiares suos rogauit: ut Aesculapio gallum quem uouerat: pro se sacrarent? Timuit uidelicet ne apud Rhadamanthum receptorem uoti reus fieret ab Aesculapio. Dementissimum hominem putarem: si morbo affectus perisset. Cum uero hoc sanus fecerit: est ipse insanus: quod cum putet esse sapientē. En cuius temporibus natū esse se homo sapiens gratuletur.

Quod Plato didicerit a Socrate ea: quæ si obtineret: humani generis periret sollicitas. Ca. xxi.

Ideamus tamē quid illum Socrates docuerit: qui cum totam physicam repudiasset: eo se contulit: ut de uirtute atq; officio quæreretur. Itaq; non dubito quin auditores suos iustitiæ præceptis erudierit. Docente igitur Socrate non fugit Platonem iustitiæ uim in æquitate consistere. Siquidem omnes pari conditione nascuntur. Ergo inquit nihil priuati ac proprii habeant: sed ut pares esse possint: quod iustitiæ ratio desiderat: omnia in cōmune possideant. Ferri hoc potest: quādiu de pecunia dici uidetur. Quod ipsum quod impossibile sit & quod iniustum: poteram multis rebus ostendere. Concedamus tamen ut possit fieri. Omnes enim sapientes erunt: & pecuniam contemnent. Quo ergo illum communitas ista perduxit? Matrimonia quoq; inquit communia esse debebunt: scilicet ut ad eandem mulierem multi uiri tanq; canes confluant: & is utiq; obtineat: qui uiribus uicerit. Aut si sapientes sunt ut philosophi: expectent ut uicibus tanq; lupanar habeant. O miram Platonis æquitatem. Vbi est igitur uirtus castitatis? Vbi fides coniugalī? Quæ si tollas: omnis iustitia sublata est. At idem dixit beatas ciuitates futuras fuisse si aut philosophi regnarent: aut reges philosopharent. Huic uero tam iusto: tam æquo uiro regnum daret: qui aliis sustulisset sua: aliis condonasset aliena: prostituisset pudicitiam mulierum: quæ nullus unq; non modo rex: sed ne tyrānus quidem fecit. Quam uero intulit rationem pessimi huius cōsiliī: sic inquit: Ciuitas concors erit: & mutui amoris constricta uinculis: si omnes omnium fuerint & mariti & patres: & uxores: & liberi. Quæ ista cōfusio generis humani est? Quomodo seruari potest caritas: ubi nihil est certum: quod amet? Quis aut uir mulierē: aut mulier uirū diliget

nisi habitauerint semper una: nisi deuota mens & seruata inuicem fides indiuiduā sece-
rit caritatem: Quæ uirtus in illa promiscua uolūtate locum non habet: Item si omnes
omnium liberi fuerint: quis amare liberos tanq̃ suos poterit: cum suos esse aut ignoret:
aut dubitet: Quis honorem tanq̃ patri deferet: cum unde natus sit nesciat: Ex quo fit:
ut nō etiam alienum pro patre habeat: sed etiam patrem pro alieno. Quid q̃ uxor po-
test esse cōis: filius uero nō potest: quem cōcipi non nisi ex uno necesse est. Perit ergo il-
li uni communitas ipsa reclamāte natura. Superest ut tātummodo cōcordiæ causa uxo-
res uelint esse cōes. At nulla uehemētor discordiarum est causa: q̃ unius scēminæ a mul-
tis maribus appetitio. In quo Plato si ratione nō poterat: exēplis certe potuit admoneri
& mutorum aīalium quæ ob hoc uel acerrime pugnant: & hominum qui semper ob eā
rem grauissima inter se bella gesserūt.

Quod dogma Platonis non erat nisi criminis fons & fontes: & uirtutum omnium
exterminum.

Ca. xxii.

Estat ut communitas ista nihil aliud habeat præter adulteria & libidines: ppter
r quas funditus euertēdas est uirtus uel maxime necessaria. Itaq; nō inuenit cō-
cordiam quam quærebat: quia nō uidebat unde oriatur. Nam iustitia i extra
positis nihil momēti habet: nec in corpore quidem: sed tota in hominis mēte uersatur.
Qui ergo uult homines adæquare: nō matrimonia: nō opes subtrahere debet: sed arro-
gantiam: superbiam: tumore: ut illi potētes & elati pares esse se etiam mēdacissimis sci-
ant. Detracta enim diuitibus insolentia & iniquitate: nihil intererit utrum ne alii diui-
tes: alii pauperes sint: cum animi pares sint: quod efficere nulla alia res præter religionē
dei potest. Putauit igitur se inuenisse iustitiam: cum eam prorsus euerteret: quia nō re-
fragilium: sed mentium debet esse cōmunitas. Nam si iustitia uirtutum omniū est ma-
ter: cum illæ singulæ tollūtur: ipsa subuertitur. Tulit autem Plato ante omnia fragilita-
tem: quæ utiq; nulla est: ubi proprii nihil habetur. Tulit abstinentiam: siquidem nihil fu-
erit: quo abstineatur alienū. Tulit temperantiā: tulit castitatē: quæ uirtutes in utroq; se-
xu maximæ sunt. Tulit uerecundiam: pudorem & modestiam: si honesta & lægitima
esse incipiūt: quæ solent flagitiosa & turpia iudicari. Sic uirtutem cum uult oībus dare:
oībus ademit. Nam reꝝ proprietates: & uitioꝝ: & uirtutum materiā cōtinet. Cōmunitas
autem nihil aliud q̃ uitioꝝ licētiā. Nam uīri qui multas mulieres habent: nihil aliud
dici possunt: q̃ luxuriosi ac nepotes. Item mulieres quæ a multis habētur nō utiq; adul-
teræ: q̃a certum matrimoniū nullum est: sed pstitutæ ac meretrices sint necesse est. Re-
degit ergo humanam uitā ad similitudinem nō dico mutorū sed pecudū ac bæluarum.
Nam uolucres pene oēs faciunt matrimonia: & paria iungūtur: & nidos suos tanq̃ geni-
tales toros cōcordi mente defendūt: & fœtus suos quia certi sunt: amāt: & si alienos adii-
ceris abigūt. At homo sapiens cōtra mortem hoīum: cōtraq; naturam stultiora sibi quæ
sequeretur: elegit. Et quoniam uidebat in cæteris aīalibus officia mariū scēminarumq;
nō esse diuisa: existimauit oportere ēt mulieres militare: & consiliis publicis interesse: &
magistratus gerere: & impia suscipere. Itaq; his arma & equos assignauit: cōsequens est
ut lanā & telam uīris infantū gestatiōes. Nec uidit impossibilia esse quæ diceret ex eo: q̃
adhuc in orbe terræ neq; tā stulta: neq; tam uana ulla gēs extiterit: quæ hoc mō uiueret.

De minoribus philosophis: & quatenus inuicem ratione ex reꝝ cōtemptu proficiāt:
& erroris assertores sint.

Ca. xxiii.

Vm igitur in tanta uarietate ipsi philosophorum principes deprehēdantur: qd
illos minores putabimus: q̃ nunq̃ sibi tam sapiētes uideri solēt: q̃ cū pecuniæ cō-

temptu gloriantur: Fortis animus. Sed expecto quid faciant: & quo ille cōtemptus euadat. Tradita sibi a parentibus patrimonia: tanq̃ malum fugiunt ac deserūt. Et ne in tempestate naufragiū faciant: in tranquillo se ultro præcipitant. Non uirtute sed pueris meritis fortes: sicut illi q̃ cū timent ne ab hoste iugulent: ipsi se iugulāt: ut mortem morte deuinent. Sic isti unde possent gloriam liberalitatis acquirere: sine honore: sine gratia perdunt. Laudatur Democritus q̃ agros suos dereliquerit: eosq̃ pascua publica fieri passus sit. Probarem si donasset. Nihil aut̃ sapienter fit: quod si ab omnibus fiat: inutile est ac malum. Sed hæc negligentia tolerabilis. Quid ille qui patrimoniū in nūmos redactum effudit in mare? Ego dubito utrum ne sanus an demēs fuerit. Abite inquit in profundum mala cupiditates: ego uos mergam: ne ipse mergar a uobis. Si tantus pecuniæ contemptus est: fac illā beneficiū: fac humanitatem: largire pauperibus. Potest hoc qd̃ perditurus es: multis succurrere: ne fame aut siti: aut nuditate moriātur. Imitare insaniā saltem furorēq̃ Tuditani: sparge populo diripiēda. Potes & pecuniā effugere: & tamen bene collocare: quia saluum est quicquid pluribus pfuit. Zenonis autē paria peccata quis probat? Sed omittamus id: quod est ab omnibus semper irrisum. Illud satis ē ad coercendum furiosi hominis errorem: quia inter uitia & morbos misericordiā posuit. Adimit nobis affectum: quo ratio humanæ uitæ pene omnis continetur. Cum enim natura hominis imbecillior sit: q̃ cæterorum animalium: quæ uel ad præferendam uim temporum: uel ad incursiones a suis corporibus arcendas: naturalibus munimentis p̃ uidentia cælestis armauit. Homini autem quia nihil istorum datum est: accipit p̃ istis omnibus miserationis affectum: qui plane uocatur humanitas: qua nosmet inuicē tueremur. Nam si homo ad cōspectum alterius hominis efferet: quod facere uidemus animantes: quæ natura soliuaga est: nulla esset hominum societas: nulla urbium condendarum uel cura uel ratio. Sic neq̃ uita quidem satis tuta: cū cæteris animalibus exposita esset imbecillitas hominum: & ipsi inter semetipsos bæluarum more sæuissent. Non minor in aliis dementia. Quid enim dici potest de illo: qui nigram dixit esse niuem: q̃ consequens erat ut etiam picem albam esse diceret. Hic est ille qui se iccirco natum esse diceret: ut cælum ac solem uideret: qui in terra nihil uidebat sole lucēte. Xenophanes dicentibus mathematicis orbem lunæ duo de uiginti partibus maiorem esse q̃ terram: stultissime credidit. Et q̃ huic leuitati fuit cōsentaneum: dixit intra cōcauum lunæ sinum esse aliam terram: & ibi aliud genus hominum simili modo uiuere: quo nos in hac terra uiuimus. Habent igitur illi lunatici homines alteram lunam: quæ illis nocturnum lumen exhibeat: sicut hæc exhibet nobis. Et fortasse hic noster orbis alterius inferioris terræ luna sit. Fuisse Seneca inter stoicos ait: q̃ deliberaret utrum ne soli quoq̃ suos populos daret iepte scilicet qui dubitauerit. Quid enim perderet si dedisset? Sed credo calor deterrebat: ne tãtam multitudinem periculo committeret: ne si æstu nimio perissent: ipsius culpa euenisse tãta calamitas diceretur.

De antipodibus: quos iō esse sinxerūt: q̃a opinati sunt mundū eē rotūdum. C. xxiiii

Vid illi qui esse contrarios uestigiis nostris antipodas putāt? Nunquid aliqd̃ loquuntur? Aut est quisq̃ tam ineptus: qui credat esse hoīes: quorū uestigia sint supiora q̃ capita? Aut ibi quæ apd̃ nos iacēt uniuersa: pēdere fruges & arboref deorsum uersus crescere: pluuias & niues & grādines sursum uersus cadere in terram. Et miratur aliquis hortos pensiles inter septem mira narrari: cum philosophi & agros: & maria: & urbes: & montes pensiles faciāt. Huius quoq̃ erroris aperiēda nobis origo est. Nam semper eodem mō fallūtur. Cum enim falsum aliqd̃ in principio sumpserint:

uerisimilitudine inducti: necesse est eos in ea quæ consequuntur currere. Sic incidit in multa ridicula: quia necesse est falsa esse: quæ rebus falsis congruunt. Cum autem primis habuerint fidem: qualia sunt ea quæ sequuntur: non circumspiciunt: sed defendunt omni modo: cum debeant prima illa utrum ne uera sint an falsa: ex consequentibus iudicare. Quæ igitur illos ad antipodas ratio perduxit? Videbant siderum cursus in occasum meantium. Solem atque lunam in eadem partem semper occidere: atque oriri semper ab eadem. Cum autem non perspicerent quæ machinatio cursus eorum temperaret: nec quomodo ab occasu ad orientem remeat. Cælum autem ipsum in omnes partes putarent esse deuexum. Quod sic uideri propter imensam latitudinem necesse est. Existimauerunt rotundum esse mundum sicut pilam. Et ex motu siderum opinati sunt cælum uolui: sic astra solemque occiderint uolubilitate ipsa mundi ad ortum referri. Itaque æthereos orbis fabricati sunt: quasi ad figuram mundi eosque cælarunt portentosis quibusdā simulacris: quæ astra esse dicerent. Hanc igitur cæli rotunditatem illud sequebatur: ut terra in medio sinu eius esset inclusa. Quod si ita esset: terram ipsam globo similem. Neque fieri posset: ut non esset rotundum: quod rotundo teneretur. Si autem rotunda etiam terra esset: necesse est ut in omnes cæli partes eandem faciem gerat: id est montes erigat: cæpos tendat: maria cōsternat. Quod si esset: sequebatur illud extremum: ut nulla sit pars terræ: quæ non ab hominibus cæterisque animalibus incolatur. Sic pedulos istos antipodas cæli rotunditas adinuenit. Quod si quæras ab his qui hæc portenta defendunt: quomodo non cadunt omnia in inferiorem illam cæli partem? Hanc respondet rerum esse naturam: ut pondera in medium ferantur: & ad medium conuexa sint omnia: sicut radios uidemus in rota. Quæ autem leuia sunt ut nebula: fumus: ignis: a medio deferantur: ut cælum petant. Quid dicam de his nescio: quæ cum semel aberrauerint: constanter in stultitia perseverant: & uanis uana defendunt: nisi quod eos interdum puto ioci causa philosophari: aut prudentes & scios mendacia defendenda suscipere: quasi ut ingenia sua in malis rebus exerceant uel ostendat. At ego multis argumentis probare possem: nullo modo fieri posse: ut cælum terra sit inferius: nisi & liber iam concludendus esset: & adhuc aliqua restarent: quæ magis sint præsentis operi necessaria. Et quoniam singulorum errores percurrere non est unius libri opus: satis sit pauca enarrare: ex quibus possint qualia sint cætera intelligi.

Quot & quanta prædicenda sunt: & alias necessaria gentiliter philosophantibus: ut philosophiam nullus assequatur aut rarus. Ca. xxv.

Vnc pauca nobis de philosophia in communi dicenda sunt: ut confirmata cæperoremus. Summus ille noster Platonis imitator existimauit philosophiam non esse uulgarem: quæ eam non nisi docti homines assequi possent. Est inquit philosophia paucis contenta iudiciis: multitudinem consulto ipsa fugiens. Non est ergo sapientia si ab hominum cœtu abhorret. Quoniam igitur sapientia si homini data est: sine ullo discrimine omnibus data est: ut nemo sit prorsus qui eam capere non possit. At illi uirtutem humano generi datam sic amplexantur: ut soli omnium publico bono frui uelle uideantur: tam inuidi quam si uelint deligere oculos: aut effodere cæteris ne solē uideant. Nam quid est aliud hominibus negare sapientiam: quam metibus eorum uerum ac diuinum lumen auferre? Quod si natura hominis sapientiæ capax est: oportuit opifices & rusticos: & mulieres: & omnes denique qui humanam formam gerunt: doceri ut sapiant populumque ea omni lingua: & conditione: & sexu: & ætate conflari. Maximum itaque argumentum est: philosophiam neque ad sapientiam tendere: neque ipsam esse sapientiā: quæ

myſterium eius barba tantum celebratur & pallio. Senſerūt hoc adeo ſtoici: qui & ſer-
uis & mulieribus philoſophandum eſſe dixerunt. Epicurus quoq; qui rudes omnium
litterarum ad philoſophiam inuitat. Item Plato qui ciuitatem de ſapientibus uoluit cō-
ponere. Conati quidem ſunt illi facere quod ueritas exihebatur: ſed nō potuit ultra uerba
procedi. Primum quia multis artibus opus eſt: ut ad philoſophiā poſſit accedi. Diſcen-
da litteræ iſtæ cōeſ propter uſum legendi: quia in tanta rerū uarietate nec diſci audi-
endo poſſunt omnia: nec memoria cōtineri. Grāmaticis quoq; non parum operæ dan-
dum eſt: ut rectam loquendi rationem ſcias. Id multos annos auferat neceſſe eſt. Nec
oratoria quidem ignorāda eſt: ut ea quæ didiceris: proferre atq; eloqui poſſis. Geome-
tria quoq; ac mūſica & aſtologia neceſſaria eſt: q; hæ artes cum philoſophia hēnt ali-
quam ſocietatem: quæ uniuerſa perdiſcere neq; ſcēminæ poſſunt: quibus itra puberes
annos officia mox uſibus domeſticis profutura diſcenda ſunt. Neq; ſerui quibus per
eos annos uel maxime ſeruiendum eſt: quibus poſſunt diſcere: neq; pauperes: aut opifi-
ces: aut ruſtici: quibus indiem uictus labore eſt quærēdus. Ob eam cauſam Tullius ait
abhorrere a multitudine philoſophiam. Atenim rudes Epicurus accipiet. Q uomodo
ergo illa quæ de principiis reꝝ dicuntur intelligēt: quæ perplexa & inuoluta uix etiam
politi homines aſſequūtur. In rebus igitur obſcuritate implicitis: & ingenioꝝ uarieta-
te cōfuſus: & eloquentium uiroꝝ exquisito ſermone fucatis: quis imperito ac rudi locuſ
eſt. Deniq; nunq̃ ullas mulieres philoſophari docuerūt: præter unam ex omni memo-
ria Themiſten. Neq; ſeruos præter unum Pythagoram: quem male ſeruientem rede-
miſſe ac docuiſſe tradūt. Enumerant etiā Platonem ac Diogenē: qui tamen ſerui non
fuerunt: ſed his ſeruitus euenerat: ſunt enim capti. Platonem q̃dem redemiſſe Aniceris
quidam tradiť ſeſtertiis octo. Itaq; inſectatus eſt cōuitiis hunc ipſum redemptorē Se-
neca: q; Platonē paruo aſtimauerit. Furioſus ut mihi quidem uidet: qui hoī fuerit ira-
tus: q; nō multam pecuniam perdidit: ſcilicet aurum appendere debuit tanq̃ pro mor-
tuo Hectore: aut tantum ingerere nūmorum: quantum uenditor nō popoſcit. Ex bar-
baris uero nullum præter unum Anachariſin ſcytham: qui philoſophiā ne ſomniaſſet
quidem: niſi & linguam & litteras ante didiciſſet.

Q uod doctrinā cæleſtis ſapiētiam ſola largit: quam natura cōis appetit: & quærēs
philoſophiā non inuenit. Et q̃ efficax ſit lex dei: & eccleſiæ ſacramēta. Ca. xxvi

Vod ergo illi poſcente natura faciēdum eſſe ſenſerunt. Sed tamen neq; ipſi fa-
cere potuerūt: neq; a philoſophis fieri poſſe uiderūt. Sola hoc efficit doctrina
cæleſtis: quæ ſola ſapientia eſt. Illi ſcilicet perſuadere cuiq̃ potuerūt: qui nihil
perſuadet etiam ſibi. Aut cuiuſq̃ cupiditates oppriment: iram temperabūt: libidinem
coercebunt: cum ipſi & cedāt uitiiſ: & fateantur plus ualere naturā. Deiaūt præcepta:
quia & ſimplicia & uera ſunt: quātum ualeant in animis hominum: quotidiana experi-
menta demōſtrant. Da mihi uirū: qui ſit iracūduſ: maledicuſ: effrenatuſ: pauciſſimuſ
dei uerbis: tam placidum q̃ ouem reddā. Da cupidum: auarum: tenacem. Jam tibi eum
liberalem dabo: & pecuniam ſuam propriis manibus largientem. Da timidum doloris
ac mortis. Jam cruceſ & igneſ: & pericula: & taurum contemnet. Da libidinoſum: adul-
terum: ganconem. Jam ſobrium: caſtum: continentem uidebis. Da crudelem & ſangui-
niſ appetentem. Jam in ueram clāmentia furor ille mutabitur. Da iniuſtū: inſipiētē:
peccatoreſ: continuo & æquuſ & prudēſ: & innocēſ erit. Vno enim lauacro malitia
omniſ abolebitur. Tanta diuinæ ſapiētiae uis eſt: ut in hominiſ pectus infula: matrem
delictorum ſtulticia uno ſimul impetu expellat. Ad quod efficiendū: non mercede:

non libris: nō lucubrationibus opus est. Gratis ista fiūt: facile: cito: modo pateant aures: & pectus sapientiam sitiat. Nemo uereatur: nos aquam nō uendimus: nec solem merce de prætamus. Dei fons uberrimus atq; plenissimus patet cūctis: & hoc cæleste lumen uniuerſis oritur: quicūq; oculos habēt. Num quis hæc philosophorū aut unq̄ prætuit: aut prætare si uelit potest? Qui cum ætates suas in studio philosophiæ cōterant: neq; alium quenq̄: neq; seipſos si natura paululum obſtitit: possunt facere meliores. Itaq; sapientia eorū ut plurimum efficiat: nō excidit uitia: sed abscondit. Pauca uero dei præcepta si totum hominem immutāt: & exposito uetere nouum reddunt: ut non cognolcas eundem esse.

Quod philosophi saepe recte præcipiūt: & interdum uidēt uerum. Et quare nō sit eis credendum: in quo solo nitatur cōditio naturæ. Ca. xxvii

Vid ergo? Nihil ne illi simile præcipiūt? Immo permulta: & ad uerum frequēter accedūt. Sed nihil pōderis habēt illa præcepta: quia sunt humana: & aucto-ritate maiori id est diuina illa carēt. Nemo igitur credit: quia tam se hoīem putat esse q̄ audit: q̄ est ille qui præcipit. Præterea nihil apud eos certi est: nihil quod a sciētia ueniat. Sed cum omnia cōiecturis agātur: multa etiam diuersa & uaria proferātur: stultissimi est hoīs præceptis eorum uelle parere: quæ utrū uera sint an falsa: dubitabit. Et ideo nemo paret: quia nemo uult ad incertum laborare. Virtutem esse stoici aiunt: quæ sola efficiat uitam beatam. Nihil potest uerius dici. Sed quid si cruciabitur aut dolore afficietur? Poterit ne quisq̄ inter carnifices beatus esse? Immo uero illatus corpori dolor materia uirtutis est. Itaq; ne in tormētis quidem miser est. Epicurus multo fortius sapiēs inquit semper beatus est: & uel iclusus in Phalaridis tauro hanc uocem emittet: Suaue est & nihil curo: quis eum nō irrilerit? Maxime q̄ homo uoluptarius personam sibi uiri fortis imposuit: & quidem supra modum. Nō enim fieri potest: ut quisq̄ cruciatus corporis pro uoluptatibus ducat: cum satis sit ad officium uirtutis implēdum perferre ac sustinere. Quid dicitis stoici? Quid tu Epicure? Beatus est sapiēs: etiam cū torquetur. Si propter gloriam: sapiētia nō fruetur. In tormētis enim fortasse morietur. Si propter memoriam: aut nō sentiet si occidūt animæ: aut si sentiet: nihil ex ea cōlequetur. Quis ergo alius fructus est in uirtute? Quæ beatitudo uitæ: ut æquo animo moriatur? Bonum mihi asseris unius horæ aut fortasse momēti: propter quod nō expedit in tota uita miseris & laboribus cōfici. Quantum autem temporis mors occupat: quæ cum uenit utrū æquo animo an iniquo cam subieris: iam nihil refert. Ita fit ut nihil aliud ex uirtute captes nisi gloria. Sed hæc aut superuacua & brevis est: aut prauis hominum iudiciis nō sequet. Nullus igitur ex uirtute fructus est: ubi uirtus mortalis est & caduca. Itaq; qui hæc locuti sunt: umbram quandam uirtutis uiderunt: ipsam uirtutem nō uidebant. Deflexi enim fuerūt in terram: nec uultus suos in altum erigebant: ut eam possent intueri: quæ sese cæli regionibus ostendebat. Hæc causa est cur præceptis eorum nullus obtemperet: quoniam aut ad uitia erudiūt: si uoluptatem defendūt: aut si uirtutem asserūt: neq; peccato pœnam minātur: nisi solius turpitudinis: neq; uirtuti ullum præmium pollicētur: nisi solius honestatis & laudis: cum dicant non propter aliud: sed propter seipsam expetēdam esse uirtutem. Beatus est igitur sapiēs in tormentis: sed cum torquetur pro fide: pro iustitia: pro deo illa patiētia doloris beatissimum faciet. Est enim deus qui solus potest honorare uirtutem: cuius merces immortalitas sola est: quam qui nō appetunt: nec religionem timent: cui æterna subiacet uita. Profecto neq; uirtutis uim sciūt: cuius præmium cum res nō inuestigabiles quærunt: quia ratio in cæ-

lum spectandi nulla alia est nisi aut religionem suscipere: aut hanc aiam suam immortalē esse credere. Quisquis enim aut deū colēdum esse intelligit: aut immortalitatis spē sibi propositam habet: mens eius in cælo est. Et licet id non aspiciat oculis: animæ tamen lumine aspicit. Qui autem religionem nō suspiciunt: terreni sunt: quia religio de cælo est. Et qui aiam putant cum corpore interire: æque in terrā spectant: quia ultra corpus quod est terra nihil amplius nidēt: q̄ sit immortale. Nihil igit̄ prodest hoīem esse fictum: ut recto corpore spectet in cælum: nisi erecta mente deum cernat: & cogitatio eius in spē uitæ perpetuæ tota uersetur.

Quod fortuna nihil est: quam philosophi non modo deam: sed deum mentiuntur. Et quomodo hunc errorem dæmones immiserint eis: qui deum nesciebant: aut contemnebant. Ca. xxviii

Vapropter nihil aliud est in uita: quo ratio: quo cōditio nostra nitatur: nisi dei qui nos genuit agnitio: & religiosus ac pius cultus. Vnde quoniā philosophi aberrauerunt: sapiētes utiq; non fuerunt. Quæsierunt illi quidem sapiētiam: sed quia non rite quærebant: prolapsi sunt longius: & in maximos errores inciderūt: ut etiam cōm sapiētiam non tenerent. Non enim tantum religionem asserere uoluerūt: uerum etiam sustulerūt: dum specie uirtutis fallæ inducti: conātur animos omni metu liberare: quæ religionis euersio naturæ nomen inuenit. Illi enim cum aut ignorarent a quo esset effectus mundus: aut persuadere uellent nihil esse diuinā mente perfectū: naturam esse dixerunt rerum omnium matrem: quasi dicerent omnia sua spōte esse nata: quo uerbo plane imprudentiam suam cōfitentur. Natura enim remota prouidentia & potestate diuina prorsus nihil est. Quod si deum naturam uocāt: quæ peruersitas est naturam potius q̄ deum nominare? Si autem natura ratio est: uel necessitas uel cōditio nascēdi nō est per seipsam sensibilis: quia necesse est mentem esse diuinā: quæ sua prouidentia nascēdi pricipium rebus omnibus præbeat. Aut si natura est cælum atq; terra: & omne quod natum est: non est dei natura sed dei opus. Non dissimili errore credunt esse fortunam: quasi deam quandam res humanas ueris casibus illudentem: quia nesciūt unde sibi bona & mala eueniant. Cum hac se compositos ad præliandum putāt nec ullam tamen rationem reddunt quo & quā ob causam: sed tantum cū fortuna se digladiari momentis omnibus gloriantur. Iam quicumq; alios consolati sunt ob interitū amissionemq; carorū: fortunæ nomen acerrimis accusationibus prosciderūt nec omnino ulla eorum disputatio de uirtute est: in qua non fortuna uexetur. M. Tullius in sua consolatione pugnas se semper contra fortunam loquitur: eamq; a se esse suparatam cum fortiter inimicorum impetus retudisset: nec tū quidem se ab ea fractum: cum domo pulsus patria caruit. Tum autem cum amiserit carissimā filiā: uictum se a fortuna turpiter cōfitetur. Credo inquit & manum tollo. Quid hoc homine miserius: qui sic iaceat? Insipienter inquit: si quis profiteatur se esse sapientē. Quid ergo sibi uult assumptio nominis? Quid cōtemptus ille rerum: qui magnificis uerbis prætenditur? Quid dispar cæteris habitus? Aut cur omnino præcepta sapiētiae dantur: si nemo qui sapiat ad huc inuentus est? Et quisq; nobis inuidiam facit: quia philosophos negamus esse sapientes cum ipsi nec scire quicq; nec sapere fateantur? Nam si quando ita defecerint: ut ne effingere quidem quicq; possint: quod faciunt in rebus cæteris. Tum uero ignorantiae admonentur: & quasi furibundi exsiliunt: & exclamant se cæcos esse & excordes. Anaxagoras pronunciat circumfusa esse tenebris omnia. Empedocles angustas esse sensuū semitas queritur: tanq̄ illi ad cogitandum rheda quadrigis opus esset. Democritus qua

si in puteo quodam sic alto ut fondus sit nullus:ueritatē iacere demersam:nimirum stultitā ut cætera. Non enim tanq̃ in puteo demersa est ueritas: quo uel descēdere uel etiam cadere illi licebat. Sed tanq̃ in summo mōtis excelsi uertice: uel potius in cælo: quod est uerissimum. Quid enim est cur eam potius in imum depressam diceret: q̃ in summū leuatam: nisi forte mentem quoq; in pedibus aut in imis calcibus constituere malebat: potius q̃ in pectore aut in capite. Adeo remotissimi fuerunt ab ea ueritate: ut eos ne status q̃dem sui corporis admoneret: ueritatē in summo illis esse quærendā. Ex hac desperatione confessio illa Socratis nata est: qua se nihil scire dixit: nisi hoc unū: q̃ nihil sciat. Hinc academiæ disciplina manauit: si tamen disciplina dici potest: in qua ignoratio & discitur: & docet. Sed ne illi quidem qui scientiā sibi assumpserūt: id ipsum quod se scire putabant: constanter defendere potuerunt. Qui quoniā ratio illis non quadrabat: per ignorantiam rerum diuinarū tam uariis: tam incerti fuerunt: sibiq; sæpe cōtraria differentes: ut quid sentirent: quod uellent: satis statuere ac diiudicare nō possis. Quid igitur pugnes aduersus hoīes eos: qui suo sibi gladio pereūt? Quid labores ut eos destruas: quos sua ipsos destruit atq; afficit oratio? Aristoteles iqt Cicero ueteres philosophos accusans eos ait aut gloriosos aut stultissimos fuisse: qui existimassent philosophiā suis ingeniis esse pfectam. Sed se uidere q̃ paucis annis magna accessio facta esset: breui tempore philosophiam plane absolutam fore. Quod igitur fuit illud tempus: quo in ore: quando est: aut a quibus absoluta? Nam q̃ ait stultissimos fuisse qui putassent ingeniis suis perfectam esse sapientiam: uerum est. Sed ne ipsi quidem satis prudenter: q̃ aut a ueteribus cceptam: aut a nouis auctam: aut mox a posterioribus perfectū iri putauit. Nunq̃ enim potest inuestigari: quod non per uiam suam quæritur.

Item repetitio de fortuna: & natura: & definitione eius.

Ca. xxix.

Ed repetamus id quod omisimus. Fortuna ergo p se nihil est: nec sic habendū est: tanq̃ sit in aliquo sensu. Siquidem fortuna est accidētium regū subitus atq; inopinatus euentus. Verum philosophi ne aliquando non errent: in re stulta uolunt esse sapientes: q̃ni fortunæ sexum mutant: eamq; non deam sicut uulgus: sed deum esse dicunt. Eundem tamen interdum naturam: interdum fortunam uocāt. Quid multa inquit idem Cicero: efficiat iopinata nobis propter obscuritatem ignoranceq; causarum. Cum igitur causas ignorent: ppter quas fiat aliquid: & ipsum q̃ faciat: ignorent necesse est. Idem in ope ualde serio: in quo præcepta uitæ deprompta ex philosophia filio dabat. Magnam inquit esse fortunæ uim in utranq; partē quis nesciat? Nam & cum prospero statu eius utimur: ad exitus puenimus optatos: & cum refluauit affligimur. Primum qui negat sciri posse quicq̃: sic hoc dixit tanq̃ & ipse & omnes sciant. Deinde q̃ etiam quæ clara sunt dubia conant̃ efficere: hoc putauit esse clare: qd̃ illi esse debuit uel maximum dubiū: nam sapiēti oīo falsum est. Quis inqt nescit? Ego uero nescio. Doceat me (si pōt) quæ sit illa uis: q̃ flatus iste: & qui reflat. Turpe igit̃ est hoīem ingeniosum dicere: qd̃ si neges probare non possit. Postremo q̃ is q̃ dicit assensus eē retinendos: q̃ stulti sit hoīs rebus incognitis temere assentire. Is inq̃ plane uulgi & imperitorum opinionibus credidit: q̃ fortunam putant esse quæ hoībus tribuat bona & mala. Nam simulac̃ eius cum copia & gubernaculo fingūt: tanq̃ hæc opes tribuat: & humanarum regū regimen obtineat. Cui opinioni & Virgilius assensit: q̃ fortunā oīpotentem uocat. Et historicus q̃ ait. Sed pfecto fortuna in omni re dominat̃. Quid ergo cæteris diis loci supest? Cur non aut ipsa regnare dicat̃: si plus pōt: aut sola colit̃: si omnia uel si tantum mala imittit? Aliqd̃ causæ pferant cur si dea sit: hoībus inuideat: eosq; pditos cu

Sc.
Fortuna omnia rotat

piat: cum ab his religiose colatur. Cur æquior sit malis: iniquior aut bonis? Cur infidetur: affligat: decipiat & exterminet? Quis illam generis hominum uexatricem constituit perpetuam? Cur denique tam malam sortita sit potestatem: ut res cunctas ex libidine magis quam ex uero celebret: obscuretque. Hæc inquam philosophos inquirere oportuit: potius quam temere innocentem accusare fortunam: quæ etiam si sit aliqua: nihil tamen afferri ab his potest: cum hominibus tam inimica sit: quam putatur. Itaque illæ omnes orationes quibus iniquitatem fortunæ lacerant: suasque uirtutes contra fortunam superbissime iactant: nihil aliud sunt quam deliramenta inconsideratæ leuitatis. Quare non inuideant nobis: quibus aperuit ueritatem deus: qui sicut scimus nihil esse fortunam: ita scimus esse prauum ac subdolum spiritum: qui sit inimicus bonis hostisque iustitiæ: qui contraria faciat quam deus: cuius inuidiæ causam in secundo libro explicauimus. Hic ergo insidiatur uniuersis: sed eos qui nesciunt deum errore impedit: stultitia obruit: tenebris circumfudit: nequis possit ad diuini nominis peruenire notitiam: in quo uno & sapientia continetur & uita perpetua. Eos autem qui deum sciunt: dolis & astutia aggreditur: ut cupiditate ac libidine irratiat: aut peccati blandimentis deprauatos impellat ad mortem: uel si dolo nihil profecerit: uiolentia deiicere conatur. Idcirco enim in primordiis transgressionis non statim ad poenam detrusus a deo est: ut hominem malitia sua exerceat ad uirtutem: quæ nisi agitur: nisi assidua uexatione roboretur: non potest esse perfecta. Siquidem uirtus est perferendorum malorum fortis ac inuicta patientia. Ex quo fit: ut uirtus nulla sit: si aduersarius desit. Huius itaque puerile potestatis cum uim sentiret uirtuti expugnatem: nomen ignoraret: fortunæ uocabulum sibi finxerunt. Quod longe a sapientia sit remotum: declarat Iuuenalis his uersibus:

Nullum numquam abest si sit prudentia: sed nos

Te facimus fortuna deam: cæloque locamus. Stultitia igitur & error & cæcitas: & (ut Cicero ait) ignoratio rerum atque causarum: naturæ ac fortunæ notitia induxit. Sed ut aduersarium suum nesciunt: sic nec uirtutem quidem sciunt: cuius scientia ab aduersarii notione descendit. Quæ sic coniuncta est cum sapientia: uel (ut ipsi aiunt) eadem ipsa sapientia est: ignorare necesse est in quibus rebus sita sit. Nemo enim potest ueris armis instrui: si hostem contra quem fuerit armatus: ignorat. Nec aduersarium uicere: qui in dimicando non hostem uerum: sed umbram petit. Prosternetur enim qui in alio intentus ueniensem uitalibus suis ictum: nec prouiderit ante nec cauerit.

Epilogus quo docet quomodo transeundum sit a uanitate philosophorum recedentibus & ad ueram sapientiam aspirantibus scilicet ad uerbum dei: in quo solo ueritas inuenitur: & uirtus: & beatitudo: & ab eis quæ dicta sunt: ad dicenda transitum facit. C. xxx.

O cui quantum mea mediocritas tulit: longe deuium philosophos iter a ueritate tenuisse. Sentio tamen quam multa præterierim: quia non erat mihi contra philosophos disputatio. Sed huc necessario diuertendum fuit: ut ostenderem tot & tanta ingenia in rebus falsis esse consumpta: neque forte a prauis religionibus exclusus: ad eos se conferre uellet: tanquam certi aliquid reperturus. Una igitur spes hominum: una salus in hac doctrina quam defendimus: posita est. Omnis sapientia hominis in hoc uno est: ut deum cognoscat & colat. Hoc nostrum dogma: hæc sententia est. Quanta itaque uoce possum testificor proclamo: denuncio. Hoc est illud quod philosophi omnes in tota sua uita quæsierunt: nec unquam tamen inuestigare: comprehendere: tenere ualuerunt: quia aut prauam religionem tenuerunt: aut totam penitus sustulerunt. Facestant igitur illi omnes qui humanam uitam non instrunt: sed turbant. Quid enim docent? Quem instruunt: qui seipsum non instruxerunt? Quem sanare ægroti? Quem regere cæci possunt? Huc ergo nos omnes quibus est cura sapientiæ

conferamus. An expectabimus donec Socrates aliquid sciat? Aut Anaxagoras lumē in tenebris inueniat: aut Democritus ueritatem de puteo extrahat? Aut Empedocles dilatet animi sui semitas? Aut Archefilas & Carneades uideant: sentiant: præcipiant? Ecce uox de cælo ueritatem docens: & nobis sole ipso clarius lumen ostendens. Quid nobis iniqui sumus & sapiētiam suscipere cōtamur: quam docti homines contritis in quærēdo ætatibus suis: nunq̄ reperire potuerunt. Qui uult sapiens ac beatus esse: audiat dei uocem: discat iustitiā: sacramentum natiuitatis suæ norit: humana cōtemnat: diuina suscipiat: ut summum illud bonum ad quod natus est: possit adipisci. Dissolutis religionibus uniuersis: & omnibus quæcunq; in earum defensionem dici uel solebant uel poterant refutatis: deinde cōuictis philosophiæ disciplinis: ad ueram religionem sapientiāq; ueniendum est: quoniā est (ut docebo) utrunq; coniunctū: ut eam uel argumētis uel exemplis: uel idoneis testibus asseramus. Et stultitiā quam nobis isti deorū cultores obiectare nō desinunt: ut nullam penes nos: sic totā penes ipsos eē doceamus. Et quanq̄ prioribus libris cum falsas arguerem religiones: & hic cum falsam sapientiā tollerem: ubi ueritas sit ostenderim: planius tamen quæ religio & quæ sapientia uera sit: liber proximus indicabit.

Lactantii Firmiani de institutionibus diuinis libri quarti præfatio.

Quomodo unius sæculi error in omnem sit transfusus ætatem & orbem occupauerit. Et Græcia post gloriā septem sapientium studio perquirendæ ueritatis exarserit: & studiosi eius se maluerint philosophos q̄ sapientes appellari.

Ca. primum.

Ogitanti mihi & cum animo meo sæpe reputanti priorem illū generis humani statū: & mixtū pariter & indignum uideri solet: q̄ unius sæculi stultitia religiones uarias suscipiētis: deosq; multos eē credentis: in tantā subito ignorationem sui uentū est: ut ablata ex oculis ueritate: neq; religio ueri dei: neq; humanitatis ratio teneret: hominibus non in cælo summū quærentibus: sed in terra. Quam ob causam profecto sæculorū ueterum mutata fælicitas est. Cœperūt

enim relicto parente & constitutore omnium deo: insensibilia digitorū suorum figmenta uenerari: quæ prauitas quid fecerit: quid malorum attulerit: res ipsa declarat. Auerſa nanq; a summo bono quod ideo beatū & sempiternum est: quia uideri: tangi: comprehendere non potest: & a uirtutibus ei bono congruentibus quæ sunt æque immortales: ad hos corruptos & fragiles deos lapsi: & studentes his rebus quibus solum corpus ornat: alitur: mortem sibi perpetuam cum diis & cum bonis corporalibus quæſierūt: quia mori corpus omne subiectū est. Insecuta est igitur huiusmodi religionis iniustitia & impietas sicuti fuerat necesse. Desierunt enim uultus suos in cælum tollere: sed deorsum mentes hominum depressæ terrenis ut religionibus: sic etiam bonis inhærebāt: secutum est dissidium generis humani: & fraus & nefas omne: quia spretis sempiternis atq; incorruptis bonis: quæ sola debent ab homine concupisci: temporalia & breuia maluerunt: maiorq; ad malum hoibus fides fuit: q̄ prauum recto quia præsentius fuerat: prætulerunt. Sic humanam uitā prioribus sæculis in clarissima luce uersatam caligo & tenebræ cōprehenderunt. Et qd̄ huic prauitati congruens erat: postq̄ sapientiā sublata est: tum deum sibi hoies sapientium nomen uendicare cœperunt. Tum aut̄ nemo sapiens uocabatur: cum oēs erant. Vtināq; nomen illud publicū aliquando quis ad paucos redactū tum uim suam retineret. Possent enim fortasse pauci illi uel ingenio uel auctoritate: uel

affiduis hortamentis liberare populū uitii & erroribus: sed adeo in totū sapientia occiderat: ut ex ipsa noīs arrogantia nullum eorum qui uocarent: apparuit fuisse sapientem. Et tamen prius q̄ hac philosophia quæ dicit: esset inuenta septem fuisse tradunt primi oīum: qui quia de rebus naturalibus quærere ac disputare sunt ausi: sapientes haberi appellariq; maluerunt. O misere calamitosumq; sæculum: quo p̄ orbem totum septem soli fuerunt: qui hoīum uocabulo cicerent. Nemo enim potest iure dici homo: nisi qui sapiens est. Sed si cæteri oēs præter istos stulti fuerunt: ne illi q̄dem sapiētes: quia nemo sapiens esse uere iudicio stultorū potest. Adeo ab his affuit sapientia: ut postea q̄dem incremente doctrina: & multis magnisq; ingeniis in idipsum semp̄ intentis nō potuerit p̄fici ueritas & comprehendi. Nam post illos septem sapientum gloriā: incredibile est quanto studio ingrendæ ueritatis Græcia omnis exarsit. Ac primum nomen ipsum sapientiæ arrogās putauerunt: sed q̄a non sapientes sed studiosos sapientiæ uocauerunt. Quo facto & illos qui temere sapientum sibi nomen asciuerant: erroris stultitiæq; damnauerunt: & se quoq; ipsos ignorantiæ: quam quidem non diffitebant. Nam ubicūq; rex natura ingeniis eorū quasi manus opposuerat: ne rationem possent aliquā reddere: testificari solebant nihil se scire: nihil cernere. Vnde multo sapiētiores inueniuntur qui se aliqua ex pte uiderunt: q̄ illi qui sapere crediderant.

Quod ibi quærenda est sapientia: ubi gentibus est stultitiæ titulus: & quare Pythagoras & Plato litterarū persecutores non accesserint ad Iudæos. Ca. ii.

Vare si neq; illi fuere sapiētes q̄ sunt appellati: neq; potentiores q̄ non dubitauerunt insipientiā confiteri: quid supest nisi ut alibi quærenda sapientia: quia non est ubi quærebat inuenta? Quid aut̄ putemus fuisse causæ: cur tot ingeniis totq; temporibus summo studio & labore quæsitā nō reperiret: nisi q̄ eam philosophi extra fines suos quæsierūt? Qui quoniam peragratis & exploratis oībus nusq̄ ullam sapientiam cōprehenderunt: & alicubi esse illam necesse est: apparet hic potissimum esse quærendam: ubi stultitiæ titulus apparet: cuius uelamento deus ne arcanum sui diuini operis in p̄patulo esset: thesaurū sapientiæ & ueritatis abscondit. Vnde equidē soleo mirari: q̄ cum Pythagoras & postea Plato amore indagandæ ueritatis accensi: ad Aegyptios & Magos & Persas usq; penetrassent: ut earū gentium ritus & sacra cognoscerent. Suspiciabant enim sapiētiā in religione uersari: ad Iudæos tantum nō accesserunt: penes quos tunc solos erat: & quo facilius ire potuissent. Sed auersos esse arbitror diuina prouidentia: ne scire possent ueritatem: quia nōdum fas erat alienigenis ingeniis religionem dei ueri iustitiāq; cognoscere. Statuerat enim deus appropinquāte ultimo tempore ducem magnū cælitus mittere: qui eā perfido ingratoq; populo ablatā exteris gentibus reuelaret. Qua de re in hoc libro aggrediar disputare: si prius ostendero sapientiam cum religione sic cohærere: ut diuelli utrunq; nō possit.

Quod sapientia & religio inseparabiliter cohærent: & q̄ necesse est eosdem non diuersos esse secretarios sapientiæ & numinis sacerdotes. Et quare contra naturam sit colere plures deos. Et quare sicut necessitate naturæ oportet dominum esse unū unicuiq; sic & patrem unum. Ca. iii.

Eorum igitur cultus in priore libro docui nō habere sapientiam: non modo q̄a diuinum animal terrenis fragilibusq; subternit: sed q̄a nihil ibi differit quod proficiat ad mōres excolendos uitamq; formādam. Nec habet inquisitionem aliquam ueritatis: sed tantummodo ritum colendi: qui non officio mentis sed ministerio corporis constat. Et ideo non est illa uera religio iudicanda: quia nullis iustitiæ uir-

utrisq; præceptis erudit efficitq; meliores. Ita philosophia quia religionem: id est summam pietatem non habet: non est uera sapientia. Nam si diuinitas quæ gubernat hunc mundum: incredibili beneficio genus hominum sustentat: & quasi paterna indulgentia fouet: uult profecto gratiam sibi referri: & honorem dari. Nec constare homini ratio pietatis potest: si cælestibus beneficiis extiterit ingratus: quod non est utiq; sapientis. Quoniam igitur (ut dixi) philosophia & religio deorum disiuncta sunt & longe discreta: siquidem alii sunt professores sapientiæ: per quos utiq; ad deos non adit. Alii religionis antistites: per quos sapere non discit: apparet nec illam esse ueram sapientiam: nec hanc religionem. Idcirco nec philosophia potuit ueritatem comprehendere: nec religio deorum rationem sui qua caret: reddere. Vbi autem sapientia cum religione inseparabili nexu cohæret: utrunq; uerum esse necesse est: quia & in colendo sapere debemus: id est scire quid nobis & quomodo sit colendum: & in sapiendo colere: id est re & actu quod scierimus implere. Vbi ergo sapientia cum religione coniungitur: ibi scilicet ubi deus colitur unus: ubi uita & actus omnis ad unum caput & ad unam summam refertur. Deniq; iidem sunt doctores sapientiæ: qui & dei sacerdotes. Nec tamen moueat quenq; quia sæpe factum est & fieri potest: ut philosophus aliquis deorum suscipiat sacerdotium: quod cum sit non tamen coniungit philosophia cum religione: sed philosophia inter sacra cessabit: & religio quando philosophia tractabit. Illa. n. religio muta est: non tantum quia mutor est: sed quia ritus eius in manu & digitis est non in corde aut lingua: sicut nostra quæ uera est. Idcirco & in sapientia religio: & in religione sapientia est. Ergo non potest segregari: quia sæpe nihil aliud est nisi deum uerè iustis ac piis cultibus honorare. Multor autem deorum cultus non esse secundum naturam: etiã hoc argumento colligi potest & comprehendere. Omne deum qui ab homine colitur: necesse est inter solenes ritus & preces patrem nuncupari. Non tantum honoris gratia: sed & rationis: quia & antiquior est homine: & quia uitam salutem: uictum præstat ut pater. Itaq; & Iuppiter a precantibus pater uocatur: & Saturnus: & Ianus: & Liber: & cæteri deinceps: quod Lucilius in deorum consilio irridet:

Vt nemo nostrum: quin & pater optimus diuum:

Aut Neptunus pater: Liber: Saturnus pater: Mars:

Ianus: Quod si uirinus pater sic & hoc dicatur ad unum. Quod si natura non patitur: ut sint unius hominis plures partes. Ex uno enim procreatur: ergo deos et multos colere contra naturam est contraq; pietatem. Vnus ergo colendus est: qui potest uerus pater nominari. Idem etiam dominus sit necesse est: quare sicut potest indulgere: ita etiam coercere. Pater ideo appellandus est: quia nobis multa & magna largitur. Dominus ideo: quia castigandi & puniendi habet maximam potestatem. Dominum uero eundem esse qui sit pater: etiam iuris ciuilis ratio demonstrat. Quis enim poterit filios educare: nisi habeat in eos potestatem? Nec immerito pater familias dicitur: licet tantum filios habeat: uidelicet nomen patris. Complectitur etiam seruos: quia familia sequitur: & nomen familie complectitur etiam filios: quia pater antecedit. Vnde apparet eundem ipsum & patrem seruorum & dominum filiorum. Deniq; & filius manumittitur tanquam seruus: & seruus liberatus: patroni nomen accipit tanquam filius. Quod si propterea pater familias nominatur: ut appareat eum duplici potestate præditum: quia & indulgere debet quia pater est: & coercere quia dominus. Ergo idem seruus est: qui & filius: & idem dominus qui & pater. Sicut igitur naturæ necessitate non potest esse nisi unus pater: ita nec dominus nisi unus. Quid enim faciet seruus: si multi domini diuersa imperauerint? Ergo contra rationem contraq; naturam sunt religiones multor deorum: siquidem nec patres multi possunt esse: nec domini.

Deos autem & patres & dominos nūcupari necesse est. Teneri ergo ueritas non potest: ubi homo idem multis patribus dominisq; subiectus est. Vbi aius in multa dispul' huc atq; illuc diuagat'. Nec habere ullam firmitatem religio pōt: quādo certo & stabili domicilio caret. Cultus ergo deorū ueri esse nō possunt. Eodem modo quo matrimoniū dici nō potest: ubi mulier uiros multos habet: sed hęc aut meretrix: aut adultera nominabitur. A qua enim pudor: castitas: fides abest: uirtute careat necesse est. Sic & religio deorum impudica est & incasta: quia fide caret: qā honos ille instabilis & incertus caput & originem nō habet.

Quod sapiētia spectat ad filios: religio ad seruos: & utriusq; fons deus unus solus & uerus: q ingratum abdicat filiū: & fugitiuum punit seruū. Ca. iiii.

Vibus rebus apparet q̄ inter se coniuncta sint sapiētia & religio: sapiētia spectat ad filios: quā exigit timorem. Nam sicut illi patrē diligere debēt & honorare: sic hi dominū colere & uereri. Deus autē qui unus est: quoniā utraq; psonam sustinet & patris & dei: & amare eum debemus: qā filii sumus: & timere qā serui. Non potest igit nec religio a sapiētia separari: nec sapiētia a religione secerni: qā idem deus est: qui & diligi & intelligi debet: q̄ est sapiētiā: & honorari q̄ est religionis. Sed sapiētia præcedit: religio sequit': quia prius est deū scire: cōsequens colere. Itaq; in duobus noībus una uis est: quīs diuersa esse uideatur. Alterum enim positum est in sensu: alterum in actu. Sed tamen similia sunt duobus riuīs uno fonte manātibus. Fons autē sapiētiā deus est: a quo hi duo riuī si aberrauerint: arescāt necesse est: quem qui nesciūt nec sapiētes esse possunt: nec religiosi. Sic fit ut philosophi & qui deos colūt: similes sint aut filiis abdicatis: aut seruis fugitiuis: quia neq; illi patrem quærūt: neq; hi dominum: & abdicati hæreditatem nō assequūtur: & fugitiui impunitatem. Itaq; neq; philosophi immortalitatem accipiūt: quā est regni cælestis hæreditas: id est summum bonum qd' illi maxime quærūt: neq; cultores deorum pœnam sempiternæ mortis effugient: quā est animaduersio ueri domini aduersus fugitiuos suæ mniestatis ac noīs. Deū uero esse patrem: eundemq; dominum utriq; ignorauerūt tam cultores deorum q̄ ipsi professores sapiētiā: quia aut nihil colēdum omnino putauerūt: aut religiones falsas approbauerunt: aut etiā si uim potestatemq; summi dei intellexerūt: ut Plato qui ait unum esse fabricatorem mūdi deum. Et. M. Tullius: qui fatetur hominem præclara quadam conditione a summo deo esse generatum: tamē & debitum tanq̄ summo patri nō reddiderunt: quod erat cōsequens atq; necessarium. Deos autem neq; patres: neq; dominos esse posse: nō tantum multitudo (ut supra ostēdi) sed etiam ratio declarat: qua neq; fictum esse ab his hoīem traditur: neq; deos ipsos antecedere originem hoīs iuenitur. Siqdem fuisse in terra hoīes anteq̄ Vulcanus: & Liber: & Apollo: & ipse Iuppiter nascerent': apparet. Sed neq; Saturno fictio hominis: neq; Cælo patri eius assignari solet. Quod si nullus eorum qui colūtur: formasse a principio atq; instituisse hoīem tradit'. Nullus igitur ex his pater hominis nūcupari potest: ita ne deus quidem. Ergo fas non est uenerari eos: a quibus nō sit homo generatus: quia neq; a multis potest generari. Vnus igit' ac solus coli debet: qui Iouem: qui Saturnum: qui cælum ipsum terrāq; antecessit. Is enim necesse est hoīem figurauerit: qui ante hoīem cælum terramq; perfecit. Solus pater uocāndus est: qui creauit: solus dominus nuncupandus qui regit: qui habet uitæ ac necis uerā ac perpetuam potestatem. Quem qui nō adorat: & insipiens seruus est: qui dominum suum aufugiat: & impius filius: qui suum uerum patrem uel occiderit uel ignoret.

Quod oracula prophetarū sollicitē inspicenda sunt: quos diuinitus esse locutors regū multo antepredictarū cōvincit euentus. Et quo tempore pphetauerit Moses. Quot annis Iosue rexerit populum. Quot præsuerint iudices: quādiu regnauerit reges. Quo tēpore dominatus sit Cyrus. Quod in philosophis est sapiētiae fundamentū. Ca. v.

Vnc quoniam docui sapiētiā & religionem nō posse deduci: superest ut de ipsa religione ac sapiētia disseramus. Sentio quidem quod sit difficilis de rebus cælestibus disputatio: sed tamen audendum est: ut illustrata ueritas pateat. Multique ab errore atque interitu liberentur: qui eam sub uelamento stultitiæ latentem aspernantur ac respuunt. Sed prius quam incipiam de deo & operibus eius dicere: pauca mihi de prophetis ante dicenda sunt: quorum testimoniis nunc uti necesse est: quod in prioribus libris ne facere tempauī. Ante omnia qui ueritatem studet cōprehendere: non mō intelligendis prophetarum uocibus animum debet intēdere: sed etiam tempora per quæ quisque illorum fuerit diligētissime iquirere: ut sciat & quæ futura prædixerint: & post quot annos prædicta completa sint. Nec difficultas in his colligendis est nulla. Testati enim sunt sub quo quisque rege diuini spiritus fuerit passus instinctum. Multique scriptos libros de temporibus ediderunt: initium faciētes a propheta Mose: qui Troianum bellum septingētis fere annis antecessit. Is autē cum per annos quadraginta populum rexisset: successorem habuit Iosue: qui septem & uiginti annis tenuit principatū. Exinde sub iudicibus fuerunt per annos trecētos septuaginta. Tum mutato statu reges habere cœperunt: quibus impiū tenētibus per annos quadringētos sexaginta usque ad Sedechiæ regnum oppugnati a rege Babilonico: captique Iudæi diuturnum seruitiū protulerunt: donec septuagesimo post anno Cyrus maior captiuos Iudæos terris ac sedibus suis redderet: quod per idem tēpus in Persas suscepit imperium: quo Romæ Tarquinius Superbus. Quare cum omnis temporum series ex iudaicis & ex græcis romanisque historiis colligatur: etiam singulorum prophetarum colligi possunt: quorum tamē ultimus Zacharias fuit: quem constat sub Dario rege secūdo anno regni eius octauo mēse cecinisse. Adco antiquiores eē græcis scriptoribus prophetae reperiuntur. Quare omnia eo profero: ut errorem suum sentiant: qui scripturam sacram coarguere nituntur: tanquam nouam & recēs fictam: ignorantes ex quo fonte sanctæ religionis origo manauerit. Quod si quis collectis perspectisque temporibus: fundamentum doctrinæ salubriter iecerit: & ueritatem penitus comprehendet: & errorem cognita ueritate deponet.

Quod deus creator omnium coomnipotentem genuit filium & per eum creauit uniuersa. Testes sunt Sibylla & Trimegistus: oracula consona prophetis & sapientissimo Salomoni. Ca. vi.

Eus igitur machinator constitutorque rerum sicuti in secūdo libro diximus: antequam præclarum hoc opus adoriretur: sanctum: & incorruptibilem: & inreprehensibilem spiritum genuit: quem filium nuncuparunt. Et quis alios postea innumerabiles per ipsum creauisset: quos angelos dicimus: hunc tamen solum primogenitum diuini nominis appellatione dignatus est patria scilicet: uirtute ac maiestate polentem: esse autē summī dei filiū: quod sit potestate maxima præditus: nō tantū congruētes in unū prophetarū uoces: sed etiam Trimegisti prædicatio: & Sibyllarum uaticinia demonstrat. Hermes in eo libro: quod λόγος τελείος inscribitur: his usus est uerbis: ὁ κυριος καὶ τῶν πάντων τῶν ποιητῆς ὄντων ἐκάλειν ἐννοῆκαμεν ἐπεὶ τὸν θεὸν τὸν ἐν ἐποίησεν ὄντων ὁρᾷ τὸν καὶ ἀσθητὸν ἀισθητὸν λέγωμεν οὐδὲν ἰσχυρὸν τὸ ἀισθῆσθαι αὐτὸν πᾶν ἵνα ἴσῃ τοῦ τοῦ οὐκ ἔστι πότερον αὐτὸς αἰσθῆι τὸ ἄλλο τι εἶς αἰσθῆις ἢ ὑπὸ πέμπε καὶ

ΕΙΣ ΝΟΥΝ ΟΤΙ ΟΥΝ ΤΟΝΤΟΝ ΕΠΟΙΗΣΕ ΠΡΩΤΟΝ ΚΑΙ ΜΟΡΟΝ ΚΑΙ ΕΝΑΚΑΛΟΣ ΔΕ ΑΥΤΩ ΕΦΑ-
 ΝΗ ΚΑΙ ΠΛΗΡΕΣ ΤΑΤΟΣ ΠΑΝ ΤΩΝ ΤΩΝΑΥ ΘΕΩΝ ΗΥ ΑΣΤΗΤΕ ΚΑΙ ΠΑΝΥ ΕΦ ΙΛΗΣ ΕΝ ΩΣ
 ΙΔΙΟΝ ΤΟΚΟΝ: id est dominus & omniū creator: quem deum uocare censemus: quia se-
 cundum deum fecit uisibilem & sensibilem. Sensibilem autem aio non ideo: quia ipse
 sentit. Hoc enim non est utrum ipse sentiat: sed quia ipse in sensum mittit & mentem.
 Quoniam hūc fecit primum & unum solum. Bonus autem ei uisus est: & plenissimus
 omnium bonorum: oblectatus est & ualde amauit quasi proprium filium. Sibylla ery-
 thræa in carminis sui principio quod a summo deo exorsa est: filium dei ducem & im-
 peratorem oīum his uersibus prædicat. ΠΑΝΤΟ ΤΡΟΦΟΝ ΚΤΙΣΤΗΝ ΘΕΙΣ ΓΛΥΚΥ ΠΝΕΥΜΑ
 ΑΠΑΣ ΙΚΑ ΤΕΘΕ ΤΟΚΑΙ ΗΥΗΤΟΡΑ ΓΕΘΕΩΝ ΠΑΝ ΤΩΝ ΕΚΟΙΗΣΕ: id est omnium nutritorem
 creatoremq;: qui dulcem spiritum omnibus apposuit: ac p̄cipem oīum deorum fecit.
 Et rursus in fine eiusdem carminis: ΑΥΤΟΝ ΕΔΩΚΕΘΕΟΣ ΠΙΣΤΟΙΣ ΑΝΔΡΑΣΙ ΓΕΡΑΙΝΕΝ.
 Id est eum dedit deus fidelibus uiris honorare. Et alia Sibylla præcipit hūc oportere co-
 gnosci. ΑΥΤΟΝ ΣΟΝ ΓΙΝΩΣΚΕΘΕΟΝ ΘΕΟΥ ΥΙΟΝ ΕΟΝΤΑ: id est ipsum tuum cognosce deum:
 qui dei filius est. Videlicet & ipse est dei filius: qui per Salomonē sapiētissimum regem
 diuino spiritu plenum locutus est ea quæ subiecimus. Deus possedit me in initio sua-
 rum uiarū in opera sua ante sæcula. Fundauit me in principio anteq̄ terram faceret: an-
 teq̄ abyssos constitueret: prius q̄ prodirent fontes aquarum: ante oēs colles genuit me:
 dominus fecit regiones & terras inhabitabiles sub cælo. Cum pareret cælos aderam illi
 & cum secerneret suam sedē: cum sup uentos faceret ualidas nubes: & cum cōfirmatos
 poneret sub cælo: quando fortia faciebat fundamēta terræ: eram penes illum disponēs
 Ego eram cui adgaudebat: quottidie autē iucuudabar ante faciem eius: cum lætaretur
 orbe perfecto. Idcirco autē Trimegistus ΔΗΤΙΟΥΡ ΓΟΝΤΟΥΘΕΟΥ: id est opificē dei dixit.
 Et Sibylla ΣΥΜΒΟΥΛΟΝ: id est cōsiliarium appellat: qui tanta sapiētia sit instructus a
 deo patre: ut consilio & manibus uteret in fabricatione mundi.

Quod nomen filii & angeli ut hoībus sit ignotū: licet nomē aliud & aliud hēat: qđ
 ab utriq; adorat: & unde dicatur Iesus: & unde Christus. Ca. vii.

Ortasē quærat aliquis hoc loco quis sit iste tam potēs: tam deo carus: & quod
 nomē hēt: cuius prima natiuitas non mō antecessit mundū: ueq; ēt prudentia
 disposuerit: uirtute construxerit. Primum nos scire cōuenit nomē eius ne ange-
 lis qđem notum esse: q morant in cælo: sed ipsi soli ac deo patri. Nec ante id publicabi-
 tur: ut est sanctis litteris traditū: q dispensatio dei fuerit impleta. Deinde nec enunciari
 posse hoīs ore: sicut docet Hermes hæc dicens. ΑΙΤΙΟΝ ΔΕ ΤΟΥ ΤΟΥ ΤΟΥ ΑΙΤΙΟΥ ΗΤΟΥ
 ΘΕΙΟΥ ΚΑΙ ΑΥ ΕΝΗΤΟΥ ΑΓΑΘΟΥ ΒΟΥΛΗΣ ΙΣ ΗΘΕΩΝ ΠΡΟΗΝΕΥ ΚΕΡΟΥ ΤΟ ΟΝΟΜΑ ΟΥΔΥΝΑ
 ΤΑΙ ΑΥΘΡΩΠΙΝΩΣ ΤΟΜΑΤΙ ΛΑΛΗΘΗΝΑΙ. Id est causa aut huius causæ diuini & icreati bo-
 ni uolūtas quæ deum ptulit: cuius nomē non pōt humano ore dici. Et paulopost ad fi-
 lium. ΕΣΤΙ ΓΑΡΤΙΣ ΩΤΕΚΝΟΝ ΑΠΟΘΡΗΘΟΣ ΛΟΓΟΣ ΣΟΦΙΑΣ ΟΣΙΟΣ ΠΕΡΙ ΤΟΥΚΥΡΙΟΥ ΠΑΝ-
 ΤΩΝ ΚΑΙ ΠΡΟΝΟΟΥΜΕΝΟΥ ΘΕΟΥ ΟΝΕΙ ΠΕΙ ΥΠΕΡΑΥΘΡΩΠΩΝ ΕΣΘΙΝ: id est. Est enim fili secre-
 tus quīdam sermo sapientiæ sanctus de solo domino oīum. Et dei qui ante mente capie
 quem dicere supra hominem est. Sed quanuis nomen eius quod ei a principio pater
 summus imposuit: nullus alius præter ipsum sciat: habet tamen & inter angelos aliud
 uocabulum: & inter homines aliud. Iesus quippe inter homines nominatur. Nam Chri-
 stus non proprium nomē est: sed nuncupatio potestatis & regni. Sed exponēda huius
 nominis ratio est propter ignorantīū errorem: q eum mutata littera Chrustū solēt dice-
 re. Erat Iudæis ante præceptum ut sacꝝ conficerent unguentum: quo pungi possent hi

qui uocabantur ad sacerdotium uel ad regnum. Et sicut nunc Romanis indumentum purpuræ insigne est regiae dignitatis assumptæ: sic illis unctio sacri unguenti nomē ac potestatem regiam conferebat. Verum quoniā græci ueteres χριστοί dicebant ungi: quod nunc ἀλείφεισθαι: sicut indicat Homericus uersus ille quo propitiabant unxerūt oleo. τὸν δὲ Διὶ Λούσαν καὶ χρίσ ἀνελαιώ: id est hunc autē famulæ lauerūt & unxerunt oleo. Ob hanc rationem nos eum Christum nūcupamus: id est unctū: q̄ hebraice Messias dicitur. Vnde in quibusdam græcis scripturis: quæ male de hebraicis interpretatæ sunt: ἡλείμαένος id est ungendo creatus scriptum inueniunt ἡλείμαένος ἀπὸ τοῦ ἀλείφεισθαι: id est ab ungendo curari. Sed tamen utrolibet noīe rex significatur. Non q̄ ille regnum hoc terrenum fuerit adeptus: cuius capiendi nondum tempus aduenit: sed q̄ cæleste ac sempiternū est: de quo differemus in ultimo libro: nunc uero de prima eius natiuitate dicamus.

Quod filius bis natus est: æternaliter de patre: tēporaliter de uirgine matre: sed natiuitate inexcogitabili & ineffabili. Et quare dicat uerbum: & in quo ab aliis angelis differat. Et quare illi non dicant uerbum dei uel uerba. Et quare hominis spiritus dissolubilis. Et quid David & Salomon pphetauerint de hoc uerbo. Et q̄ Salomon præcesserit Troianum bellum: & quid Ioannes euangelista de eodem uerbo. Cap. viii.

In primis enim testificabimur illum bis esse natum: primum in spiritu: postea in carne. Vnde apud Hieremiam ita dicitur. Prius q̄ te formare in utero: noui te. Et item apud ipsum. Beatus qui erat anteq̄ nasceret: quod nulli alii contingit præter Christo. Qui cum esset a principio filius dei: regeneratus est denuo secundū carnem: quæ duplex natiuitas eius magnum intulit humauis pectoribus errorem: circumfuditq̄ tenebras etiam his qui ueræ religionis sacramenta retinebāt. Sed nos id plane dilucideq̄ monstrabimus: ut amatores sapientiæ facilius ac diligentius instituant: q̄ audit dei filium dici: non debet tantum nefas mente concipere: ut existimet ex connubio ac p̄mixtione fœminæ alicuius deum pcreasse: quod nō facit nisi animal corporale mortiq̄ subiectū. Deus autē cum solus adhuc esset: cui p̄miscere se potuit: aut cum esset tātæ ptātis: ut quicqd uellet: efficeret: utiq̄ ad creandū societate alterius nō indigeret: nisi forte existimabimus deum sicut Orpheus putauit: & marem esse & fœminā q̄ aliter generare non querit: nisi hēret uim sexus utriusq̄: quasi aut ipse secum coiret: aut sine coitu non potuerit pcreare. Sed Hermes in eadē fuit opinione: cum dicit: αὐτὸ τὸ πᾶ τοπὸν καὶ αὐτὸ μὴ τὸ πᾶ. i. ipsum sui patrem & ipsum matrē sui. Quod si ita esset: ut a pphetis pater dicit: sic etiam mater diceretur. Quomodo igitur pcreauit? Primum nec sciri a quoq̄ possunt nec narrari opa diuina: sed tamē sanctæ litteræ docent: in q̄bus cautū est illum dei filium dei esse sermonem. Itēq̄ cæteros angelos dei spiritus esse. Nā sermo est spiritus cum uoce aliqd significāte platus. Sed tamen quoniā spiritus & sermo diuersis p̄tibz proferunt: siq̄dem spiritus naribus: ore sermo procedit: magna inter hunc dei filium ceterosq̄ angelos differentia est. Illi. n. ex deo taciti spiritus exierunt: q̄ non ad doctrinam dei tradendā: sed ad ministeriū creabant. Ille uero cum & ipse spiritus: tamen cum uoce ac sono ex dei ore pcessit sicut uerbū: ea. s. rōne qua uoce eius ad populū fuerat usus. i. q̄ ille magister futurus esset doctrinæ dei: & cælestis arcani ad hoīem pferendi. Quod ipsum primo locutus ē: ut p eum ipse ad nos loqueret. Et ille uocē dei ac uoluntatem nobis reuelaret. Merito ergo sermo & uerbū dei dicit: qui pcedentem de ore suo uocalem spiritum: quem non utero sed mente concipat: inexcogitabili quadā maiestatis suæ uirtute ad effigiem quæ pprio sensu ac sapientia uigeat: comprehendit: & ali

os item spiritus in angelos figurauit. Nostri spiritus dissolubiles sunt: quia mortales sumus. Dei autem spiritus & uiuunt: & manent: & sentiunt: quia ipse immortalis est: & sensus & uitæ dator. Nostræ uoces licet aure misceatur atq; euanescat: tamen plerūq; manent litteris comprehensæ: quanto magis dei uocem credendum est: & manere in æternum: & sensu ac uirtute comitari: q̄ deo patre tanq̄ riuus de fonte traduxit. Quod si quis miratur ex deo deum prolatione uocis ac spiritus potuisse generari: si sacras uoces prophetarum cognouerit: desinet profecto mirari. Salomonemq; patremq; eius Dauid potentissimos reges fuisse: & eosdem prophetas: etiam his fortasse sit notum: qui diuinas litteras non attigerunt: quorum alter qui posterius regnauit: Troianæ urbis excidium centum & quadraginta annis antecessit. Huius pater diuinorum scriptor hymnorum in psalmo trigesimo secundo sic ait: Verbo dei cæli solidati sunt: & spiritu oris eius omnis uirtus eorum. Item rursus in psalmo quadragesimo quarto: Eruclauit cor meum uerbum bonum: dico ego opera mea regi. Cõstat uidelicet nulli alii opera dei esse nota: nisi filio soli: qui est uerbum dei: & quem regnare in perpetuum necesse est. Item Salomon ipsum uerbum dei esse demonstrat: cuius manibus opera ista mundi fabricata sunt. Ego inquit ex ore altissimi prodiui ante omnem creaturam: ego in cælis feci ut oriret lumen indeficiens: & nebula texi omnem terram. Ego in altis habitauit: & thronus meus in columna nubis. Ioannes quoq; ita tradidit: In principio erat uerbum: & uerbum erat apud deū. Omnia per ipsum facta sunt: & sine ipso factum est nihil.

Quod melius a græcis logos q̄ a latinis uerbum: & qd de deo senserint gentiles philosophi Zeno & Trimegistus. Ca. ix.

Ed melius græci λογόν dicunt q̄ nos uerbum: siue sermonem. λόγος enim & sermonem significat & rationem: quia ille est uox & sapientia dei. Hunc sermonem diuinum ne philosophi quidem ignorauerunt: sed quidem zenon rerum naturæ dispositorem atq; opificem uniuersitatis λογόν prædicat: quem & fatum & necessitatem rerum: & deum: & animū Iouis nuncupat: ea scilicet consuetudine qua solent Iouem pro deo accipere. Sed nihil obstant uerba: cum sententia congruat ueritati. Est enim spiritus dei: quem ille animum nominauit. Nam Trimegistus qui ueritatem pene uniuersam nescio quo modo inuestigauit: uirtutem maiestatemq; uerbi sæpe descripsit: sicut declarat supius illud exemplum: quo fateetur esse ineffabilem quendam sanctumq; sermonem: cuius enarratio modū excedat. Dixi de natiuitate prima breuiter ut potui. Nunc de secunda: quoniam controuersia est in ea maxima: latius disserendum est: ut ueritatem scire cupientibus lumen intelligentiæ pferamus.

De secunda natiuitate filii quam prophetæ multo ante prædixerunt. Et quomodo eductus sit Israel ab Aegypto: & quibus ingratus beneficiis caput bouis in memoriam Apis dei ægyptiorum figurauerit. Et quis ordo publicæ fuerit potestatis usq; ad domini passionem. Ca. x.

In primis igit scire oportet hoies sic a principio præcessisse dispositionem summi dei: ut esset necesse appropinquante sæculo termino dei filium descendere in terram: ut cõstitueret deo templū: doceretq; iustitiam. Verūtamen nō in uirtute angeli aut ptate cælesti: sed in figura hois & conditōe mortali: ut cū magisterio functus fuisset: traderetur in manus impiorum: mortemq; susciperet: ut ea quoq; p uirtutē domita resurgeret: & homini quem induerat: quem regebat: & spem uincendæ mortis afferret: & ad præmia immortalitatis admitteret. Hanc ergo dispositionē neq; ignoret: docebimus prædicta esse omnia quæ in Christo uidemus esse cõpleta. Nemo asseuera

tioni nostræ fidem commodet: nisi ostendero prophetas ante multam temporis seriem prædicasse: fore ut aliquando filius dei nasceretur sicut homo: & mirabilia faceret: & cultum dei per totam terram seminaret: & postremo patibulo figeretur: & tertio die resurgeret. Quæ omnia cum probauero eorum temporis litteris: qui deum suum mortali corpore utentem uiolauerunt. Quid aliud obstabit: quo minus ueram sapiëntiam clarum sit in hac religione uersari. Nunc a principio totius sacramenti origo narranda est. Maiores nostri qui erant principes hebræorum cum sterilitate atque inopia laborarent: transierunt in Aegyptum rei frumentariæ gratia: ibique diutius commorantes cum intolerabili seruitutis iugo premerentur: tum misertus eorum deus eduxit eos ac liberauit de manu regis ægyptiorum: post annos trecentos triginta duce Mose: per quem postea illis lex a deo data est: in qua educatione ostendit uirtutem suæ maiestatis deus. Traiecit enim populum medio mari rubro præcedente angelo: atque scindere aquam: ut populus per siccum gradi posset: quem uerus ut ait poeta:

Curuata in montis faciem circumstetit unda. Quare audita tyrannus ægyptiorum cum magna suorum manu insecutus est: & mare adhuc patens temere ingressus coeuntibus aquis cum exercitu deletus est. Hebræi uero egressi in solitudine multa mirabilia uiderunt. Nam cum sitim paterentur: ictu uirgæ rupe percussa: pulsus est fons aquæ: populūque recreauit. Quo rursus esuriens: cælestis alimentum pluuia descendit: quæ etiam cothurnices in castra eorum uentus induxit: ut non modo pane cælesti: sed etiam instructioribus epulis saturarentur. Pro his tam diuinis beneficiis honorem deo non reddiderunt: sed depulsa iam seruitutem sitim fameque deposita: in luxuriā prolapsi ad prophanos ægyptiorum ritus animos transtulerunt. Cum enim Moses dux eorum ascendisset in montem: atque ibi quadraginta diebus moraretur: aureum caput bouis quem uocant ipsi Apin: quod eos præcederet figurarunt. Quo peccato ac scelere offensus deus: impiū & ingratum populū pro merito poenæ gradibus affecit: & legi quam Mosen dederat subiugauit. Postea uero cum in deserta quadam parte Syriæ confedisset: amiserunt uetus nomen hebræi. Et quoniam princeps eorum examinis Iudas erat: Iudæi sunt appellati: & terra quam incolere Iudæa. Et primo quidem non domino regum subiecti fuerunt: sed populo ac legi ciuiles iudices præsidebant: non tamen in annum constituti sicut Romani cōsules: sed perpetua iurisdictione subnixi. Tum sublato iudicum nomine: potestas regalis inducta est. Verum regimen eorum iudicibus tenentibus prauas religiones sæpe susceperant: atque offensus ab his deus totiens alienigenis subiugabat: donec rursus poenitentia populi mitigatus liberaret eos seruitute. Item sub regibus finitimorum bellis ob delicta uexati: postremo capti abductique Babylonem poenæ impietatis suæ graui seruitio perpedierunt: donec Cyrus ueniret in regnum: qui statim Iudæos restituit edicto. Exinde Tetrarchas habuerunt usque ad Herodem: qui fuit sub imperio Tyberii Cæsaris: cuius anno quæto decimo: id est duobus geminis consulibus ante diem decimum calendarum aprilium Iudæi Christum cruci affixerunt: hic rerum exitus: hic ordo in arcanis sanctarum litterarum continetur. Sed prius ostendam qua de causa in terram uenerat Christus: ut fundamentum diuinæ religionis & ratio clarescat.

Quæ fuerit causa incarnationis Christi.

Ca. xi.

Vnde sæpe Iudæi præceptis salutaribus repugnarēt: atque a diuina lege desciscerent aberrantes impios cultus deorum: cum deus iustos & electos sancto spiritu implebat. Prophetas in media plebe constituens per quos peccata ingrati populi

uerbis minacibus increparet: & nihilominus ad pœnitentiam sceleris agendam hortarentur: quam nisi egissent: atq; abiectis uanitatibus ad deum suum redissent: fore ut testamentum suum mutaret: id est hæreditatem uitæ immortalitatis ad externas conuerteret nationes. Aliumq; sibi populum fideliorẽ ex alienigenis congregaret. Illi autem a prophetis increpiti: non modo uerba eorum respuerunt: sed q; sibi peccata exprobarentur offensi: eos ipsos exquisitis cruciatibus necauerunt: quæ oĩa diuinæ litteræ signata conseruant. Dicit enim propheta Hieremias: Misi ad uos seruos meos prophetas: aut lucem mittebam & non audiebatis me: neq; intendebatis auribus uestris cum dicerem uobis. Conuertatur unusquisq; a uia sua mala: & a nequissimis affectationibus uestris: & habitabitis in terra ista: quam dedi uobis & patribus uestris a sæculo usq; in sæculũ. Noli te ambulare post deos alienos: ut seruiatis eis: & ne incitetis me in operibus manuũ uestrarum ad disperdendos uos. Helderas autem propheta: qui fuit eiusdem Cyri temporibus: a quo Iudæi sunt restituti sic loquitur: Desciuerunt a te & abiecerunt legem tuam post cor suum: & prophetas tuos interfecerunt: qui obtestabantur eos ut reuerterentur ad te. Item Helias in libro Basilcon tertio: Aemulans æmulatus sum domino deo omnipotenti: quia dereliquerunt te filii Israel: & altaria tua demolierunt: & prophetas tuos interfecerunt gladio: & remansi ego solitarius: & quærunt animam meam auferre a me. Propter has illorum impietates abdicauit eos in perpetuum: itaq; desiit prophetas mittere ad eos. Sed illum filium suum primogenitum: illum opificem rerum & consolatorem suum labi iussit e cælo: ut religionem sanctam dei transferret ad gētes: id est ad eos qui deum ignorabant: doceretq; iustitiam quam perfidus populus abiecerat: quod iam pridem annunciauerat se esse facturũ. Sic Malachias indicat dicens: Non est mihi uoluntas circa uos dicit dominus: & sacrificium acceptum non habeo ex manibus uestris: quoniam a solis ortu usq; ad occasum clarificabitur nomen meum apud gentes. Item Dauid in psalmo. xvi. Constitues me in caput gentiũ: populus quem nō cognoui: seruiet mihi. Esaias quoq; sic loquitur: Venio colligere oēs gentes & linguas & uenient: & uidebunt claritatem meam: & dimittam super eos signum. Et mittam ex his conseruatos in gētes: quæ longe sunt: quæ non audierant gloriam meam: & nunciabunt claritatem meam in gentes. Volens igitur deus metatorem tēpli sui mittere in terram: noluit eum in potestate & claritate cælesti mittere: ut ingratus in deum populus in errorem maximum induceretur: ac pœnas pro facinoribus suis lueret: qui dominũ ac deum suum nō recapisset: quod olim propheta cecinerant sic esse facturũ. Esaias enim quem ipsi iudæi secta cōsectum crudelissime necauerunt: ita dicit. Audi cælum & p̄cipe auribus terrā: quoniā dominus locutus est: filios genui & exaltaui: ipsi autem spreuerunt me. Agnouit bos possessorem suum: & asinus præsepium domini sui. Israel autem me nō cognouit: & populus meus me non intellexit. Hieremias quoq; similiter ait. Cognouit tempus suum turtur & hirundo: & ruris & passeris custodierunt tempora introitus sui: populus autem meus non cognouit iudicium domini. Quomodo dicitis sapientes sumus: & lex domini nobiscum est? In cassum facta est metatura falsa. Scribæ cōfusi sunt: sapientes trepidauerunt & capti sunt: quoniā uerbũ domini reprobauerunt. Ergo (ut cœpam) diceret cū stauisset deus doctorem uirtutis mittere ad homines: renasci eum denuo in carne præcepit: & ipsi homini similes fieri: cui dux: & comes: & magister esset futurus. Sed tamẽ quoniam clāmens est & pius erga suos deus: ad eos ipsos eũ misit: quos oderat: ne illis in perpetuum salutis uiam clauderet: sed his liberā facultatem sequendi deum: ut præmiũ uitæ adipiscerent: si secuti fuissent: quod plurimi eorũ faciunt atq; fecerunt: ut culpa sua in

poenam mortis incurrerent: si regem suum repudiassent. Apud illos igitur & ex eorum semine regenerari eum iussit: ne si fuisset alienigena: iustam possent excusationem de lege prætere: q̄ cū non suscepissent simul ut nulla omnino gens esset in terra: cui spes immortalitatis negaretur.

De conceptu & partu uirginis prædicto a prophetis. De passione: resurrectione: & ascensione & iudicio.

Ca. xii.

Ascendens itaq; de cælo spiritus ille dei sanctam uirginē: cuius utero se in sinuaret: elegit. At illa diuino spiritu hausto repleta concipit: & sine ullo attactu uiri repente uirginalis uterus intumuit. Quod si animalia quædam uento & aura concipere solere omnibus notum est: cur quisq; mirum putet: cum spiritu dei cui est facile quicquid uelit: grauata esse uirginem dicimus? Quod sane incredibile posset uideri: nisi hoc futurū multa ante sæcula propheta cecinissent. Salomō sic ait: Infirmatus est uterus uirginis: & accipit foetū & grauata est: & facta est in multa miseratione mater uirgo. Item propheta Esaias: cuius uerba sunt hæc: Propter hoc dabit deus ipse signū. Ecce uirgo concipiet in utero: & pariet filiū: & uocabitur nomē eius Hēmanuel. Quid hoc manifestius dici potest? Legebant ista iudæi: qui cum negauerunt. Si quis nos hæc fingere arbitratur: ab his requirat: ab his potissimum sumat. Satis firmum testimoniū est ad pbandam ueritatē: quod ab ipsis perhibet inimicis. Hēmanuel nunq̄ uocatus est: sed Iesus: q̄ latine dicitur salutaris siue saluator: q̄a cunctis gentibus saluter uenit. Sed ppheta declarauit hoc nomen quod deus ad hoies in carne uenturus esset. Hēmanuel autem significat nobiscum deus: scilicet q̄a illo per uirginē nato confiteri hoies oportebat deum secum esse: id est in terra & in carne mortali. Vnde Dauid in psalmo octogesimo quarto: Veritas inquit de terra orta est: quia deus in quo ueritas est: terrenum corpus accipit: ut terrenis uiam salutis aperiret. Item Esaias ipse. Ipsi autem non crediderunt: & exacerbauerunt spiritū sanctum. Et conuersus est eis ad inimicitiam. Et ipse expugnauit: & recordatus est dierū sæculi: qui suscitauit de terra pastorem ouium. Quis autem futurus esset ille pastor: declarauit alio loco dicens: Exultent cæli de super & nubes induant iustitiam: aperiatur terra & pullulet saluator. Ego enim dominus deus creauī eum. Saluator uero est (ut supra diximus) Iesus. Sed alio loco idem propheta sic prædicauit: Ecce natus est nobis puer: & datus est nobis filius: cuius imperium super humeros eius: & uocatum est nomen eius magni consilii nuncius. Idcirco enim missus est a deo patre: ut uniueris gentibus quæ sub cælo sunt: singularis & ueri dei sanctum mysterium reuelaret ablato perfido populo: qui aduersus deum sæpe deliquit. Danihel quoq; similia prælocutus est. Videbam inquit in uisu noctis: & ecce in nubibus cæli ut filius hominis uiuens: & usq; ad uetustum dierum peruenit. Et qui assisteabant obtulerunt eum: & datum est ei regnū: & honor: & imperium: & omnis populus tribus linguæ seruient ei: & potestas eius æterna quæ nunq̄ trāsibit: & regnum eius quod non corrūpetur. Quomodo igitur iudæi & cōfitentur & sperant Christum dei: qui hunc iccirco reprobauerunt: quia ex hoīe natus est. Nam cum ita sit a deo cōstitutum: ut idem Christus bis ueniat in terram: semel ut unū deum gentibus nunciet: deinde rursus ut regnet: quomō in secūdum eius aduētum credunt: qui in primū non crediderunt? Atqui propheta utroq; aduentus eius paucis uerbis comprehendit. Ecce inquit in nubibus cæli ut filius hominis ueniens: non dixit ut filius dei sed filius hominis: ut ostenderet q̄ carne indui haberet in terra: ut suscepta hominis figura & conditione mortali: doceret domines iustitiam. Et cum mandatis dei functus ueritatem gentibus

reuelasset: multaretur etiam morte: ut inferos etiam uinceret ac resignaret. Atq; ita de-
 mum resurgens ad patrem proficisceret in nube sublatus. Adiecit enim propheta & ait
 & usq; ad antiquum dieꝝ peruenit: & oblatus est ei. Antiquū dieꝝ appellauit summū
 deum: cuius ætas & origo nō potest comprehendī: quia solus a sæculis fuit: & erit semp
 in sæcula. Christum aut post passionem & resurrectionē ascensurum esse ad deum pa-
 trem. Dauid in psalmo cētesimonono cōtestatus est his uerbis. Dixit dominus domino
 meo: sede a dextris meis: quoadusq; ponam inimicos tuos suppedaneum pedum tuorū
 qui propheta cum rex esset: quem appellare dominū suum posset: q; sederet ad dexterā
 dei: nisi Christum filiū dei: qui est rex regum & dominus dominorū. Quod Esaias ap-
 tius ostendit dicens: Sic dicit dominus deus Christo domino meo: cuius tenui dextrā
 obaudire. Ante eum gētes & fortitudinem regum dirumpam. Aperiā ante illum por-
 tas: & ciuitates nō claudentur. Ego ante te ibo: & mōtes deplanabo: & fores æreas conte-
 ram: & seras ferreas cōfringam. Et dabo tibi thesauros absconditos & inuisibiles: ut scias
 quia ego sum dominus deus: qui uoco nomē tuum Israel. Deniq; ob uirtutem & fidem
 quam deo exhibuit in terra: datum est ei regnū: & honor: & imperiū: & oēs populi tri-
 bus linguæ seruiēt ei: & potestas eius æterna: quæ nunq; trālibit: & regnum eius nō cor-
 rumperetur. Quod quidem duobus modis intelligitur: quia & nūc habet perpetuā po-
 testatem: cum oēs gentes & oēs linguæ numē eius uenerātur: maiestatem cōfitent: do-
 ctrinam sequūtur: uirtutem imitātur. Habet imperium: habet honorē: cum oēs tribus
 terræ præceptis eius obtemperāt. Et idem postea cum rursus aduenerit: in potestate ac
 claritate aut oēm animam iudicet: & iustos ad uitam restituat: tūc ueræ totius terræ re-
 gimen obtinebit. Tūc sublato de rebus humanis oī malo: aureum sæculum (ut poetæ
 uocāt) id est iustum ac pacificum tempus orietur. Sed hæc uberius in ultimo libro dis-
 seremus: cum de secūdo aduentu loquemur: nūc de primo (ut cœpimus) explicemus.

Quod filius a patre est secundum deitatem: & q; geminæ substantiæ esse cōuincit:
 tum ex operibus propriis: tum ex oraculis prophetarū: & etiam Apollinis Milesi te-
 stimonio. Et quare nec ad Salomonem: nec ad alium q̄ ad Christum referri possunt
 uaticinia prophetarum.

Ca. xiii.

Vnimus igitur deus ac parens oīum cum religionem suam trāsserre uoluisset:
 s doctorem iustitiæ misit e cælo: ut nouis cultoribus nouam legem in eo uel per
 eum daret. Non sicut ante fecerat per hominem: sed tamen nasci eum uoluit
 tanq̄ hominem: ut per omnia summo patri similis existeret. Ipse enim deus pater & ori-
 go & principium rerū: quoniam & parentibus caret: ἀπατὼρ atq; ἀμήτωρ: id est sine
 patre atq; matre a Trimegisto uerissime nominat: q; ex nullo sit procreatus. Idcirco eti-
 am filium bis nasci oportuit: ut ipse fieret apator atq; ameter. In prima enim natiuitate
 sæculi ameter fuit: quia sine officio matris a solo deo patre progeneratus est. In secūda
 uero carnali apator fuit: quoniam sine patris officio uirginali utero procreatus: ut me-
 diam inter deum & hoīem substantiā gerens nostram hanc fragilem imbecillemq; na-
 turam quasi manu ad immortalitatem posset educere: factus est dei filius per spiritum &
 hominis per carnem: id est & deus & homo: dei uirtus i eo ex operibus quæ fecit: appa-
 ruit. Fragilitas hoīs ex passione quam pertulit: quam cur suscepit: paulo post docebo
 Interim & deum fuisse & hoīem ex utroq; genere pmixtum prophetis uaticinātibus di-
 scimus. Esias deum fuisse testatur his uerbis: Fatigata est Aegyptus & negociatio Aethi-
 opum & Saba. Viri alti ad te transgredient: & tui erunt serui: & post te ambulabūt uin-
 ctu compedibus: & adorabunt te & te precabunt: quoniam in te deus est. Et nō est alius

deus præter te. Tu enim deus es & nesciebamus: deus Israel saluator. Confundentur & reuerbuntur omnes qui aduersant tibi: & cadent in cōfutionem. Item propheta Hieremias sic ait: Hic deus noster: & nō deputabit alius absq; illo: qui inuenit oēm uia prudentia: & dedit eam Iacob puero suo: & Israhel dilecto sibi. Post hæc in terris uisus est: & cum hoibus uersatus est. Item Dauid in psalmo quadragelimo quarto: Thronus tuus deus in sæcula sæculorū: uirga æquitatis: uirga regni tui. Dilexisti iustitiam: & odio habuisti iniustitiam: propterea unxit te deus: deus tuus oleo exultationis. Quo uerbo & nomen ostendit: siquidem (ut supra docui) ab unctione appellatus est Christus. Deinde hoīem fuisse eundem Hieremias docet dicens: Et homo est: & quis cognouit eum. Item Esaias: Et mittet eis deus hoīem & saluabit eos: iudicans sanabit eos. Sed & Moses in Numeris ita loquitur: Orietur stella ex Iacob: & exurget homo ex Israel. Propterea Milesius Apollo cōsultus utrum ne deus an homo fuerit: hoc mō respondit græce.

ΘΗΥΟΣ ΕΗΝΚΑΤΑ ΣΑΡΚΑ ΣΟΦΟΣ ΤΕΡΑΤΩΔΕΣ ΙΝ ΕΡΓΟΙΣ

ΑΛΑΥΠΟ ΧΑΛΔΑΙΩΝ ΚΡΙΤΩΝ ΟΠΛΟΙΣ ΛΑΛΟΘΕΙΣ

ΥΟΜΦΟΙΣ ΚΑΙ ΣΚΟΛΟΜΕΣ ΣΙΤΙΚΡΗΝ ΑΝΕΠΛΗΣΕ ΤΕΛΕΥΤΗΝ. Id est mortali erat corpore: sapiens: monstrosi operibus: sed sub iudicibus Chaldaeis armis comprehensus: clauis & fustibus amarum finem compleuit. Primo quidem uersu uerum dixit: sed argute consultorem fefellit: sacramentum ueritatis penitus nescientem. Videt enim negasse illum deum: sed cum fatet secundum carnem fuisse mortalem: quod nos etiam prædicamus: consequens est: ut secundum spiritū deus fuerit: quod nos affirmamus. Quid enim fu erat necesse carnis facere mentionem: cum satis esset dicere fuisse mortalem. Sed ueritate pressus negare nō potuit quemadmodum res se haberet: sicut illud quod ait fuisse sapientem. Quid ad hoc Apollo respondes? Si sapiens est: ergo doctrina eius sapientia est: nec ulla alia: & sapientes qui sequuntur: nec ulli alii. Cur ergo uulgo pro stultis & uanis & ineptis habemur: qui sectamur magistrum etiam ipsorū deorum cōfessione sapientem? Nam q̄ ait portentifica illum opera fecisse: quo maxime diuinitatis fidem meruit: assentiri nobis iam uidetur cum dicit eadem: quibus nos gloriamur. Sed colligit se tamen: & ad dæmonicas fraudes redit. Cum enim uerum necessitate dixisset: iam deorū ac sui proditor uidebat: nisi q̄ ab eo ueritas expresserat: mendacio fallente cælasset. Ait ergo illum fecisse opera miranda: uerum non diuina uirtute sed magica. Quid mirū: si hoc Apollo ueritatem ignorantibus persuasit: cum Iudæi quoq; cultores ut uidebat summi dei idem putauerint: cum ante oculos eorū quotidie fierent illa miracula: nec tamen tantarū uirtutum contēplatione impelli potuerunt: ut deum crederent quem uidebant. Propterea Dauid quem inter ceteros prophetas uel maxime legūt: in psalmo uigesimo sic eos damnat. Redde illis retributionē eorū: quoniam non intellexerūt in operibus domini. Ex huius ipsius domo Christum generatū iri secundum carnem: & ipse Dauid & alii anunciauerunt. Apud Esaiam ita scriptū est: Et erit in die illa radix Iesse: & qui exurget principari in nationes: in eum gentes sperabunt: & erit requies eorum in honore. Et alio loco: Exiet uirga de radice Iesse: & flos de radice eius ascendet: & requiescet super eum spiritus dei: spiritus sapientiæ et intellectus: spiritus consilii et fortitudinis: spiritus pietatis: et implebit illum spiritus timoris dei. Iesse autē fuit pater Dauid: ex cuius radice ascensurum esse florem prælocutus est eum scilicet: de quo Sibylla dicit: ΑΝΘΡΩΠΟΝ ΑΝΘΡΩΣ ΚΑΘΑΡΟΝ. Id est florescet autē flos purus. Item in Basileon libro secūdo Propheta Nathan missus est ad Dauid uolentē deo templū fabricare: et fuit uerbū domini ad Nathan dicens: Vade et dic seruo meo Dauid. Hæc dicit dominus omnipotens.

Non tu ædificabis mihi domum ad inhabitandum: sed cum impleti fuerint dies tui & dormieris cum patribus tuis: suscitabo semen tuum post te: & parabo semen eius. Hic ædificabit mihi domum in noīe meo: & erigam thronum usq; eius in sæculum. Et ego ero ei in patrem: & ipse erit mihi in filium: & fidem consequet̃ domus eius usq; in sæculum. Sed hæc ut Iudæi non intelligerent illa fuit causa: q̃ Salomon filius Dauid deo tēplum ædificauit: & ciuitatē quam de suo noīe Hierosolimā nūcupauit. Itaq; ad ipsū quæ a propheta dicta sunt: rettulerunt. Salomon aut̃ ab ipso patre suo imperii regimē accepit. Prophetæ uero de eo loquebant̃: q̃ tum nasceret̃: postq̃ Dauid cum patribus suis requieuisset. Præterea Salomonis imperiū perpetuum non fuit. Annis enim quadraginta regnauit: deīde q̃ nunq̃ filius deī dictus sit: sed filius Dauid: & domus quam ædificauit: non est fidem cōsecuta sicut ecclesia: quæ est uerum templum dei: quod non in parietibus est: sed in corde hoīum ac fide: qui credunt in eum: ac uocant̃ fideles. Illud uero Solomonium templum q̃ manu factum est: manu cecidit. Deniq; pater eius in psalmo centesimo uigesimoseptimo de operibus filii sui prophetauit hoc modo. Si dominus non ædificauerit domum: sine causa laborant q̃ ædificant eam. Si dominus non custodierit ciuitatem: sine causa uigilant qui custodiunt eam.

De æterno Christi sacerdotio: quod prophetæ sicut & cætera prædixerunt: sic expri-
mentes Iesum Christū: ut oracula nec ad filium Naue nec ad filium Iosedech ualeāt re-
torqueri. Et de uīs quas docuit Christus: q̃ nunq̃ suū honorē quæsiuit: sed p̃ris. C. xiiii

Vibus ex rebus apparet prophetas oēs denunciaſſe de Christo: fore aliquādo
q̃ ut ex genere Dauid corporaliter natus cōstitueret æternum templū deo: quod
appellat̃ ecclesia: & uniuersas gentes ad religionē ueram dei conuocaret. Hæc
domus fidelis: hoc imortale templum: in quo siq; non sacrificauerit: imortalis præmiū
non habebit. Cuius templi & magni & æterni quoniā Christus fabricator fuit: idem ne-
cesse est habeat in eo sacerdotium sempiternum. Nec pōt nisi per eum q̃ constituit tem-
plum ad aditū templi & ad cōspectum dei pueniri. Dauid in psalmo cētēsimonono id
ipsū docet dicens: Ante Lucifery genui te. Iurauit dominus & nō pœnitebit eum: tu es
sacerdos in æternum secundum ordinem Melchisedech. Item in Basileon libro primo:
Et suscitabo mihi sacerdotē fidelem: qui oīa quæ sunt in corde meo faciat. Et ædificabo
ei domum fideli: & transibit in cōspectu meo oībus diebus. Quis aut̃ futurus esset: cui
deus æternum sacerdotiū pollicebat̃: Zacharias etiam noīe posito apertissime docuit:
sic enim dixit: Et ostendit mihi dominus deus Iesum sacerdotem magnum stantem an-
te faciem angeli domini: & diabolus stabat ad dexteram ipsius: ut aduersaretur ei. Et di-
xit dominus ad diabolum: Imperet dominus in te: qui elegit Hierusalē: & ecce titio ei-
ctus ab igne. Et Iesus erat indutus uestimentis sordibus: & stabat ante faciem angeli: &
respondit & dixit ad circumstantes ante faciem eius: Ferte uestimenta sordida ab eo: &
induite eum tunica talari: & imponite cidarim mundam super caput ipsius. Et cooperu-
erunt eum uestimento: & imposuerūt cidarim mundam super caput ipsius. Et angelus
domini stabat: et testificabatur ad eum dicens. Hæc dicit dominus omnipotēs: Si in ui-
is meis ambulaueris: et præcepta mea seruaueris: tu iudicabis domum meā: & dabo ti-
bi qui conuertentur in medio horū circumstantium. Audi itaq; Iesu sacerdos magne.
Quis non igitur captos mentibus tum fuisse Iudæos arbitretur: qui cum hæc legerent
& audirent: nefandas manus suas deo intulerūt. Atqui ab eo tēpore quo zacharias fuit
usq; ad annum quintumdecimum Tyberii Cæsaris: quo Christus crucifixus est: anni
quingenti numerantur: siquidem Darii & Alexandri adoleuit ætate: qui fuerunt non

multo postq̃ Tarquinius Superbus exactus est. Sed illi rursus eodem modo falsi decepti sunt: putantes hæc de Iesu esse dicta filio Naue: qui successor fuit Moisi: aut de sacerdote Iesu filio Iosedech: in quos nihil congruit eorum quæ propheta narrauit. Non enim sordidati illi unq̃ fuerunt: cum alter eorū princeps potentissimus fuerit: alter sacerdos: aut perpeffi sunt aliquid aduersi: ut tanq̃ titio eiectus ex igne putarentur. Aut aliquando in conspectu angelorum steterunt: aut propheta de præteritis loquebatur potius q̃ de futuris. Locutus est igit̃ de Iesu filio dei: ut ostenderet eum primo in humanitate & carne esse uetūrum. Hæc enim est uestis sordida: ut pararet templum deo: & sicut titio igni ambureretur: id est ab hominibus cruciamenta perferret: & ad ultimum extingueretur. Titionem enim uulgo appellat extractum foco torrem semiuustum extinctū. Quomodo autem & cum quibus mandatis a deo mitteretur in terram: declarauit spiritus dei per prophetam docens futurum: ut cum uoluntate summi patris fideliter & constanter impleffet: acciperet iudicium atq; imperium sempiternum. Si in uis meis inquit ambulaueris & præcepta mea seruaueris: tu iudicabis domum meā. Quæ fuerit uia dei: & quæ præcepta eius: nec ambiguum nec obscurū est. Deus enim cum uideret malitiam & falsorum deorū cultus per orbem terræ inualuisse: ut iam nomē eius ex hominum memoria fuisset pene sublatum. Siquidem Iudæi quoq; quibus solis arcanum dei creditum fuerat: relicto deo ad colenda figmenta irrati: dæmonum fraudibus aberrassent: nec increpiti per prophetas reuerti ad deum uellent: filium suum principem angelorum legauit ad homines: ut eos cōuerteret ab impiis & uanis cultibus ad cognoscendum & colendum uerū deum. Item ut eorum mentes a stultitia ad sapientiā: ab iniquitate ad iustitiæ opera traduceret. Hæ sunt uia dei in quibus ambulare eum præcepit. Hæc præcepta quæ seruanda mandauit: ille uero exhibuit deo fidē. Docuit enim q̃ unus deus sit: eumq; solū colī oportere: nec unq̃ se deum esse dixit: quia non seruasset fidem: si missus ut deos tolleret: & unum affereret: induceret alium præter unum. Hoc erat non de uno deo facere præconiū: nec eius qui miserat: sed suum proprium negotium gerere: ac se ab eo quē illustraturus uenerat separare. Propterea quia tam fidelis exiit: quia sibi nihil prorsus assumpsit: ut mandata mittentis impleteret: & sacerdotis perpetui dignitatē: & regis summi honorē: & iudicis potestatē: & dei nomen accēpit.

De baptismo Christi & miraculis quæ gessit in carne ante passionē: quæ non modo a prophetis prænūciata sunt: sed etiam uaticinio Sibyllarū: sicut Cicero & Varro testantur: sed oracula ante Christi aduentū non potuerunt intelligi. Ca. xv.

Voniam de secunda natiuitate diximus: qua se hominibus in carne monstrauit: ueniamus ad illa opera mirāda: quæ cum eēnt uirtutis cælestis indicia: magum Iudæi putauerunt. Cum primum cēpit adolescere: tinctus est a Ioanne propheta in Iordane flumine: ut lauacro spiritali peccata non sua: quæ utiq; non habebat: sed carnis quam gerebat: aboleret: ut quemadmodum Iudæos suscepta circumcisio: sic etiam gentes baptismo id est purifici roris perfusione saluaret. Tunc uox de cælo audita est: Filius meus es tu: ego hodie genui te. Quæ uox apud Dauid prædicta inuenitur: & descendit super eum spiritus dei formatus in speciem columbæ candidæ. Exinde maximas uirtutes cēpit operari non præstigiis magicis: quæ nihil ueri ac solidi ostētant: sed ui ac potestate cælesti: quæ etiam pridem prophetis nunciantibus canebatur. Quæ opera tam multa sunt: ut unus liber ad implenda omnia satis non sit. Enumerabo igitur illa breuiter: & generatim sine ulla personarum ac locorum designatione: ut ad exponēdam passionis eius crucisq; rationem possim peruenire: quo iam dudum se-

DIVINARVM INSTITVTIONVM

stinat oratio. Virtutes eius fuerunt: quas Apollo portentificas appellauit: q̄ quacunq̄ iter faciebat: agros ac debiles & omni morborum genere laborantes: uno uerbo unoq̄ momento reddebat incolumes: adeo ut membris omnibus capti: receptis repente uiribus ipsi lectulos suos reportarent: in quibus fuerant pauloante delati. Claudis uero ac pedum uitio afflictis: non mō gradiendi: sed etiam currendi dabat facultatē. Tum quorum cæca lumina in altissimis tenebris erant: eorum oculos in pristinū restituebat aspectum. Mutorum quoq̄ linguas in eloquium sermonēq̄ soluebat. Item surdorū patefactis auribus insinuabat auditum: pollutos ac asperfos maculis repurgabat. Et hæc oia non manibus aut aliqua medela: sed uerbo ac iussione faciebat: sicut etiam Sibylla prædixerat: πάντ' ὁ λόγος πρᾶττον πᾶσ' ἂν τένος ὃν θέρ' ἰπτεύων: id est oia uerbo agēs: omnem: infirmitatē curans. Nec utiq̄ mirum q̄ uerbo faciebat mirabilia: cum ipse eēt dei uerbū cælesti uirtute ac potestate subnixū. Nec satis fuit q̄ uires ibecillibus redderet: q̄ debilibus integritatē: q̄ agris & languentibus sanitatem: nisi etiā mortuos suscitaret: uelut e somno solutos: ad uitāq̄ reuocaret. Quæ uidentes tunc Iudæi: dæmonica portenta fieri arguebant: cum omnia sic futura ut facta sunt: arcanæ illorū litteræ continerent. Legebat quippe tum aliorū prophetarū: tum Esaiæ uerba dicentis: Conforta mini manus resolutæ: & genua debilia consolamini. Qui estis pusilli animi nolite timere: nolite metuere: dominus noster iudiciū retribuet: ipse ueinet & saluos faciet nos. Tunc aperientur oculi cæcorū: & aures surdorum audient. Tunc saliet claudus sicut ceruus: & plana erit lingua mutorū: quia rupta est in deserto aqua: & riuus in terra sitiētis. Sed & Sibylla eadē cecinit his uersibus:

νήκρων δ' ἑκάστος τᾶσ' ἰς ἑστᾶς καὶ κῶλων ἀρμόδιος ὄκος
καὶ κωφὸς ἀκούσῃ. καὶ τυφλοῖς βλέψουσιν. λαλῆσόντος ἰν οὐλᾷ λέντες. Id est mortuorum autē resurrectio erit: & claudorū cursus uelox. Surdus audiet: cæci uidebunt: loquentur non loquentes. Ob has eius uirtutes & opera: diuina cum magna illū multitudo sequeretur: uel debiliū uel ægrotorū: uel eorum qui curandos suos offerre cupiebant: ascendit in montem quendam desertum: ut ibi adoraret: ubi cum triduo moraretur ac fame populus laboraret: uocauit discipulos quærens quantos secum cibos gestarent. At illi quinq̄ panes & duos pisces in pera habere dixerunt. Afferri ea iussit: ac multitudinem per quinquagenos distributam discumbere. Quod cum discipuli faciunt: frangebat ipse panem minutatim: carnēq̄ piscium comminuebat: & utraq̄ in manibus eius augebantur. Et cum apponere illa populo discipulis imperasset: saturata sunt qnq̄ milia hominū: & insuper duodecim cophini residuis fragminibus impleri. Quid aut dici aut fieri potest mirabilius? At id Sibylla futurū cecinerat olim his uerbis:

ἐν ἑνὶ τῷ ἀμάπεντ' καὶ ἰχθύεσσι δ' ὕσιν
ἄνδρων χιλιάδας ἐν ἑρῇ μωπέντ' ἐκὼρ ἔει.
καὶ τὰ πέρις σέβοντ' ἅλα βῶν μετὰ κλάσμάτ' αὐτῶν
ἄωδ' ἐκ' ὧν ὁ κὸφ' ἰνός ἐισέλπιδ' ἀπὸ λλον. Id est panibus simul qnq̄ & piscibus duobus: hominū milia in heremo quinq̄ satiabit: & reliquias tollens duodecim cophinos implebit in spem multorū. Quæro quid hic potuerit ars magica moliri: cuius peritia ad nihil aliud q̄ ad circumscribendos oculos ualet. Item cessurus orandi gratia sicut solebat in montem: præcepit discipulis ut nauiculam sumerent: seq̄ præcederent. At illi urgente iam uespere profecti: contrario uento laborare cœperūt. Cum iam medium fretum tenerent: tum pedibus mare ingressus cōsecutus est eos tanq̄ in solido gradiens: non ut poetæ Orionem mentiuntur in pelago incidentem: qui demersa cor-

poris parte: humero supereminet undas. Et rursus cum obdormiisset in nauis: & uetus usq; ad extremum periculum sæuire cœpisset: excitatus e somno silere protinus uetum iussit: & fluctibus qui maximi ferebantur: conquiescere: statimq; sub uerbo eius tranquilitas insecuta est. Mentiuntur fortasse litteræ sanctæ docentes tantam fuisse in eo potestatem: ut imperio suo cogeret uetos obsequi: maria seruire: morbos cedere: inferos obedire. Quid q; eadem Sibyllæ carminibus suis ante docuerunt? quarum una cuius supra fecimus mentionem: sic ait:

τοὺς ἀνέμους πᾶνσέι ἐλόγῳ τρωσέι Δετόλαστ

μαίνόμενῃν, πὸς ἐνείρηνης πισεῖ τέπ' ἄτ' ἡσῶς: id est uentos cōpescet: sternet autē in sanū mare pedibus fideq; calcans. Et rursus alia quæ dicit:

κυμάτ' ἀπὲρ' εὐσέι νόσῳ ἀνθρώπων ἀπολυσέι

ἢ ἡσέι τέθρῳ τᾶς ἀπὸς ἑταῖ ἀλγέα πολλοῖς

ἐκ μίας πηγῆς ἄρτου χορτός ἐσσεταῖ ἀνθρώπων. Id est fluctibus pambulabit: morbos hominum resoluet: uiuificabit mortuos: arcebit dolores a multis. Ex uno fonte potus saties erit uiris. His testimoniis quidam reuicti: solent eo confugere: ut aiant nō illa esse carmina Sibyllæ: sed a nostris ficta atq; composita. Quod profecto non putabit q; Ciceronem Varronemq; legerit: aliosq; ueteres: qui Erythræam Sibyllam cæteraq; cōmemorant: ex quarum libris ista exempla proferimus: qui auctores obierunt antequā Christus secundum carnem nasceretur. Verum non dubito: quin illa carmina prioribus temporibus pro deliramento sint habita: cum ea nemo intelligeret. Denunciabunt enim monstrosa quædam miracula: quorum nec ratio: nec tempus: nec auctor designabatur. Deniq; Erythræa fore ait: ut diceretur insana & mendax. Ait enim, φησους ἰσὶ βυλλῇν μαίνόμενῃν ψεῖς τριῶν ἐμ' ἐπὶ ἄνδρ' ἐγένετ' αἰ ἀπὸς ἡσῶς τὴν ἰκὰ μου μὴ μὴν ποῖ ἡσέτ' ἐκὶ οὐκέτι μέου Δεῖς μαίνομένην φῆς εἶτ' ἡν θεοῦ μέγα λοίό προφητὴν: id est dicent insanam uatem: & mendacem me. Cum autem facta fuerint uniuersa tum mei meminerit: neq; me iam quisq; mendacem dicet dei magni propheten. Latuerunt igitur multis sæculis: postea uero animaduersa sunt: q; Christi natiuitas & passio patefecit arcana sicut etiam uoces prophetarum: quæ cum per annos mille quingētos uel eo amplius lectæ fuissent a populo Iudæorum: nec tamē intellectæ sunt: nisi postq; Christus & uerbo & operibus interpretatus est. Illum enim prophætæ annunciauerunt: nec ullo modo poterant quæ illi loquebantur intelligi: nisi fuissent uniuersa completa.

De passione Christi quæ Iudæis est scandalo & stultitiæ gentibus: quō summā uirtutem contineat & ueram & singularem sapientiam & ueritatem sicut prophætæ fuerunt prælocuti.

Ca. xvi.

Enio nunc ad ipsam passionē: quæ uelut opprobrium nobis obiectari solet: q; & hominem: & ab hoibus insigni supplicio affectum & excruciatū colamus: ut doceā eam passionem ab eo cum magna & diuina ratione susceptā: & in ea sola & uirtutem & ueritatē & sapientiam cōtineri. Neq; enim si beatissimus in terra fuisset: & per oēm uitam in summa fælicitate regnasset: quisq; illū sapiens aut deum credidisset: aut honore diuino dignū iudicasset: quod faciūt ueræ religionis exptes: qui caducas opes: & fragilem potentiam: & alieni beneficii bona non tantū suscipiunt: uerū etiā consecrant: & scientes memoriæ mortuorū deseruiunt: fortunam iam extinctam colētes quam ne uiuā qdem præsentemq; sapientes colendā sibi unq; putauerūt. Nec enim potest aliqd in rebus terrenis esse uenerabile cæloq; dignū: sed sola est uirtus: sola iustitia: quæ potest uerum bonum & cæleste & ppetuum iudicari: quia nec dat' cuiq; nec aufertur:

DIVINARVM INSTITVTIONVM

quia uirtute ac iustitia: quoniam Christus instructus uenit in terrā: immo uero quoniam ipse est uirtus: & ipse iustitia descendit: ut eam doceret hominemque formaret. Quo magisterio ac dei legatione perfunctus ob eā ipsam uirtutē quam simul & docuit: & fecit ab omnibus gentibus & meruit: & potuit deus credi. Ergo cum magnus populus ad eum uel ob iustitiam quam docebat: uel ob miracula quae faciebat subinde conflueret: & praecepta eius audiret: & a deo missum deique filiū crederet: tū primiores Iudaeorum & sacerdotes iram stimulati: & ab eo tanquam peccatores increpabant: & inuidia deprauati: & confluente ad eum multitudine contenti se ac deseri uidebant: & quod caput sceleris illorum fuit stultitia & errore cæcati: & imemores praeceptorum caelestium ac prophetarum coierunt aduersus eum: impiumque consilium de eo tollendo cruciandoque ceperunt: quod propheta multo ante scripserant. Nam & Dauid in principio psalmorum suorum prouidens in spiritu quantum facinus admissuri essent: beatum esse ait: qui non abierit in consilio impiorum. Et Salomon in libro sapientiae his uerbis usus est. Circunueniamus iustum: quoniam insauis est nobis: & exprobat nobis peccata legis: permittit se scientiam dei habere: & filiū dei se noiat: factus est nobis in translationem cogitationum nostrarum: grauis est nobis etiam ad uidendum: quoniam dissimilis est aliis uita illius: & imutatae sunt uiae illius: tanquam nugaces existimati sumus ab eo: & continet se a uiis nostris: quasi ab imundis: & praefert nouissima iustorum: & gloriatur patrem se habere deum. Videamus ergo si sermones illius ueri sunt: & tentemus quae uentura sunt illi. Contumeliis & tormentis interrogemus eum: ut sciamus reuerentiam illius: & probemus patientiam illius: morte turpissima condēnemus eum. Haec cogitauerunt & errauerunt. Excæcauit enim illos stultitia ipsorum: & nesciuerunt sacramenta dei. Nonne ita descripsit nefas illud consiliū ab impiis initū contra deum: ut plane interfuisse uideatur? Atqui a Salomone quod haec cecinit usque ad tempus quo gesta res est mille ac decem anni fuerunt. Nihil nos fingimus: nihil addimus. Habebant haec: qui fecerunt legebant in quos haec dicta sunt: sed & nunc haeredes nostris & sceleris illorum. Haec habent: & damnationem suam prophetarum uoce praedictā quotidianis lectionibus personant. Ne aliquando in cor suum quae pars est: & ipsa damnationis admittunt: increpiti Ergo saepe a Christo Iudaei exprobane illis peccata & iniustitias: & a populo pene deserti concitati sunt ad eum necandum. Cuius rei audaciam illis dedit humanitas eius. Nam cum legerent cum quanta uirtute & claritate filius dei uenturus esset ex caelo: Iesum autem cernerent humilem: quietum: sordidum: informem: non credebant filium dei esse: ignorantes duos aduentus eius a prophetis esse praedictos. Primum in humanitate carnis obscurum. Secundum in fortitudine carnis manifestum. De primo Dauid in psalmo septuagesimo primo sic ait: Descendet sicut pluuia in uellus: & orietur in diebus eius iustitia: & abundantia pacis donec extollatur luna. Sic enim pluuia si descendat in uellus: animaduerti non potest: quia strepitum non facit: ita Christum in terra sine cuiusque suspicionem uenturum esse dixit: ut iustitiam doceret & pacem. Esaias quoque ita tradidit: Domine quod credidit auditui nostro: & brachium nostrum cui reuelatum est: Annunciauimus coram ipso sicut pueri: & sicut radix in terra sitienti: non est figura eius neque claritas: & uidimus illum & non habuit figuram neque pecorem: sed figura eius sine honore & deficiens praeter ceteros homines homo in plaga positus: & sciens ferre imbecillitatem: quia auersus est: & non est computatus. Hic peccata nostra portat: & pro nobis dolet: & nos putauimus ipsum esse in dolore & in plaga & in uexatione. Ipse autem uulneratus est propter facinora nostras: & infirmatus est propter peccata nostra: doctrina pacis nostrae super illum: liuore eius nos sanati sumus. Omnes sicut oves errauimus: & deus tradidit illum pro peccatis nostris. Et Si

bylla eodem modo locuta est:

οικτρος ατιμος αμορφος εν οικτροις ελπιδα δασει: id est miserabilis: ignominiosus: informis: in miserabilibus spem præbebit. Propter hanc humilitatem dei: inierunt consilium detestandum: ut priuarent eum uita: qui ut eos iustificaret: aduenerat.

Quod calūniati sunt eū quasi lægis destructorē: & qd præfigurauerit circumcisio. Et quare in illo iussū sit fieri membro. Et quare prohibitū sit carne suilla uelci. C. xvii

Ed iræ atq; inuidiæ suæ quam in cordibus suis gerebant intus inclusam: alias

causas præferrebāt: q; legē dei p Mosen datam solueret. i. q; sabbatis nō uacaret opans salutē hoīum: q; circumcisiōnē uacue faceret: q; abstinentiā suillæ carnis auferret. In qbus rebus iudaicæ religionis sacramenta cōsistunt. Ob hæc itaq; cætera ps populi quæ modū ad Christū secesserat: a sacerdotibus incitabat: ut impium iudicaret eum: q; legē dei solueret: cū hoc ille nō suo iudicio: sed ex dei uoluntate & secundū prædicta faceret pphetæ. Micheas. n. nouā legem datur: denunciāuit hoc mō: Lex de Syon: & sermo domini ex Hierusalē: & iudicabit inter plurimos populos & reuincet: & diriget ualidas natōes. Illa. n. prior lex quæ p Mosen data ē: nō in mōte Syon: sed in mōte Oreb data est: quā Sibylla fore ut a filio dei solueret: ostēdit. ἄλλότῃ τὰυτὰ ἀπὸν τὰ τέλει ωδή ἅπέρ ἐιπὸν ἡς αὐτὸν πᾶς λυσέται νόμος. i. sed quando hæc oīa pfecta erunt quæ dixi: in ipsum omnis lex soluet. Sed & ipse Moses per quem datam sibi legē dum pertinaciter tuerentur exciderunt a deo: sed deum non agnouerunt: prædixerat fore: ut propheta maximus mitteretur a deo: qui sit supra legem: qui uoluntatē dei ad homines præferat. In Deuteronomio ita scriptū reliquit. Et dixit dominus ad me: pphetam excitabo eis de fratribus eorū sicut te: & dabo uerbum meū in os eius: & loquetur ad eos ea quæ præcepero ei: & quisquis non audierit ea quæ loquetur propheta ille in nomine meo: ego uindicabo in eum. Denunciāuit scilicet dominus per ipsum legiferū: q; filium suum id est uiuam præsentemq; legem missurus esset: & illam ueterem p Mosen datam soluturus: ut denuo per eū qui esset æternus: legem sanciret æternā. Item de circumcisiōne soluēda Esaias ita pphetauit. Hæc dicit dominus uiris Iuda q hitant in Hierusalē. Reuocate inter uos nouitatē: & ne seminaueritis in spinis. Circūcidite uos domino deo uō: & circūcidite præputiū cordis uestri: ne exeat ira mea sicut ignis: & nō sit q extinguat. Itē Moses ipse: In nouissimis diebus circūdet dominus cor tuū ad dominū deum tuū amandū. Itē Iesus Naue successor eius. Et dixit dominus ad Iesum. Fac tibi cullos petrinos nimis acutos & sede & circūcide secūdo filios Israel: circumcisiōnē futurā esse dixit nō carnis sicut fuit prima: qua ēt nunc Iudæi utūtur: sed cordis ac spiritus quā tradidit Christus qui fuit uerus Iesus. Nō enim propheta sic ait. Et dixit Iesus ad me: sed ad Iesum: ut ostēderet q; non de se loqueret: sed de Christo: ad quē tunc deus loquebatur: Christi enī figurā gerebat ille Iesus: qui cū primū Auses uocaret: Moses futura præsentens iussit eū Iesum uocari: ut dux militiæ delectus ēet aduersus Amalech: q; oppugnabat filios Israel: & aduersarium debellaret per noīs figurā: & populū in terrā pmissionis induceret. Et iccirco Mosi ēt successit: ut ostēderet nouā legem p Iesum Christū datam ueteri legi successurā: quæ data p Mosem fuit. Nā illa carnis circūcisio caret utiq; rōne: q; si deus id uellet: sic a principio formasset hoīem: ut præputiū non hñt: sed huius secūdæ circumcisiōnis figura erat: significās nudandū esse pectus. i. apto & simplici corde oportere nos uiuere: quoniā ps illa corporis quæ circūcidit: hñt: quandā similitudinem cordis: & est pudenda. Et ob hanc cām deus nudari eam iussit: ut hoc argumēto nos admoneret: ne inuolutū pectus haberemus. i. ne qd pudendū facinus intra con-

scientiæ secreta uellemus. Hæc est cordis circuncisio: de qua propheta loquunt: quam deus a carne mortali ad aïam transtulit: quæ sola mansura est. Volens enim uitæ ac salutis nostræ p æterna sua pietate consulere: pœnitentiã nobis in illa circuncisione pposuit: ut si cor nudauerimus: id est si peccata cõfessi satis deo fecerimus: ueniam cõsequamur: quæ contumacibus & admissa sua cælantibus denegat ab eo: q non facie sicut homo: sed intima & arcana pectoris intuet. Eodem etiã spectat carnis suillæ interdictio: a qua cum deus abstinere iussit: id potissimũ uoluit intelligi: ut se a peccatis atq; immunditiis abstinere. Est enim lutulētum hoc aïal & imundum: nec unq cælum aspicit: sed in terra toto corpore plectum & ore: uētri semp & pabulo seruit: nec ullum alium dum uiuit: præstare usum pōt: sicut cæteræ aïantes quæ uel sedendi uehiculũ præbent: uel in cultibus agroꝝ iuuant: uel plaustra collo trahunt: uel onera tergo gestant: uel indumentum exuiis suis exhibent: uel copia lactis exuberant: uel custodiendis domibus inuigilant. Interdixit ergo ne porcina carne uterēt: id est ne uitam porcoꝝ imitarent: qui ad solam mortem nutriunt: ne uentri ac uoluptatibus seruientes: ad faciendã iustitiam inutiles essent: ac morte afficerent. Item ne se foedis libidinibus immergerent sicut sus: quæ se cœno ingurgitat: uel ne terrenis seruiant simulacris: ac se luto inquinent. Luto enim se oblinunt qui deos: id est qui lutum terramq; uenerantur: sic uniuersa præcepta iudicæ legis ad exhibendam iustitiam spectant: quoniam per ambagem data sunt: ut per carnalium figuram spiritalia noscerentur.

Quæ cā & q̄s fuerit ordo dominicæ passiōis: & q̄bus sit prænūciata oraculis. C. xviij.
 Vm igit ea quæ deus uoluit fieri: quæq; per pphetas suos multis sæculis ante
 c prædixit: Christus ipleret. Ob ea incitati & diuinas lras nesciētes coierūt: ut deum suũ condēnarent. Quod cū sciret futurũ: ac subinde diceret oportere se pati: ac interfici p salute multoꝝ: secessit tamen cum discipulis suis: nō ut uitaret quod necesse erat perpeti ac sustinere: sed ut ostenderet q̄ ita fieri oporteret in omni persecutio-
 ne: ne sua quis culpa incidisse uideatur: ac denunciauit fore: ut ab uno eorum proderet. Itaq; Iudas premio illectus tradidit filium dei Iudæis. At illi comprehensum ac Pontio Pilato (qui tum legatus Syriam regebat) oblatum: cruci affigi postulauerūt: obiciētes ei nihil aliud: nisi q̄ diceret se filium dei eē: regem Iudæoꝝ. Item q̄ dixerat: Si solueritis hoc templũ qd̄ ædificatũ est annis quadraginta sex: ego illud sine manibus in triduo resuscitabo: significans breui futurã passionem suam: & se a Iudæis interfectum tertio die resurrecturũ. Ipse erat enim uerũ dei templũ. Has uoces eius tanq̄ infaustas & impias in-
 sectabant. Quæ cum Pilatus audisset: & ille in defensionē sui nihil diceret: pñūciauit nihil in eo dānatione dignũ uideri. At iniustissimi accusatores cū populo quẽ incitauerant: succclamare cœperunt: & crucem eius uiolentis uocibus flagitare. Tum Pōtius & illoꝝ clamoribus & Herodis tetrarchæ instigatione metuentis ne regno pelleretur: uictus est. Nec tamen ipse sententiam ptulit: sed tradidit eum Iudæis: ut ipsi de illo secundum legem suam iudicarent. Duxerunt ergo eum flagellis uerberatum: & prius q̄ cruci affigerēt: illuserunt. Indutũ enim coloris punice: ueste ac spinis coronatũ quasi regẽ salutauerunt: & dederunt ei cibum fellis: & miscuerūt aceti portionem. Post hæc cõspuerunt in facie eius: & palmis ceciderunt. Cumq; ipsi carnifices de uestimētis eius contenderent: sortiti sunt inter se de tunica & pallio. Et cum hæc oïa fierent: nullam uocem ex ore suo tanq̄ si mutus esset: emisit. Tum suspenderunt eum inter duos noxios mediũ: q̄ ob latrocinia damnati erant: cruciq; affixerunt. Quid ergo in tanto facinore deplorẽ? Aut quibus uerbis tantum nefas consequar? Non enim Gabianam crucẽ describimus:

LIBER Q VARTVS

quam. M. Tullius uniuersæ eloquētiæ suæ uerbis ac uiribus uelut effusis totius ingenii fontibus profecutus est: facinus idignum esse pclamans ciuem Romanum contra oēs leges in cruce esse sublatum. Qui quis innocens fuerit: & illo supplicio indignus: mortalis tamen & ab homine scelesto: qui iustitiam ignoraret: affectus est. Quid de huius crucis indignitate dicemus: in qua deus a cultoribus dei suspēsus atq; suffixus ē: Quis tam facundus & tanta rerum uerborūq; copia instructus existet: quæ oratio tantæ affluentiæ ubertate decurrens: ut illam crucem merito deploret: quam mundus ipse & tota elementa luxerunt: Hæc autē sic futura fuisse & prophetarū uocibus: & sibyllinis carminibus denunciatum est. Apud Esaiā ita scriptum inuenit. Non sum contumax: neq; cōtradico: dorsum meū posui ad flagella: & maxilas meas ad palmas. Faciē autē meam nō auerti a sceditate sputor. Similiter Dauid in psalmo. xxxiiii. Cōgregata sunt sup me flagella: & ignorauit: dissoluti sunt: nec cōpuncti sunt: tēptauerunt me: & deriserunt me derisu: & striderunt dentibus suis sup me. Sibylla quoq; eadem futura monstrauit.

ΕΙΣ ΑΝΘΡΩΠΟΥ ΧΕΙΡΑΣ ΚΑΙ ΑΝΤΙΣΤΩΝ ΥΣΤΕΡΩΝ ΗΞΕΙ
ΔΩΣ ΟΥΣΙ ΔΕΘΕΩΡΑΤΩ ΙΣ ΜΑΤΑ ΧΕΡΣ ΙΝΑΝΑΓΝΟΙΣ
ΚΑΙ ΣΤΟΜΑΣΤΙΝ ΜΙΑΡΟΙΣ ΙΝ ΠΤΥΣ ΜΑΤΑ ΦΑΡΜΑΚΟΕΝΤΑ
ΔΩΣΕΙ ΔΕΙΣ ΜΑΣ ΤΙΓΑΣ ΑΠΛΩΣ ΑΓΝΟΝ ΤΟΤΕΝΩΤΟΥ. i. in manus iniquas & infidelium postea ueniet: dabit deo alapas manibus inæstis: & oribus imundis expuet saliuas uenenosas. Dabit autē in uerbera oīo innocēs dorsum. Itē de silētio eius: quod usq; ad mortem p̄tinaciter tenuit. Esaiās sic locutus est: Sicut ouis ad immolandū ductus ē: & sicut agnus coram tondentibus sine uoce: sic nō aperuit os suum. Et Sibylla supradicta:

ΚΑΙ ΚΟΛΑΦΙΣΘΕΝΟΣ ΣΙΓΗΣ ΕΙ ΜΗΤΙΣ ΕΠΙΓΝΩ
ΤΙΣ ΛΟΓΟΣ ΗΨΟΘΕΝ ΗΛΘΕΝ ΙΝΑΦΘΙΜΕΝΟ ΙΣΙ ΛΑΛΗΣ ΕΙ
ΚΑΙ ΣΤΕΦΑΝΟΝ ΦΟΡΕΣ ΕΙ ΤΟΥ ΑΚΑΝΘΙΝΟΥ. i. & collaphos accipiens tacebit: neq; agnoscat q; uerbum & unde uenit: ut mortuus loquat: & coronam portabit spineā. De cibo uero & potu quem anteq̃ eum figerent: illi obrulerunt. Dauid in psalmo sexagesimo octauo sic ait. Et dederunt in escam meam fel: & in siti mea potauerunt me aceto. Idem hoc futurum etiam Sibylla concionata est:

ΕΙΣ ΔΕ ΤΟ ΒΡΩΜΑ ΧΟΛΗΝ ΕΙΣ ΔΙΨΑΝΘΕΟΣ ΕΔΩΚΑΝ
ΤΗΣ ΑΦΙΛΟΓΕΝΙΑΣ ΤΑΥΤΗΝ ΔΕΙΞΟΥΣΙ ΤΡΑΠΕΖΑΝ. i. in cibum autē fel: in sitim acetum dederunt: inhospitalitatis hanc monstrabunt mensam: & alia Sibylla Iudæam terrā his uerbis increpat:

ΑΥΤΗ ΓΑΡ ΣΥ ΦΡΟΩΝ ΤΟΝ ΣΩΤΗΡΑ ΟΥΚ ΕΝΟΗΣΑΣ
ΠΑΙΔΙΟΝΤΑ ΘΝΑΤΟΙΣ ΙΝΟΗΜΑΣ ΙΝ ΑΛΛΑ ΚΑΚΑΝΘΑΣ
ΕΣ ΤΕΨΑΣ ΣΤΕΦΑΝΩ ΦΟΒΕΡΗΝΤΕ ΧΟΛΗΝ ΕΚΕΡΑΣΑΣ. Idest tu enim stulta deum tuū non cognouisti: ludentem mortalium mentibus: sed & spinis coronasti corona: horridumq; fel miscuisti. Fore autē ut Iudæi manus inferrent deo suo: eumq; interficerent: testimonia prophetarum hæc antecesserunt. Apud Esdrā ita scriptum est. Et dixit Esdras ad populum. Hoc pascha saluator noster est: & refugium nost̄: cogitate: & ascēdat in cor uestrū: quoniā hēmus humiliare eū in signo: & post hæc sperabimus in eū: ne deserat hic locus in æternum tēpus dicit dominus: deus uirtutum. Si non credideritis in eum: neq; exaudieritis anunciationē eius: eritis derisio in gētibus. Vnde apparet Iudæos nullam aliā spem h̄re: nisi se abluerint a sanguine: ac sperauerint in eum ipsum: quem negauerunt. Esaiās cum facinus eorum designat: dicit: In humilitate eius iudicium sublatum est. Natiuitatē eius q̄s enarrabit: quoniā auferet a terra uita eius: & ipse peccatum

multosq; pertulit: & propter facinora illoꝝ traditus est. Dauid quoq; in psalmo. xiiii. Ca-
ptabunt in aīam iusti: & sanguinē innocentē condemnabunt: & factus est mihi domi-
nus in refugiū. Et Hieremias: Domine significa mihi & cognoscā: tunc uidi meditatio-
nes eoꝝ: ego sicut agnus sine macula pductus sum ad uictimā: in me cogitauerūt cogi-
tationem dicētes: Venite mittamus lignū in panem eius: & eradamus e terra uitā eius:
& nomen eius nō erit in memoria amplius. Lignum autē crucē significat: & panē corpus
eius: qā ipse est cibus & uita oīum qui credunt in carnē quam portauit: & in crucem in
qua pependit: de qua tamen aptius ipse Moses in Deuteronomio ita prädicaui. Et erit
pendens uita tua ante oculos tuos: & timebis die ac nocte: & non credes uitā tuā. Idem
rursus in numeris: Non quasi hō dominus suspendit: neq; quasi filius hoīs minas patit
Zacharias etiā sic tradidit. Et intuebunt in me: quem transfixerunt. Item Dauid in psal-
mo. xxi. Effoderunt manus meas & pedes meos: dinumerauerunt oīa ossa mea. Ipsi autē
contēplati sunt & uiderunt me: & diuiserunt sibi uestimēta mea: & sup uestē meam mi-
serunt sortem. Quā utiq; ppheta non de se locutus est. Fuit enim rex: & nunq̄ illa per-
pessus est. Spiritus dei per illū loquebat qui fuerat illa passurus post annos mille & qn-
quaginta. Tot enim colligunt anni a regno Dauid usq; ad crucē Christi. Sed & Salo-
mon filius eius: qui Hierosolimam cōdidit: eam ipsam periturā esse in ultionem sanctæ
crucis prophetauit. Quod si auertimim a mē dicit dominus: & non custodieritis ueri-
tatem meam: reiiciā israel a terra quam dedi illis: & domus hac erit deserta: & omnis q
transibit per illam: admirabit & dicet. Propter quam rem fecit dominus terræ huic &
domui huic hæc mala? Et dicet: Quia reliquerunt dominum deum suum: & persecu-
ti sunt regem suum dilectissimum deum: & cruciauerunt illum in humilitate magna:
propter hoc importauit deus illis mala hæc.

De miraculis quæ in passione domini contigerunt: de sepultura & resurrectione: &
a quibus testimoniis prophetarum fides roboretur istorum. Ca. xix.

Vid amplius de facinoribus Iudæoꝝ dici pōt: q̄ excæcatos tum fuisse: atq; in sa-
nabili furore correptos: q̄ hæc quottidie legentes nec intellexerunt: neq; quin
facient cauere potuerunt. Suspēsus igit atq; affixus exclamauit ad dominū
uocē magna: & ultro spiritū posuit. Eadem hora terramotus factus est. Et uelum tēpli:
quod separabat duo tabernacula: scissum est in duas ptes.: & sol repente subductus est.
& ab hora sexta usq; ad nonā tenebræ factæ sunt. Quā de re Amos ppheta testat: Et
erit in die illo: dicit dominus: occidet sol meridie: & tenebrabit dies lucis: & conuertā di-
es festos uōs in luctū: & cantica uestra in lamentationē. Ite Hieremias: Exterrita est
quæ parit: & reduit aīam: & subiuit sol ei: cum adhuc medius dies cēt: cōfusa est & male-
dicta: reliquos eoꝝ in gladium dabo in cōspectu inimicorum eorum: & Sibylla ait:

ΝΑΟΥ ΔΕΣ ΧΙΣ ΔΗΣΕΤΑΙ ΑΕΤΑΣ ΜΑΤΑ ΚΑΙ ΗΜΑΤΙ ΜΕΣΣΩ

ΝΥΞ ΕΣ ΤΑΙΣ ΚΟΤΟΕΣΣΑ ΠΕΛΩΡΙΟΣ ΕΝ ΤΡΙΣ ΙΝΩΡΑΙΣ. Id est templi uero scindet uelū: &
medio die nox erit tenebrosa nimis tribus horis. Cum hæc facta essent: ne prodigis q-
dem cælestibus facinus suum intelligere quiuerunt. Sed quoniam prädixerat se tertio
die ab inferis resurrecturū: metuentes ne a discipulis surrepto & amoto corpore uniuers
si resurrexisse eum crederent: & fieret multo maior in plebe cōfusio. Detraxerunt eū cru-
ci: & conclusum in monumento firmiter militari custodia circundederunt. Verum ter-
tio die ante lucem terramotu facto: repente patefactum est sepulchrum: & custodibus
quos attonitos obstupescerant: pavor nihil uidētibus iteger e sepulchro ac uiuus egres-
sus in Galileam profectus est: ut discipulos suos quæreret. In sepulchro nihil reperiunt

est: nisi exuiiæ: quibus inuolutum corpus incluserant. Illum autem apud inferos non remansurum: sed die tertio resurrecturum propheta cecinerant. Dauid in psalmo quinquagesimo. Non derelinquas animam meam apud inferos: nec dabis sanctum tuum uidere interitum. Item in tertio: Ego dormiui & somnum cœpi: & surrexi: quoniam dominus auxiliatus est mihi. Oseæ quoque primus. xii. prophetarum de resurrectione eius testificatus est. Hic filius meus sapiens: propter quos nunc non resistet in tribulatione filiorum suorum: & de manu inferorum eruam eum. Vbi est iudicium tuum mors: aut ubi est aculeus tuus? Idem alio loco: Viuificabit nos post biduum die tertio. Et ideo Sibylla impositurum esse morti terminum dixit post tridui somnum.

καὶ θανάτου μοῖραν τέλει τρίτον ἡμᾶρ ὑπνώσας

καὶ τότε πύθῃ ἰνένων ἀνάστασιν εἰς φῶς ἐφεῖ

πρῶτος ἀνάστασιν κλητοῖς ἀρχὴν ὑπόδειξας. Id est mortis fatum finiet trium dierum somno suscepto: & tunc a mortuis regressus in lucem ueniet: primus resurrectionis uocatis initium ostendens. Vitam enim nobis acquisiuit morte superata. Nulla igitur spes alia consequendæ immortalitatis homini datur: nisi crediderit in eum: & illam crucem portandam patiendamque suscepit.

Quod profecto in Galileam domino post resurrectionem discipulis scripturarum reseruauit arcana. Et quare lex uetus dicatur testamentum: nec potuerit intelligi ante mortem domini. Et quod nouum testamentum ueteris adimpletio est. Et quibus hoc ante prædictum sit testimoniis.

Cap. xx.

Rosectus ergo in Galileam: moluit enim se Iudæis ostendere: ne adduceret nos

P in pœnitentiam atque impios reseruaret. Discipulis iterum congregatis scripturæ sanctæ litteras id est prophetarum arcana patefecit: quæ antequam pateret perspicui nullo modo poterant: quia ipsum passionemque eius annunciabant. Iccirco Moses & idem ipsi prophetæ legem quæ Iudæis data erat: testamentum uocant: quia nisi testator mortuus fuerit: nec confirmari testamentum potest: nec sciri quid in eo scriptum sit: quia clausum & obsignatum est. Itaque nisi Christus mortem suscepisset: aperiri testamentum: id est reuelari & intelligi mysterium dei non potuisset. Verum scriptura omnis in duo testamenta diuisa est. Illud quod aduentum domini passionemque antecessit: id est lex & prophetæ uetus dicitur. Ea uero quæ post resurrectionem eius scripta sunt: nouum testamentum nominatur. Iudæi ueteri utuntur: nos nouo: sed tamen diuisa non sunt: quia nouum ueteris adimpletio: & in utroque idem testator est Christus: qui pro nobis morte suscepta: nos hæredes æterni regni fecit: abdicato & exhæredato populo Iudæorum: sicut Hieremias propheta testatur cum loquitur talia. Ecce dies ueniunt dicit dominus: & consumabo domum Israel & domum Iuda testamentum: quod disposui patribus eorum in die qua apprehendi manum eorum: ut illos educerem e terra Aegypti: quia non perseuerauerunt in testamento meo: & ego neglexi eos: dicit dominus. Item alio loco similiter ait: Dereliqui domum meam: dimisi hæreditatem meam in manu inimicorum eius. Facta est mihi hæreditas mea sicut leo in silua. Dedit super me uocem suam: ideo odiui eam cum sit hæreditas cælestis regnum. Non utique ipsam hæreditatem se occidisse dicit: sed hæredes qui aduersus eum ingrati: & ipsi extiterunt. Facta est inquit hæreditas mea sicut leo: id est præda & deuoratio: factus sum hæredibus meis: qui me imolauerunt sicut pecus: dedit super me uocem suam: id est sententiam aduersus me: mortis crucisque dixerunt. Nam qui superius ait consumaturum se domum Iuda testamentum nouum: ostendit uetus illud testamentum: quod per Moysen est datum non fuisse perfectum: id quod per Christum dari haberet: consumatum fore. Do

mus aut Iuda & Israel non utiq; Iudæos significat: quos abdicauit: sed nos qui ab eo cōuocati ex gentibus in illoꝝ locum adoptionemq; successimus: & appellamur filii Iudæorum: quod declarat Sibylla cum dicit: ἸΟΥΔΑΪΩΝ ΜΑΚΑΡ Ἰὸν Θεῖον γένος οὐραν ἰδὼν: id est Iudæorum beatum diuinum genus cælestium. Quod autem futurum eet id Eſaias docet: apud quem pater summus ad filium loquitur dicens. Ego domiuus deus uocaui te ad iustitiam: & tenebo manum tuam & cōfirmabo te: & dedi te in testamētum generis mei: in lucem gentium aperire oculos cæcorum: producere ex uinculis alligatos: & de domo carceris sedentes in tenebris. Cum igitur nos antea tanq; cæci: & tanq; carcere stultitiæ inclusi sederemus in tenebris: ignorantes deum & ueritatem: illuminati ab eo sumus: qui nos testamento suo adoptauit: & liberatos uinculis malis: atq; in lucem sapientiæ productos in hæreditatem regni cælestis aſciuit.

De ascensione domini: diuisione discipulorum ad nascentis ecclesiæ fundamentum iaciendum & roborādum: & miraculis eorum: & quomodo Petrus & Paulus Romam uenientes prophetauerunt regem in breui uenturum: qui Hierosolimam destrueret: & Iudæos deleret: eodem modo quo postea contigit. Ca. xxi

Rdinato uero discipulis suis euangelio ac nominis sui prædicatione: circumſedit se repente nubes: eumq; in cælum sustulit quadragesimo post passionē die sicut Daniel fore ostenderat dicens: Et ecce in nubibus cæli filius hominis ueniens usq; ad uetustum dierum puenit. Discipuli uero per prouincias dispsi fundamenta ecclesiæ ubiq; posuerunt: faciētes & ipsi in nomine magistri dei magna & pene incredibilia miracula: qui descendens instruxerat eos uirtute ac potestate: qua posset nouæ anūciationis ratio fundari & cōfirmari: sed & futura aperuit illis oīa quæ Petrus & Paulus qui Romæ prædicauerunt: & ea prædicatio in memoriam scripta permāsit: in qua cum multa alia mira: tum etiam hoc futurum esse dixerunt: ut post breue tempus imiteret deus regem: qui expugnaret Iudæos: & ciuitates eorum solo adæquaret. Ipsos aut fame sitiq; confectos obsideret. Tum fore ut corporibus suorum uescerentur: & consumerent se inuicem. Postremo ut capti uenirent in manus hostium: & in conspectu suo acerbissime coniuges suas uexari cernerent: uiolari ac prostitui uirgines: diripi pueros: allidi paruulos: omnia deniq; igni ferroq; uastari: captiuos in ppetuum terris suis exterminari: eo q; exultauerunt super amantissimum & probatissimum dei filium. Itaq; post illorum obitum: cum eos Nero interemisset: Iudæorum gētem & nomen Vespasianus extinxit: fecitq; omnia quæ illi futura prædixerant.

Quod argumentis reuincendi sunt qui diuinis detrahunt sacramentis: & qbus argumentis utantur infideles: ut dominicæ incarnationis fidē euacuent. Ca. xxii

Onfirmata sunt oīa (ut opinor) quæ falsa & incredibilia putantur ab his quos uera cælestiū litterarū doctrina nō imbuit: sed tamen ut refellant a nobis et illi qui nimiū non sine malo suo sapiunt: rebusq; diuinis fidē detrahunt: argumentisq; illoꝝ coarguamus errorē: ut tantundē aliquādo puideant ita fieri oportuisse: sicut nos ostendimus factū. Et q̄q; apud bonos iudices satis habeāt firmitatis: uel testimonia sine argumentis: uel argumenta sine testimoniis: nos tamen non contenti alterutro sumus: cum suppeditat nobis utrunq;: ne cui puer si ingenioso aut non intelligendi: aut cōtra differendi locū relinquamus: negant fieri potuisse ut naturā immortali q̄q; decederet. Negant deniq; de o indignum: ut homo fieri uellet: seq; infirmitate carnis oneraret: ut passionibus: ut dolori: ut morti seipse subiaceret: quasi non facile illi esset: ut circa corporis imbecillitatē se hoībus ostenderet: eosq; iustitiam doceret: siquidem id uolebat ma-

iore auctoritate (ut aiunt professi dei) Tunc enim cunctos fuisse præceptis cælestibus perituros: si ad ea uirtus ac potestas dei præcipientis accideret. Cur igitur ad docendos homines non ut deus uenit: cur non manus hominum aut uirtute repulit: aut diuinitate uitauit? Cur non maiestatem suam sub ipsa saltem morte patefecit: sed ut inualidus in iudicium ductus est: ut nocens damnatus: ut mortalis occisus? Refutabo hæc diligenter: nec quenq̃ patiar errare. Illa enim magna & mirabili ratione sunt facta: quæ quicūq; præceperit non tantum mirari desinet deum ab hominibus esse cruciatum: uerum etiā facile peruidebit ne deum quidem potuisse credi: si ea ipsa quæ arguit: facta non essent.

Quod præceptoris mox uacillat auctoritas: si nō facit ipse qd̃ docet: sicut in phariseis patet: q̃ cōtra sua præcepta uiuebāt: sed Christus primo fecit: postea docuit. C. xxiii. Vicunq; præcepta dat hominibus ad uitam: moresq; fingit aliorū: quæro debeat ne ipse facere quæ præcipit: an non debeat? Si non fecit: soluta præcepta sunt. Si enim bona sunt quæ præcipiūtur: si uitam hominum in optimo statu collocant: non se debet ipse præceptor a numero cœtuq; hominū segregare: inter quos habitat ipse. Et ipsi eodem modo uiuendum esse quo decet esse uiuēdum: ne si aliter uixerit: ipse præceptis suis fidem detrahat: leuioremq; doctrinam suam faciat: si re ipsa re soluat quod uerbis nitatur astringere. Vnusquisq; enim cum audit præcipientem: non uult sibi imponi necessitatem parendi: tanq̃ sibi ius libertatis adimatur. Itaq; respondet doctori hoc modo. Non possum facere quæ iubet: quoniam sunt impossibilia. Veritas me irascit: uetas cupere: uetas libidine cōmoueri: uetas dolorem aut mortem timere. hoc adeo contra naturā est: ut his affectibus animalia uniuersa subiecta sint: uel si adeo putas repugnari posse naturæ: & tu ipse quæ præcipis: fac ut sciam fieri posse. Cum autem ipse non facias: quæ insolentia est: ut homini libero imponere uelis leges: quibus ipse nō pareas? Prius discite qui docet: & anteq̃ mores aliorum corrigas: tuos corrige. Quis neget iustam esse hanc responsionem: quin etiam si in contemptum ueniet huiusmodi doctor: & eludet uicissim: quia uidebitur & ipse deludere. Quid ergo faciet & ille præceptor: si hæc ei fuerint opposita: quomodo adimet excusationem cōtumacibus: nisi ut præsentibus factis doceat possibilia se docere? Vnde euenit ut philosophorum præceptis nullus obtemperet. Homines enim malunt exempla q̃ uerba: quia loqui facile est: præstare difficile. Vtinam quidem tam multi bene facerent: q̃ multi loquuntur bene. Sed qui præcipiunt nec faciunt: abest ab eis fides. Et si homines fuerint: contemnentur ut leues. si deus: opponet ei fragilitatis humanæ excusatio. Superest ut factis uerba firmantur: quod & philosophi facere nequeunt. Itaq; cum ipsi præceptores uincantur affectibus quos uinci prædicant oportere: neminem possunt ad uirtutem quam prædicant falso erudire. Ob eamq; causam putant neminem adhuc perfectum esse sapientē: id est in quo summæ doctrinæ ac scientiæ summa uirtus & perfecta iustitia cōsenserit: quod quidem uerū fuit. Nemo enim post mundū conditum talis extitit: nisi Christus: q̃ & uerbo sapientiam tradidit: & doctrinam præsentī uirtute firmavit.

Quod cælestem doctorem perfectum esse oporteat: & quare perfectus esse nō possit sine corporis assumptione mortalis. Ca. xxiiii.

Ge nunc consideremus an doctor e cælo missus possit non esse pfectus. Nondum de hoc loquor: quē uenisse a deo negant. Fingamus e cælo aliquē esse mittendum: q̃ uitam hoīum rudimētis uirtutis instituat: & ad iustitiā formet. Nemi dubium potest esse: quin is doctor qui cælitus mittitur tam sciētia sit rerum oīum q̃ uirtute perfectus: ne nihil inter cælestem terrenumq; differat. Nam in homine inter

na & propria doctrina esse nullo pacto potest. Nec enim mēs terrenis uisceribus inclusa: & tunc corporis impedita: aut comprehendere per se potest: aut capere ueritatem: nisi aliunde doceatur. Et si maxime possit: summam tamen uirtutem capere nequeat: & omnibus uitiis resistere: quorum materia in uisceribus continetur. Eo fit ut terrenus doctor perfectus esse non possit. At uero cælestis cui scientiam diuinitas: uirtutem immortalitas tribuit: in docendo quoque sicut in cæteris perfectus & consumatus sit necesse est. At id omnino fieri non potest: nisi mortale corpus assumat. Cur autem fieri non possit: ratio clara est. Nam si ad homines ueniat ut deus: ut omittam quod mortales oculi claritatem maiestatis eius conspiciere ac sustinere non possunt. Ipse certe deus uirtutem docere non poterit: quia expers corporis non faciet quæ docebit: ac per hoc doctrina eius perfecta non erit. Alioquin si uirtus summa est: dolorem pariter pro iustitia officioque perferre: si uirtus est mortem ipsam & intentatam non metueret: & illatam fortiter sustinere: debet ergo doctor ille perfectus & docere ista præcipiendo: & confirmare faciendo quia qui dat præcepta uiuendi: amputare debet omnium excusationum uias: ut imponat hominibus parendi necessitatem non aliqua uis: sed pudore: et tamen libertatem relinquat: ut & præmium sit constitutum parentibus: quia poterant non parere: si uellet.

Quomodo ergo poterit amputari excusatio: nisi ut qui docet faciat quæ docet: & sit quasi primus: & manu porrigat secuturo: quemadmodum potest facere quæ docet si non sit ei similis: quem docet. Nam si nulli subiectus sit passioni: potest ei docenti homo sic respondere. Volo equidem non peccare: sed uincor. Indutus sum enim carne fragili & imbecilla: hæc est quæ irascitur: quæ concupiscit: quæ dolet: quæ mori timet. Itaque ducor inuitus & pecco: non quia uolo: sed quia cogor. Sentio me etiam ipse peccare: sed necessitas fragilitatis impellit: cui repugnare non possum. Quid ad hæc respondebit præceptor ille iustitiæ: quomodo refutabit: ac redarguet hominē: qui delictis suis excusationem carnis ostendit: nisi & ipse carne fuerit indutus: ut ostēdat etiam carnem posse capere uirtutem. Contumacia enim redargui non potest nisi exemplo. Nam habere non possunt quæ doceas: firmitatē nisi ea prior feceris: quia natura hominum peliuis in uitia uideri uult non modo cum uenia: sed etiam cum ratione peccare. Oportet magistrum doctorem uirtutis homini simillimū fieri: ut uincendo peccatum doceat hominē: uinci ab eo posse peccatum. Si uero sit immortalis: exemplum proponere homini nullo modo potest. Existet enim constans aliquis ac dicet: Tu quidē non peccas: quia liber es ab hoc corpore: non concupiscis: quia immortalis nihil est necessarium. Mihi uero multis rebus opus est: ut tuear hanc uitam. Mortem non times: quia in te ualere non potest. Dolore contēnis: quia nullā uim pati potest. At ego mortalis utrumque timeo: quia cruciatus mihi grauissimos inferunt: quos tolerare infirmitas carnis non potest. Doctor itaque uirtutis et hanc excusationem debuit hominibus auferre: neque quod peccat necessitati potius ascribat: quam culpæ suæ. Ergo ut perfectus esse possit: nihil ei debet opponi ab eo: qui dicendus est: ut si forte dixerint impossibilia præcipis: respondeat: Ecce ipse facio. At ego eandē carnē gero: & tamen peccatū in me non dominabitur. Mihi opes contemnere difficile est: quia uiuialiter non potest in hoc corpore. Ecce mihi corpus est: & tamen pugno contra omnem uoluptatem. Non possum pro iustitia nec dolore ferre: nec mortē quia fragilis sum. Ecce & in me dolor ac mors habet potestatem: & ea quæ times: uinco ut uictorē te faciam doloris: ac mortis. Prior uado per ea quæ sustineri non prætendis: si præipientem sequi non potes: sequere antecedentem. Sublata est hoc modo omnis excusatio: & fateri hominē necesse est sua culpa iniustum esse: qui doctorem uirtutis & eundem ducem non sequi

rut. Vides ergo quanto perfectior sit mortalis doctor: quia dux esse mortali potest quam immortalis: quia patientiam docere non potest: quia subiectus passionibus non est. Nec hoc tamen eo pertinet: ut hominem deo praeferam: sed ut ostendam neque hominem perfecta doctrina esse posse: nisi sit idem deus: ut auctoritate caelesti necessitatem parendi hominibus imponat. Neque deum nisi mortali corpore induatur: ut praecepta sua factis adimplendo ceteros parendi necessitate constringat. Liquido ergo apparet eum qui uitae dux & iustitiae sit magister: corporalem esse oportere: nec aliter fieri posse: ut sit illius plena & perfecta doctrina: nisi habeat radicem & fundamentum: stabilisque apud homines ac fixa permaneat. Ipsum autem subire carnis ac corporis imbecillitatem: uirtutemque in se recipere doctoris: ut eam simul & uerbis doceat & factis. Item subiectum esse mori & passionibus cunctis: quoniam & in passione toleranda: & in morte subeunda uirtutis officia uersantur. Quae omnia (ut dixi) consumatus doctor perferre debeat: ut doceat posse perferri.

Quod Christus licet mortalitatem nostram sumpserit: non tamen natus ut alii homines: sed ex carne uirginis: & quare cum immunis esset a culpa: sponte subiecerit poenam. C. xxv. Iscant igitur homines & intelligant: quare deus summus cum legatum ac nuncium suum mitteret ad erudiendam praeceptis iustitiae suae mortalitatem: mortali uoluerit eum carne idui: & cruce affigi: & morte mulctari. Nam cum iustitia nulla esset in terra: doctorem misit quasi uiuam legem: ut nomen ac templum nouum conderet: ut uerum ac pium deum per omnem terram uerbis & exemplo seminaret. Sed tamen ut certum esset a deo missum non ita illum nasci oportuit: sicut homo nascitur ex mortali utroque concretus: sed ut appareret illum etiam in homine esse caelestem: creatus est sine opa genitoris. Habebat enim spiritalem patrem deum: & sicut pater spiritus eius deus sine matre: ita mater corporis eius uirgo sine patre fuit. Igitur deus & homo inter deum atque hominem medius constitutus. Vnde illum graeci μεσότην uocant: ut hominem perducere ad deum posset: id est ad immortalitatem: quia si deus tantum fuisset (ut superius dictum est) exempla uirtutis homini praebere non posset: si homo tantum non posset homines ad iustitiam cogere: nisi auctoritas ac uirtus homine maior accederet. Etenim cum constet homo ex carne & spiritu: & oporteat spiritum iustitiae opibus emetiri ut fiat aeternus. Caro quia terrena est ideoque mortalis: copulatum sibi spiritum trahit secum: & ab immortalitate ducit ad mortem. Ergo spiritus carnis expressus dux esse homini ad immortalitatem nullo pacto poterit: quoniam caro impedit spiritum quominus deum sequatur. Est enim fragilis & subiecta peccato. Peccatum autem pabulum mortis est. Itaque ideo mediator aduenit: id est deus in carne: ut caro eum sequi posset: & eriperet morti hominem: cuius est damnatio in carnem. Ideo carne se induit: ut desiderii carnis edomit doceret non necessitatis esse peccare: sed propositi ac uoluntatis. Vna enim nobis & magna & praecipua cum carne luctatio est: cuius infinitae cupiditates premunt animam: nec dominum retinere patiuntur: sed etiam uoluptatibus & illecebris suauibus mancipata morte afficiunt sempiterna. Quibus ut repugnare possemus: deus nobis uiam superandae carnis & aperuit & ostendit. Quae uirtus perfecta & omnibus uinculis absoluta: coronam uincens & mercedem expetenda nobis immortalitatis impartit.

De mysterio dominicae crucis: & uirtute & significatioe eorum quae Christus gessit aut protulit. Et quomodo praefiguratus sit in immolatione agni legalis. Ca. xxvi.

Ixi de humanitate: & fragilitate: & passione: cur haec deus subire maluerit: nunc ipsius crucis ratio reddenda est: & uis enarranda: quod summus pater a principio

disposuerit: & quemadmodum cuncta quæ gesta sunt: ordinari nō tantum diuinatio prophetarū: quæ in Christum uera processit: sed et ratio ipsius passionis docet. Quæcunq; enim passus est non fuerunt inania: sed habuerunt figuram & significationē magnam: sicut etiam diuina illa opera quæ fecit: quorū uis & potestas ualebāt quidē in præsens: sed declarabant aliud in futurū. Aperuit cæcorum oculos uirtus cælestis: & lucem non uidentibus reddidit. Et hoc facto significauit fore: ut conuersus ad gentes quæ deū nesciebant: insipientium pectora illuminaret luce sapiētī: & ad ueritatem contemplandam oculos cordis aperiret. Vere enim cæci sunt: q̄ cælestia non uidentes: & tenebris ignorantiae circumfusi: terrena & fragilia uenerant. Patefecit aures surdorū. Non utiq; hæcenus uis illa cælestis operata est: sed declarabat breui fore: ut q̄ erāt ueritatis expectes: & audirent & intelligerēt diuinas dei uoces. Vere enim surdos dixeris: qui cælestia & uera & facienda non audiunt: mutorū linguas in eloquium soluit. Admirabilis etiam cum fieret potentia. Sed inerat huic uirtuti alia significatio: quæ ostenderet mox futurū ut rerum cælestium nuper ignari percæpta sapientiæ disciplina de deo differerent. Nā qui rationem diuinitatis ignorat: uere elinguis & mutus est: licet sit oīum disertissimus. Lingua enim cum uerū loqui cœpit: id est uirtutem maiestatisq; dei singularis interpretari: tum demū officio naturæ suæ fungit. Quādiu autem falsa loquit: in suo usu non est: & ideo infans sit necesse est: q̄ diuina proloqui nō potest. Pedes quoq; claudorū ad officium gradiendi reformauit. Laudabilis diuini operis fortitudo: sed figura id continebat: quod cohibitis erroribus uitæ sæcularis ac deuīæ: iter ueritatis aperiret: per qd̄ graderentur hoies ad dei gratiam cōsequendam. Is enim uere claudus existimāndus est: qui caligine ac tenebris insipientiæ implicatus & quo tendat ignarus: offensionibus & caducis gressibus per uiam mortis incedat. Item labes & maculas inquinatō corporū repurgauit. Non exigua imortalis potentiæ opera: uerum id portēdebat hæc uis: q̄ peccatorum labibus ac uitiorū maculis inquinatos: doctrinā eius purificatura esset eruditione iustitiæ leprosi atq; elephāti debent haberi: quos uel infinitæ cupiditates ad scelera: uel insatiabiles uoluptates ad flagitia compellunt: & dedecorū maculis iniustos labes afficiunt sempiterna. Iacentia mortuorū corpora erexit: eosq; noibus propriis inclamatos a morte reuocauit. Quid incōgruentius deo? Quid miraculo dignius oīum sæculorum q̄ decursam uitam resignasse: cōpletisq; hoīum temporibus tempora abieciisse perpetua arcana mortis reuelasse? Sed hæc inenarrabilis potestas imago uirtutis maioris fuit: quæ demonstrabat tantam uim habituram esse doctrinā suam: ut gentes in orbe toto quæ alienæ deo subiectæ morti fuerunt: cognitione uerī luminis animatæ ad imortalitatis præmia peruenirent. Eos enim recte mortuos existimaueris: q̄ datorem uitæ deum nescientes: atq; aīas suas a cælo in terram deprimentes: in laqueos æternæ mortis incurunt. Quæ igitur cum faciebat in præsens: imagines erāt futuroꝝ: quæ illæsis affectisq; corporibus adhibebat ea spiritalium figurā gerebant: ut in præsentī uirtutis nobis terrenæ opera monstraret: & in futurū potestatem suæ cælestis maiestatis ostēderet. Ergo sicut opera eius significantiam quoq; maioris potestatis habuerunt: ita etiam passio non simplex: nec superuacua: nec fortuita præcessit. Sed ut illa quæ fecit: magnā uirtutem ac potestatem doctrinæ eius significabant: sic ea quæ passus est: odio futurā esse sapientiam nunciabant. Aceti enim potus ac fellis cibus acerbitates & amaritudines in hac uita sectatoribus ueritatis pollicebat. Et quanq̄ ipsa p se acerbata & amara specimē nobis futurorum tormentorum dabat: quæ morātibus nobis in hoc sæculo uirtus ipsa redponit: tamen illius modi cibus & potus in os doctoris nostri ueniens: pressurā no-

bis laborum ac miseriarum præbebat exemplum. Quæ omnia tolerari ac perpeti necesse est eos: qui ueritatem sequuntur: quoniam ueritas est acerbæ & inuisa omnibus: qui ueritatis expertes uitam suam mortiferis uoluptatibus dedunt. Nam corona spinea capiti eius imposita id declarat fore: ut diuinam sibi plebem de nocentibus congregaret. Corona enim dicitur circumstans in orbe populus. Nos autem qui ante cognitionem dei fuimus iniusti: spinæ id est mali & nocentes eramus: ignorantes quid esset bonum: & a iustitiæ notione atque operibus alieni: omnia scelere ac libidine polluebamur. Electi ergo ex dumis ac sentibus sanctum dei caput cingimus: quia conuocati ab ipso & circumfusi undique ad eum magistro & doctore assistimus: regemque illum mundi & omnium uiuentium dominum coronamus. Quod uero ad crucem spectat: magna in ea uis ac ratio est: quam nunc conabor ostendere. Deus namque (sicut superius exposui) cum statuisset hominem liberare: magistrum uirtutis legauit in terram: quæ & præceptis salutaribus formaret homines ad innocentiam: & operibus factisque præsentibus iustitiæ uiam panderet: qua gradiens homo & doctorem suum sequens: ad uitam æternam perueniret. Licet igitur corporatus est & ueste carnis indutus: ut homini ad quem docendum uenerat: uirtutis & exempla & incitamenta præberet. Sed cum in omnibus uitæ officiis iustitiæ specimen præbuisset: ut doloris quoque patientiam mortis contemptum: quibus perfecta & consummata sit uirtus: traderet homini: uenit in manus impiæ nationis: cum & uitare potuisset sciētia futuri quam gerebat: & repellere eadem uirtute qua mirabilia faciebat. Sustinuit ergo cruciatus ac uerbera & spinas. Postremo etiam mortem suscipere non recusauit: ut homo illo duce subactam & cathenatam mortem cum suis erroribus triumpharet. Cur autem summus pater id potissimum genus mortis eligeret: quo affici eum fineret: hæc ratio est. Dicat enim fortasse aliquis: cur si deus fuit & mori necesse fuit: non saltem aliquo honesto mortis genere affectus est? Cur potissimum cruce? Cur infami genere supplicii? quod etiam hodie libero quis nocenti uideatur indignum? Primum quod is qui humilis aduenerat: ut humilibus & infirmis opem ferret: & in omnibus spem salutis ostenderet: eo genere afficiendus fuit: quo humiles & infirmi solent: neque esset omnino qui eum non posset imitari. Deinde ut integrum corpus eius seruaret: quem die tertio resurgere oportebat. Nec hoc cuique ignorandum est: quod ipse ante de sua passione prædicans: etiam id notum fecerit habere se potestatem cum uellet deponendi spiritum & resumendi. Suffixus itaque cum spiritum sponte deposuisset: necessarium carnifices non putauerunt: ossa eius suffringere (sicut mos eorum ferebat) sed tantummodo latus eius perforauerunt. Sic integrum corpus patibulo detractum est: & sepulchro diligenter inclusum. Quæ omnia iccirco facta sunt: ne læsum atque diminutum corpus ad resurgendum inhabile redderetur. Illa quoque præcipua fuit causa cur deus crucem maluerit: quod illa ex altari eum fuit necesse: & omnibus gentibus passionem dei notescere. Nam quoniam is qui patibulo suspenditur: & conspicuus est omnibus: & cæteris altior: crux potius electa est: quæ significat illum tam conspicuum: tamque sublimem futurum: ut ad eum cognoscendum pariter & colendum cunctæ nationes ex omni orbe concurrerent. Denique nulla gens tam inhumana est: nulla regio tam remota: cui aut passio eius aut sublimitas maiestatis ignota sit. Extendit ergo in passione manus suas: orbemque dimensus est: ut iam tunc ostenderet ab ortu solis usque ad occasum: magnum populum ex omnibus linguis & tribubus congregatum sub alas suas esse uenturum: & signum illud maximum atque sublime frontibus suis suscepturum. Cuius rei figuram Iudæi etiam nunc exhibent: cum limina sua de cruore agni notent. Deus enim percussurus Aegyptios: ut ab plaga immunes faceret

Quæ Causa
mors gentis
alligat.

Hebræos: præceperat his: ut agnum candidum sine macula immolarent: ac signum luminibus suis de sanguine eius imponderent. Itaque cum Aegyptiorum primogenita una nocte interissent: Hebræi soli signo sanguinis tuti fuerunt: non quia cruor pecudis tantam in se vim haberet: ut hominibus saluti eēt: sed imago fuit rerum futurarum. Nam agnus candidus sine macula Christus fuit: id est innocens & iustus & sanctus: qui ab iisdem Iudæis immolatus saluti est omnibus qui signo sanguinis id est crucis: qua sanguinem fudit sua in fronte conscripserunt. Frons enim summum lumen est hominis: & lignum sanguine delibutum crucis significatio est. Denique immolatio pecudis ab his ipsis: qui faciunt: pascha nominatur ἀποτόν πᾶσιν: quia passionis est figura: quam deus præscius futurorum tradidit per Moysen populo suo celebrandam. Sed tamen figura ualuit in præsentem ad depellendum periculum: ut appareat quantum ueritatis ipsa ualitura sit ad plebem dei protegendam in extrema totius orbis necessitate. Quomodo autem uel qua plaga tuti homines sint futuri: qui signum hoc ueri & diuini sanguinis in summo corporis sui notauerunt: in nouissimo libro docebo.

De potentia signi crucis quantæ efficaciam sit inuocatio nominis crucifixi: & quantum a dæmoniis timeatur signum crucis. Ca. xxvii

Vnc satis est de huius signi potentia quantum ualeat: exponere: quanto terro-
 ri sit dæmonibus hoc signum sciet: qui uiderit quatenus adiurati per Christum de corporibus quæ obsederint: fugiant. Nam sicut ipse cum inter homines ageret: uniuersos dæmones uerbo fugabat: hominumque mentes emotas & malis incurfibus furias: in sensus pristinos reponebat. Ita nunc sectatores eisdem spiritus inquinatos de hominibus & nomine magistri sui & signo passionis excludunt. Cuius rei non difficilis est probatio. Nam cum diis suis immolant: si assistat aliquis signatam frontem gerens: sacra nullo modo litant.

Nec responsa potest consultus reddere uates. Et hæc sæpe causa præcipua iustitiam persequendi malis regibus fuit. Cum enim quidam ministrorum nostri sacrificantibus dominis assisterent: imposito frontibus signo: deos illorum fugauerunt: ne possent in uisceribus bestiarum futura depingere. Quod cum intelligerent auruspices: instigantibus hisdem dæmonibus: quibus profecrarant conquerentes prophanos homines sacris interesse: adegerunt principes suos in furore: ut expugnarent dei templum: sequi uero sacrilegio contaminarent: quod grauissimis persequentium poenis expiraretur. Nec tamen ex hoc ipso cæci homines intelligere possunt aut hanc esse ueram religionem: cui ad uincendum tanta uis inest: aut illam falsam quæ subsisti aut congregari non potest. Sed autem hoc deos non metu: uerum odio facere: quali quisque possit odisse nisi eum: qui aut noceat: aut possit nocere. Immo uero congruens maiestati fuit: ut eos quos oderant: præsentibus poenis afficerent potius: quam fugerent. Sed quoniam neque accedere ad eos possunt: in quibus cælestem notam uiderit: nec his nocere quos signum immortale munierit: tanquam inexpugnabilis murus lacescunt eos per homines & manibus persequuntur alienis: quos profecto si esse confitentur: uicimus. Necesse est enim hanc esse ueram religionem quæ & rationem dæmonum nouit: & astutiam intelligit: & uim retundit: & eos spiritualibus armis domitos ac subactos cedere sibi cogit. Si negant: testimoniis poetarum ac philosophorum refelluntur. Quod si esse & malos esse inficias eunt: quid superest nisi ut alios dicant esse deos: alios dæmones? Exponant igitur differentiam generis utriusque: ut sciamus quid colendum: quid execrandum sit. Habet ne inter se aliquod consortium: an uero inimici sint? Si sunt aliqua necessitudine copulati: quatenus eos discernemus? Aut quomodo utri-

usq; generis honorem cultumq; miscebimus? Si autem sunt inimici: aut dæmones deos non timent: aut dii dæmones fugare non possunt. Ecce aliquis instinctu dæmonis pectus dementit: effert: insanit: ducamus istum in Iouis optimi maximi templum: uel quæ sanare homines Iuppiter nescit: in Aesculapii uel Apollinis sanum iubeat utriuslibet sacerdos dei sui noie: ut nocens ille spiritus excedat ex homine: nullo id pacto fieri potest. Quæ igitur deorum uis est: si subiectos sibi dæmones non habent? At uero iidem dæmones adiurati per nomen ueri dei protinus fugiunt. Quæ ratio est ut Christum timeant: Iouem autem non timeant: nisi quod iidem sunt dæmones: quos uulgus deos esse opinatur? Denique si constituatur in medio: & is quem constat incursum dæmonis perpeti: & Delphici Apollinis uates: eodem modo dei nomen horrebunt: & tam scelerenter excedet suo uate Apollo: quæ ex homine spiritus ille dæmonicus: & adiurato fugatoque deo suo uates in perpetuum conticescet. Ergo iidem sunt dæmones: quos fatentur execrandos esse: iidem dii quibus supplicant. Si nobis credendum esse non putant: credant Homero: qui summum illum Iouem dæmonibus aggregauit: sed & aliis poetis ac philosophis: qui eosdem modo dæmonas: modo deos nuncupant: quorum alterum uerum: alterum falsum est. Illi enim nequissimi spiritus ubi adiurant: ubi se dæmonas confitentur: ubi coluntur: ibi se deos mentiuntur: ut errores hominibus immittant: & a ueri dei notione: per quam sola potest mors æterna uitari. Idem sunt qui deiiciendi hominis causa uarios sibi cultus peruersa religione condiderunt: mentitis tamen assumptisque nominibus ut fallerent. Nam quia diuinitatem per seipsum affectare non poterant: ascriuerunt sibi nomina potentium regum: sub quorum titulis honores sibi deorum uendicarent. Qui error discuti potest: & in lucem ueritatis protrahi. Nam si quis studet altius inquirere: congreget eas quibus peritiam est uere ab inferis animas. Euocet Iouem: Neptunum: Vulcanum: Mercurium: Apollinem: patremque omnium Saturnum. Respondebunt ab inferis omnes: & interrogati loquentur: & de se & de deo fatebuntur. Post hæc euocent Christum: non aderit: non apparebit: quia non amplius quam biduo apud inferos fuit. Quid hac probatione certius proferri potest? Ego uero non dubito: quin ad ueritatem Trismegistus hanc aliqua ratione peruenerit: qui de deo patre omnia: & de filio locutus est multa: que diuinis continentur arcanis.

De uera & singulari religione: & unde dicatur religio: uel secundum Ciceronem: uel alios.

Ca. xxviii.

Væ cum ita se habeant (ut ostendimus) apparet nullam aliam spem uitæ homini esse propositam: nisi ut abiectis uanitatibus & errore miserabili deum cognoscat: & deo seruiat: nisi huic temporali renunciet uitæ: ac se rudimentis iustitiæ ad cultum religionis instituat. Hac enim conditione gignimur: ut generari nos deo iusta & debita obsequia præbeamus: hunc solum nouerimus: hunc sequamur. Hoc uinculo pietatis obstricti deo & religati sumus: unde ipsa religio nomen accipit: non ut Cicero interpretatus est a relegendo: quod in libro de natura deorum secundo dicit ita: Non enim philosophi solum: uerum etiam maiores nostri superstitione a religione separauerunt. Nam qui totos dies precabantur: & imolabant: ut sui sibi filii supstitites essent: supstitiosi sunt appellati. Qui autem omnia quæ ad cultum deorum pertinerent: retractarent: & tanquam relegerent: hi dicti sunt religiosi ex relegendo: tanquam ex eligendo: & eligendo elegantes: & ex deligendo diligentes: & ex intelligendo intelligentes. His enim omnibus inest uis legendi eadem: quæ in religioso ita factum est: in superstitioso a religioso: alterius uiti nomen: alterius laudis. Hac interpretatio quæ inepta sit: ex re ipsa licet cognoscere. Nam si in iisdem

*Religio a relegendo
Sensum uulgaris dicitur
hinc dicta esse relegendo.*

DIVINARVM INSTITVTIONVM

diis colendis: & religio & supstitutio uersatur: exigua uel potius nulla distantia est. Quid enim mihi affert causa: cur precari pro salute filiorum semel religiosi & idem decies facere: superstitiosi esse hominis arbitretur? Si enim semel facere optimum est: quāto magis sapius? Si hora prima: ergo & tota die. Si una hostia placabilis: placabiliores utique hostiæ plurimæ: quia multiplicata obsequia demerentur potius: quam offendunt. Non enim nobis odiosi uidentur hi famuli: qui assidui ac frequentes ad obsequium fuerint: sed magis cari. Cur igitur sit in culpa & nomen reprehensibile accipiat: qui aut filios suos magis diligit: aut deos satis honorat? Laudetur autem qui minus. Quod argumentum etiam e contrario ualeat. Si enim totos dies precari & immolare criminis est: ergo & semel. Si superstites filios subinde optare uitiosum est: superstitiosus est igitur ille qui raro id optauerit. Aut cur uitii nomen sit in eo tractum: quo nihil honestius: nihil iustius optari potest? Nam quod ait religiosos a relegendo appellatos: quod ea retractent diligenter quæ ad cultum deorum pertineant: cur illi qui hoc sæpe in die faciunt: religiosorum nomen amittant: cum multo utique diligentius ex assiduitate ipsa relegant ea quibus dii coluntur? Quid ergo est? Nimirum religio ueri cultus: superstitio falsi. Et omnino quid colas interest: aut quid preceris. Sed quia religiosos deorum cultores se putant: cum sint superstitiosi: nec religionem possunt a superstitione discernere: nec significantiam nominum exprimere. Diximus nomen religionis a uinculo pietatis esse deductum: quod hominem sibi deus religauerit: & pietate constrinxerit: quia nos seruire ei ut domino: & obsequi ut patri necesse est. Eo melius ergo id nomen Lucretius interpretatus est: qui ait religionum se nodos soluere. Superstitiosi autem uocantur non qui filios superstites optant. Omnes enim optamus: sed aut ii qui superstitem memoriā defunctorum colunt: aut qui parentibus suis superstitibus colebant imagines eorum domi tanquam deos penates. Nam qui novos sibi ritus assumebant: ut in deorum uicem mortuos honorarent: quos ex hominibus in cælum receptos putabant: hos superstitiosos uocabant. Eos uero qui publicos & antiquos deos colerent: religiosos nominabant. Vnde Virgilius: Vana superstitio ueterumque ignara deorum. Sed cum ueteres quoque deos inueniamus eodem modo consecratos esse post obitum: superstitiosi ergo qui multos ac falsos deos colunt. Nos autem unum deum religiosi qui uni & uero deo supplicamus.

De unitate patris & filii: ut liqueat quomodo unius dei possunt esse cultores: qui duos colunt: alterum patrem: alterum filium: patremque immortalem: filium mortalem: de quo superius dictum est. Cap. xxix.

Oportasse quærat aliquis quomodo cum deum unum nos colere dicamus: duos tamen asseueremus deum patrem & deum filium: quæ asseueratio plerisque in maximum inpegit errorem. Quibus cum probabilia uideantur esse quæ dicimus: in hoc uno laborare nos arbitrantur: quod & alterum mortalem deum fatemur. De mortalitate iam diximus: nunc de unitate doceamus. Cum dicimus deum patrem & deum filium: non diuersum dicimus: nec utrumque secernimus: quia nec pater sine filio esse potest: nec filius a patre secerni: siquidem nec pater sine filio nuncupari: nec filius potest sine patre generari. Cum igitur & pater filium faciat: & filius patrem: una utriusque mens: unus spiritus: una substantia est: sed ille quasi exuberans fons est: hic tanquam defluens ex eo riuus: ille tanquam sol: hic tanquam radius ex sole porrectus: qui quoniam summo patri & fidelis & carus est non separat: sicut nec riuus a fonte: nec radius a sole: quia & aqua fontis in riuo est: & solis lumen in radio: aque neque uox ab ore se iungi: nec uirtus aut manus a corpore diuelli potest. Cur igitur a prophetis idem manus dei & uirtus & sermo

LIBER Q VARTVS

dicatur: utiq; nulla discretio est: quia & lingua sermonis ministra: & manus in qua est uirtus: indiuiduæ sunt corporis portiones. Propiore exemplo uti libet. Cum quis habet filium quem unice diligit: qui tamē sit in domo & manu patris: licet ei nomen domini potestatemq; cōcedit: ciuili tamen iure & domus una & unus dominus nominatur. Sic hic mūdus una dei domus & filius & pater: qui unanimes incolunt mundū: deus unus quia & unus est tanq̄ duo: & duo tanq̄ unus. Neq; id mirum cum & filius sit in patre: quia pater diligit filium: & pater in filio: qui uoluntati patris fideliter paret: nec unq̄ faciat aut fecerit nisi quod pater aut uoluit aut iussit. Deniq; unum deum esse tam patrem q̄ filium. Esaias in exemplo quod superius posuimus: ostendit: cum diceret. Adorabūt te & præcābunt: quoniam in te deus est: & non est alius deus præter te. Et alio loco similiter ait. Sic dicit dominus deus rex Israel: & qui eruit eum deus æternus ego primus: & ego nouissimus: & præter me nemo est deus. Cū duas personas proposuisset: dei regis id est Christi: & dei patris qui eum post passionem ab inferis excitauit: sicut ostendit le diximus Oseam pphetam qui ait. Et de manu inferorum eruam eum: tamē ad utranq; personam referens intulit: & præter me non est deus: cum posset dicere præter nos: sed fas non erat plurali numero separationem tantæ necessitudinis fieri. Vnus est enim solus liber deus summus carens origine: quia ipse est origo rerū: & in eo simul & filius & omnia continent. Quia propter cum mēs & uoluntas alterius in altero sit: uel potius in utroq; una: merito unus deus uterq; appellatur: quia quicquid est in patre ad filiū transfuit: & quicquid in filio: a patre descendit. Non potest igitur ille summus ac singularis deus nisi per filium coli: qui solum patrem se colere putat: sicut filium nō colit: ita ne patrem quidem colit. Qui autem filium suscipit: & nomen eius gerit: is uere cū filio simul & patrem colit: quoniam legatus & nuncius & sacerdos summi patris est filius. Hic templi maximi ianua est: hic lucis uia: hic dux salutis: hic hostium uitæ.

De hæresibus quas nō modo prophetæ: sed etiam Christus & apostoli prædixerunt emeruras esse uitandas. Et q; illa sola ecclesia catholica est & uera: in qua est cōfessio & medicina peccatorum per poenitentiam & fidei sacramenta. Cap. xxx.

Ed quoniam multæ hæreses extiterunt: & instinctibus dæmonū populus dei scissus est: determinanda est nobis breuiter ueritas: ac in suo pprio domicilio collocāda: ut si quis quam uitæ cupit haurire: non ad detritos lacus deferat: qui non habent uenam: sed uberrimū dei fontem nouerit: quo irrigatus perēni luce potiatur. Ante omnia scire nos cōuenit: & ipsum & legatos eius prædixisseq; plurimæ sectæ & hæreses haberent existere: quæ concordiam sancti corporis rumperent: ac monuisse ut summa prudentia caueremus: nequando in laqueos & fraudes illius aduersarii nostri: cum quo luctari deus nos uoluit: incideremus: tamen dedisse certa mandata: quæ in perpetuum custodire deberemus. Quorū pleriq; imitatos deserto itinere cælestis uias sibi deuias per anfractus & præcipitia condiderunt: per quæ patrem plebis incautā: & simplicem ad tenebras mortemq; deducerent. Quod quatenus accidat: exponam. Fuerunt quidā nostrorū uel minus stabilita fide: uel minus docti: uel minus cauti: qui dissidiū facerent unitatis: & ecclesiam dissiparēt. Sed hi quorū fides lubrica fuit: cum deum nosse se & colere simularēt augendis opibus: & honori studentes affectabant maximū sacerdotium & a potioribus uicti cadere se cum suffragatoribus suis maluerūt: q̄ eos facere præpositos: quibus cōcupiant ipsi ante præponi. Quidā uero non satis cælestibus litteris eruditi: cum ueritatis accusatoribus respondere nō possent: obicicientes uel impossibile uel incongruens esse: ut deus in utero mulieris includeret: nec cælestem illam maiestatem

De scissura
hæres.

ad tantam infirmitatē potuisse deduci: ut hoībus contēptui: derisui: contumeliā & ludibrio essent. Postremo et cruciamēta pferret: atq; execrabili patibulo figeret. Quā oīa cum neq; ingenio nec doctrina defendere ac refutare possent: nec enim uim rationēq; penitus pvidebant: deprauati sunt ab itinere recto: & cālestes litteras corruerūt: ut nouam sibi doctrinā sine ulla radice ac stabilitate cōponerent. Nonnulli aut falsorū pphetarum uaticinio illecti: de qbus & uere prophetā & ipse prādixerāt: exciderūt a doctrina dei: & traditionē ueram reliquerunt. Sed illi oēs dāmonicis fraudibus irrātiti: quas prospicere & cauere debuerant: diuinū nomen & cultum per imprudentiā perdiderūt. Cum enim Phryges aut Nouatiani: aut Valentiniani: aut Martionitae: aut Anthropiani: aut Ariani: seu qlibet alii nominant: christiani esse desierunt hi: q Christi noīe amisso: humana & externa uocabula induerunt. Sola igit catholica ecclesia est: quā uerum cultum retinet. Hic est fons ueritatis: hoc est domiciliū fidei: hoc templū dei: quo si quis non intrauerit: uel a quo siq; exiuerit: a spe uitā ac salutis alienus est. Neminē sibi oportet ptnaci concertatione blādiri. Agit. n. de uia & salute: cui nisi caute & diligenter cōsulatur: amissa & extincta erit. Sed tamen qā singuli quoq; cōtusus hāreticorū se potissimū christianos: & suam esse catholicā ecclesiam putāt: sciendū est illam esse uerā in qua est religio: confessio & pēnitentia: quā peccata & uulnera qbus est subiecta ibecillitas carnis salubriter curat. Hāc interim paucis admonēdi gratia rettuli: neq; errorē fugere cupiens: maiori implicet errore: dum penetrare ueritatis ignorat. Postea plenius & uerius contra oēs mendaciorū sectas pprio separatoq; ope pugnabimus. Sequit ut quoniā satis de religione uera & sapiētia locuti sumus: in proximo libro de iustitia differamus.

Lactāti Firmiani institutionū diuinarū aduersū gētes liber quintus. De iustitia pōemū.

Quod iniquum & impiū est ante dānare uel psonam uel causam: q de merito eius cognoscere. Et quare sapientia iungēda sit religioni. Et quare sapiētia huius mūdi litteras sacras contempserit. Et q eloquentia seruit saeculo: & plerūq; ut amplius elucescat. De industria ipugnat ueritatē: quā fere semp idoneis assertoribus indiget. C. primū.

Non est apud me dubiū Constantine imperator maxime: quin hoc opus nostrum: quo singularis ille rerum conditor & huius immēsi opis rector asserit. Si quis attigerit ex istis ineptae religiōis: ut sunt nimia superstitione impatiētes insectetur etiā maledictis: ut uix lecto fortasse principio: affligat: proiciat: excretur: seq; inexpabili scelere cōtaminari atq; astringi putet: si hāc aut legat patiēter: aut audiat. Ab hoc tamen si fieri potest humanitatis iure postulamus: ut non prius damnet: q uniuersa cognouerit. Nam si sacrilegis: & proditoribus: & ueneficis potestas defendendi sui datur: nec prādamnari quenq; incognita causa licet: non iniuste petere uidemur: ut si quis erit ille qui inciderit in hāc: si leget: perlegat: si audiet: sentētiā differat in extremum. Sed noui hominum pertinaciam: nunq impetramus. Timent enim ne a nobis reuicti: manus dare aliquando clamante ipsa ueritate cogantur. Obstrepuunt igitur & intercedunt: ne audiant: & oculos suos opprimūt: ne lumen uideant: quod offerimus. Quo plane ipsi diffidentiam suā perditae rationi ostendunt: cum neq; cognoscere: neq; congredi audient: quia sciunt se facile superari. Et iccirco disceptatione sublata:

Pellitur e medio: sapientia: uigetur res (ut ait Ennius) & quia student damnare tanq

LIBER Q VINTVS

nocentes: quos utiq; sc iunt innocentes: constare de ipsa innocentia nolunt: quasi nō maior iniquitas sit probatā innocentiam dānasse: sed inauditā. Sed (ut dixi) uerentur: ne si audierint: damnare non possint. Et ideo cultores dei summi hoc est iustos homines torquent: interficiunt: exterminant: nec causas odiorum ipsi reddere possunt: q tam uehementer oderunt: quia ipsi errant: irascuntur his qui uia ueram sequunt: & cū corrigere se possint: errores suos insup crudelibus factis coaceruant: innocentium cruore maculant & dicatas deo mentes euisceratis corporibus detorquent: cum talibus cōgredi & disputare cōtendimus. Hos ad ueritatē ab iēpta p̄sualione traducere: q sanguinē facilius hauserint q̄ uerba iustorū. Quid igitur? Operam ne pdemus? Minime. Nam si lucrari hō a morte: ad quam concitatissime tendunt: non potuerimus: si ab illo itinere de morte ad uitam lucemq; reuocare: quoniā ipsi saluti suā repugnant: nostros tamen confirmabimus: quoq; non est stabilis ac solidis radicibus fundata & fixa sententia. Nutant. n. pluri & maxime q litterarū aliquid attigerunt. Nam & in hoc philosophi: & oratores: & poetæ p̄ncipiosi sunt: q incautos animos facile irratire possunt suauitate sermōis: & carminum dulci modulatione currentiū. Ob eamq; causam nolui sapientiā cum religiōe coniungere: neqd studiosis illa inanis doctrina possit offi cere: ut iam scientia litterarū non modo nihil noceat religiōi atq; iustitiā: sed etiā possit q̄ plurimū: si is q eas didicerit: sit uirtutibus instructior: & ueritate sapiētior. Præterea etiā si nulli alii: nobis certe pderit: delectabit se cōscientia: gaudebit mēs se in ueritatis luce uersari: quod est animæ pabulum incredibili quadā iocunditate perfusum. Verum nō est desperandū: fortasse non canimus surdis. Nec enim tam in malo statu res est: ut desint sanæ mentes: qbus & ueritas placeat: & monstratū sibi rectum iter & uideāt & sequant. Circumlinat modo poculū cælestis sapientiæ melle: ut possint ab imprudentibus amara remedia sine offensione potari: dum illiciens prima dulcedo acerbitatē saporis asperi sub prætextu suauitatis occultat. Nam hæc in primis causa est cur apud sapientes: & doctos: & principes huius sæculi scriptura sancta fide careat: q prophetæ communi ac simplici sermone ut ad populum sunt locuti. Contemnant itaq; ab his: q nihil audire uel legere nisi expolitum ac disertū uolunt: nec quiq; hære animis eorū potest: nisi q aures blandiori sonoro mulcent. Illa uero quæ sordida uident: anilia: inepta: uulgaria existimant. Adeo nihil uerum putant: nisi quod auditu suaue est: nihil credibile: nisi quod pōt incutere uoluptatem: nemo rem ueritate ponderat sed ornatu. Non ergo credunt diuinis: q̄a phoco carent: sed ne illis quidē qui eas interpretant: quia sunt & ipsi aut omnino rudes: aut certe parum docti. Nam ut plene sint eloquētes: perraro cōtingit: cuius rei causa in aperto est. Eloquentia enim sæculo seruit: populo se iactare & in rebus malis placere gessit. Siquidem ueritatem sapius expugnare conatur: ut uim suam monstret: opes expetit: honores concupiscit: summum deniq; gradum dignitatis exposcit. Ergo hæc quasi humilia despicit: arcana tanq̄ contraria sibi fugit: quippe quæ publico gaudeat: & multitudinem celebritatēq; desideret. Eo fit ut sapientiā & ueritas idoneis præconibus indigeat. Et si qui forte litteratorum se ad eam cotulerunt: defensionī eius non suffecerunt. Ex his qui mihi noti sunt. Minutius felix non ignobilis inter causidicos loci fuit. Huius liber cui Octauio titulus est: declarat q̄ idoneus assertor esse potuisset: si se totū ad id studium cōtulisset. Septimus quoq; Tertullianus fuit omni genere litterarum peritus: sed in eloquendo parum facilis & minus comptus: & multum obscurus fuit. Ergo ne hic qdem satis celebritatis inuenit. Vnus igitur præcipuus & clarus extitit Cyprianus: qui magnam sibi gloriam ex artis oratoriæ professione quæsierat: & admodum multa con

DIVINARVM INSTITVTIONVM

scripsit in suo genere miranda. Erat enim ingenio facilis: copioso: suauis: & quæ sermonis maxima est uirtus: aperto ut discernere nequeas: utrum ne ornatior in loquendo: an faciliior in explicando: an potentior in persuadendo quisq̃ fuerit. Hic tamen placere ultra uerba sacramentum ignorantibus non potest: quoniam mystica sunt quæ locutus est: & ad id præparata: ut solis fidelibus audiâtur. Deniq̃ a doctis huius sæculi quibus forte scripta eius innotuerunt: derideri solet. Audiui ego quendam hominem disertum sane: qui eum immutata una littera Caprianum uocaret: quasi qui elegans ingenium: & melioribus rebus aptum: ad aniles fabulas contulisset. Quod si accidit hoc ei: cuius eloquentia nō insuauis est: quid tandem putemus accidere illis: quorum sermo ieiunus est & ingratus: qui neq̃ uim persuadendi: neq̃ subtilitatem argumentandi: neq̃ ullā prorsus acerbitem ad reuincendum habere potuerunt?

Quod ex defectu doctorum data est temerariis hominibus audacia impugnandi ueritatem ignotam: & hoc probat exemplo duorum philosophorum: quos uiderat in Bythinia. Ca. ii.

Rgo quia defuerunt apud nostros idonei peritiq̃ doctores: qui uehementer: qui acriter errores publicos redarguerent: qui causam omnem ueritatis ornatè copioseq̃ defenderent: prouocauit quosdam hæc ipsa penuria: ut auderēt scribere contra ignotam sibi ueritatē. Omitto eos: qui prioribus eam temporibus nequicq̃ lacesierunt. Ego cum in Bythinia litteras oratorias accitus docerem: contigissetq̃ eodem tempore ut dei templum euerteretur: duo extiterunt ibidem: qui iacenti atq̃ abiectæ ueritati nescio utrum superbius an importunius insultarent: quorum alter antistitem se philosophiæ profitebatur. Verum ita uitiosus: ut continentia magister non minus auaritia q̃ libidinibus arderet: in uictu tam sumptuosus: ut in schola uirtutis assestor: parsimonia paupertatisq̃ laudator: in palatio peius cœnaret q̃ domi. Tamen uitia sua capillis & pallio: & (quod maximum est uelamentum) diuitiis prætegebat: quas ut augeret ad amicitias iudicum miro ambitu penetrabat: eosq̃ sibi repente auctoritate falsi nominis obligabat: non modo ut eorum sententiam uenderet: uerum etiam ut confines suos: quos ædibus agrisq̃ pellebat: a suo repetendo hac potētia retardabat. Hic uero qui suas disputationes moribus destruebat: uel mores suos disputatiōibus arguebat: ipse aduersus se grauis censor: & accusator acerrimus: eodē ipso tempore quo iustus populus nefarie lacerabatur: tres libros euomuit contra religionem nomemq̃ christianū. Professus ante omnia philosophi officium esse erroribus hominum subuenire: atq̃ illos ad ueram uiam reuocare: id est ad cultus deorum: quorum numine ac maiestate (ut ille dicebat) mundus gubernaretur. Nec pati homines imperitos quorundam fraudibus illici: ne simplicitatis eorum prædæ ac pabulo sit hominibus astutis. Itaq̃ se suscepisse hoc munus philosophiæ dignum: ut præferret non uidentibus lumen sapientia: nō modo uis susceptis deorum cultibus resanescant: sed etiam ut pertinaci obstinatione deposita corporis cruciamenta deuinent: nec sæuas membrorum lacerationes frustra perpeti uelint. Vt autem appareret cuius rei gratia opus illud elaborasset: effusus in principū laudes: quorum pietas & prouidentia (ut quidem ipse dicebat) tum in cæteris rebus humanis: tum præcipue in defendendis deorum religionibus claruisset: consultū esse tandem rebus: ut cohibita impia & anili superstitiōe: uniuerſi homines lægitimis sacris uacarent: ac propicios sibi deos experirentur. Vbi autem religionis eius contra quam perorabat infirmare uoluit rationē: ineptus: uanus: ridiculus apparuit: quia grauis ille consulti utilitatis alienæ: non modo quid oppugnaret: sed etiam quid loqueret nesciebat

Nam si qui nostrorum affuerunt: quis temporis gratia coticerent: animo tamen derisere: utpote cum uiderent hominem profitentem se illuminaturum alios: cum ipse cæcus esset: redacturum alios ab errore: cum ipse ignoraret ubi pedes suos poneret: eruditumque alios ad ueritatem: cuius ne scintillam quidem unam uidisset aliquando: quippe cū sapientiæ professor profligare sapientiam niteretur. Omnes tamen id arguebāt: quod illo potissimum tempore id operis esset aggressus: quo furebat odiosa crudelitas. O philosophum adulatorem: ac temporis seruientem. Verum hic pro sua inanitate cōtemptus est qui & gratiam quam sperauit: non est adeptus: & gloria quam captauit: in culpā reprehensionemque conuersa est. Alius eandem materiam mordacius scripsit: qui erat tunc e numero iudicum: & qui auctor in primis faciendæ persecutionis fuit: quo scelere non cōtentus: etiam scriptis eos quos afflixerat insecutus est. Cōposuit enim libellos duos non contra christianos: ne inimice insectari uideretur: sed ad christianos ut humane & benigne consulere putaretur: in quibus ita falsitatem scripturæ sacræ arguere conatus est tanquam sibi esset tota contraria. Nam quædam capita quæ repugnare sibi uidebantur exposuit: adeo multa: adeo intima euumerans: ut aliquando ex eadem disciplina fuisse uideatur. Quod si fuit: quis eum Demosthenes poterit ab impietate defendere: qui religionis cui fuerat assensus & fidei: cuius nomen induerat: & sacramenti quod acceperat: proditor factus est: nisi forte casu in manus eius diuinæ litteræ inciderunt? Quæ igitur temeritas erit id audere dissoluere: quod illi nemo interpretatus est? Bene quod aut nihil didicit: aut nihil intellexit. Tantum enim abest a diuinis litteris repugnantia: quantum ille abfuit a ueritate & fide: præcipue tamen Paulum Petrumque lacerauit: ceterosque discipulos tanquam fallaciæ seminatores: quos eosdem tamen rudes & indoctos fuisse testatus est. Nam quosdam eorum piscatorio officio quæstum fecisse: quasi ægre ferret: quod illam rem non Aristophanes aliquis: aut Aristarchus commentatus sit.

Quod discipulis Christi uoluntas mentiendi abfuit: qui uitam exercebant contrariam uitæ. Et quod respondendum fuit blasphemiarum eorum: qui Christum magum fuisse mentiti sunt: & sibi ipsis contraria docuerunt.

Cap. iiii.

Bfuit ergo ab his fingendi uoluntas & astutia: quoniam rudes fuerunt. Aut quis possit indoctus apta inter se & coherentia fingere: cum philosophorum doctissimi Plato: & Aristoteles: & Epicurus: & Zenon ipsi sibi repugnantia & contraria dixerunt. Hæc est enim mendaciorum natura: ut coherere non possint. Illos autem traditio quæ uera est: quadrat ubique: ac tota sibi consentit: & ideo persuadet: quæ constanti ratione suffulta est. Non igitur quæstus & cōmodi gratia religionem istam cōmentati sunt: quippe quæ & præceptis: & ipsa re eam uitam secuti sunt: quæ & uoluptatibus caret: & omnia quæ habentur in bonis spernit: & qui non tantum mortem pro fide subierint: sed etiam morituros esse se: & scierint & prædixerint: & postea uniuersos qui eorum disciplinam secuti essent: acerbæ & nefandæ passuros. Ipsum autem Christum affirmauit a Iudæis fugatum: collecta noningentorum hominum manu latrocinia fecisse. Quis tantæ auctoritati audeat repugnare? Credamus hoc plane. Nam fortasse illi hoc in somnis Apollo aliquis nunciavit. Tot semper latrones perierunt: & quotidie pereunt: utique multos & ipse damnasti. Quis eorum post crucem suam: non dicam deus: sed homo appellatus est? Verum tu forsitan ex eo credidisti: quia uos homicidam Martem consecratis ut deum: quod tamen non fecissetis: si illum areopagitæ in crucem sustulissent. Item cum facta eius mirabilia destrueret: nec tamen negaret: uoluit ostendere Apollinem uel patriam: uel etiā maiora fecisse. Mirum quod Apolloniū prætermittit: cuius solent & multa & mi

ra memorari. Cur igitur o delirum caput: nemo Apollinē pro deo colit: nisi forte tu solus: illo scilicet deo dignus: cum quo te in sempiternum uerus deus puniet? Si magus Christus quia mirabilia fecit: peritior utiq; Apollonius: qui (ut describis) cum Domitianus eum punire uellet: repente in iudicio non comparuit: q̄ ille qui comprehensus est & cruci affixus. At enim ex hoc ipso fortasse insolētiā ipsius noluit arguere: q̄ deum se constitueret: ut ille uerecundior fuisse uideatur: qui cum maiora faceret: ut hic putat tamen id sibi non arrogauerit. Omitto nunc ipsa opera comparare: quia in secundo & superiori libro de fraude ac praeſtigiis artis magicæ dixi. Nego esse quenq; q̄ non optet in primis id sibi post mortem contingere: quod etiam reges maximi cōcupiscunt. Cur enim homines sibi sepulchra magnifica: cur statuas: cur imagines comparant: cur aliquibus factis præclaris: aut etiam morte pro ciuib; suscepta: student opinionēs hominū promereri? Cur deniq; ingenii tui monumentū hoc detestabili stultitia tanq̄ ceno ædificatum constituere uoluisti: nisi q̄ immortalitatem de memoria nominis speras? Stultum est igitur id putare Apollonium noluisse: quod optaret utiq; si posset: quia nemo est: qui immortalitatem recuset: & maxime cum eum dicas & adorātū esse a quibsdā: sicut deum: & simulacrum eius sub Herculis Alexiaci nomine constitutum: ab Ephesiis etiam honorari. Non potuit ergo post mortem deus credi: quia & hominem & magum fuisse constabat: & ideo alieni nominis titulo affectauit diuinitatem: quia suo nec poterat: nec audebat. Noster uero & poterat deus credi: quia magus non fuit: & creditus est: quia uerus non fuit. Non inquit hoc dico iccirco Apollonium nō haberi deum: quia noluerit: sed ut appareat nos sapientiores esse qui mirabilibus factis non statim fidem diuinitatis adiunximus: q̄ uos qui ob exigua portenta deum credidistis. Non est mirum: si tu qui a dei sapientia longe remotus es: nihil prorsus intelligis eorum: quæ legisti: cum Iudæi qui a principio prophetas lectitauerant: quibusq; sacramētum dei fuerat obſignatum: tamen quid legerent ignorauerunt. Disce igitur siquid tibi cordis est: non iccirco a nobis deum creditum Christum: quia mirabilia fecit: sed quia uidimus in eo facta esse omnia: quæ nobis annunciata sunt uaticinio prophetarum: fecit mirabilia. Magnum putassemus: ut & uos nuncupatis: & Iudæi tunc putauerunt: si non illa factorum Christi pphetæ omnes uno spiritu prædicarent. Itaq; deum credimus: nō magis ex factis operibusq; mirandis: q̄ ex illa ipsa cruce: quam uos sicut carnes lambitis: quoniam simul & illa prædicta est. Non igitur suo testimonio. Cui enim de se dicenti credi potest? Sed: prophetarū testimonio: qui omnia quæ fecit ac passus est: multo ante cecinerunt: fidem diuinitatis accēpit: quod neq; Apollonio: neq; Apuleio: neq; cuiq; magorum potuit: aut potest aliquando contingere. Cum igitur talia ignorantia suæ deliramenta fudisset: cum ueritatem penitus excidere connixus esset: ausus est libros suos nefarios ac dei hostes φιλῶλατῶσ: id est ueritatis amatores annotare. O cæcū pectus: o mentem cimeriis (ut aiunt) tenebris atriores. Discipulus hic fortasse Anaxagoræ fuit: cui niues atramentum fuerunt: atque eadem cæcitas est: & uero falsitatis: & mendacio ueritatis nomen imponere. Videlicet homo subdolus noluit lupum sub ouis pelle cælare: ut fallaci titulo posset irratire lectorem. Verum esto iustitia hoc: non malitia feceris. Quam tandem nobis attulisti ueritatem: nisi q̄ assertor deorum eos ipsos ad ultimum perdidisti? Prosecutus enim summi dei laudes: quem regem: quem maximum: quem opificem rerum: quem fontem bonorum: quem parentem omnium: quem factorem: altoremque uiuentium confessus es. Ademisti Ioui tuo regnum: eumq; summa potestate depulsum: in ministrorum numerum redegeſti. Epi

logus itaq; te tuus arguit stultitiæ: uanitatis: erroris. Affirmans deos esse & illos tamen subiicis: & mancipas ei deo: cuius religionem conaris euertere.

Quare hoc opus incæptum sit: & contra quos: & ad quid profit Cap. iiii

Iergo de quibus dixi: cum præsentem me ac dolente sacrilegas suas litteras explicassent: & illorum superba impietate stimulatus: & ueritatis ipsius conscientia ut ego arbitror suscipi hoc munus: ut omnibus ingenii mei uiribus accusatores iustitiæ refutarem: non ut cōtra hos scriberē: qui paucis obteri poterant: sed omnes qui ubiq; idem operis efficiunt: aut effecerunt: uno simul impetu p̄figarem. Non dubito enim quin & alii plurimi: & multis in locis: & nō modo græcis: sed etiam latinis literis: monumentū iniustitiæ suæ struxerunt: quibus singulis quoniam respondere nō poteram: sic agendam mihi hanc causam putauī: ut etiam priores cum omnibus suis scriptis peruerterem: & futuris omnem facultatem scribendi aut respondēdi amputare præbeant modo aures. Efficiam p̄fecto ut quicunq; ista cognouerit: aut suscipiat: quod ante damnauit: aut quod est proximum: deridere aliquando desistat. Quāq; Tertullianus eandem causam plene perorauerit in eo libro cui apologatico nomen est: tamen quoniam aliud est accusantibus respondere: quod in defensione: aut negatione sola positum est: aliud instituere: quod nos facimus: in quo necesse est doctrinæ totius substantiam contineri: non defugi hunc laborē: ut implerem materiam: quam Cyprianus non executus est in ea oratione: qua Demetrianum (sicut ipse ait) oblatrantem atq; obstrepentem ueritati redarguere conatur: qua materia nō est usus: ut debuit. Non enim scripturæ testimoniis: quam ille utiq; uanam: fictam: cōmentitiā putabat: sed argumētis & ratione fuerat refellendus. Nam cum ageret contra hominem ueritatis ignarum: dilatis paulisper diuinis lectionibus: formare hunc a p̄cipio tanq̄ rudem debuit. Eiq; paulatim lucis principia monstrare: ne toto lumine abiecto caligaret. Nam sicut infans solidi ac fortis cibi capere uim non potest ob stomachi teneritudinem: sed liquore lactis ac mollitudine alit̄: donec firmatis uiribus uesci fortioribus possit: ita & huic oportebat quā nondum poterat capere diuina: prius humana testimonia offerri. i. philosophorum & historicorū: ut suis potissimū refutaretur auctoribus. Quod quia ille non fecit: raptus eximia eruditione diuinarum litterarū: ut his solus contentus esset: quibus fides constat: accessi deo inspirante ut ego facerem: & simul ut uiam cæteris ad imitandum pararem. At si hortatu nostro docti homines ac disertī huc se conferre cœperint: & ingenia sua uimq; dicendi in hoc ueritatis campo iactare maluerint: euanituras breui religiones falsas: & occasuram esse omnem philosophiam nemo dubitauerit: si fuerit omnibus persuasum tum hanc solam religionem: tum etiam & solam ueram esse sapiētiam. Sed euagatus sum longius: q̄ uolebam.

De iustitia quā non mō philosophi: sed et poetæ: q̄ eos præcesserunt: tantis quæsierūt uiribus. Et quō p̄ uero hēri debeat non figmento poetico: q̄ iustitia terras incolebat regnante Saturno: & aurea fuisse sæcula. Sed Ioue regnante iustitiā esse fugatā. Ca. v

Vnc reddēda est de iustitia p̄posita disputatio: quæ aut ipsa sola ē uirtus: aut nō fons est ipsa uirtutis: quam non mō philosophi quæsierunt: sed poetæ quoq; q̄ priores multo fuerūt: & ante philosophiæ nomē p̄ sapientibus habebant. Hi plane intellexerunt abesse hanc rebus humanis: eamq; finxerūt offensam uitiiis hoīum cessisse ē terra in cælumq; migrasse: atq; ut docerent qd sit iuste uiuere. Solēt enim præcepta per ambages dare a Saturni temporibus: quæ illi uocant aurea: repetunt exēpla iustitiæ: narrātq; in quo statu fuerit uita humana: dum illa in terra moraret̄. Quod q̄

dem non pro poetica fictione: sed pro uero habendum est. Saturno enim regnante non dum deorum cultibus institutis: necdum illa gente ad diuinitatis opinionem consecrata deus utiq; colebatur. Et ideo non erant neq; dissensiones: neq; inimicitiae: neq; bella. Nondū uersanos rabies nudauerat enses: ut germanicus Cæsar in Arateo loq; carmine Nec cōsanguineis fuerat discordia nota. Immo nec alienigenis quidem: neq; ulli omnino gladii qui nudarentur: fuerunt. Quis enim præsente ac urgente iustitia: aut de tutela sui cū nemo insidiaret: aut de perniciē alterius cogitaret: cū nemo quicq; cōcupisceret? Malebāt tenui contēti uiuere cultu: ut Cic. in suo narrat: qd est proprium nræ religiōis Ne signare quidem aut partiri limine campum

Fas erat: in medium quærebant. Quippe cum deus communem omnibus terram dedisset: ut cōem degerent uitā: non ut rabida & furens auaritia sibi omnia uendicaret: nec ulli deesset: quod omnibus nasceretur. Quod poetæ dictum sic accipi oportet: non ut existimemus nihil omnino tunc fuisse priuati: sed more poetico figuratum: ut intelligamus tam liberales fuisse homines: ut natas sibi fruges non includerent: nec soli absconditis incubarent: sed pauperes ad communionem proprii laboris admitterent.

Flumina iam lactis: iam nectaris fluminis ibant. Nec mirum cum promptuaria iustorum benigne paterent omnibus: nec auaritia intercepta beneficia diuina famem sitimq; uulgo faceret: sed omnes æqualiter abundarent: cū habentes non habentibus largē copiose donarent. Sed postq; Saturnus a filio pulsus: in Latiumq; delatus est:

Arma Iouis fugiens: & regnis exul adeptis. Cum iam populus uel noui regis metu uel quia spōte deprauatus deum colere desisset: regemq; pro deo habere cōpisset: cum ipse propemodum paricida exemplo cæteris esset: ad uiolandum pietatem:

Deseruit propere terras iustissima uirgo. Sed non ut ait Cicero.

Et Iouis in regno cæliq; in parte resedit. Quomodo enim poterat in eius regno residere aut cōmorari: qui patrem regno expulit: bello persecutus est: exulē toto orbe iactauit? Ille malum uirus serpentibus addidit atris:

Prædariq; lupos iussit. Id est odium: & inuidiam: & dolum hominibus inseruit: ut eēnt tanq; serpentes uenenati: tam rapaces q; lupi. Quod quidem uere faciunt hi qui iustos ac fideles deo persequuntur: dantq; iudicibus læuendi aduersus innoxios potestatem. Fortasse aliquid eiusmodi Iuppiter fecerit ad expugnandam tollendamq; iustitiam: & ideo efferasse serpentes ac lupos acuisse traditur.

Tum belli rabies & amor successit habendi. Neq; immerito. Sublata enim dei religionē: boni quoq; ac mali scientiam perdiderūt: sic hominibus intercidit communitas uitæ: & direptum est fœdus societatis humanæ. Tum inter se manus inferere cōperūt: & insidiari & gloriam sibi ex humano sanguine comparare.

Quod cupiditas fons malorum omnium expulsa iustitia suas id est iniquissimas promulgauit leges: & quomodo sub loue naturæ consortes seruituti subiecerit audax: auarā: ambitiosa: superba & crudelis impietas hominum: & aureum expulit sæculum: qd sola facit puritas ueræ religionis. Ca. vi.

Vorum oīum malorū fons cupiditas erat: quæ scilicet ex contēptu ueræ maiestatis erupit. Non tantum enim non participabāt aliis hi qbus aliqd effluebat sed aliena quoq; rapiebāt in priuatū lucrum trahentes omnia: & quæ antea in usus hoīum singuli laborabant: in paucorū domos conferebāt. Vt enim cæteros seruitio subiugarent: in primis necessaria uitæ subducere & colligere cōperūt. Ea q; firmiter cōclusa seruare: ut beneficia cælestia facerent sua: non propter humanitatem: quæ nulla

n ipsis erat: sed ut omnia cupiditatis & auaritiæ instrumenta cōtraherent: leges etiam sibi iustitiæ nomine munitas iniquissimas iniustissimasq; sanxerunt: quibus rapinas & auaritiā suā contra uim multitudinis tuerentur. Tantum igitur auctoritate quantum uiribus: aut operibus: aut auaritiā præualebāt. Et quoniam nullum in his iustitiæ uestigium fuit: cuius officia sunt humanitas: æquitas: misericordia: iam superbia & tumida inæqualitate gaudebant: altioresq; se cæteris hominibus satellitum comitatu & ferro & insigni ueste faciebant. Hinc honores sibi & purpuras & fasces inuenerunt: ut secum gladiatorumq; terrore subnixi: quasi iure dominorum perculsis ac pauentibus imperarent in hac conditione humanam uitam rex Ille constituit: qui debellato ac fugato parente non regnum: sed impiā tyrannidem ui & hominibus armatis occupauit. Et aureum illud iustumq; sæculum sustulit: coegitq; homines malos & impios fieri: uel ex hoc ipso: q; ipsos auertit a deo ad se adorandum: quod error insolentissimæ potestatis expresserat. Quis enim non metueret eum quem arma cingebant: quæ ferri & gladio rum fulgor insuetus circundabat? Aut qui parceret alieno: qui ne patri suo quidem percerat? Quem uero metueret: qui Titanam robustam excellentemq; uiribus gentē bello uicerat: occisione deleuerat? Quid mirū si omnis multitudo insolito metu pressa in unius adulationem concesserat: hunc uerebantur: huic honorem maximum deferre bant. Et quoniam mores ac uitia regis imitari genus obsequii iudicatur. Abiecerunt oēs pietatem: ne exprobrare regi scelus uiderentur: si pie uiuerunt. Sic assidua imitatione corrupti: diuinum fas reliquerunt: & paulatim maleuiuendi consuetudo mos factus est. Nec iam quicq; ex antecedentis sæculi pio atq; optimo statu mansit: sed explosa iustitia ueritatem secum trahens reliquit hominibus errorem: ignorantiam: cæcitatem. Imprudentes igitur poetæ: qui eam ad cælum confugisse cecinerūt: id est Iouis regium. Si enim sæculo quod uocant aureum: iustitia in terra fuit: a Ioue utiq; pulsa est: qui aureum sæculum cōmutauit. Sæculi autem commutatio & expulsio iustitiæ nihil aliud ut dixi: q̄ desertio diuinæ religionis putanda est: quæ sola efficit: ut homo hominem carum habeat. Eumque sibi fraternitatis uinculo sciat esse cōstrictum: siquidem pater idem & deus est omnibus: ut dei patris communis beneficia cum his qui non habent: partiatur: nulli noceat: nullum premat: non fores claudat hospiti: non aurem precanti sed sit largus: beneficus: liberalis: quas regias esse laudes Tullius existimauit. Hæc est profecto iustitia & hoc aureum sæculum: quod Ioue regante primum corruptum: mox & ipso & omni eius progenie consecrata: deorumq; multorum cultu suscepto fuerat omne sublatum.

De aduentu Christi aureum sæculum restituentis in electis: id est ueram reformatis religionem. Et q; uirtus innotescat: & probatur exercitio uitiorum: ut liquidum sit quare deus mala esse permiserit.

Cap. vii.

Ed deus ut parens indulgentissimus: appropinquante ultimo tempore nūcium misit: qui uetus illud sæculum fugatamq; iustitiā reduceret: ne humanum genus maximis: & perpetuis ageretur erroribus. Rediit ergo species illius aurei temporis: & reddita quidem terræ: sed assignata paucis iustitia est: quæ nihil aliud est: q̄ dei unici sola pia & religiosa cultura. Sed moueat fortasse aliquem: cur si hæc sit iustitia: non omni humano generi sit data: nec in eam multitudo uniuersa consenserit magnæ hoc disputationis est: cur a deo cum iustitiā terræ daret non sit retenta diuersitas: quod & alio loco declarauit: & ubicunq; opportune in diderit explicabit. Nunc designare id breuissime satis est: uirtutem aut cerni nō posse:

nisi habeat uitia contraria: aut non esse perfectam nisi exerceatur aduersis. Hanc enim deus bonorum & malorum uoluit esse distātiā: ut qualitatem boni ex malo sciamus. Item mali ex bono: nec alterius ratio intelligi sublato altero potest. Deus ergo nō excludit malum: ut ratio uirtutis constare possit. Quomō enim patientia uim suam nomēq; retineret: si nihil esset quod pati cogeremur? Quomodo laudem mereret deuota deo suo fides: nisi esset aliquis qui a deo uellet auertere? Nam & ideo potiores esse iniustos pmissi: ut cogere ad malum possent: ideo plures: ut uirtus esset preciosa q; rara ē. Quod quidem ipsum Quintilianus egregie ac breuiter ostendit in capite obuoluto. Nā quæ inquit uirtus esset innocentia: nisi laudem raritas dedisset? Verum quia natura sic comparatum est: ut odium: cupiditas: ira: in id quod incubuerint: agant cæcos: supra hominem uidet culpa uacare. Alioqn si natura pares omnibus effectus dedisset: pietas nihil erat. Hoc q̄ uerū sit: doceat necellitās ipsa rationis. Si enim uirtus est malis ac uitis fortiter repugnare: apparet sine malo ac uitio nullam esse uirtutem: quam deus ut absolutā perfectamq; redderet: retinuit id quod erat ei contrarium: cum quo depugnare posset. Agitata enim malis quatientibus: stabilitatem capit: & quanto frequenter impellit: tanto firmiter roborat. Hæc nimirum causa effecit: ut quis sit hominibus missa iustitia: tamen aureum non esse dicat: quia malum non sustulit: ut retineret diuersitatem: quæ sacramentum diuinæ religionis continet sola.

Quare iustitia quæ improbatio est non uideat ab hominibus. Et q; homo dei templum est: non aux nec lapides. Et q; deus uirtutibus colendus est: non corruptibilibus donis. Et q; omnia mala ex eo proueniūt: q; plures dii colunt: quia si unus solus uere coleretur: omnes iura fraternitatis agnoscerent & exercerent. Cap. viii.

Vi ergo putant iustum esse neminem: ante oculos habēt iustitiam: sed eam non lunt cernere. Quid est enim q; illā uel in carminibus uel in omni sermone describant: conquerentes eius abentiam cum sit facillimum bonos esse si uelint? Quid nobis inanem iustitiam depigitis: & optatis cadere de cælo tanq̄ in aliquo simulacro figuratā? Ecce in cōspectu uestro est: suscipite (si potestis) eamq; in domicilio uestri pectoris constituite. Nec difficile nec alienū a temporibus existimetis. Estote æqui ac boni: & sequet uos sua spē iustitia: quam quæritis. Deponite oēm malā cogitationem de cordibus uestris: & statim uobis illud tempus aureū reuertet: qd̄ aliter consequi non potestis: q̄ si uerum deum colere cœperitis. Vos autem manente cultu deorum: iustitiam desideratis in terra: quod fieri nullo pacto potest: sed ne tum quidem potuit: cū putatis: q̄a nondū natis diis istis: quos ipse colitis: necesse est unius dei cultū fuisse per terram: cuius templū est: non lapides aut lutum: sed hō ipse q; figuram dei gestat. Quod templū non auro & gemmarū donis corruptibilibus: sed æternis uirtutum muneribus ornatur. Discite igitur (siquid uobis reliquæ mentis est) homines ideo malos & iniustos esse: quia dii coluntur: & ideo mala omnia rebus humanis quotidie ingrauescere quia deus huius mundi effector: & gubernator derelictus est: quia susceptæ sunt cōtra q̄ fas & impiæ religiōes. Postremo q̄a ne coli quidē uel a paucis deū sinitis. Quod si solus deus coleret: nō essent dissensiōes & bella: cū scirēt hoīes se unius dei filios eē: ideoq; diuinæ necessitudinis sacro & inuiolabili uinculo copulati nullæ fierent infidiæ: cū scirent cuiusmodi pœnas deus aīarū intersectoribus præparet: q; clādestina scelera & ipsas etiā cogitationes peruideret: non essent fraudes neq; rapinæ: si deo præcipiente didicissent & suo & paruo esse contenti: ut fragilibus & caducis solida & æterna præferrent. Nō ē

lent adulteria: & mulierum prostitutiōes: & supra: si esset notum omnibus damnari a deo. Quicquid appetitur ultra generandi cupiditatem. Nec scēminam necessitas cogeret pudorem suum profanare: ut uictum sibi obscenissimū quærat: cum & mares libidinem contemnerent: & habentium pia & religiosa collatio: non habentibus subueniret. Non essent igitur (ut dixit) hæc omnia in terris mala: si ab hominibus in legē dei coniuraretur: si ab uniuersis fierent: quæ unus noster populus operatur: quā beatus esset: quamque aureus humanarum rerum status si per totum orbem mansuetudo & pietas & pax: & innocentia: & æquitas: & temperantia: & fides moraretur. Denique ad regendos homines: non opus esset tam multis & tam uariis legibus: cum ad perfectam innocentiam dei lex una sufficeret: neque carceribus: neque gladiis præsidium: neque terrore pœnarum: cum præceptorum cælestiū salubritas humanis pectoribus infusa: ultro ad iustitiæ opera homines erudieret. Nunc autem mali homines sunt ignorantia recti ac boni quod quidē Cicero uidit. Disputās enim de legibus: sicut una inquit eademque natura mūdus omnibus partibus inter se congruentibus cohæret: ac nititur: sic omnes homines inter se natura cōfusi prauitate dissentiunt: nec se intelligunt consanguineos & subiectos omnem sub unā eandemque tutelam: quod si teneretur: deorum profecto uita homines uiuerent. Vniuersa igitur mala quibus humanum genus seipsum inuicem conficit: iniustus atque impius deorum cultus induxit. Nec enim poterant retinere pietatem: qui communem omnium patrem deum tanquam prodigi ac rebelles liberi abnegassent.

Quod iniqui iustitiam quā sibi abesse sentiunt omnibus abesse putant: & in eos qui iniustiores & innocentissimi sunt: atrocius sæuiunt id est in seruos Christi: mensuram patrum implentes: qui caput omnium iustorum Christum occiderunt: eo quod dissimilitudo uitæ criminosa sitiat sanguinem innocentium.

Cap. ix.

Non nunquam tamen sentiunt se malos esse: & ueteris sæculorum statum laudant: & de moribus suis meritisque coniectant abesse iustitiam: quam obuersantem oculis suis non tantum non suscipiunt nec agnoscunt: uerum etiam uiolenter oderunt: & prosequuntur: & exterminare contendunt. Fingamus hanc iterum non esse iustitiam: quā nos sequimur: quomodo si illa uenerit: quam ueram putant: eam recipient: quæ laniant & occidunt eos: quos & ipsi fatentur imitatores esse iustorum: quia bona operentur & iusta: cum si tantummodo malos occiderent: digni essent ad quos iustitia non ueniret: cui nulla fuit alia causa linquendi terram: quam humani cruoris effusio. Quantomagis cum pios interficiant: & ipsos iustitiæ sectatores per hostibus ducant: imo uero plus quam hostibus: quibus utique cum animas eorum & opes & liberos ferro & igni appetant: tamen parcius uictis: & est locus inter arma clementiæ. Aut si adeo sæuiri placuit: nihil plus in eos fit: quam ut occidantur: uel in seruitutem adducantur. Hoc uero inenarrabile est: quod fit aduersus eos qui malefacere nesciunt. Et nulli nocentiores habentur: quam qui sunt ex omnibus innocentes. Audent igitur homines improbiissimi iustitiæ facere mentionem: qui feras immanitate uincunt: qui placidissimum dei gregem uastant: ceu lupi rapaces atra in nebula: quos improba uentris Exegit cæcos rabies. Verum hos non uentris: sed cordis rabies efferauit. Nec atra in nebula: sed aperta prædatione crassantur: nec eos unquam conscientia scelerum reuocat: ne sanctum ac pium nomen iustitiæ ore illo uiolent: qui cruore innocentium tanquam rictus bestiarum madent. Huius tanti & tam pertinacis odii quam potissimum causam esse dicamus? Vtrum ne ueritas odium parit (ut ait poeta) quasi diuino spiritu instructus? An erubescunt coram iustis & bonis esse nequam: an potius utrumque? Nam & ueritas ideo semper inuisa est: quod is qui peccat: uult habere liberum peccandi locum: nec aliter se

putat malefactorem uoluptate securius perfrui posse: quasi nemo sit cui delicta nō placeant. Ergo tanq̃ scelerū & malitiæ suæ testes extirpare funditus nituntur & tollere: grauesq; sibi putant: tanq̃ uitia eorum coarguatur. Cur enim sint aliqui intempestiue boni qui corruptis moribus publicis conuitium bene uiuendo faciant? Cur non omnes sint æque mali: rapaces: impudici: adulteri: periuri: cupidi: fraudulentis: quin potius auferantur: quibus coram male uiuere pudet: qui peccantium fontem etsi nō uerbis quia tacet: tamen ipso genere uitæ dissimili feriunt & uerberant. Castigare enim uidetur quicūq; dissentit. Nec est magnopere mirandum si aduersus homines ista fiunt: cum aduersus ipsum deum propter eandem causam insurrexerit etiā populus in spe constitutus: nec dei nefcius: sequiturq; iustos eadem necessitas: quæ ipsum iustitiæ uolauit auctorem. Vexant ergo & exquisitis pœnarum generibus excruciant: parumq; habent interficere quos oderunt: nisi etiam crudelitas corporibus illudat. Siqui autem doloris uel mortis metu: uel suapte perfidia cæleste sacramētum deseruerint: & ad funesta sacrificia cōsenserint: eos laudant: & honoribus mactant: ut eorum exemplo cæteros illiciāt. Qui autem magni existimauerint fidem: cultoresq; se dei non abnegauerint: in eos uero totis carnificinæ suæ uiribus ueluti sanguinem sitiunt: incumbunt: & desperatos uocant: quia corpori suo minime parcunt: quia quicq; desperatius esse possit q̃ torquere ac dilaniare eum: quem scias innocentem. Adeo uero nec pudor ullus apud eos superest: a quibus abest omnis humanitas: & detorquent in homines iustos conuitia sibi congruentia. Impios enim uocant: ipsi scilicet ipii & ab humano sanguine abhorrentes: cū si & actus suos considerent: & illorum quos tanq̃ impios dānant: iam intelligant q̃ mendaces sint: & his omnibus quæ aduersus bonos aut dicunt: aut faciunt digniores. Non enim de nostro sed de illorum numero semper existunt: qui uias obsideant armati: maria prædent: uel si palam crassari non licuit: uenena clam temperent: qui uxores necent: ut dotes earum lucrentur: aut maritos ut adulteris nubāt: qui natos ex se pueros aut strangulēt: aut si nimium pii fuerint: exponant: qui libidines incæstas nec a filia: nec a sorore: nec a matre: nec a sacerdote contineant: qui aduersus ciues suos patriamq; coniurent: qui neq; culleum timeant: qui deniq; sacrilegia cōmittant: & deorum (quos colunt) templa dispoliēt: & ut quæ leuia sunt atq; inusitata dicamus: qui hæreditates captent: testamenta supponant: iustos hæredes uel auferant: uel excludāt: qui corpora sua libidinibus prostituāt: qui deniq; immemores q̃ nati sunt: cum foeminis patientia certent: qui sanctissimam quoq; corporis ui partem contra fas omne polluāt & prophanent: qui uirilia sua ferro metant: & quod est sceleratius ut sint religionis antistites: qui nec uitæ quidem suæ parcant: sed extinguendas publice animas uendant: qui si iudices sedeat: aut immeritos pdant mercede corrupti: aut noxios impune dimittant: qui cælum quoq; ipsum ueneficis appetant: tanq̃ eorum malitiā terra non capiat. Hæc inq̃ & his plura scelera utiq; ab his fiunt: qui deos colunt. Quis inter hæc tot & tanta iustitiæ locus est? Et ego de multis pauca collegi: non ut arguerem: sed ut ostenderem. Qui uolēt scire omnia: Senecæ libros in manu sumāt: qui mox uitiorumq; publicorum & descriptor uerissimus: & accusator acerrimus fuit. Sed & Lucillius tenebrosam istā uitam circumscripse breuiterq; depinxit his uersibus:

Nunc uero a mane ad noctem festo atq; profecto.

Totus idem pariterq; dies: populusq; patresq;

Iactare: inde foro se omnes dedere & arti.

Verba dare: ut caute possint pugnare: dolose.

Blanditia certare bonum simulare uirum se:

Insidias facere: ut si hostes sint omnibus omnes. Nostro autem populo quid horū potest obici: cuius omnis religio est sine scelere ac sine macula uiuere? Cum igitur uideāt se ac suos ea quæ diximus gerere: nostros autem nihil aliud operari nisi æquum & bonum: poterant (si quid saperēt) ex hoc intelligere: & illos qui bonum faciunt: pios esse: & se impios qui nefanda committunt. Neque enim fieri potest: ut qui in omnibus uitæ suæ actibus non errant: in ipsa summa errent. Hoc est in religione quæ rerū omnium caput est. Impietas enim suscepta in eo quod est summū bonum: per cætera uniuersa frequenter: eoque fieri non potest: ut ipsi qui errant in omni uita: non & in religione fallantur: quoniam pietas in summo regulam tenens: tenorem suum seruat & in cæteris. Ita fit in utraq; parti de conditione rerum quæ geruntur: qualis sit summa ipsa noscatur.

De impia iniquorum qui deum nesciunt pietate. Et quid & ubi sit uera pietas: quam deorum cultores assequi nequeunt propter subiectas causas. Ca. x.

Pereprecium est cognoscere illorū impietatem: ut ex his quæ clementer ac pie faciunt: possint intelligi qualia sint quæ ab his contra iura pietatis gerunt. At ne quem uidear inclementer incescere: aliquam mihi personam poeticam sumā quæ sit uel maximum pietatis exemplum. Apud Maronem rex ille:

Quo iustior alter

Nec pietate fuit: nec bello maior & armis. Qui nobis documenta iustitiæ protulit.

Vinxerat & post terga manus: quos mitteret umbris

In ferias cæso: sparsuros sanguine flāmas. Quid potest esse hac pietate clementius: quā mortuis humanas uictimas imolare: & ignē cruore hominum tanquā oleo pascere? Sed fortasse hoc non ipsius uirtutis fuerit: sed poetæ: qui insignē pietatē uiri insigni scelere scēdauit.

Ecce pius Aeneas

Sulmone creatos

Quattuor hic iuuenes totidem quos educat Ephēus

Viuentes rapit inferias: quos immolet umbris:

Captiuoque regi perfundat sanguine flāmas. Cur ergo dicebat eodem ipso tempore quo uinctos ipsos homines ad immolationem mittebat: Equidem & uiuos concedere uellem: cum quos uiuos habeat in potestate: uice pecudū iuberet occidi. Sed hæc (ut dixi) culpa non illius fuit: qui litteras fortasse non didicerat: sed tua qui cum esses eruditus: ignorasti tamē quid esset pietas: & illud ipsum quod nefarie: quod detestabiliter fecit: pietatis esse officium credidisti: uidelicet ob hoc unum pius uocatur: quia patrē dilexit. Quid quod bonus Aeneas haud aspernanda precantes trucidauit? Adiuratus enim per eundē patrem: & spem surgentis Iuli: nequaquā pepercit furiis accensus & ira. Quisquāne igitur putet hūc aliquid uirtutis habuisse: qui & furore tanquā stipula exarserit: & manum patris per quem rogabatur oblitus: iram frenare non quiuerit. Nullo igitur modo pius: qui non tantum non repugnantes: sed etiam precantes interemit. Dicit hic aliquis: Quæ igitur: aut ubi: aut qualis est pietas? Nimirum apud eos qui bella nesciunt: quod concordiam cum omni ui seruant: qui amici sunt etiam inimicis: qui omnes homines pro fratribus diligunt: qui cohibere iram sciunt: omnemque animi furorem tranquilla moderatione lænare. Quanta igitur caligo: quanta tenebrarum & errorum nubes hominū pectora obduxit: qui cum se maxime pios putant: tam maxime fiunt impii. Quanto enim religiosius terrenis istis simulacris seruiunt: tanto magis scelerati aduersum nomen diuinitatis ueræ existunt. Itaque pro merito impietatis suæ grauioribus malis sæpe uexantur.

tur: quorum causam quia nesciunt: fortunæ culpa omnis ascribitur: & locum inuenit Epicuri philosophia nihil ad deos pertinere censetis: nec gratia eos tangi: nec ira moueri: quæ & contemptores eorum sæpe uideant bonos: & cultores sæpe miseros. Quod eo fit: quia cum religiosi uideantur & natura boni: nihil tale creduntur mereri: quale sæpe patiuntur. Consolantur se tamen accusatione fortunæ: nec consentiunt: quod si esset ulla: cultoribus suis nunquam noceret. Merito igitur huiusmodi pietatem poena consequitur: & offensa diuinitatis scelere hominum prauè religiosorum: graui eos infortunio mactat. Quod uilicet sanctis moribus uiuant in summa fide atque innocentia: tamen quia deos colunt: quorum ritus impios ac prophanos deus uerus odio habet: a iustitia & a numine ueræ pietatis alieni sunt. Nec est difficile docere cur deorum cultores boni & iusti esse non possint. Quomodo enim sanguine abstinebunt qui colunt cruentos deos Martem atque Bellonam? Quomodo aut parentibus parcent: qui expulsorem patris sui Iouem: aut natum ex se infantibus: qui colunt Saturnum? Quomodo pudicitiam tuebunt: qui colunt deam nudam & adulteram: & quasi apud deos prostitutam? Quomodo se a rapinis & fraudibus abstinebunt: qui Mercurii furta nouerunt: docentis non fraudis esse decipere: sed astutiam? Quomodo libidines coercebunt: qui Iouem: Herculem: Apollinem: ceterosque uenerantur: quorum adulteria & stupra in mares & feminas non tantum doctis nota sunt: sed exprimentur etiam in theatris atque cantantur: ut sint omnibus notiora. Possunt ne inter hæc iusti esse homines: qui etiam si natura sint boni: ab ipsis tamen diis erudiantur ad iustitiam? Ad placandum enim deum quem colas: his rebus opus est: quibus illum gaudere ac delectari scias. Sic fit: ut uitam colentium deus pro qualitate nominis sui formet: quoniam religiosissimus est cultus imitari.

Quod persecutores christianorum non modo bestiarum fuerint: sed ipsis bestiis brutiores & truciores. Quibus & quare tormentis martyres afficiant. Ca. xi

Is igitur hominibus qui deorum suorum moribus congruunt: quia grauis est huiusmodi & acerba iustitia: eandem impietatem suam qua in ceteris rebus utuntur: aduersus iustos uiolenter exercent. Nec immerito a prophetis bestiarum nominantur. Præclare itaque M. Tullius: Etenim si nemo est inquit: qui non mori malit: quam conuertere in aliquam figuram bestiarum: quis mentem hominis habiturus: quanto est miserius in hominis figura animo esse efferato. Mihi quidem tanto uidetur: quanto est præstabilius animus corpore. Aspernantur itaque corpora baluarum: quibus sunt ipsi brutiores: sibique adeo placent: quod homines sint nati: quorum nihil nisi linamenta & summam figuram gerunt. Nam quis Caucasus: quæ India: quæ Hyrcania tam imanes: tam sanguinarias bestias unquam aluit? Quoniam ferarum omnium rabies usque ad uentris satietatem furit: famemque sedata conquiescit. Illa est uera bestia: cuius una iussione funditur ater ubique cruor. Crudelis ubique luctus: ubique pauor: & plurima mortis imago. Nemo huius tantæ baluæ immanitatem potest pro merito describere: quæ uno loco recubans tamen per totum orbem detribus ferreis sæuit: & non tantum arcus hominum dissipat: sed & ossa ipsa comminuit: & cineres fundit: neque extet sepultura locus: quasi uero id affectent: quod deum confitentur: ut ad eorum sepulchra ueniantur: ac non ut ipsi ad deum perueniant. Quanam illa feritas: quæ rabies: quæ insania est: lucem uiuis: terram mortuis denegasse? Dico igitur nihil esse miserius his hominibus: quos ministros furoris alieni: quos satellites impiæ iussione necesse aut inuenit: aut fecit. Non enim honor ille aut pietas dignitatis fuit: sed hominis damnatio ad carnificinam: dei uero ad poenam sempiternam. Quæ autem per totum orbem singuli gesserint: enarrare impossibile est. Quis enim uoluminum numerus capiet tam infinita: tam

uaria genera crudelitatis: Accēpta enim p̄tātē pro suis moribus quisq; s̄auit. Alii p̄a nimia timiditate plus ausi sunt: q̄ iubebant. Alii suo p̄prio aduersum iustos odio: quidam naturali mentis feritate: nōnulli ut placerēt: & hoc officio uiam sibi ad altiora munerent. Alii ad occidendum p̄cipites extiterūt: sicut unus in Phrygia: qui uniuersum populum cum ipso pariter conuenticulo concremauit. Sed hic quanto s̄auior: t̄to clementior inuenitur. Illud uero pessimum genus est: cui clementiā species falsa blandit: ille s̄auior: ille grauior est carnifex: qui neminem statuit occidere. Itaq; dici non pōt: huiusmodi iudices quanta & q̄ grauiā tormentorū genera cogitauerint: ut ad effectum p̄positi sui peruenirent. Hęc aut non tantum ideo faciunt: ut gloriari possint: nullū se innocentium peremisse. Nam & ipse audiui aliquos gloriantes: q̄ administratio sua in hac parte fuerit incruēta: sed inuidiā causa: ne aut ipsi uincant: aut illi uirtutis suā gloriā consequant. Itaq; in cogitandis p̄cenarū generibus nihil aliud q̄ uictoriam excogitant. Sciunt enim certamen illud esse & pugnā. Vidi ego in Bythinia p̄sidentem gaudio mirabiliter elatum: tanq̄ barbarorū gentem aliquam subāgislet: q̄ unus qui per biennium magna uirtute restiterat: postremo cedere uisus est. Contendunt igit ut uincant: & exq̄sitos dolores corporibus imittunt: & nihil aliud euitant: q̄ ut ne toti moriant. Quasi uero mors tantum nec beatos faciat: ac etiam non tormenta quanto fuerint grauiora: tanto maiorem uirtutis gloriā pariant. Illi aut pertinaci stultitia iubent curam tortis diligenter adhiberi: ut ad alios cruciatus membra renouent: & paretur nouus sanguis ad p̄nam. Quid tam pium: tam beneficum: tam humanum fieri potest? Non curassent tam sollicitē quos amarent. Hęc est deorū disciplina. Ad hęc opera cultores suos erudiunt: hęc sacra desiderant. Quin etiam sceleratissimi homicidā contra pios impia iura condiderunt. Nam & constitutiones sacrilegā: & disputatōes iurisperitorum leguntur iniustā. Domitius de officio proconsulis libro septimo rescripta principum nefaria collegit: ut doceret eos q̄ se cultores dei confiterentur.

Quomodo ipsi carnificibus grati facti sunt: q̄ diligunt inimicos. Et q̄ expetibilius est esse bonum & malum putari: q̄ malum esse & uideri bonum. Ca. xii.

Vid his facias: q̄ ius uocant carnificinas ueterū tyrannorū: aduersus innocētes q̄ rabide s̄auientiū. Et cum sint iniustitiā crudelitatisq; doctores: iustos eē se tamen ac prudentes uideri uolūt: cāci & hebetes: ac rerū & ueritatis ignari. Adeo ne apud uos perit innocētia: ut ne morte quidem simplici dignam iudicetis. Sed supra omnia facinora habeatur nullum facinus admittere: pectusq; purum ab omni sceleris contagione p̄stare. Et quoniam cōmuniter cum deorum cultoribus loquimur: liceat per nos bene facere uobiscum. Hęc est enim lex nostra: hoc opus: hęc religio. Si uobis sapientes uidemur: imitamini. Si stulti: cōtemnite: aut etiam ridete: si libet. Vobis enim stultitia nostra prodest. Quid latratis: qd affligitis? Non inuidemus sapientiā uestrā. Hanc stultitiā maluimus: hāc amplectimur. Hoc nobis credimus expedire: ut uos diligamus: & in uos ipsos qui odistis omnia conferamus. Est apud Ciceronem nō abhorrens a uero locus in ea disputatione: quā habetur a Furio contra Iustitiam. Quāro inquit si duo sint: quorum alter optimus uir: æquissimus: summa iustitia: singulari fide: alter insignis scelere & audacia. Et si in eo sit errore ciuitas: ut bonum illum uirum: sceleratum: facinorosum putet. Contra autem qui sit improbissimus: existimetur esse summa probitate ac fide: proq; hac opinione omnium ciuium bonus ille uir uexetur: rapiatur: manus ei deniq; auferant: effodiantur oculi: damnetur: uinciatur: uratur: exterminetur egeat. Postremo iure etiam optimo omnibus miserrimus esse uideat. Contra autem il-

le improbus laudet: colat: ab oibus diligit. Omnes ad eum honores: oia impia: omnes opes: oēs deniq; copiae cōferant. Vir deniq; optimus oīum aestimatione: & dignissimus omni fortuna iudicet. Quis tandem erit tam demēs: q; dubitet utq; se esse malit. Profecto quasi diuinaret quae nobis mala: & quō uentura essent ppter iustitiam: hoc posuit exemplum. Hāc enim populus noster patitur omnia errātium prauitate. Ecce in eo est errore ciuitas: uel potius orbis ipse totus: ut bonos & iustos uiros tanq̃ malos & impi os persequat: excruciet: dānet: occidat. Nam q; ait neminē esse tam dementē: q; dubitet utrum se esse malit. Ille qdem ut is q cōtra iustitiā differebat hoc sensit: malle sapientem malum esse cum bona aestimatione: q̃ bonū cum mala. A nobis aut absit hāc amētia: ut falsum uero anteponamus. An boni nostri qualitas ex populi potius pēdebit erroribus q̃ ex cōscientia nostra: & iudicio dei. Aut aliqua nos fācilitas illiciet unq;: ut non potius ueram bonitatē cum omni malo: q̃ falsam cum omni p̃speritate malimus. Sua sibi habeant regna reges: suas diuitias diuites (ut loquitur Plautus) Suā uero prudentiā prudentes relinquunt nobis stultitiam nostram: quam uel ex hoc apparet esse sapiētiam: q̃a nobis inuident. Quis. n. stulto inuideat: nisi q ipse sit stultissimus. Illi autē non adeo sunt stulti: ut stultis inuideant: sed ex eo q; accurate: q; sollicitē persequuntur: stultos non esse concedunt. Cur enim tam crudeliter sauiunt: nisi q̃a metuunt ne idies inualecente iustitia cum diis suis uaricosis relinquātur. Si ergo cultores deorū sapientes sunt: nos stulti: qd metuunt ne sapientes illiciantur a stultis.

Quod ex eo patet iustitia christianae religionis: & ueritas fidei: q; de cultoribus deorum crescit ecclesia: sed de ecclesia nec minis nec tormentis compelli possint ad cultum deorum: licet quidam sacrificasse ex infirmitate legantur inuiti: qui tamen postea p poenitentiam in quo Nouatiani confutantur: surrexerunt fortiores. Et q; patientia martyrum solidissimum est christianae religionis fundamentum. Ca. xiii.

Ubi autem noster numerus semper de deorū cultoribus augeatur: nunq̃ uero ne in ipsa quidem p̃secutione minuat: quoniam peccare hoies & inq̃nari sacrificio possunt: auerti aut a deo nō possunt. Valet enim ui sua ueritas. Quis est tam excors: tamq; cæcus: q non uideat q̃a in utraq; sit pte sapiētia. Sed illi malitia & furore cæcantur ne uideant: stultosq; arbitrantē esse: q cum habeant in sua potestate supplicia uitare: cruciari tamen: & mori malunt cum possint ex eo ipso peruidere non esse stultitiam: in quam tanta hominum milia per orbem totum una: & pari mente consentiunt. Si enim scēminae sexus infirmitate labunt: nam interdum isti muliebrem: & anilē superstitionem uocant: uiri certe sapiunt: si pueri: si adolescentes improuidi sunt per aetatem: maturi certe ad senes habent stabile iudicium. Si una ciuitas desipit: ceterae utiq; innumerabiles stultae esse non possunt: si una prouincia: una natio prouidentia caret: ceteras omnes habere intelligētiam recti necesse est. Cum uero ab ortu solis usq; ad occasum lex diuina suscepta sit: & omnes sexus: omnis aetas: & gens: & regio unis ac paribus animis deo seruiant: eadem sit ubiq; patientia: idem cōtemptus mortis intelligere debuerant aliquid in ea re esse rationis quod non sine causa usq; ad mortem defendatur: aliqui fundamenti ac soliditatis quod eam religionem non tantum iniuriis ac uexatione soluat sed augeat semper: & faciat firmiorem. Nam & in hoc quoq; illorum malitia cōuincitur: qui euerisse se funditus religionem dei opinantur: si homines inquinauerint cū & deo satisfacere liceat: & nullus sit tam malus dei cultor: quin data facultate ad placandum deum reuertatur & quidem deuotione maiori. Peccati enim conscientia: & metus poenae religionem facit: & semper multo firmior est fides quam reponit poenitentia.

Si ergo ipsi cum deos arbitrantur sibi iratos: tamen donis: & sacrificiis: & odoribus placare eos credunt: quid est tandem quod deum nostrum tam immitem: tam implacabilem putent: ut uideatur is iam christianus esse non posse: qui diis eorum coactus inuitusque liba uerit: nisi forte contaminatos semel putant animum translaturus: ut sua sponte iam facere incipiant: quod per tormenta fecerunt? Quis id officium libens subeat quod ab iniuria caput? Quis cum uideat laterum suorum cicatrices: non magis oderit deos propter quos aeterna poenarum insignia: & impressas uisceribus suis notas gestet: ita sit ut data diuinitus pace: & qui fuerunt uniuersi redeant: & alius propter miraculum uirtutis nouus populus accedat. Nam cum uideat uulgus dilacerari homines uariis tormentorum generibus: & inter fatigatos carnifices inuidiam tenere patientiam existimant id quod res est: nec consensum tam multorum: nec perseuerantiam morientium uanam esse: nec ipsam patientiam sine deo cruciatus tantos posse superare: latrones: & robusti corporis uiri eiusmodi lacerationes perferre nequeunt: exclamant: & gemitus edunt. Vincuntur. non dolore: quia deest illis inspirata patientia. Nostri autem (ut de uiris taceam) pueri & mulierculae tortores suos tacite uincunt: & exprimere illis gemitum nec ignis potest. Eant romani & Mutio gloriantur: & Regulo. Quorum alter necandum se hostibus tradidit: quod captiuum puduit uiuere. Alter ab hostibus deprehensus cum uideret se mortem uitare non posse: manum foco iecit: ut pro facinore suo satis faceret hosti: quem uoluit occidere: eaque poena ueniam quam non meruerat accepit. Ecce sexus foemineus: & fragilis aetas dilacerari se toto corpore uirque perpetitur non necessitate: quia licet uitare: si uelint: sed uoluntate quia confidunt in deo.

De uera uirtute christianorum qui in culmine patientiae constituti: philosophos laudatores patientiae antecedunt uirtute patiendi. Et quod uanum: & stultum est imaginatam terramque ut deum colere. Cap. xiiii.

Ed hec est uera uirtus: quam philosophi quoque gloriabundi non re: sed uerbis inanibus iactant differentes nihil esse tam congruens fieri sapientes grauitati atque constantiae: quam nullis terroribus de sententia & proposito posse depelli: sed tantum esse cruciari & mori: ne fide perdat: ne ab officio discedat: ne metu mortis aut dolore acerbato subactus aliquid faciat iniustum: nisi forte delirare illis uidetur Flaccus in lyricis: cum dicit: Iustum & tenacem propositi uirum

Non ciuium ardor praua iubentium: Non uultus instantis tyranni mente quatit solida. Quo nihil uerius dici potest: si hoc ad eos referatur: quod nullos cruciatus: nullam mortem recusant: ne a fide iustitiaque declinent: quod non tyrannicas iussiones: non praesidium gladios tremunt: quo minus ueram & solidam libertatem constanti mente defendant: quae in hoc solo tuenda sapientia est. Quis. non. tam insolens: tam elarus: quod metuet oculos in caelum tollere: quod imponat mihi necessitatem uel colendi quod nolum: uel quod uelim non colendi? Quid nobis iam ulterius relinquere: si et hoc quod uoluntate fieri oportet: libido extorquet aliena? Nemo istud efficiet: si quid nobis ad cotemendam mortem doloremque uirtutis est. Quam constantiam si tenemus: cur stulti iudicamur: facientes ea quae philosophi laudant? Recte igitur Seneca incongruentiam hominibus obiectiones ait: Summa uirtus illis uidetur magnus animus. Et idem: Eum quod continet mortem: per furiosum habent: quod est utique summae puerilitatis. Sed hi uanae religionum cultores eadem stultitia id obiciunt: quia uerum deum non intelligunt: quos Sibylla Erythraea κωφους: καὶ ἄνοητους uocat: surdos scilicet & excordes quod nec audiant diuina: nec sentiant. Sed terram digitis suis imaginatam metuunt & adorent: quod nec causa sit in eos: quod sapientes sunt stultos putent: magna ratio est: nec enim frustra falluntur. Quae nobis diligenter est explicanda: ut errores suos tandem (si fieri potest) agnoscant.

Quare sapiētes habent p̄ stultis: & q̄o in duabus p̄cipue uirtutibus: pietate. s. & æqtate iustitiā cōstet: & qd̄ pietas secundum Trismegistū: & quid æqtas secundū Ciceronē: quæ naturā asseq̄ potuerūt Romani: uel græci: nec aliq̄ nisi christiani. C. xv.

Virtutia suapte natura speciē quandam iustitiæ hēt: qd̄ ego & diuinis & humanis testimoniis cōfirmare possum. Sed nihil fortasse apud istos agemus: nisi eos de suis doceamus auctoribus nō posse iustū quenq̄ esse quod est coniunctum cum uera sapientia: nisi idem stultus esse uideat̄. Carneades academicæ sectæ philosophus: cuius i differēdo quæ uis fuerit: quæ eloquētia: qd̄ acūmē: q̄ nescit ex prædicatiōe Ciceronis intelliget aut Lucillii: apud quē differēs Neptūnus de re difficillima ostēdit nō posse id explicare: nec si Carneadē ipsum Orcus remittat. Is cū legatus ab Atheniensibus Romā missus eēt: disputauit de iustitia copiose: audiēte Galba & Catone censoribus: maximis tūc oratoribus. Sed disputationē suam postridie cōtraria disputatiōe subuertit: & iustitiā quam pridie laudauerat: sustulit non quadā philosophi grauitate: cuius prudētia firma & stabilis debet esse sentētia. Sed quasi oratorio exercitus genere in utranq̄ ptem differēdi. Quod ille faciebat: ut alios quodlibet asserētes posset refutare. Eam disputationē qua iustitia subuertit̄ apud Ciceronē. L. Furius recordat̄ credo: quoniam de rep. differebat: ut defensionē laudationeq̄ iduceret: sine qua putabat regi nō posse remp. Carneades aut̄ ut Aristotelē refelleret ac Platonē iustitiæ patronos prima illa disputationē collegit ea oīa: quæ p̄ iustitiā dicebant̄: ut posset illa sicut fecit euertere. Erat. n. facillimū iustitiā radices nō hēntem labefactare: ut diceret anhelantē laborare: q̄a cum nulla in terra fuit: ut qd̄ esset aut qualis a philosophis diceret̄. Atq̄ utinā tot ac tales uiri: q̄tum eloquētiæ: q̄ntum aī: tantum ēt sciētiæ ad implendā defensionē summæ uirtutis hūissent: cuius origo in religiōe: nō in æqtate est. Sed hi q̄ primam illā ptem nescierūt: ne secundā qdem tenere potuerunt. Volo aut̄ prius circumscripse ac breuiter qd̄ sit ostendere: ut intelligat̄ philosophos ignorasse iustitiā: ne id quod minime nouerant: potuisse defendere. Iustitia q̄uis oēs simul uirtutes amplectatur: tamen duæ sunt oīum principales: quæ ab illa diuelli separariq̄ nō possunt: pietas & æqtas. Nam fides: tēperantia: p̄bitas: innocētia: integritas: & ceteræ huiusmōi uel natura: uel institutis parentum possunt inesse iisdē hoibus: q̄ iustitiā nesciunt: sicuti semp̄ fuerūt. Nam Romani ueteres: q̄ iustitiā gloriari solebant: his utiq̄ uirtutibus gloriabant̄: quæ (ut dixi) p̄fici a iustitia possunt: & ipso fonte secerni. Pietas uero & æqtas uenæ sunt eius. His. n. duobus fontibus constat tota iustitia. Sed caput eius & origo in illo primo est: in secundo uis omnis ac ratio. Pietas aut̄ nihil aliud est q̄ dei notio: sicut Trismegistus uerissime diffiniuit (ut alio loco diximus). Si ergo pietas est cognoscere deū: cuius cognitiōis summa est: ut eum colas: ignorat utiq̄ iustitiā: qui religionem dei non tenet. Quomō. n. potest ipsam nosse: q̄ unde oriat̄ ignorat. Plato qdem multa de uno deo locutus est: a quo ait constitutum esse mundū. Sed nihil de religione: somniauerat enim deū: non cognouerat. Quod si iustitiæ defensionē uel ipse uel q̄libet alius implere nolisset: in primis religiones deorū euertere debuit: q̄a cōtrariæ sunt pietati. Quod qdem Socrates (quia facere tentauit in carcerē coniectus est: ut iam tunc appareret qd̄ esset futurū: his hominibus: qui iustitiā uerā defendere: deoq̄ singulari seruire cœpissent. Altera igit̄ iustitiæ pars est æqtas: æquitatē nō dico utiq̄ bene iudicādi: qd̄ & ipsum laudabile i hoīe iusto. Sed se cum cæteris coæquandī: quā Cicero æqualitatē uocat. Deus. n. q̄ hoīes generat & inspirat: oēs æquos. i. pares esse uoluit. Eandem conditionē uiuēdi oibus posuit: omnes ad sapientiā genuit: oibus immortalitatē spopondit. Nemo. n. a beneficiis eius celestibus

egregas. Nam sicut oibus unicū suū lumē æqualiter diuidit: emittit oibus fontes: uir-
 etum sumministrat: getem somni dulcissimā tribuit: sic oibus æquitatē uirtutēq; largit̃
 nemo apud eum seruus est: nemo dominus. Si. n. cunctis idem pater est: æquo iure oēs
 liberi sumus. Nemo deo paup̃ est: nisi qui iustitiā indiget: nemo diues: nisi q; uirtutibus
 plenus: nemo deniq; egregius: nisi q; bonus & innocēs fuerit: nemo clarissimus: nisi qui
 opa misericordiæ largiter fecerit: nemo p̃fectissimus: nisi q; oēs gradus uirtutis impleue-
 rit. Quare neq; Romani: neq; græci iustitiā tenere potuerūt: q̃a dispares multis gradi-
 bus hoies hūerunt a pauperibus ad diuites: ab humilibus ad potentes: a priuatis deniq;
 usq; ad regum sublimissimas potestates. Vbi enim non sunt uniuersi pares: æquitas nō
 est: & excludit inæqualitas ipsa iustitiā: cuius uis omnis in eo est: ut pares faciat eos: q;
 ad huius uitæ conditionem pari sorte uenerunt. De æqtate christianorū: quā phi-
 losophi non hēntes nec inuenire nec defendere potuerunt. Ca. xvi.

Vobis igit̃ illis iustitiæ fontibus imutatis: omnis uirtus & ois ueritas tollit̃: &
 d ipsa iustitia remigat in cælū. Ideo nō est illud bonū a philosophis reptum: quia
 ignorabāt uel ūde oriret̃: uel qd̃ efficeret: qd̃ nullis aliis præterq; nostro popu-
 lo reuelatū est. Dicit aliq;: Nōne sunt apud uos alii paupes: alii diuites: alii serui: alii do-
 mini? Nōne aliqd̃ inter singulos iter est? Nihil. Nec alia cā est cur nobis inuicē frat̃ fa-
 ctum nomē imptiamus: nisi q̃a pares esse nō credimus. Nā cum oia humana non corpe
 sed spiritu metiamur: tāet̃si corpore sit diuersa cōditio: nobis tamē serui nō sunt: sed eos
 & hēmus: & dicimus spiritu fratres: religiōe cōseruos. Diuitiæ quoq; nō faciūt insignes:
 nisi quos possunt bonis opibus facere clariores. Diuites sunt. n. nō q; diuitias hēnt: sed q;
 utunt̃ illis ad opa iustitiæ: Et q; paupes uident̃: eo tamē diuites sunt: q̃a & egent & cōcu-
 piscunt nihil. Cum igit̃ & liberi seruis: & diuites paupibus: humilitate animi pauperes
 sumus: apud deū tamen uirtute discernimur. Tanto q; sublimior est: q̃to iustior. Si. n.
 iustitia est parē se ēt minoribus facere: q̃ hoc ipso præcellat: q; se inferioribus coæquauit
 tamē si nō tantū quasi parē: sed ēt quasi minore se gesserit: utiq; multo altiore dignitatis
 gradū deo iudice cōsequet̃. Nam p̃fecto in uita singulari (quoniā breuia & caduca sūt
 oia) & præferunt se alteris hoies: & de dignitate cōtendunt: quo nihil scēdius: nihil arro-
 gātius: nihil a sapiētis rōne semotius. Rebus. n. cælestibus cōtraria sunt ista uniuersa ter-
 rena. Sicut. n. sapiētia hoium summa stultitia est ap̃d̃ deū: Stultitia (ut docui) summa sa-
 pientia est: sic deo humilis & abiectus est: q; fuerit cōspiciuus & sublimis in terra. Nā ut
 taceam q; hæc præsentia terræ bona: qbus magnus honor tribuit̃: uirtuti cōtraria sunt:
 & uigore mentis eneruāt: quæ tandē pōt̃ firma esse nobilitas: quæ opes: quæ potētia: cū
 possit deus reges quoq; ipsos inferiores infimis facere: Et ideo cōsulens nobis deus: inter
 diuina præcepta: illud præcipue posuit. Qui se extollit humiliabit̃: & q; se humiliat ex-
 altabitur. Cuius præcepti salubritas docet: q; qui se apud hoies planū fecerit: humilēq;
 præbuerit: hic apud deum præcellens & insignis habeat̃. Nec. n. falsa est illa sententia:
 quæ apud Euripidē fert̃ in hunc modū. Quæ hic mala putant̃: hæc sunt in cælo bona

Quomō Carneades & iura p̃ utilitate sancita: & ueram in hoibus iustitiā: nisi forte
 stultis collegerit inueniri non posse. Et ciuilis iustitia sapientiam qdem habeat: sed inui-
 stam. Naturalis autem iustitia sit utiq;: sed sapientiam omnino non habeat. Ca. xvii
 Xposui cām cur philosophi ne inuenire iustitiā: nec defendere potuerūt. Nūc
 e redeo ad illud qd̃ intenderā. Carneades ergo quoniā erant infirma: quæ a phi-
 losophis diserebant̃: sumpsit audaciā refellēdi: quia refelli posse intellexit. Eius dispu-
 tationis summa hæc fuit. Iura sibi hoies pro utilitate sancisse scilicet uaria pro moribus:

& apud eos pro temporibus sæpe mutata: ius aut natule esse nullum. Omnes & hoies & animantes alias ad utilitates suas natura ducente ferri: pinde aut nullam esse iustitiam: si sit aliqua: summam esse stultitiã: quoniam sibi noceret alienis cõmodis cõsulens: & inferebat hæc argumenta oibus populis: q̄ florent impio: & Romanis quoq̄ iplis: q̄ totius orbis potirentur dominio: si iusti uelint esse: hoc est si aliena restituant ad cās eē redeundum: & necessitate ac miseriis iacendū: tum omis oibus ad ppria ueniebat. Bonus uir inq̄t si habeat seruum fugitiuū: uel domum insalubrem ac pestilentem: quæ uitia solus sciat: & ideo præscribat ut uendat: utrum ne profitebitur fugitiuum seruum ac pestilentem domum se uendere: an cælabit emptorē. Si profitebitur: bonus q̄dem: quia nō faller. Sed tamen stultus iudicabitur: quia uel paruo uendet: uel omnino non uendet. Si cælauerit: erit q̄dem sapiens: quia rei consulit. Sed idem malus: quia faller. Rursus si reperiat aliquem: qui auricalchum se putet uendere: cum sit illud aurum: aut plumbum cum sit argentum. Tacebit ne ut id paruo emat: an indicabit ut magno. Stultum plane uidetur emere malle magno. Vnde intelligi uolebat & eum q̄ sit iustus ac bonus stultum esse: & eum qui sapiens malum. Et tamen sine pernicio fieri posse: ut sint homines paupertate cõtenti. Transibit ergo ad maiora: in quibus nemo potest sine periculo uitæ iustus esse. Dicebat enim nempe iustitia est hominem non occidere: alienum pr̄sus non attingere. Quid ergo iustus faciet: si forte naufragium fecerit: & aliquis imbecillior uiribus tabulam cœperit: nōne illum a tabula deturbabit: ut ipse conscendat: eaq̄ nixus euadat. Cū maxime sit nullus medio mari testis. Si sapiens est faciet. Ipsi enim pereundū est nisi fecerit. Si aut mori maluerit: q̄ manus inferri alteri: iam non iustus est: sed stultus est: qui uitæ suæ non parcat: dum parcat alienæ. Item si acie suorum fusa hostes insequi cœperint & iustus ille nactus fuerit aliquem laiciū equo insidentem: ei ne parcat ut ipse occidat an deiiciat ex equo: ut ipse possit ignem effugere. Quod si fecerit sapiens: sed idem malus. Si nō fecerit: iustus: sed idem stultus sit necesse est. Ita ergo iustitiã cum in duas partes diuisisset: alteram ciuilem esse dicens: alteram naturalem: utranq̄ subuertit: q̄ illa ciuilis sapientia sit quidem: iustitia non sit. Naturalis autē illa iustitia sit quidem: sed non sit sapientia. Arguta hæc plane & uenenata sunt: & quæ. M. Tullius non potuerit refellere. Nam cum faciat Lælium Furio respondentem: proq̄ iustitia dicentē irrefutata hæc tanq̄ foueam est prætergressus: ut uideatur idem Lælius non naturalem: quæ in stultitiæ crimen uenerat. Sed illam ciuilem defendisse iustitiam: quam Furio sapientiam q̄dem esse concesserat: sed iniustam. Contra Carneadem: q̄ nec stultus potest esse iustus nec sapiens iniustus. Et q̄ innocentibus & iustis deus semper optime consulit: & necessaria prouidet: quæ patent ex diffinitione stultitiæ & sapientiæ: & quæ sit cogitatio hominis & dei.

Ca. xviii

Vod ad præsentem disputationem ptinebat: ostendit quō iustitia similitudinem stultitiæ gerat: ut appareat non sine causa decipi eos: q̄ putāt nr̄a religiōis hoies stultos esse: q̄ talia uideantur facere: qualia ille pposuit. Nunc maius a me exigenti: ut ostendam quare iustitia deus stultitiæ specie conuoluta ex oculis hominum noluerit auferre. Si prius Furio respondero: q̄a paḡ plene respōdit Lælius: q̄ profecto licet sapiens fuerit (ut uocabatur) patrocinari tamen ueræ iustitiæ nullo mō poterat: q̄a caput ipsum fontēq̄ iustitiæ nō tenebat. Nobis facilius est ipsa defensio. Quibus cælesti beneficio familiaris: ac penitus nota iustitia est: q̄nq̄ illā non noie: sed re nouimus. Nam Plato & Aristoteles honesta quidem uoluntate iustitiam defendere cupierunt: effecissentq̄ aliqui: si conatus eorū bonos: si eloquentiā: si uirtutem ingenii: diuinarum

quoq; rerum doctrina iuuisset. Itaq; opus illoꝝ inane atq; inutile iacuit: nec cuiq; homi-
num persuadere potuerunt: ut eorum præscriptio uiueret: quia fundamētum a cælo di-
sciplina illa non habuit: nostrum opus certius sit necesse est: quod deus docuit. Illi enim
depingebant uerbis: & imaginabantur iustitiam: quæ in cōspectu non erat: nec præsen-
tibus exemplis confirmare poterant quæ asserebant. Responderi enim posset ab audiē-
tibus non posse ita uiui: sicut illi sua disputatione præscriberent adeo: ut nulli adhuc ex-
titerint: qui id genus uitæ sequerentur. Nos autem non uerbis modo: sed etiam exēplis
ex uero petitis uera esse: quæ a nobis dicunt: ostendamus. Sensit igitur Carneades quæ
sit natura iustitiæ: nisi q; parum alte prospexit stultitiam nō esse: quanq̃ intelligere mi-
hi uidear qua mēte id fecerit. Non enim uere existimauit eum stultum esse: quia iustus
est. Sed cum sciret non esse: & rationem tamē cur ita uideretur non comprehendere: uo-
luit ostendere latere in abdito ueritatem: ut decretum disciplinæ suæ tueret: cuius sum-
ma sentētia est: nihil percipi posse. Videamus ergo utrum ne iustitia scēdus aliquod ha-
bere cum stultitia possit. Iustus inquit si aut equum saucio: aut tabulam naufragio non
ademerit: ut ipse animam sui liberet: stultus est. Primum omnium nego ullo modo fie-
ri posse: ut homini qui quidem uere iustus sit: eiusmodi casus eueniat: quia iustus neq;
cuiq; irascitur inimicus: nec quicq̃ omnino appetit alienum. Cur enim nauiget: aut quid
petat ex aliena terra: cui sufficit? Cur autem belligeret: aut se alienis furoribus misceat:
in cuius animo pax cum hominibus perpetua uersetur? Scilicet peregrinis mercibus:
aut humano sanguine delectabitur: qui neq; lucrum sciat appetere: cui sufficit uictus:
& non modo ipse cædem facere: sed interesse facientibus: ac spectare ducat nefas. Sed
omitto ista: quoniam fieri potest: ut uel inuitus ad hæc subeunda cogat. Adeo ne iusti-
tiam o Furi: uel potius o Carneade: cuius est illa omnis ratio tam inanem: tam superua-
cuam: tamq; contemptam deo putas: ut nihil possit: nihilq; habeat in se: quod ad custo-
diam sui ualeat? Sed uidelicet quia sacramentum hominis ignorat: ideoq; ad hanc uitā
temporalem referunt omnia: quanta sit uis iustitiæ scire non possunt. Nam & cum de
uirtute disputant: quis intelligant erumnis ac miseris esse plenissimum: tamen expeten-
dam esse sciunt sua causa. Eius enim premia: quæ sunt æterna & immortalia nullo modo
uident: sic rebus omnibus ad hanc præsentem uitam relatis: uirtutem plane ad stultitiā
redigunt. Siquidem tantos huius uitæ labores frustra & inaniter suscipit. Sed hæc alio
loco plenius. Interim de iustitia (ut cœpimus) cuius tanta uis est: ut cum oculos in cæ-
lum sustulerit: a deo mereatur omnia. Recte igitur Flaccus tantam esse dixit innocētiæ
uim: ut ad tutelam sui non egeat nec armis: nec uiribus: quacunq; iter fecerit.

Integer uitæ: scelerisq; purus

Non eget mauri iaculis: nec arcu.

Nec uenenatis grandia sagittis Fusce faretra.

Siue per syrtes iter æstuosas:

Siue facturus per inhospitalem

Caucasum: uel quæ loca fabulosus

Ambit Hydaspes. Non pōt ergo fieri: qn hoiem iustū inter discrimina tempestatū: atq;
belloꝝ cælestis tutela custodiat: ac nō ēt si cū paricidis & nocētibus nauiget: aut malis p-
cat: ut una iustitia & inocens aīa libere: aut certe peūtib; cæteris sola seruet. Sed cōce-
dāus posse fieri qd' propōit philosophus. Quid ergo iustus faciet: si uictus fuerit aut in
equo sauciū: aut i mari naufragū? Nō inuitus cōfiteor: moriet' potius q̃ occidet. Nec iō
tamē iustitia qd' est singulare hoīs bonū: stultitiæ nomē accipiet. qd' n. melius: qd' clari

us hoī esse debet: q̄ innocentia: quæ utiq; tanto p̄fectior sit necesse est: q̄to illam p̄duxeris ad extremum: moriq; maluerit: neqd de innocentia rōne minuat. Stultitia est inquit alienæ aīæ parcere cum p̄nicie suā. Num etiam pro amicitia perire stultum iudicabit? Quid ergo familiares illi pythagorici laudant a nobis: quorū alter se tyranno uadem mortis p̄ altero dedit: alter ad p̄stitū tempus: cum iam sp̄sor eius duceret: p̄sentia sui fecit: eumq; interuentu suo liberauit: quorū uirtus in tanta gloria non haberet: cum alter pro amico: alter etiā pro fide mori uoluit: sed stulti putarent. Deniq; ob hanc ipsā uirtutem tyrannus his gr̄atiā rettulit utrūq; seruando: & hoīs crudelissimi natura mutata est. Quinetiā deprecatus esse dicit: ut se tertium in amicitiam recipient: non utiq; tanq̄ stultos: sed tanq̄ bonos & sapientes uiros. Itaq; non uideo quare cum p̄ amicitia & fide mori summa gloria cōputatur: non ēt pro innocentia perire sit hoī gloriosum. Ergo stultissimi sunt: q̄ nobis crimini dant mori uelle p̄ deo: cum ipsi eum: q̄ pro homine uoluit mori: in cælū summis laudibus tollant. Deniq; ut concludam disputationē non posse eundem stultū esse ac iustum: & eūdem sapientē & iniustum: docet ipsa ratio. Qui enim stultus est: qd sit bonum ac iustū nescit: & ideo semp̄ peccat. Ducit. n. quasi captiuus a uitiiis: nec resistere ullo mō potest: q̄ caret uirtute: quam nescit. Iustus at̄ ab omni peccato se abstinere: quod aliter facere nō pōt: q̄ si habeat recti prauiq; notitiā. Rectum autem discernere a prauo q̄s potest: nisi sapiens. Ita fit: ut nunq̄ possit iustus esse: q̄ stultus est: neq; sapiens q̄ fuerit iniustus. Quod si est uerissimum: manifestū est eum q̄ aut naufragio tabulā: aut equum saucio non ademerit stultum non esse: q̄ hoc facere peccatum est: a quo se sapiens abstinere. Videri tamē & ipse p̄fiteor per hoīum errorē ignorantium cuiusq; rei proprietatē. Itaq; omnis hæc quæstio non tam argumentis: q̄ definitione dissoluit. Stultitia igit̄ est in factis dictisq; per ignorantia recti ac boni erratio. Ergo stultus non est: qui ne sibi qdem parci: dūmodo alteri non noceat: quod est malum. Quod qdem nobis & ratio: & ueritas ipsa p̄scribit. In oībus enim uidemus animi malibus: q̄ sapientia carent: conciliatricem esse naturā. Nocent enim aliis: ut sibi prosint: nesciunt enim quia malum est nocere. Homo uero q̄ scientiā boni ac mali habet: se abstinere a nocendo: & cum incōmodo suo: quod animal irrationale facere non potest. Et ideo inter summas hoīum uirtutes innocentia numerat̄: q̄bus rebus apparet sapiētissimum esse: q̄ maluit p̄ire ne noceat: ut id officiū quo a mutis discernit̄: seruet. Nā q̄ uidentis errorē non redarguit: ut aux̄ paruo emat: aut q̄ nō proficit̄ seruū fugitiuū: uel pestilentē se domum uendere: lucro & cōmodo suo consulēs: non est ille sapiēs: ut Carneades uideri uolebat: sed callidus & astutus. Calliditas & astutia in multis quoq; aīalibus sunt: uel cū insidiant̄ aliis: uel cū insidias aliorū uario genere deludūt. Sapiētia uero in hoīem solū cadit. Sapiētia. n. est intelligētia uel ad bonū: rectūq; faciēdū: uel abstinētia delictorū factorūq; improborū. Lucro at̄ nunq̄ sapiēs studet: q̄ bona hæc terrena continent: nec quenq̄ falli patit̄: q̄ boni uiri officiū est errores hoīum corrigere: eosq; in uia reducere. Si qdem socialis hoīs est ac benefica natura: qua sola cognitionē cum deo hēt.

Quod ignoratio immortalitatis & dei ueri p̄dictorum errorum est: & mortē meretur æternam. Et q̄ homo nō sit hominis genitor: sed minister generationis. Et quare deus ueram sapientiam uoluit sub specie stultitiæ occultari. Ca. xix.

Ed nimis hæc cā efficit: ut stultus esse uideat̄ q̄ egere aut mori malit: q̄ noceat uel eripiat aliqd alteri: q̄ hoīem morte deleri putat. Ex eaq; p̄sualione oēs tum uulgi: tum etiam philosophorum nascuntur errores. Si enim post mortem nihil sumus: profecto stultissimi est hominis non huic uitæ consulere: ut sit q̄ diutina &

comodis omnibus plena. Quod qui faciet: a iustitiæ regula discedat necesse est. Si autem superest homini uita melior & longior: quod & philosophorum magnorum argumentis: & uatum responsis: & prophetarum diuinis uocibus discimus. Hanc præsentem cum suis bonis contemnere sapientis est: cuius omnis pictura immortalitate pensat. Apud Ciceronem idem ipse iustitiæ defensor Lælius uult inquit plane uirtutis honorē. Nec est uirtutis ulla alia merces. Est plane & quædam uirtute dignissima: quam tu Læli nequaquam poteras suspicari. Nihil enim diuinarum noueras litterarum: quam tamen illa inquit accipit facile exigit non acerbe. Erras uehementer: si putas ab homine præmiū solui posse uirtuti. Cum ipse alio loco uerissime differas. Huic uiro quas diuitias obiciēs: quæ imperia: quæ regna: qui ista putat humana: sua diuina iudicat. Quis ergo te sapientem Læli putet: cum ipse tibi loquaris contraria: Et paulo post adimis uirtuti quæ dedisti: Sed uidelicet ignorantia ueri facit incertam laborantemque sententiam. Deinde quod adiungis. Sed si aut ingrati uniuersi: aut inuidi multi: aut inimici potentes suis uirtutem premiis spoliāt. O quam fragilem: quam inanem uirtutem induxisti: si spoliari potest suo premio. Quæ si bona sua diuina iudicat (ut aiebas) quam possint existere tam ingrati: tam mundi: tam potentes: quam uirtutem spoliare ualeant his bonis: quæ fuerint in eam collata diuinitus. Ne illa se inquit multis solatiis oblectat: maximeque suo decore seipsam sustentat. Quibus solatiis: quo decorere: cum in crimen sæpe ueniat: & in poenam decor ille uertatur. Quid enim si (ut Furius dicebat) rapiat: uexetur: exterminetur: egeat: auferantur ei manus: effodiantur ei oculi: damnetur: uinciatur: uratur: miseris etiam modis necesse est: perdet ne suum præmiū uirtus. An potius peribit ipsa. Minime. Sed & mercedem suam deo iudice accipiet: & uiuet: & semper uigebit. Quæ si tollas: nihil potest in uita hominum tam inutile: tam stultum uideri esse: quam uirtus: cuius naturalis bonitas & honestas docere nos potest: aiam non esse mortalem: diuinumque illi a deo præmiū constitutum. Sed ideo uirtutē deus sub persona stultitiæ uoluit esse cælatam: ut mysteriū ueritatis ac religionis suæ esset arcanum: ut has religiones: sapientiamque terrenam extollentē se altius: sibique multum placetē: uanitatis errorisque damnet: ut proposita denique difficultate: per angustissimos tramites ad immortalitatis præmiū sublime perduceret. Docui (ut opinor) cur populus noster apud stultos stultus haberetur. Nam cruciari atque interfici malle: quam thura tribus digitis comprehensa in focum iactare: tam ineptum uidetur: quam in periculo uitæ alterius aiam magis curare quam suā. Nesciunt. n. quantum sit nefas adorare alium præterquam deum: quam condidit cælum: quam humanum genus finxit: inspirauit: luce donauit. Quod si seruorum negligimus habetur: quam dominum suum fuga deserit: quam uerberibus: uinculis: ergastulo & cruce: & omni malo dignissimus iudicatur. Et si filius eodem modo æque impius existimat: quam patrem suum dereliquerit ne illi obsequatur: ob eamque causam dignus putatur: quod sit ex hæres: & cum nomen in perpetuum deleatur. Quanta magis deum deserit: in quem duo uocabula domini & patris æque ueneranda conueniunt. Nam ille quam seruū precio comparat: quod in eum beneficii confert: præterquam alimenta: quæ illi utilitatis suæ gratia subministrat. Et quam filium generat non habet potestatem ut concupiat: ut nascatur: ut uiuat. Vnde apparet non esse illum patrem: sed tantummodo generandi ministrum. Quibus ergo supplicis dignus est desertor eius: quam & dominus uerus: & pater est: nisi is quæ deus ipse constituit: qui spiritibus iniustis æternum parauit ignem: quod ipse per uates suos impiis ac rebellibus comminatur.

De infamia eorum: quam deos colunt: & non audent ratione contendere cum fidelibus: & quare sacramentorum suorum silerium indicant. Et quam religio per patientiam defendenda est: & ratione potius quam sæuitia: ferro: uel igne. Et quantum & in quibus differunt religionis ueræ cultus & falsæ C.xx

Iscant igitur & suarum & alienarum interfectores animarum q̄ inexpiable fa-
 cinus admittant. Primum q̄ seipsos iugulant perditissimis dæmonibus seruiē-
 do: quos deus in æterna supplicia damnavit: deinde q̄ nec ab aliis deū coli pa-
 tiuntur. Sed auertere omnes ad mortifera sacra contendunt: nitunturq; summa diligen-
 tia: nequa sit anima incolumis in terra: quæ saluo statu suo spectet in cælum. Quid ali-
 ud dicam q̄ ministros: qui prædonum suorū instigationibus parent: quos deos esse opi-
 nantur: quorum neq; conditionem: neq; originem: neq; nomina: neq; rationem sciunt.
 Sed inhærentes persuasioni uulgarī libenter errant: & stultitiæ suæ fauent. A quibus si
 persuasionis eius rationem requiras: nullam possint reddere: sed ad maiorū iudicia con-
 fugiunt. Quod illi sapientes fuerint: illi probauerint: illi sciuerint: quid esset optimum
 seq; ipsos sensibus spoliant: ratioē abdicant: dum alienis erroribus credunt. Sic implici-
 ti rerum omnium ignorantia: nec se: nec deos suos norunt. Atq; utinam soli errare: soli
 desipere uellent. Alios etiam in consortium mali sui rapiunt: quasi habituri solatium de
 perditione multorum. Sed hæc ignorantia effecit: ut in persequendis sapientibus tā ma-
 li sint: fingunt se illis consulere: illos ad bonam mētem uelle reuocare. Num igitur hoc
 sermone aut aliqua ratione reddita facere nitūtur? Minime. Sed ui atq; tormētis. O mi-
 ra & cæca dementia: in his putatur mala mens esse: qui fidem seruare conant. In carnifi-
 cibus autem bona: in his ne mala mens est: qui contra ius humanitatis: contra fas omne
 lacerantur. An potius in his: qui ea faciunt in corporibus innocentium: quæ nec sæuissi-
 mi latrones: nec iratissimi hostes: nec inanissimi barbari aliquando fecerūt. Adeo ne eti-
 am sibi mentiunt: ut uicissimi boni ac mali nomina transferant: & immutentur. Quid
 ergo? Num diem noctem uocant: solem tenebras? Alioquin eadem imprudētia est bo-
 nis malorum nomen imponere: sapientibus stultorum: iustis impior: quinimmo si qua
 illis fiducia est: uel in philosophia: uel in eloquentia arment se: ac refellant hæc nostra.
 Si possunt congregiantur cominus: & singula quæq; discutiant. Decet eos suscipere de-
 fensionem deorum suorum: ne si nostra inualuerint (ut quotidie inualescunt) cum de-
 lubris suis ac ludibriis deferant. Et quoniam nihil possunt. Augeat enim illis religio dei
 quanto magis premitt: ratione potius & hortamentis agant. Procedunt in medium pō-
 tifices: seu minores: seu maximi: flammīnes: augures. Item reges sacrificoli: quiq; sunt sa-
 cerdotes: & antistites religionum. Conuocent nos ad cōcionem: cohortent nos ad susci-
 piendos cultus deorum: persuadeant multos esse: quorū munere ac prouidentia regant
 omnia: ostendant origines & initia sacrorū ac deorum: quo modo sint mortalibus tradi-
 ta: qui fons: quæ ratio sit explicent: proferant: quæ merces in cultu: quæ pœna in cōtem-
 ptu maneat: quare ab hominibus se coli uelint: quid illis si beati sunt: humana pietas cō-
 ferat. Quæ omnia non a se ueratione propria: nec enim ualet quicq; mortalis hominis
 auctoritas: sed diuinis aliquibus testimoniis confirmant: sicut nos facimus. Non est opus
 ui & iniuria: quia religio cogi non potest: uerbis potius q̄ uerberibus res agēda est: ut sit
 uoluntas: distringant aciem oculorum suorum. Si ratio eorū uera est: asserat: parati su-
 mus audire: si doceant: tacentibus certe nihil credimus. Imitentur nos: ut rationem toti-
 us rei exponant. Hos enim nō illicimus (ut ipsi obiectant) sed docemus: pbamus: ostē-
 dimus. Itaq; nemo a nobis retinetur inuitus. Inutilis est enim deo: qui fide ac deuotiōe
 caret. Et tamen nemo discedit ipsa ueritate retinente. Doceant isti hoc modo: si qua illis
 fiducia ueritatis est: loquantur: discant: audeant inquam disputare nobiscum aliquid
 eiūsmodi. Iam profecto ab aniculis: quas contemnūt: & a pueris nostratibus error illo-
 rum ac stultitia ridebit. Cum enim sint peritissimi: deorumq; progeniem & res gestas

& imperia: & interitus: & sepulchra de libris nouerint: ipsosq; ritus: quibus sunt initiati: ex rebus gestis hominum: uel ex casibus: uel etiam ex moribus natos sciant: incredibilis dementia est deos putare: quos fuisse mortales negare non audeat: uel se tam imprudētes fuerint: ut negent: suā illos ac illorum litterā coarguent: ipsa deniq; illos sacrōrū initia conuincant. Sciant igit ex hoc ipso q̄tum intersit inter uerū & falsum: quādo ipsi q̄ sunt eloquentes psuadere non possunt: impiti ac rudes possunt: q̄a res ipsa & ueritas loquitur. Quid ergo? Sæuiunt ut stultitiā suā dum minuere uolunt augeant: longe diuersa sunt carnificina & pietas. Non potest pietas cum ui: aut iustitia cum crudelitate coniungi: sed merito non audent de rebus quicq̄ docere diuinis: ne & a nostris rideantur: & a suis deserantur. Nam forte uulgus: cui simplex incorruptumq; iudicium est: si mysteria illa cognoscat: in memoria mortuorum constituta damnabit: aliudq; uerius quod colat quæret. Nunc fida silentia sacris cōstituta sunt ab hominibus callidis: ut nesciat populus quid colat. Cum autem nos in eorū doctrinis uersemur: cur nobis aut nostris non credunt: qui utrunq; nouimus: aut inuidēt: quia falsis ueram prætulimus: sed defendenda sunt inquit publice suscepta sacra. O q̄ inhonesta uoluntate miseri errant. Sentiant enim nihil esse in rebus humanis religione præstantius: eāq; summa ui oportere defendi. Sed ut in ipsa religione: sic in defensionis genere falluntur. Defendenda. n. religio est non occidendo: sed monendo: non sæuitia: sed patientia: non scelere: sed fide. Illa enim malorum sunt: hæc bonorum. Et necesse est bonū in religione uersari non malum. Nam si sanguine: si tormentis: si malo religionem defendere uelis: iam nō defendetur illa: sed polluetur & uiolabitur. Nihil est enim tam uoluntarium q̄ religio: in qua si animus sacrificantis auersus est: iam sublata: iam nulla est. Recta igitur ratio est: ut religionem patientia nel morte defendas: in qua fides consecrata & ipsi deo grata est: & religioni addit auctoritatem. Nam si is qui in hac terrestri militia regi suo fidem seruat in aliquo egregio facinore: si postea uixerit acceptor sit & clarior. Si perierit: summam consequitur gloriā: q̄ pro duce suo morte occubuerit. Quanto magis impatori omniū deo fides seruanda est: qui non tantum uiuētibus: sed & mortuis premium pōt uirtutis exoluere. Igitur dei cultus quoniam militiæ cælestis est: deuotionem maximam fidēq; desiderat. Quomodo enim deus aut amabit colētem: si ipse non amet ab eo? Aut præstabit precanti quicquid orauerit: cum ad precandum neq; ex animo: neq; obleruanter accedat. Isti autem cum ad sacrificandum ueniunt: nihil intimum: nihil proprium diis suis offerunt: non integritatem mentis: non reuerentiam: non timorem. Peractis itaq; sacrificiis inanibus: omnem religionem in templo & cum templo sicut uenerāt relinquūt: nihilq; secum ex ea neq; afferunt: neq; referunt. Inde est q̄ eiusmodi religiones nec bonos facere possunt: neq; firmæ atq; immutabiles esse. Traducunt itaq; ab his homines facile: quia nihil ibi ad uitam: nihil ad sapiētiam: nihil ad fidem discit. Quæ est enim superstitio illorum deorum: quæ uis: quæ disciplina: quæ origo: quæ ratio: quod fundamentum: quæ substantia: quo tendit: aut quid pollicet: ut ab homine possit seruari: fortiterq; defendi? In qua nihil aliud uideo: q̄ ritum ad solos digitos pertinentem. Nostra uero religio eo firma est: & solida: & immutabilis: quia iustitiā docet: quia nobiscum semper est: quia tota in animo colentis est: quia mentem ipsam pro sacrificio habet. Illic nihil exigit aliud q̄ sanguis pecudū: & fumus: & inepta libatio. Hic bona mens purum pectus: innocens uita. Illuc ueniunt sine delectu adulteræ: impudicæ: lenæ: procaces: obscenæ: moretrices: Veniunt gladiatores: latrones: fures: uenefici: & precantur nihil aliud q̄ ut scelera impune cōmittant. Quid enim latro sacrificans: aut gladiator ro

get: nisi ut occidat: Quid scenerarius: nisi ut fallat: Quid meretrix: nisi ut plurimum peccet: Quid adultera: nisi ut mortem uiri optet: aut ut sua impudicitia calet: Quid lena: nisi ut multos bonis exuat: Quid fur: nisi ut plura rapiat: Hic uero etiam leui cōmuniq; peccato locus nullus est. Et si quis ad sacrificium non integra conscientia uenerit: audit quæ illi deus cōminetur: ille qui latebras cordis uidet: qui peccatis semper infestus est & exigit iustitiam: q̄ fidem poscit. Quis hic malæ mēti aut malæ precī locus est: At illi infelices: nec ex sceleribus suis intelligunt q̄ malum sit quod colunt: quando quidem flagitiis omnibus inq̄nati ueniunt ad precandum: & se pie sacrificare opinant. Si cutem lauerint: tanq̄ libidinē intra pectus iuclufam ulli amnes abluant: aut ulla maria purificent. Quanto satius est mentem potius eluere: quæ malis cupiditatibus sordidatur: & uno uirtutis ac fidei lauacro uniuersa uitia depellere. Quod qui fecerit: quēlibet inq̄natum ac sordidum corpus gerat: satis prius est.

Quod hostes suos adorat stulta gentilitas: quorum cultus nō modo christiani: sed & philosophi & domestici cultores deorum destruunt. Ca. xxi.

Sti autem q̄ nesciunt quid uel quo modo sit colēdum: cæci & imprudentes in cōtrarium cadunt. Adorant itaq; hostes suos: latrones & interfectores suos uictimis placant. Et animas suas cum thure ipso cremandas aris detestabilibus imponunt. Irascuntur etiā miseri: q̄ nō similes alii peant incredibili mētium cæcitate. Quid enim uideant: q̄ solem non uident: quasi uero si dii essent: indigerent hoīum auxilio uersus contemptores suos: Quid ergo nobis irascunt: si illi nihil possunt: nisi q̄ ipsi deos suos destruunt: de quorum potestate diffidunt magis irreligiosi: q̄ qui omnino non colunt. Cicero in suis legibus cum caste ad sacrificia præciperet accedere: pietatem iquit adhibeto: opes amoueto. O q̄ secus faxit: Deus ipse uindex erit: Recte hoc quidē. Neq; enim fas est desperare de deo: quem ideo colas: quia potentem putes. Nam quo modo uindicare colentes iniuriam pōt: qui suam non potest. Libet igit ex his quærere: cui potissimum præstare se putent cogēdo inuitos ad sacrificium. His ne quos cogunt: An nō est beneficium quod ingerit recusant: Sed consulendum est etiam uidentibus: quādo quid bonum sit nesciunt. Cur ergo tam crudeliter uexant: debilitant: cruciant: si saluos esse uolunt: Aut unde pietas tam impia: ut eos miseris modis aut perdant: aut inutiles faciant quibus uelint esse consultum: An uero diis præstāt: At non est sacrificium: quod exprimitur ab inuito: nisi enim sponte atq; ex animo fiat: execratio est: cum hoīes proscriptione: iniuriis: carcere: tormentis adacti faciunt. Si dii sunt isti: qui sic coluntur: uel propter hoc solum colendi non sunt: q̄ sic coli uolunt: digni scilicet detestatione hoīum quibus cum lachrymis: cum gemitu: cum sanguine de membris omnibus fluente libatur. At nos cōtra: non expetimus ut deum nostrum: qui est oīum creator: uelit: nolit: colat aliquis inuitus: nec si non coluerit irascimur. Confidimus enim maiestati eius: q̄ tam contemptum sui possit ulcisci: q̄ seruorum suorum labores & iniurias. Et ideo cum tam nefanda perpetimur: ne uerbo quidem reluctamur. Sed deo remittimus ultionem: nō ut hi faciunt: qui defensores se esse deorū suorum uideri uolunt: & seruiunt efferate aduersus non colentes. Ex quo intelligi datur: q̄ nō sit bonum deos colere: quoniam bono potius adducendi homines ad bonum fuerant: non malo. Sed quia illud malum est: etiam officium eius bono caret. At enim puniendi sunt qui destruunt religiones. Nam peius nos destruimus q̄ natio Aegyptiorū: q̄ turpissimas bestias ac pecudū figuras colūt: quædam etiam pudenda dictu tanq̄ deos adorant. Non peius q̄ idem ipsi: qui cum deos se colere dicant: tamen eos publice turpiterq; derident: de quibus etiā per mimos agi:

cum & uoluptate pariuntur. Q ualis hæc religio aut quanta maiestas putāda est: quæ adoratur in templis: illuditur in theatris. Et qui hæc fecerit: non pœnas uiolati numinis pendunt: sed honorati etiam laudatq; discedunt. Num peius nos destruimus q̄ quidā philosophi: q̄ omnino nullos deos esse aiunt. Sed omnia sua sponte esse nata: omnia fortuito fieri quæ gerunt. Nam peius q̄ epicurei: qui esse q̄dem deos: sed curare quicq̄ negant: neq; irasci eos: neq; gratia commoueri. Quibus dictis utiq; persuadent colendos omnino non esse. Si q̄dem colentes respiciunt: neq; non colentibus irascuntur. Præterea cum contra metus differunt: nihil aliud efficere conātur: q̄ ut nemo deos timeat. Et hæc tamen ab hominibus & audiuntur libenter: & differunt impune.

Quare maligni spiritus instigent cultores suos in persecutionem fidelium: & quare uera religio uideatur inanis. Ca. xxii.

On ergo ideo aduersus nos insaniunt: q̄a dii non colunt a nobis: a multis enim non colunt. Sed q̄a ueritas penes nos est: quæ (ut est uerissime dictum) odiū parit. Quid igit existimabimus nisi nescire illos qd patiantur. Pergit. n. cæco & irrationabili furore: quem nos uidemus: illi nesciunt. Non. n. ipsi hoies persequuntur: q̄ causam cur irascerentur: innocentibus non habent. Sed illi spiritus cōtaminati ac p̄diti: q̄bus ueritas & nota est & inuisa: insinuant se mentibus eorū: & instigāt nescios in furorem. Hi. n. q̄diu pax est in populo dei: iustos fugitant & pauent. Et cum corpora hominum occurrant: animasq; diu uexant: adiurantur ab his: & in noīe ueri dei fugantur. Quo audito tremūt & exclamant: & uri uerberariq; se testant: & interrogati q̄ sint: quādo uenerit: quomō in hominem irreperit: confitent. Sic extorti & excruciatī uirtute diuini nominis exultant: propter hæc uerba & minas: sanctos & iustos uiros semp oderūt. Et quia p se nocere his nihil possunt: publicis eos odiis persequunt: quos sibi graues sentiunt: exercent sæuitiā q̄ uiolentissime possunt: ut aut eorū fidem minuant per dolorem: aut si id efficere non querint: auferant omnino de terra: ne sint qui possunt eorū nequitiam coercere. Non me fugit quid respōderi e contrario possit. Cur ergo deus ille singularis: ille magnus: quem rerum potentem: quem dominum oīum confiteris. Hæc fieri patitur: nec cultores suos aut uindicat: aut tuetur. Cur deniq; qui eum non colunt opulenti & potentes: & beati sunt: & honoribus regnoq; potiūtur: eosq; ipsos ditioni suæ ac potestati subiectos habent. Reddenda & huius ratio est rei: neq̄d remaneat erroris. Nam imprimis hæc causa est: cur existimetur ratio dei uiui uim non habere: q̄ inducant homines sæpe terrenorū ac præsentium bonorum: quæ ad curam mentis nullo modo pertinent: q̄bus quia carere iustos uident: & affluere iniustos: & dei cultum inanem arbitrantur: in quo inesse illa non cernunt: & deorū ritus existimant ueros: quoniam cultores eorum & diuitiis: & honoribus: & regnis fruunt. Verum hi qui sunt in hac existimatione non perficiunt alterius uim rationemq; hoīs: quæ tota non in corpore: sed in mente est. Nihil enim uident amplius: q̄ uidetur: corpus scilicet: quod quia oculis manuq; tractabile est: imbecillū: fragile: mortale est: cuius sunt illa omnia bona: quæ cupiditati ac miraculo sunt: opes: honores: imperia: quoniā corpori afferunt uoluptates: & ideo tam caduca sunt: q̄ corpus ipsum. Animus uero in quo solo est homo: quoniam subiectus oculis non est: nec bona eius inspicere possunt: quæ in sola uirtute sunt posita: & ideo tam stabilis est: & constans: & perpetuus sit necesse est: sicuti ipsa uirtus: in qua est animi bonū.

Quare deus electos suos tradita impiis potestate uexari patiat. Ca. xiii.

Ongum est uniuersas uirtutum species promere: ut de singulis doceā q̄ necesse sit sapientem ac iustum uirum longe ab illis bonos abhorre: quibus qui fru-

DIVINARVM INSTITVTIONVM

untur: ministri deorum cultus ueri: & efficaces esse credunt: quod ad id pbemus quod intendimus. Nempe magna & præcipua uirtus est patientia: quam pariter & uulgi publica uoces: & philosophi: & oratores summis laudibus concelebrant. Quod si negari non potest: quin summa sit uirtus: necesse est iustum & sapientem uirum in potestate esse hominis iniustit: ut capiat patientiam. Patientia est enim malorum: quæ aut inferunt: aut accidunt cum æquaminitate perlatio. Ergo iustus ac sapiens: quia uirtutem capit: habet in se patientiam: qua carebit omnino: si nihil patietur aduersi. Contra quæ in rebus prosperis agit: impatiens est & uirtute maxima caret. Impatientiam dico: quia nihil patitur innocentiam quoque seruare non potest: quæ & ipsa iusto & sapienti uiro propria est uirtus. Sed & nocet sæpe: & concupiscit aliena: & rapit quæ cupierit per iniuriam: quia uirtutis expulsiō peccatoque subiectus est: & fragilitatis oblitus animo insolenter elato tumet. Inde iniusti ac deum nescientes: & diuitiis: & potentia: & honoribus florent. Hæc enim cuncta iniustitiæ premia sunt: quia & perpetua esse non possunt: & per cupiditatem uiolentiæque quarunt. Iustus uero ac sapiens: quia illa omnia humana sunt (ut est a Lælio dictum) sua bona diuina iudicat: nec alienum quicquam concupiscit: ne quem contra ius humanitatis lædat omnino: nec ullam potentiam honoremue desiderat: ne cui faciat iniuriam. Scit. n. cum ceteris ab eodem deo & eadem conditione generatos iure fraternitatis esse coniunctos. Sed & suo contentus & paruo: quia fragilitatis suæ memor non amplius querit: quæ unde uitam sustentet: & ex eo ipso: quod habuerit expertit etiam non habenti quia pius est: pietas etiam summa uirtus est: & accidit ex eo quod uoluptates caducas uitiosasque contemnit: quarum causa opes appetunt: quoniam continens est ac libidinum uictor: & nihil timoris ac insolentia gerens non extollit se alius: nec erigit superbum caput. Sed placidus: & concors: & planus: & communis est: quia conditionem suam nouit. Cum ergo iniuriam nulli faciat: nec aliena rapiat: nec sua quoque. Si auferantur defendat: cum sciat etiam illatam iniuriam moderate facere: quia uirtute præditus est: necesse est iustum hominem subiectum esse iniusto: & contumeliis ab insipiente affici sapientem: ut & ille peccet: quia iniustus est: & hic in se uirtutem habeat: quia iustus est. Siquis autem uolet scire cur malos & iniustos deus potentes: beatos & diuites fieri sinat: pios contra humiles: miseros: inopes esse patiatur: sumat eum Senecæ librum: cui titulus est. Quare bonis uiris multa mala accidunt: cum sit prudentia: in quo ille multa non plane imperitia seculari: sed sapienter ac pene diuinitus locutus. Deus inquit homines per liberis habet: sed corruptos & uitiosos luxuriose ac delicate patitur uiuere: quia non putat emendatione sua dignos. Bonos autem quos diligit: castigat sæpius: & assiduus laboribus ad usum uirtutis exercet: nec eos caducis ac mortalibus bonis corrupti ac deprauari sinit. Vnde nemini debet mirum uideri: si per nostris sæpe delictis castigamur a deo. Immo uero cum uexamur ac premimur: cum maxime gratias indulgentissimo patri: quod corruptela nostra non patitur longius procedere: sed plagis ac uerberibus emendat. Ex quo intelligimus non esse deo curæ: quoniam cum peccamus: irascitur. Nam cum posset populo suo & opes: & regna largiri: sicut dederat ante Iudæis: quorum nos successores ac posteriores sumus: iccirco esse uoluit sub aliena ditione atque imperio degere: ne rerum posterarum felicitate corruptus: in luxuriam laberetur: ac dei præcepta contemneret. Sicut illi maiores nostri: qui sæpe terrenis ac fragilibus his bonis enervati: aberrauerunt a disciplina legis: uinculaque ruperunt prouidit. Ergo quatenus cultoribus præstaret quietem: si mandata seruasset: & tamen eos emendaret: si præceptis non obtemperasset. Itaque nec tam corrumpere ocio: quam patres eorum licentia: premi eos ab his uoluit: in quorum manibus collocauit: ut & labantes confirmet: & corruptos ad fortitu-

*Pacia. Magna
uirtus 77*

dinem reparari: & fictos experiatur ac temptet. Quomodo enim potest imperator militum suorum probare uirtutem: nisi habuerit hostem? Et illi tamē aduersarius exurgit inuito: quia mortalis est: & uinci potest. Deo autem quia repugnari non potest: ipse aduersarios nomini suo excitat: non qui contra ipsum deum repugnet: sed contra milites eius ut deuotionem ac fidem suorum uel probet: uel corroboret: donec pressuræ uerberibus defluentem corrigat disciplinā. Est & alia causa cur aduersus nos persecutiones fieri sinat: dei populus augeatur. Nec est difficile monstrare cur aut quomodo illud fiat. Primum fugatur a deorum cultoribus plurimi odio crudelitatis. Cur enim talia sacrificia non horreāt? Deinde placet quibusdam uirtus ac fides ipsa: nonnulli suspicantur deorum cultum non sine causa malum putari a tam multis hominibus: ut emori malint quā id facere: quod alii faciunt ut uiuant. Aliqui cupiūt scire quidnam sit illud bonum: quod ad mortem usque defenditur: quod omnibus quæ in uita iocūda & cara sunt præfert: a quo nec bonorum: nec lucis amissio: nec dolor corporis: nec uiscerum cruciamenta deterrent. Valent hæc plurimum: sed illæ maximæ causæ nostrorum numerum semper auxerunt. Audit circumstantis populus inter ipsa tormenta dicentes non sacrificare se lapidibus manufactis sed deo uiuo: qui sit in cælo. Multi hoc uerū esse intelligunt: & in pectus admittunt. Deinde (ut fieri solet in rebus incertis) dum inter se inuicē quærunt: quæ sit huius præstantiæ causa: multa quæ ad religionem pertinent diuulgata: ac per rumorem uicissim aucupata discunt: quæ quia bona sunt: placeant necesse est. Præterea ultio secuta sicut semper accidit ad credendū uehementer impellit. Nec quidem leuis causa est: quod immundi demonum spiritus accepta licentiā multorum: se corporibus imergunt: quibus postea reiectis: omnes qui relanati fuerint: adhæreant religioni: cuius potentiam senserunt. Ne tot causæ in unum collatæ: magnam deo multitudinem mirabiliter acquirunt.

Quod bonorum tortores torquebunt: & malas bestias de terra auferet deus. C. xxiiii. Vicquid ergo aduersum nos mali principes moliunt: fieri ipse permittit: Et tamen iniustissimi persecutores: quibus dei nomen contumeliæ ac ludibrio fuit non se putent impune laturos: quia indignationis aduersus nos eius quasi ministri fuerūt. Punient enim iudicio dei: qui accepta potestate supra humanū modum fuerint abusi: & insultauerint etiam deo superbius: eiusque nomen æternum uestigiis suis subiecerint impie nefarieque calcādum. Propterea uindictatur se eos celeriter pollicetur & exterminatur: bestias malas de terra. Sed idem quis populi sui uexationes: & hic in præsentī soleat uindicare: tamen iubet nos expectare patienter illum cælestis iudicii diem: quo ipse pro suis quæque meritis: aut honorat aut puniat. Quapropter non sperent sacrilegæ animæ contemptos: & multos fore quos sic obterunt. Veniet rabiosis & uoracibus lupis merces sua: qui iustas & simplices animas nullis facinoribus admissis excruciauerunt. Nos tantūmodo laboremus: ut ab hominibus nihil aliud in nobis nisi sola iustitia puniatur. Demus operam totis uiribus: ut mereantur a deo simul & ultionem passionis: & premium.

Lactantii Firmiani diuinarum institutionum aduersus gentes liber sextus.

Quod innocentia uerissimus dei cultus est: quam rem carnalis homo corpori deditus nescit.

Caput primum.

Vod erat officium suscepti muneris diuino spiritu instruente: a suffragante ipsa ueritate cōpleuimus. Cuius asserendæ atque illustrandæ cā mihi & scientiā & fidem ipse dominus noster iposuit: sine quo nec sciri quicquid potest nec explicari. Venio nunc ad ipsum quod est summū opis huius:

m iii

Alia 70 q2
deus bonos affli
gi permittit

No 5 ma
log pmoget
Adh oio uet
24 pult m c
conuictum
23 q 5
& h fin
ministi cr
excozatoz di
unusqz
In pumondi
li pp pzo m
la uoluntat

& maximum: ut doceam quo ritu: quoque sacrificio deum coli oporteat. Id enim est hominis officium: in eoque solo summa rerum: & omnis beatæ uitæ ratio consistit: quando quidem propterea facti & inspirati ab eo sumus: non ut cælum uideremus & solem: quod Anaxagoras putauit. Sed ut artificem solis & cæli deum pura & integra mente coleremus. Quauis autem præcedentibus libris per ingenii mediocritate defenderim ueritatem tamen ex ritu quoque ipso eluere uel maxime potest. Nihil enim sancta & singularis illa maiestas aliud ab homine desiderat: quam solam innocentiam: quam si quis obtulerit deo: satis pie religio sequi litauit. Homines autem neglecta iustitia: cum sint omnibus flagitiis ac sceleribus inquinati: religiosos se putant: si templa ac aras hostiarum sanguine cruetauerint: si foco adorauerint: ac ueteris uini perfusione madefecerint. Quinetiam sacras dapes apparant: & exquisitas epulas: quasi aliquid inde habituri offerunt. Quicquid aspectu earum: quicquid opere aut odore preciosum est: & hæc grata esse diis suis non ex aliqua diuinitatis ratione: quam nesciunt: sed ex suis cupiditatibus iudicant: nec intelligunt terrenis operibus deum non indigere. Nihil enim sapiunt nisi terrarum: bonaque & mala solius corporis uoluptate perpendunt. Huius arbitrio ut religionem ponderant: sic totius uitæ suæ acta disponunt. Et quoniam se semel a cæli contemplatione auerterunt: sensumque illum cælestem corpori mancipauerunt: libidinibus frena permittunt: tanquam secum ablaturi uoluptatem: quam momentis omnibus cape festinant: cum animus ministerio corporis: non corpus ministerio animi uti debeat. Idem maximum iudicant opes: quasi bonis artibus assequi non possunt: malis assequuntur: fraudant: rapiunt: spoliant: insidiantur: abiurant. Nihil denique moderati aut pensi habent: dummodo auro corruscent: argento: gemmis: uestibus fulgeant: auidissimo uentri opes ingerant: stipati familiarum: gregibus perdimotum populum semper incedant. Sic addicti & seruiens uoluptatibus: uim uigoremque mentis extinguunt: & cum uiuere se maxime putant: ad mortem concitatissime perperant. Nam sicut in secundo libro docuimus: cæli ratio in animo: terræ autem in corpore est: quia bona negligunt animi: corporis appetunt: in tenebris ac morte uersantur: quæ sunt terræ atque corporis: quia uita & lumen de cælo est: cuius quomodo expres sunt corpori seruiendo: longe absunt ab intellectu rerum diuinarum. Eadem miseros ubique cæcitas premit: sicut qui sit uerus deus ita qui sit uerus cultor ignorant.

Quod deus nec esurit: nec sitit: nec in tenebris est: ut ei oporteat hostias immolari: aut uina offerri: uel lumina. Et quare hæc offerant diis gentium: qui fidem rectam & ueram innocentiam offerre nesciunt: in quibus consistit dei cultus. Et quod intra omnia: quæ ad cultum dei pertinent: præstantissimum est homines ad ueritatem & iustitiam erudire. Et quare nolit ab elementis incipere. Ca. ii.

Actant igitur opimas & pingues hostias deo: quasi esuriēti: perfundunt uina tanquam sitiēti: accendunt lumina uelut in tenebris agēti. Quod si suspicari aut percipere animo possent quæ sunt bona illa cælestia: quorum magnitudinem terreno adhuc corpore obuoluti sensu cape non possumus: iam secum his officiis inanibus stultissimos esse cognoscant: uel si cælestē lumen quod dicimus solem contemplari uelint: iam quia non indiget lucernis eorum deus: quod ipse in usum hominis tam candidam lucem dedit: & tamen cum in tam puro circulo: qui propter longinquitatem non amplius quam humani capitis uidetur habere mensuram: tantum sit fulgoris: ut eum mortaliū luminum acies non queat cōtueri: & si paulisper intēderis oculos: caligo ac tenebræ consequantur. Quid tandem luminis: quod claritatis apud ipsum deum: penes quem nulla nox est: esse arbitremur: quod hanc ipsam lucē sic moderatus est: ut neque nimio fulgore: neque calore uehementi noceret astantibus: tantumque istarum re

rum dedit ei: quātum mortalia corpora pati possunt: aut frugum maturitas postulatet. Num igitur mentis suæ compos putandus est q̄ auctori & datori luminis: candelæ ac cærarum lumen offert p̄ munere? Aliud uero ille a nobis exigit lumē: & q̄dem nō fumidum: sed (ut ait poeta) liqudum atq; clarum: mentis scilicet. Propter quod a poetis phanetes nuncupatur: quod exhibere non potest nisi qui deum agnouerit. Illorum autem dii quia terreni sunt: egent luminibus: ne in tenebris sint: quorum cultores quia cæleste nihil sapiunt: etiam religiones q̄bus deseruiunt: ad terram reuocant. In ea enim lumine opus est: q̄a ratio eius & natura tenebrosa est. Itaq; diis nō cælestem sensum: sed humanum potius attribuūt. Ideoq; illis necessaria & grata credunt esse quæ nobis: q̄bus aut esurientibus opus est cibo: aut sitientibus potu: aut ueste algētibus: aut cum sol decesserit: lumine ut uidere possimus. Nullis igit̄ ex rebus tam p̄bari & intelligi pōt deos ipsos cum aliquando uixerint: mortuos esse: q̄ ex ipso ritu: q̄ est totus e terra. Quid enim cælestis in se boni pōt habere pecudū sanguis effusus: quo aras inquinant: nisi forte deos existimant eo uesci: quod hoīes aspnantur attingere? Et quisq; illis hanc saginam præstiterit: quis ille grassator: adulter: ueneficus: paricida sit: beatus ac sælix erit. Hunc diligunt: hunc tuentur: huic omnia quæ optauerit: præstant. Merito ergo Persius huiusmodi superstitiones suo more deridet:

Qua tu inquit mercede deorum

Emeris auriculas pulmone & lactibus unctis? Sentiebat uidelicet non carne opus esse ad placandam cælestem maiestatem: sed mente sancta: & iusto animo: & pectore (ut ipse ait) quod naturali sit honestate generosum. Hæc est religio cælestis: non quæ cōstat ex rebus corruptis: sed uirtutibus animi: qui orit̄ e cælo. Hic uerus cultus est: in quo mens colentis seipsam deo imaculatam uictimā sistit. Id aut̄ ipsum quomodo consequendū: quomodo præstandum sit: docebit huius libri disputatio. Nihil enim tam præclarum: hominiq; cōueniens pōt esse: q̄ erudire hoīes ad iustitiam. Apud Ciceronem Catullus in Hortensio philosophiam rebus omnibus præferens: malle se dicit uel unum paruū de officio libellum: q̄ longam orationem pro seditioso hoīe Cornelio. Quæ sententia non utiq; Catulli: qui fortasse illud non dixit: sed Ciceronis est putanda: q̄ scripsit credo ut libellos quos de officiis erat scripturus cōmendaret: in q̄bus ipsius nihil esse testatur in oī philosophia melius & fructuosius: q̄ præcepta uitæ dare. Quod si hoc illi faciunt: quibus non est ueritas cognita: quanto magis nos facere debemus: q̄a deo eruditi & illuminati: possumus uera præcipe: nec tamen sic docebimus: ut quasi prima uirtutis elemēta tradamus: quod est infimum. Sed tanq̄ docēdum suscepimus eum: qui apud illos iam p̄fectus uideatur. Manentibus enim præceptis eorum: quæ solent ad p̄bitatem recte dare: ignota illis sup̄struimus ad p̄ficiendam consumandamq; iustitiam: quam non tenēt. Ea uero quæ possunt cum illis esse communia: prætermittam: nequid ab his uidear mutuari: quorum errores coarguere atq; aperire decreuerim.

De duabus uiis: quarum altera uirtutum: altera uitiorum est: quæ in littera pythagorica figurantur: & fidelius tractantur a christianis q̄ a philosophis: & de duobus duobus uiarum.

Cap. iii.

Væ sunt uia p̄ quas humanā uitam p̄gredi necesse est. Una quæ in cælū ferat

d Altera quæ ad inferos deprimat: quas & poetæ in carminibus: & philosophi in disputatōibus suis induxerūt. Et q̄dem alteram uirtutū esse uoluerunt: alteram uitiorum: eamq; quæ sit assignata uirtutibus: primo aditu esse arduā & cōfragosam: i qua siq; difficultate sup̄ata in summū eius euaserit: hñc eum de cætero planū iter: amcenūq;

m iiii

DIVINARVM INSTITVTIONVM

campum: & omnes labores suos capere fructus uberes atque iucundos. Quos autem primi aditus difficultas deterruerit: eos in eam uitiorum uiam labi atque deflectere: quæ primo ingressu sit quasi amœna: multoque tristior. Deinde cum in eam paulo ulterius processerit: amœnitatis eius specie repente subduci. Exoriri autem uiam præcipitè: nunc saxi aspectum: nunc obductam sentibus: nunc gurgitibus intercisam: uel torrētibus lapideam: ut laborare: hætere: labi: cadere sit necesse. Quæ omnia eo præferuntur: ut appareat in uirtutibus capiendis labores esse maximos: in præceptis autem maximos fructus: & solidas atque incorruptas uoluptates. Vitia uero quibus delinimentis naturalibus allicere animos hominum & inanium iucunditatum specie captos: ad acerbam amaritudinem miseriaque perducere sapiens præfatus disputatio: si uirtutum ipsarum formas atque terminos sciret. Non enim didicerant uel quæ sint: uel quid eas mercedis a deo maneat: quod nos his duobus libris docebitur. Hi uero quia ignorabant aut dubitabant animas hominum immortales esse: & uirtutes: & uitia terrenis honoribus aut pœnis aestimauerunt. Omnis ergo hæc de duabus uitiis disputatio ad frugalitatem ac luxuriam spectat. Dicunt enim humanæ uitæ cursum. y. litteræ similem: quod unusquisque hominum cum primum adolescentiæ limen attigerit: & in eum locum uenerit: ubi se uia scindit in ambas: hæreat nutabundus: ac nesciat in quam se partem potius inclinet. Si ducem nactus fuerit: qui dirigat ad meliora titubantem: hoc est si aut philosophiam didicerit: aut eloquentiam: aut aliquid honestæ artis: quo euadat ad bonam frugem: quod fieri sine labore maximo non potest: honestam ac copiosam uitam disputant peracturum. Si uero doctorem frugalitatis non inuenerit: ad sinistram uiam quæ meliorem speciem mentiat incedere. id est desidiam: luxuriam: inertiamque se tradere: quæ suauia quidem uidentur ad tempus uera bona ignorantibus. Post autem amissa omni dignitate ac re familiari in omnibus miseriis uiuenturum. Ad corpus ergo & ad hanc uitam: quam in terra ducimus: fines earum uiarum rettulerunt poetæ fortasse melius: quam biuium hoc apud inferos esse uoluerunt. Sed in eo falluntur: quia eas uias mortuis proposuerunt. Vtrique ergo uere: sed tamen utrique non recte: quia oportuit uias ad uitam: fines earum ad mortem referri. Nos igitur melius & uerius: quia duas istas uias cæli & inferorum esse dicimus: quia iustis immortalitas: iniustis pœna æterna proposita est. Quomodo autem uia istæ uel in cælum tollant: uel ad inferna præcipitent: explicabo & apiam quæ sint uirtutes: quas philosophi nescierunt: tum etiam quæ sint premia earum: simul et quæ sint uitia: quæ uel eorum supplicia monstrabo. Nam fortasse aliquis expectet: ut separatim de uitiis ac uirtutibus dicam: cum de bono ac malo differentibus nobis et quod est contrarium possit intelligi. Siue enim uirtutes inferas uitia sponte decedunt: siue uitia eximas: uirtutes ultro subibunt: sic bonorum ac malorum constituta natura est: ut se inuicem semper oppugnent: semper expellant: ita fit ut neque uitia retrahi sine uirtutibus possint: nec uirtutes inferi sine detractioe uitiorum. Has igitur uias longe aliter inducimus: quam a philosophis induci soleant. Primum quod utrique propositum esse dicimus ducem utrumque immortalem. Sed alterum honoratum: qui uirtutibus ac bonis sit præditus. Alterum damnatum: qui uitiis ac malis. Illi autem in dexteriore tantum uia ducem ponunt: neque unum: neque perpetuum. Siquidem quolibet doctorem bonæ artis inducunt: quia desidia reuocet homines: & frugem esse doceat. Sed neque ingredi faciunt in eam uiam nisi pueros & adolescentes: uidelicet quod artes discantur in his ætatibus. Nos autem omnis sexus: & generis: & ætatis in hoc cæleste iter inducimus: quia deus qui eius uia dux est: immortalitatem nulli homini nato negat. Forma quoque uiarum ipsarum non ita est ut illi putauerunt. Quid enim opus est. y. in rebus contrariis atque diuersis? Sed altera illa melior cōuersa est ad solis ortum. Altera illa deterior ad oc-

casum: quoniam qui ueritatem ac iustitiam sequitur: is accepto immortalitatis premio luce potietur: qui autem ab illo malo duce illectus prætulerit uitia uirtutis: mendacium ueritati: necesse est ad occasum & tenebras deferat. Describam igitur utranque: & earum proprietates habitusque monstrabo.

De uia uirtutis: quæ in Elysios campos deducere dicitur: & uitiorum quæ ad impia tartara: & ducibus utriusque. Ca. iiii

Na est igitur uirtus ac bonorum uia: quæ fert in Elysios campos (ut poeta loquitur) Sed ad ipsam mundi arcem Atleua malorum Exercet poenas: & ad impia tartara mittit. Est enim criminatoris illius: qui prauis religionibus institutis: auertit homines ab itinere cælesti: & in uiam perditionis inducit. Cuius uiae species & figura sic est composita in aspectu: ut plena & potens omni genere florum atque fructuum delectabilis esse uideatur. In ea. n. posuit deus omnia: quæ pro bonis habentur in terra: opulentiam dico: honorem: quædam: uoluptatem: illecebras omnes. Sed cum his pariter iniustitiam: crudelitatem: superbiam: perfidiam: libinē: cupiditatem: discordiam: ignorantiam: mendacium: stultitiam: cæteraque uitia. Exitus autem talis est uiae: cum uentum fuerit ad extremum: unde iam regredi non licet: cum omni sua pulchritudine tam subito præcidit: ut non ante quam fraudem prospicere possit: quam præcipitatus in altitudinem profundam cadat. Quisquis. n. præsentium bonorum specie captus: & in his consequendis ac fruendis occupatus: non præuiderit ea quæ post mortem secutura sunt: sequi a deo auerteret. Is uero qui ad inferos deiectus: in æternam damnabitur poenam. Via ergo illa cælestis difficilis & cliuosa proposita est: uel spinis horribilibus aspera: uel saxis astantibus impedita: ut cum summo labore ac pedum tritu: cumque magna cadendi solitudine sit cuique gradiendum. In hac posuit iustitiam: temperantiam: patientiam: fidem: castitatem: abstinentiam: concordiam: scientiam: ueritatem: sapientiam: cæteraque uirtutes. Sed simul cum his paupertatem: ignominiam: laborem: dolorem: amaritudines omnes. Quisquis. n. spem suam porrexerit longius: & maiora maluerit: carebit his terræ bonis: ut expeditus ac leuis difficultatem uiae superet. Nec. n. potest qui se apparatus regio circumdiderit: aut diuitiis ornauerit: angustias illas uel ingredi: uel tenere. Vnde intelligitur: ita quia malis & iniustis facilius prouenire quæ cupiant: quia prona & decliuius est eorum uia. Bonis autem quæ optent: difficile procedere: quia difficili & arduo itinere gradiuntur. Iustus ergo quoniam durum asperumque iter ingressus est: contemptui: derisui: odio sit necesse est. Omnes enim quos cupiditas aut uoluptas præcipites trahit: inuidet ei: qui uirtutem cape potuit: & inique ferunt id habere aliquem: quod ipsi non habent. Erit itaque pauper: humilis: ignobilis: subiectus iniuriæ: & tamen omnia quæ amara sunt: perferens. Et si sapientiam iugem ad summum illum gradum finemque perduxerit: dabitur ei corona uirtutis: & a deo pro laboribus quos in uita propter iustitiam perulit: immortalitate donabitur. Hæ sunt uiae: quas deus humanæ uitæ assignauit: in quibus singulis & bona ostendit: & mala. Sed ordine præpostero atque conuerso. In una enim monstrauit temporalia prius mala cum æternis bonis: qui est ordo melior. In altera temporalia prius bona cum æternis malis: qui est ordo deterior: ut quicumque præsentia mala cum iustitia degerit: maiora & certiora bona consequatur: quam fuerint illa quæ spernit. Quisquis autem præsentia bona præposuerit iustitiæ: in maiora & longiora incidet mala: quam fuerint illa quæ fugit. Hæc enim uita temporalis: quia breuis est: ita quia & bona eius: & mala breuia sint necesse est. Illa uero spiritalis: quæ huic terrenæ contraria est: quia sempiterna est: ita quia & bona eius & mala sempiterna sunt. Ita fit: ut & bonis breuibus mala æterna: & malis breuibus bona æterna succedant. Itaque cum simul proposita sint

homini bona & mala: cōsiderare unūquenq; secum decet: q̄to satius sit p̄o ppetuis bonis mala breuia pensare: q̄ pro breuib; & caducis bonis mala perpetua sustinere. Nā sicut in hoc sēculo cum est propositū cum hoste certamen: prius laborādum est: ut sis postmodum in ocio: esuriendum: sitiendū: aestus: frigora perferenda: humi quiescendum uigilandum: periclitādum est: ut saluis pignoribus: & domo: & re familiari: & oībus pacis ac uictoriæ bonis perfrui possis. Sin aut̄ præsens ocium malueris q̄ laborē: malum tibi maximum facias necesse est. Præoccupabit. n. aduersarius non resistentē: uastabunt agri: diripiet domus: in prædā uxor ac liberi uenient: ipse interficere ac rapere. Quæ omnia ne accidant: præsens cōmodum differendum est: ut maius longiusq; rapiat. Sic in omni hac uita: q̄a nobis aduersarium deus reseruauit: ut possemus cape uirtutē: omittenda & præsens uoluptas: ne hostis opprimat: uigilandum: stationes agēdæ: militares expeditiones obeundæ: fundendus ad ultimū cruor. Omnia deniq; amara & graua patienter ferēda: eo q̄dem prōptius: quo nobis impator noster deus premia pro laboribus æterna cōstituit. Et cum in hac terrena militia tantum hoies laboris exhauriant: aut ea si bi pariant: quæ possunt eodem mō p̄ire quo parta sunt: certe nobis nullus labor est recufandus: quo id acquirat: quod nullo mō possit amitti. Voluit. n. deus q̄ hoies ad hanc militiam genuit: expeditos in acie stare: & intentis acriter aīs ad uini; uel inuisibilis hostis insidias: uel aptos impetus uigilare: q̄ nos sicut periti & exercitati duces solēt: uariis artibus caprat pro cuiusq; natura & moribus s̄auies. Aliis. n. cupiditatē insatiabilem imittit ut opibus suis tanq̄ cōpedibus alligatos a uia ueritatis excutiat. Alios inflāmat iræ stimulis: ut ad nocendū potius intentos a dei cōtēplatione detorqueat. Alios imoderatis libidinibus imergit: ut uoluptati & corpori seruientes: ad uirtutē respicere non possint. Aliis uero inspirat inuidiā: ut suis ipsi tormētis occupati: nihil aliud cogitent: nisi eorū quos oderint fælicitatem. Alios inflāmat ambitionibus. Hi sunt q̄ ad gerendos magistratus: oēm uitæ suæ operā curāq; cōuertunt: ut fastos signent: & annis nomen iponant. Quorundā cupiditas tēdit altius: nō ut puincias tpali gladio regant: sed ut infinita & ppetua ptate dominos se dici uelint uniuersi generis humani. Quos aut̄ pios uiderit: inanibus impleat religionibus: ut ipios faciat. His uero q̄ sapientiā quærūt: philosophiā in oculos impingit: ut specie lucis excacet: neq; cōprehendat aut teneat ueritatem. Sic hoībus obstruxit aditus oēs: & obsepsit oēs uias publicis latas erroribus: quos ut discutere possemus: ipsumq; auctorem malorū uincere: illuminauit nos deus & armauit uera cælestiq; uirtute: de qua mihi nunc dislerendum est.

De falsa definitione philosophiæ: quam auctore Lucillio posuerūt philosophi: & uera differentia scientiæ & uirtutis.

Ca. v.

Ed prius q̄ singulas uirtutes exponere incipiam: determinanda est ipsa uirtus: quam philosophi nō recte definierunt qd esset: aut in qbus rebus: quid operis qd habeat officii. Nomen itaq; solū retinuerūt: uim uero: & effectū: & rationē pdiderūt. Quæcūq; at in definitōe uirtutis solēt dicere: paucis uersibus collegit. Et enumerat Lucillius: quos malo eq̄dem ponere: ne dū multorū sentētiās refello: sim lōgior q̄ necesse est.

Virtus Albine est precium persoluere rerum:

Quis inuersamur: quis minimis rebus potesse

Virtus est homini scire id quod quæq; res habet

Virtus scire homini rectum: utile: quod sit honestum:

Virtus querendæ rei finem scire: modumq;

Virtus diuitiis: premium persoluere posse:

Virtus id dare: quod re ipsa debetur honori:

Hostem esse: atq; inimicum hominum morumq; malorum

Contra defensorem hominum: morumq; bonorum

Hos magnificare: his bene uelle: his uiuere amicis.

Commoda præterea patriæ prima putare:

Deinde parentum: tertia iam postremaq; nostra.

Ab his diffinitionibus quas poeta breuiter cōprehendit, M. Tullius traxit officia uiuendi: Panætiū stoicum secutus: eaq; tribus uoluminibus inclusit. Hæc autē q̄ falsa sint: mox uidebimus: ut appareat q̄tum nobis dignatio diuina contulerit: quæ nobis apuit ueritatem. Virtutem esse dixit scire quid sit bonum & malum: quid turpe: quid honestū: quid utile: quid minus breuiusq; facere potuit. Si tantum bonum ac malū diceret: quia nihil potest esse utile uel honestum: quod non idem bonum sit. Nihil inutile ac turpe: qd̄ nō idem malum sit. Quod & philosophis uidet̄: & idem Cicero in tertio supradicti opis libro ostendit. Verum scientia non pōt esse uirtus: quia non est uirtus in nobis: sed ad nos extrinsecus uenit. Quod autē transire ab altero ad alterū pōt: uirtus non est: q̄ sua cuiq; est. Scientia igit̄ alieni beneficii est: q̄a posita est in audiendo. Virtus tota nostra est: q̄a posita est in uoluntate faciendi bona. Sicut ergo in itinere celebrādo nihil pdest uia nisi semini conatus ac uires suppeditent ambulandi: ita ueri scientia nihil pdest: si uirtus propria deficiat. Nam fere etiam si qui peccant: etsi non pfecti: tamen quid sit bonū & malū sentiunt. Et quotiens aliqd̄ improbe faciunt: peccare se sciunt: & ideo cælare nitunt̄. Sed cū eos boni & mali natura nō fallat: cupiditate mala uincunt̄ ut peccēt: q̄a deest illis uirtus. i. cupiditas recta & honesta faciendi. Ex hoc igit̄ apparet aliud esse scientiā boni maliq;: aliud uirtutē: q̄a pōt esse scientia sine uirtute: sicut in plurimis philosophis fuit. In quo quoniā recte ad culpā p̄tinet: nō fecisse quæ scieris recte uoluntas praua & uitiosus animus: quem excusare ignoratio non pōt: puniet̄. Ergo sicut uirtus nō est bonū ac malū scire: ita uirtus est bonū facere: malum nō facere. Et tamen scientia sic cum uirtute coniuncta est: ut scientia præcedat uirtutem: uirtus sequat̄ scientiam: quia nihil pdest cognitio: nisi & actio subsequatur. Horatius ergo paulo melius definiuit: Virtus est uitium fugere: & sapientia prima.

Sed inepte: quia eam contrario terminauit: ut si diceret: Bonum est quod malum nō est cum enim qd̄ sit uirtus nescio: ne uitium qdem quid sit scio. Vtrinq; igitur indiget definitione: q̄a natura rei talis est: ut utrinq; aut intelligi: aut nō intelligi sit necesse. Verum nos faciamus quod ille debuit. Virtus est iram cohibere: cupiditatem cōpescere: libidinem refrenare: id est enim uitium fugere. Nam fere omnia quæ fiūt iniuste atq; improbe ab his oriuntur affectibus. Si enim commotionis huius: quæ ira dicitur: impetus retundatur: omnes hominum contentiones malæ sopirentur: nemo insidiabitur: nemo profluet ad nocendum. Item si cupiditas temperetur: nemo terra mariq; grassabitur: nemo excidium ducet: ut rapiat & uastet aliena. Item si ardor libidinum comprimat̄: omnis ætas & sexus retinebit suam sanctitatem. Nemo quicq; pudendum aut patietur: aut faciet. Ergo uniuersa scelera & flagitia his commotionibus uirtute sedatis: ex hoīum uita moribusq; tollent̄. Quæ sedatio cōmotionum & affectuum hanc habet rōnem: ut oia recta faciamus. Omne igit̄ uirtutis officiū est non peccare: quo pfecto fungi nō potest qui deum nescit: quoniam ignoratio eius: a quo bona oriunt̄: imprudenter impingit in uitia necesse est. Itaq; ut breuius & significantius utriusq; rei summa officia determinē: scientia est deum nosse: uirtus colere: in illo sapientia: in hoc iustitia continetur.

Quod philosophi nesciuerūt quid esset bonum aut malum: quia fontem boni lucidum nesciebant: nec intellexerunt quis debeat rerum & operū finis esse: & quomodo constet Lucillum falso definiuisse uirtutis officia. Ca. vi.

Ixi quod erat primum sciētiam boni non esse uirtutem. Deinde quid sit uirtus: & in quo sit. Sequitur ut id quoque ipsum quid sit bonum & malum nescisse philosophos breuiter ostendam: quia pene declaratum libro tertio cum

de summo bono disputarem. Qui autem quid esset summū bonum nescierunt: & in ceteris bonis malisue: quæ summa non sunt: errauerint necesse est: quod non potest uero iudicio examinare: qui fontem ipsum non tenet: unde illa descendunt. Fons autem bonorū deus est: malorū uero ille scilicet diuini nominis semper inimicus: de quo sæpe diximus. Ab his duobus principibus bona malaque oriuntur. Quæ ueniunt a deo: hanc habent rationem: ut immortalitatem parent: quod est summū bonum. Quæ autem ab illo altero id habent officium: ut a cælestibus auocatum: terrenisque demersum interficiant sempiternam: quod est summum malum. Non igitur dubiū est: quin omnes illi quid esset bonum & malum ignorauerint: qui nec deum: nec aduersarium eius scierint. Itaque finem bonorum ad corpus: & ad hanc breuem uitam rettulerunt: quod scilicet solui & occidere necesse est: non sunt progressi longius. Sed omnia præcepta: ut omnia quæ inducunt bona terræ inhaerent: & humi iacent: quoniam simul cum corpore: quod est terra moriuntur. Pertinent enim non ad uitā hōi comparandā: sed ad quærēdas uel augēdas opes honores: gloriā: potentiā: quæ sunt uniuersa mortalia: tam scilicet quæ ille qui ea sibi cōtingerent: laborauit. Hinc est illud:

Virtus quærēdæ rei: finem scire modumque. Præcipiunt. n. quibus modis & quibus artibus res familiaris quærēda sit: quia uident male quæri solere: sed huiusmodi uirtus non est propria sapienti. Nec. n. est uirtus opes quærere: quæ neque inuentio: neque possessio in nostra potestate est. Itaque & quæstus: & obiectu faciliores sunt malis quam bonis. Non potest ergo uirtus esse in his rebus quærēdis: in quarum contemptu uis ac ratio uirtutis apparet: nec ad ea ipsa transfugiet: quæ magno ac excelso animo calcare ac pretere gestit. Neque fas est animam cælestibus intentā bonis: ut hæc fragilia sibi cōparet: ab immortalibus suis opibus auocari. Sed potissimum in his rebus comparandis: uirtutis ratio consistit: quas nobis nec homo ullus: nec mors ipsa possit auferre: cum ita se habeant. Illud quod sequitur uerum est.

Virtus diuitiis precium persolvere posse. Qui uersus idē fere significat: quod primi duo: sed neque ipse: neque quisque philosophorum scire potuit precium ipsum: uel quale: uel quod sit. Idem. n. poeta: & illi omnes quos secutus est: putauerunt recte opibus uti: hoc est frugisse: non instruere cōuiuia sumptuose: nec largiri temere: non effundere in res supuacuas aut turpes rem familiarē. Dicit aliquis fortasse. Quid tu? Negas ne hanc esse ueritatem? Non eadem nego. Contraria enim uideor probare: si negem. Sed uera nego: quia non sit illa cælestis: sed tota terrena: quandoquidē nihil efficit nisi quod remaneat in terra. Quid sit autem recte opibus uti: & quod sit ex diuitiis fructus petendus: declarabo apertius: cum de pietatis officio loqui cœpero. Iam cætera quæ sequuntur nullo modo uera sunt. Nam improbis inimicitias indicere: aut bonorum defensionem suscipere: potest cum malis esse commune. Quidam enim probitate ficta: uiam sibi ad potentiā muniunt: faciuntque multa: quæ boni solent: eo quidem promptius: quod fallendi gratia faciunt. Vtrumque tam facile esset præstare: quam facile est simulare bonitatem. Sed hi cum esse cœperint propositi ac uoti sui compotes: & summū potentiæ gradum cœperint: tum uero simulatione deposita: mores suos detegunt: rapiunt omnia & uexant: eosque ipsos bonos: quorum causam

susciperant: insequuntur: & gradus per quos ascenderunt: amputant: ne quis illos contra ipsos possit imitari. Verum tamen putemus hoc officiū non nisi boni esse: ut bonos defendant. At id suscipere facile est: implere difficile: quia cum te certamini congressio neq; cōmiseris: in arbitrio dei: non tuo uictoria posita est. Et plerunq; improbi & numero: & conspiratione sunt potentiores q̄ boni: ut ad eos superandos non tam uirtus q̄ fālicitas necessaria. An aliquis ignorat quotiens melior iustiorq; pars uicta sit? Hinc semp damnationes acerbæ in ciues extiterunt. Plena est exemplis omnis historia: sed nos contenti erimus uno. Cn. Pompeius bonorum uoluit esse defensor: siquidem pro republica pro senatu: pro libertate arma suscepit. Idem tamen uictus cum ipsa libertate occidit: & a spadonibus Aegyptiis detrūcatus: insepultus abiectus est. Non est igitur uirtus aut hostem malorum: aut defensorem bonorum esse: quia uirtus in certis casibus nō potest esse subiecta.

Commoda præterea patriæ prima putare. Sublata hominum concordia uirtus nulla est omnino. Quæ sunt enim patriæ cōmoda: nisi alterius ciuitatis aut gentis incommoda? Id est fines propagare alios uiolenter ereptos: augere imperiū: uectigalia facere meliora. Quæ omnia non utiq; uirtutes: sed uirtutū sunt euerfiones. In primis enim tollit humanæ societatis coniunctio: tollit innocentia: tollitur alieni abstinentia: tollit deniq; ipsa iustitia: quæ dissidium generis humani ferre non pōt: & ubicunq; arma fulserint: hinc eam fugari & exterminari necesse est. Verum est Ciceronis illud: Qui autem ciuium rationem dicunt habendam: externorum regnant: dirimunt: hi cōmunem generis humani societatem: qua sublata: beneficentia: liberalitas: iustitia funditus tollitur. Nam quomodo pōt iustus esse: q̄ nocet: qui odit: qui spoliat: q̄ occidit? Quæ omnia faciunt: q̄ patriæ prodesse nitunt. Id enim ipsum prodesse quid sit ignorant: qui nihil putant utile: nisi cōmodum: nisi quod teneri manu pōt: quod solū teneri non potest: q̄a eripi pōt. Hæc itaq; (ut ipsi appellāt) bona: quisq; patriæ acquisierit: hoc est q̄ euerfis ciuitatibus gentibusq; deletis: ærariū pecunia referferit: agros cæperit: ciues suos locupletiores fecerit: hic laudibus fert in cælum: hæc putat summa & perfecta esse uirtus. Qui error nō modo populi & imperitorū: sed etiam philosophorū est: q̄ præcepta quoq; dant ad iustitiam: ne stultitiæ ac malitiæ disciplinæq; auctoritatis desit. Itaq; cum de officiis ad rem militare p̄tinentibus disputent: neq; ad iustitiam: neq; ad ueram uirtutē commodat illa omnis oratio: sed ad hanc uitam morteq; ciuilem: quam nō esse iustitiā: & res indicat & ipse Cicero testatus est. Sed nos inq; ueri iuris germanæq; iustitiæ solidam & exprefsam effigiē nullā tenemus. Umbra & imaginibus utimur: easq; ipsas utinā sequeremur. Ferunt enim ab optimis naturæ ac uirtutis exēplis. Umbra est igit & imago iustitiæ: quam illi iustitiā putauerunt. Quid sapientia? Nōne idem confitet in philosophis eē null? Aut cum Fabritius inq;: aut Aristides iustus noiet: aut ab illis fortitudinis: aut ab hoc iustitiæ tanq; a sapiente petit exēplum. Nemo enim horū sic sapiens: ut sapientem uolumus intelligi. Nec hi q̄ sapientes habiti & noiati. M. Cato: Catullus: Lælius sapiētes fuerunt. Nec illi q̄dem septem: sed ex mediocriorum officiū frequētia similitudinem quandam gerebant speciēq; sapientia. Si ergo & philosophis ipsorū confessione adempta sapientia est: & his q̄ iusti habiti sunt: adēpta iustitia est. Omnis igit illæ uirtutis descriptiones falsæ sint necesse est: q̄a quæ sit uera uirtus scire non pōt: nisi iustus ac sapiēs. Iustus aut ac sapiens nemo est: nisi quem dominus præceptis cælestibus erudit.

Quod in uia erroris est species sapiētiæ & uirtutis. Et q̄ uia ueritatis & sapiētiæ est simplex: & angusta: & ardua: & eum habet ducem.

Am illi omnes qui per aliorum confessam stultitiam sapientes existimant: specie uirtutis inducti: umbras & imagines apprehendunt: nihil uerè. **Q**uod ea fit ratione: quoniam uia nulla mendax: quæ fert ad occasum: multos tramites habet propter studiorū & disciplinarum uarietates: quæ sunt in uita hominū dissimiles atq; diuersæ. Nam sicut illa uia sapiētīæ habet aliqd simile stultitiæ: quod libro præcedente monstraui mus: ita hæc cum sit tota stultitiæ: habet aliquid simile sapiētīæ: qd' arripiant hi: qui stultitiam publicam intelligūt: & ut habet uitia manifesta: sic habet aliquid: quod simile esse uideat' uirtuti: ut habet apertum scelus: sic imaginem quandam: speciemq; iustitiæ. **Q**uomodo enim præcursor eius uia: cuius uis & potestas omnis in fallendo est: uniuersos in fraudem posset inducere: nisi uerisimilia hominibus ostentaret? Deus enim ut immortale illud arcanum eius in apto esset: posuit in uia sua quæ homines pro malis & turpibus aspernarent: ut auersi a sapientia & ueritate: quam sine duce illo requirebant: in idipsum inciderent: quod uitare ac fugere cupiebant. Itaq; illam perditionis ac mortis uiam multiplicem ostēdit: uel q; multa sunt genera uitæ: uel q; dii multi q; colunt'. Huius dux præuaricator ac subdolus: ut uideat' esse discriminē aliqd falsi & ueri: mali ac boni. Alia ducit luxuriosos: alia eos q; frugi appellant: alia imperitos: alia indoctos: alia inertes: alia strennuos: alia stultos: alia philosophos. Et eos q; dem nō uno tramite. Illos enim qui aut uoluptates: aut diuitias non refugiunt: ab hac publica & celebri uia modice segregat. Eos aut' qui aut uirtutem seq uolunt: aut contemptum regis confitent: per confragosa quædam præcipitia trahit. Sed tamē illa omnia itinera quæ speciem bonorum ostentant: nō sunt aliæ uia: sed diuerticula & semitæ: quæ uidentur quidem ab illa cōmuni dextro uersum separari: ad eandem tamen & ad unum oēs exitum sub ipso fine referunt'. Ibi enim dux ille coniungit omnes: ubi opus fuerat bonos a malis: fortes ab inermibus: sapientes a stultis separari: in deorum scilicet cultu: in quo ille uniuersos (quia sine ullo discrimine stulti fuerunt) uno mucrone iugulat: & præcipitat in mortem. Hæc autem uia quæ est ueritatis: & sapientiæ: & uirtutis: & iustitiæ: quorum omnium fons unus est: una uis: una sedes: & simplex est: quod paribus animis summaq; concordia unum sequamur: & colamus deum: & angusta: quoniam paucioribus uirtus data est: & ardua: quoniam ad bonum quod summum & sublime ē: nisi cū summa difficultate & labore non potest perueniri.

Quare a philosophis ueritas inueniri non poterat: nec ab his q; terrenis dediti sunt sed ab electis inuenit' per legem dei: cum pōt Ciceronis definitio adaptari. C. viii. Nec est uia: quam philosophi quærūt: sed ideo non inueniūt: q; in terra potius ubi apparere non pōt quærūt. Errāt ergo uelut in mari magno: nec quo ferant' intelligūt: q; nec uiam cernunt: nec ducem sequunt' ullū. Eadē nanq; ratione hanc uitæ uiam quæri oportet: q; in alto iter manibus quærūt. **Q**uæ nisi aliquod cæli lumen obseruēt: incertis cursibus uagant'. **Q**uisquis autem rectum iter uitæ tenere nititur: non terram debet aspicere sed cælū: & (ut aptius loquar) non hoīem seq debet: sed deū: non his terrestribus simulacris: sed deo seruire cælesti: nō ad corpus inferri omnia: sed ad mentem: non huic uitæ dare operam: sed æternæ. Itaq; si oculos in cælū semper intendas: & solem qua oritur obserues: eumq; habeas uitæ quasi nauigii ducem: sua spōte in uiam pedes dirigentur: & illud cæleste lumen quod sanis mentibus multo clarius sole est: q; hic quem in carne mortali uidemus: sic reget: sic gubernabit: ut ad summū sapientiæ uirtutisq; portum sine ullo errore perducatur. Sulcipienda igitur dei lex est: quæ nos ad hoc iter dirigat: illa sancta: illa cælestis: quam Marcus Tullius in libro de repub.

tertio pene diuina uoce depixit: cuius ego ne plura dicerem uerba subieci. Est quidem lex: recta ratio naturæ congruens: diffusa in omnes: constans: sempiterna: quæ uocet ad officium iubendo: uetando a fraude deterreat: quæ tamen neq; probos frustra iubet: aut uetat: nec improbos iubendo aut uetando monet. Huic legi nec propagari fas est: neq; derogari ex hac aliquid licet: neq; tota abrogari potest. Nec uero aut per senatum: aut per populum solui hac lege possumus. Neq; est quærendus explanator aut interpret eius. Nec erit alia lex Romæ: alia Athenis: alia nunc: alia post hanc: sed & omnes gentes & omni tempore una lex: & sempiterna: & immutabilis continebit. Unusq; erit communis quasi magister & imperator omnium deus: ille legis huius inuentor: disceptator: sator: cui qui non parebit: ipse se fugiet: ac naturam hominis aspernatus: hoc ipso luet maximas poenas: etiam si cætera supplicia quæ patitur: effugerit. Quis sacramentum dei sciens: tam significanter enarrare legem dei posset: quam illam homo longe a ueritatis notitia remotus expressit. Ego uero eos qui uera imprudentes loquuntur: sic habendos puto tanquam diuinent spiritu aliquo instincti. Quod si ut legis sanctæ uim rationemq; peruidit: ita illud quoq; scisset aut explicasset: in quibus præceptis lex ipsa consisteret: non philosophi functus esset officio: sed propheta. Quod quia facere ille non poterat: nobis sciendum est: quibus ipsa lex tradita est: ab illo uno magistro & imperatore omnium deo.

Quod caput religionis & uia ueritatis est deum fideliter noscere & fideliter colere. Et quare diuersæ leges sint a gentibus institutæ. Et quis sensuum integritate uigeat: quam gratia largitur potius quam natura. Ca. ix.

Vius legis caput est primum ipsum deum nosse: soli obtinere: solum colere. Non potest enim rationem hominis obtinere: qui parentem animæ suæ deum nescit: quod est summum nefas. Quæ ignoratio facit: ut diis alienis seruiat: quo nihil sceleratius committi potest. Hinc procliuus est ad malitiam gradus per ignorantiam ueri ac singularis boni: quia deus quem nosse refugit: fons est ipse bonitatis. Vel si iustitiâ sequi uolet dei: diuini tamen iuris ignarus: gentis suæ leges tanquam ueræ ius amplectitur: quas non utique iustitia sed utilitas repit. Cur enim per omnes populos diuersa & uaria iura sunt condita: nisi quia una quæque gens id sibi sinit: quod putauit rebus suis utile. Quantum autem a iustitia recedat utilitas: populus ipse Romano docet: qui per faciales bella indicendo: & legitime iniurias faciendo: semperque aliena cupiendo atque rapiendo: possessionem sibi totius orbis comparauit. Vex hi se iustos putant: si contra leges suas nihil faciant: quod etiam timori ascribi potest: si præsentium poenarum metu sceleribus abstineant. Sed concedamus sane: ut id natura: uel (ut ait philosophus) sua sponte faciant: quod legibus facere coguntur. Nam ideo iusti erunt: quia parent institutis hominum: qui & ipsi aut errare: aut iniusti esse potuerunt. Sicut illi duodecim tabularum conditores: qui publicæ utilitati pro conditione temporum seruiuerunt. Aliud est igitur ciuile ius: quod pro moribus ubique uariatur. Aliud est uera iustitia: quam informem ac simplicem proposuit omnibus deus: quem qui ignorat: & ipsam iustitiam ignoret necesse est. Sed putemus fieri posse: ut aliquis naturali & ingenito bono ueras uirtutes capiat: qualem fuisse Timonem Athenis accipimus: qui & egentibus stipem dedit: & pauperes inuitauit: & nudos induit. Tamen cum illud unum quod est maximum: deest agnitio dei: iam illa bona omnia inperuacua sunt & inania: ut frustra in his assequendis laborauerit. Omnis enim iustitia eius similis est humano corpori caput non habenti: in quo tamen si membra omnia & locis suis consentiunt: & figura: & habitudine: tamen quoniam deest id: quod est omnium principale: & uita & omni sensu caret. Itaque membra illa formam tantummodo membrorum habent: usum non habent. Tam

scilicet q̄ caput sine corpore cui similis est: qui cum deum non ignoret: uiuit iniuste. Id enim solum habet: quod est summum sed frustra: quoniam uirtutibus tanq̄ mēbris caret. Itaq; ut sit uiuum ac sensibile corpus: & agnitio dei necessaria est quasi caput: & oēs uirtutes quasi corpus: ita fiet homo perfectus ac uiuus: sed tamen summa omnis in capite est: quod q̄uis constare non possit sine omnibus: sine quibusdam tamen potest. Et erit quidem animal uitiosum ac debile: sed tamen uiuet: sicut & is qui deum nouit: & in aliqua re peccat. Dat enim peccatis ueniā deus. Itaq; sine membris aliquibus uiui pōt: sine capite nullo modo. Hęc res efficit: ut philosophi etiam si natura boni sunt: tamen nihil sciant: nihil sapiant. Omnis doctrina & uirtus eorū sine capite est: quia deum nesciunt: qui est uirtutis ac doctrinæ caput: quem qui agnoscit: licet uideat: cæcus est: licet audiat: surdus: licet loquat̄: elinguis est. Cum uero conditorem rerum parentemq; cognouerit: tunc & uidebit: & audiet: & loquet̄. Habere enim caput capit: in quo sunt sensus oēs collocati: hoc est oculi: auris: & lingua. Nam profecto is uidet: q̄ ueritatem in qua deus est: uel deum in quo ueritas est: oculis cordis aspexerit. Is audit: q̄ diuinas uoces ac præcepta uitalia pectori suo affigit. Is loquit̄: qui cælestia differens: uirtutem ac maiestatem dei singularis enarrat. Quare non est dubium: quin impius sit: quisq; deum non agnouerit: omnesq; uirtutes eius quas habere aut tenere se putat: in illa mortifera uia reperiuntur: quæ est tota tenebrarū. Quapropter nihil est q̄ aliquis sibi gratulet̄: si has inanes uirtutes adeptus est: quia non tātum miser qui bonis præsentibus careat: sed etiam stultus sit necesse est: qui labores in uita sua maximos suscipiat incassum. Nam dempta spe immortalitatis: quam deus pollicet̄ in sua religione uersantibus: cuius assequendæ gratia uirtus appetenda est: & quicquid malorū acciderit: perferendum est. Maxima erit profecto uanitas: obsequi uelle uirtutibus: quæ frustra homini calamitates afferunt & labores. Nam si uirtus est: egestatem: exilium: dolorem: mortemq; quæ timent̄ a cæteris: pati fortiter ac subire: quid tandem boni in se habet: cum eam philosophi propter seipsam dicant expetendam? Nimirum superuacuis & inanibus pœnis delectant̄: quibus licet agere tranquille. Si enim mortales sunt animæ: si uirtus dissoluto corpore nihil futura est: quid fugimus attributa nobis bona: quasi aut ingrati aut indigni: q̄ diuinis muneribus perfruamur? Quæ bona ut hēamus: scelerate impieq; uiuendum est: quia uirtutē id est iustitiam paupertas sequitur. Sanus igitur non est: qui nulla spe maiori proposita: his bonis quibus cæteri utunt̄ in terra: labores & cruciatus: & misérias anteponat. Si autē uirtus (ut ab his rectissime dicit̄) capefcenda est: quia constet ad eam nasci hominem: subesse debet spes aliqua maior: quæ malorum & laborum quos pferre uirtutis est: magnum afferat præclarumq; solatium: Nec aliter uirtus cum per se dura sit: haberi p̄ bono potest: q̄ si acerbitem suam maximo bono penset. Aeq; non aliter his bonis præsentibus abstinendum est: q̄ si sint aliqua maiora: propter quæ tanti sit & uoluptates omittere: & mala omnia sustinere. Ea uero nulla sunt dona alia (ut in tertio docui) nisi perpetuæ uitæ. Hanc autem præstare quis potest: nisi deus: qui uirtutem ipsam pposuit. Ergo in dei agnitione & cultu rex summa uersatur: in hoc est spes omnis & salus hominis hic est sapientiæ gradus primus: ut sciamus quis sit nobis uerus pater: cumq; solum pietate debita prosequamur: huic pareamus: huic deuotissime seruiamus in eo promerendo actus omnis: & cura: & opera collocetur.

Quod religio deo: misericordia homini debet̄. Et quas causas ædificandi ciuitates & conuiuendi socialiter: & inuentionis uerborū falso commenti sunt. Ca. x.

Ixi quid debeat deo: dicam nunc qd homini tribuendum sit: quanq̃ idipsum
 a quod homini tribueris: deo tribuit: quia homo dei simulacrum est. Sed tamē pri-
 mum officium iustitiæ est coniungi cum deo: secundū cum homine. Sed illud
 primum religio dicit: hoc secundum misericordia: uel humanitas nominat. Quæ uir-
 tus propria est iustorum & cultorū dei: q̃ ea sola uitæ cōmunis in se continet rationem.
 Deus enim qui cæteris animalibus sapientiam non dedit: naturalibus ea munimētis ab-
 incurfu & periculo tutiora generauit. Hominem uero q̃ nudum fragilemque formauit:
 ut eum sapientia potius instrueret: dedit ei præter cætera hunc pietatis affectum: ut ho-
 mo hominem tueatur: diligat: foueat: cōtraque omnia pericula & accipiat: & præstet au-
 xilium. Summū igitur inter se hominum uinculum est humanitas: quod q̃ disruperit:
 nefarius & paricida existimandus est. Nam si ab uno homine quem deus finxit: omnes
 orimur: certe consanguinei sumus: & ideo maximū scelus putandum est odisse hominē
 uel nocentem. Propterea deus præcepit inimicitias per nos nunq̃ faciendas: semper esse
 tollendas: scilicet ut eos qui sint nobis inimici: necessitudinis admonitos mitigemus. Itē
 si ab uno deo inspirati sumus omnes & animati: qd aliud q̃ fratres sumus: Et quidē con-
 iunctiores animis: q̃ qui corporibus. Itaque non errat Lucretius cum dicit:
 Deniq̃ cælesti sumus omnes semine oriundi:
 Omnibus ille idem pater est.

Ergo pro bælis immanibus sunt habendi: q̃ hominibus nocent: qui cōtra ius huma-
 nitatis & fas omne spoliant: cruciant: occidunt: exterminant. Ob hanc necessitudinem
 germanitatis docet nos deus mala nunq̃ facere: bonum autem semper. Id aut̃ ipsum be-
 ne facere quid sit: idem ipse præscribit. Præstare auxilium depressis & laborantibus: im-
 partiri uictum non habentibus. Deus enim quoniam pius est: animal nos uoluit esse so-
 ciale. Itaque in aliis hominibus nos ipsos cogitare debemus. Non meremur in periculo li-
 berari: si non succurrimus: non meremur auxilium: si negamus. Ad hanc partem philo-
 sophorum nulla præcepta sunt: quippe qui falsæ uirtutis specie capti: misericordiam de
 homine sustulerunt: & dum uolunt sanare: uitiauerunt. Et cum idem plerumque fateant:
 societatis humanæ cōmunionem esse retinendam: ab ea plane se ipsos inhumanæ uirtu-
 tis suæ rigore dislocant. Conuincendus ergo etiam hic error illorum est: q̃ nihil cuiq̃ im-
 partiendum putāt. Urbis condendæ originem atque causam nō unam intulerunt: sed alii
 eos homines q̃ sint ex terra primitus nati: cum per siluas & campos erraticam degerent
 uitam: nec ullo inter se sermonis aut iuris uinculo cohærent: sed frondes & herbam p-
 cubilibus: speluncas & antra p domibus haberent: bestiis & fortioribus animalibus præ-
 dæ fuisse cōmemorant. Tum eos qui aut laniati effugerāt: aut laniari proximos uiderāt
 admonitos periculi sui: ad alios homines decurrisse: præsidium implorasse: & primo nu-
 tibus uolūtatem significasse. Deinde sermonis initia temperasse: ac singulis quibusque re-
 bus noia imprimendo: paulatim loquēdi pfectisse rōnem. Cum at nec multitudinē ipsam
 uiderent contra bestias esse tutam: oppida et cœpisse munire: uel ut quietē noctis tutā
 sibi facerēt: uel ut incursiones atque ipetus bestiæ non pugnādo: sed obiectis aggeribus
 arcerēt. O īgenia hoibus indigna: quæ has ineptias ptulerunt: miseros atque miserabiles:
 q̃ stultitiā suam litteris memoriæque mandauerunt. Qui cum uiderēt mutis quoque ani-
 malibus ingentem esse rationem: uel cōueniendi: uel inuicem appetēdi: uel periculi fu-
 giendi: uel mali cauendi: uel cubacula sibi & latibula parandi. Homines aut̃ ipsos existi-
 mauert non nisi exemplis admoneri ac desipere potuisse: quid metuere sibi: qd caue-
 ret quid facere deberent: aut nunq̃ conuenturos inter se fuisse: nec loquendi rationem re-

perturos: nisi eos bestiae comedissent. Hæc alius delira uisa sunt (ut fuerūt) dixeruntq; nō ferarum laniatus causam fuisse coeundi: sed ipsam potius humanitatē. Itaq; inter se congregatos: q; natura hoīum solitudinis fugiens & cōmunionis ac societatis appetens esset non magna inter eos disputatio est. Siq; dem causæ dispares sunt: res eadem est. Potuit utrunq; igit; quia non repugnat: sed tamen utrunq; nullo modo uerum est: quia nō per omnem terrā nati sunt hoīes e terra: tanq; ex draconis alicuius dentibus seminati (ut poterat ferunt) sed unus homo a deo factus est: ab eoq; uno omnis terra humano genere cōpleta est: eadem scilicet ratione: qua rursus post diluuiū: quod certe negare nō possunt. Nulla igit; in principio facta est eiussmōi cōgregatio: nec unq; fuisse hoīes in terra: qui ppter infantiā non loquerent; intelligit: cui ratio deest. Fingamus tamē illa uera eē: quæ ociosi & inepti hoīes senes fabulant;: ut eos potissimū sensibus & suis rationibus refellamus. Si hac de causa sunt hoīes congregati: ut mutuis auxiliis imbecillitatē suā tuerent;. Succurrendum est igit; homini: qui egeat auxilio. Cum enim præsidii causa homines societatem cum hominibus inierint & sanxerint: sœdus illud a principio sui ortus inter homines initium aut uiolare: aut non cōseruare: summū nefas putandum est. Nam qui se a præstando auxilio remouet: etiam ab accipiendo se remoueat necesse est: q; nullius ope indigere se putat: q; alteri suam denegat. Fluic uero qui se ipse dissociat ac secernit a corpore: non ritu hominis sed feræ: more uiuendū est. Quod si fieri non pōt;: retinendum est omni modo uinculum societatis humanæ: q; homo sine hoīe nullo modo pōt; uiuere. Retentio aut; societatis est cōmunitas: id est auxilium præstare: ut possimus accipere. Sin uero (ut illi alii disputant) humanitatis ipsius causa facta est hoīum congregatio: homo certe hoīem debet agnoscere. Quod si fecerūt illi rudes & adhuc feri hoīes: & fecerunt nondum constituta loquendi ratione: quid putemus hominibus expolitīs: & sermonibus rerumq; omnium commertio inter se copulatis esse faciendum: qui assueti hominibus solitudinem ferre non possunt;

In quos præcipue sit humanitas execranda: & in quibus liberalitatibus imaginariis pereant opera: & quæ impensa præstantis. Cap. xi.

Onseruanda est igitur humanitas: si homines recte uelimus dici. Id aut; ipsum cōseruare humanitatem: quid aliud est: q; diligere hominem quia homo sit: & id quod nos sumus. Discordia igit; atq; dissensio non est secundum hominis rationem. Verumq; est illud Ciceronis quod ait naturæ obedientem homini nocere non posse. Ergo si nocere homini contra naturam est: prodesse igitur homini secundum naturam sit necesse est. Quod qui nō facit: hominis se appellatione dispoliat: quia humanitatis officium est necessitati hominis ac piculo subuenire. Quæro igit; ab his qui flecti ac misereri non putant esse sapientis: si homo ab aliqua bestia comprehensus auxiliū sibi armati hominis imploret: utrum ne succurrendum putent an minime. Non sunt tā imprudētes: ut negent fieri oportere: quod flagitat: quod exposcit humanitas. Item si aliquis circūueniat; igni: ruina opprimat;: mergatur mari: flumine rapiat;: num putēt hominis esse non auxiliari. Non sunt ipsi hoīes: si putent. Nemo. n. pōt; eiussmōi piculis nō esse subiectus: imo uero & hoīs & fortis uiri esse dicēt seruare periturū. Si ergo in eiussmōi casibus: qui piculum uitæ hoī afferunt: succurrere humanitatis esse cōcedunt. Quid causæ est cur si homo esuriat: sitiāt;: algeat: succurrendum esse non putent; Quæ cum sint paria natura cum illis casibus fortuitis: & unam eandēq; humanitatē desiderent: tamen illa discernūt: q; non re illa ipsa uera: sed utilitate præsentī oīa metiunt;. Illos enim quos piculo surripiūt;: spant sibi gratiā relatuos. Egentes aut; quia non sperāt; perire ar

bitrantur quicquid hominibus impartiant. Hinc est illa Plauti detestanda sententia:
Male meretur qui medico dat quod edat.

Nam & illud quod dat perit: & illi producit uitam ad miseriam. At enim poeta fortasse pro persona locutus est. Quid. M. Tullius in suis officialibus libris: nonne hoc idem per suadet non esse omnino largiendum? Sic enim dixit: Largitio quæ fit ex re familiari: fontem ipsum benignitatis exhaurit: ita benignitas benignitate tollit. Quia quo in plures usus sis: eo minas in multos uti possis. Et idem paulo post: Quid autem est stultius: quam quod libenter facias: curare ut id diutius facere non possis? Videlicet professor sapientiæ refrænat homines ab humanitate: monetque ut rem familiarem diligenter custodiant: malintque arcam quam iustitiam conseruare. Quod cum intelligeret inhumanum esse ac nefarium: ex aliquo capite quasi actus poenitentia sic ait: Nonnunquam tamen est largiendum: nec hoc benignitatis genus omnino repudiandum: & sæpe idoneis hominibus egentibus de re familiari impartendum. Quid est idoneis? Nempe his qui restituere ac referre gratiam possint. Si nunc Cicero uiueret: exclamarem profecto: Hic hic. M. Tulli aberrasti a uera iustitia: eamque uno uerbo sustulisti: cum pietatis & humanitatis officia utilitate metitus es. Non enim idoneis hominibus largiendum est: sed quantum potest non idoneis. Id. n. iuste: id pie: id humane fit: quod sine spe recipiendi feceris. Hæc est uera illa & germana iustitia: cuius solidam & expressam effigiem nullam tenere nos dicis. Ipse pluribus locis clamas mercenariam non esse uirtutem: faterisque in libris legum tuarum liberalitatem gratuitam esse his uerbis: Nec est dubium: quoniam is qui liberalis benignusque dicitur: officium non fructum sequatur. Cur ergo idoneis potius largiris: nisi ut postea mercedem recipias? Te ergo auctore ac præceptore iustitiæ quisque idoneus non erit: nuditate: siti: fameque conficietur: nec homines copiosi & usque ad delicias abundantes subuenient ultimæ necessitati. Si uirtus mercedem non exigit: si propter se (ut dicitis) expetenda est: ergo iustitiâ principem matremque uirtutum suo precio non tuo commodo æstima: ei potissimum tribue: a quo nihil spes. Quid personas eligis: quod membra inspicias? Pro homine tibi habendus est quisque precatur: deo quate hominem putet. Abiice umbras illas imaginesque iustitiæ: atque ipsam ueram & expressam tenere: largire cæcis: debilibus: claudis: destitutis: quibus nisi largiari: moriendum est. Inutiles sunt hominibus sed utiles deo: qui eos retinet in uita: qui spiritu donat: qui luce dignatur: foue quantum in te est: & animas hominum ne extinguant: humanitate sustentata. Qui succurrere perituro potest: si non succurrerit: occidit. Verum isti quare neque naturam retinent: neque premium in eo quod sit: sciunt: dum perdere timent: perdunt: & in id quod maxime cauent: incidunt: ut quicquid largiuntur: aut pereat omnino: aut ad tempus breuissimum proficiat. Nam qui exiguam stipem miseris negant: qui conseruare humanitatem sine damno suo nolunt: patrimonium suum effundunt: ut aut peritura & fragilia sibi comparent: aut certe suis maximis damnis nihil consequantur. Quid enim dicendum est de his qui populari leuitate ducti: uel magnis urbibus suffecturas opes exhibendis muneribus impendunt: nisi eos dementes atque furiosos qui præstent id populo quod & ipsi perdant: & nemo eorum quibus præstat: accipiat. Itaque ut est omnis uoluptas caduca & breuis: oculorum maxime & aurium aut obliuiscuntur homines: & alterius damna pro ingratum habent: aut etiam offenduntur: si non est libidini uulgi satisfactum: ut etiam homines stultissimi malum sibi malo cõperauerint: aut si adeo placuerint: nihil amplius quam inanem fauorem: paucorumque dierum fabulas assequuntur. Sic quotidie leuissimorum hominum patrocinia in res superuacuas prodigunt. Num ergo sapientius qui utiliora & diuturniora ciuibus suis exhibent munera? Hi scilicet qui publicis operibus extractis: memoriam nomini

DIVINARVM INSTITVTIONVM

suo quærunt. Ne isti quidem recte bona sua in terram sepeliunt: quia nec memoria quicquam mortuis confert: nec opa eorum sempiterna sunt: siquidem aut uno tremore terræ dissipantur & corruunt: aut fortuito consumuntur incendio: aut hostili aliquo impetu diruuntur: aut certe uetustate ipsa dissoluta labuntur. Nihil est enim (ut ait orator) opere & manu factum quod non conficiat & consumat uetustas. Ad hæc iustitia & leuitas florescit quotidie magis. Illi ergo melius: qui tribulibus suis aut clientibus largiuntur: Aliquid enim præstant hominibus & prosunt: sed non est illa uera & iusta largitio. Beneficentia enim nulla est: ubicunque necessitas non est. Perit ergo quicquid gratiæ causa tribuitur non indigentibus: aut cum scenore reddit: & beneficentia non erit. Quod etsi gratum est his quibus datur: iustum tamen non est: quia si non fiat: nihil mali sequitur. Vnum igitur certum & ueræ liberalitatis officium est egentes atque inutiles alere.

A quo sit speranda & expetenda: & quæ & quanta sit ueræ liberalitatis merces: & quæ inanis & nulla falsæ: & qui sunt gradus humanitatis. Ca. xii.

Aec est illa perfecta iustitia: quæ custodit humanam: de qua philosophi loquuntur societatem. Hic diuitiarum maximus & uerissimus fructus est: non uti opibus ad propriam unius uoluptatem: sed multorum salutem: non ad præsentem suum fructum: sed ad industriam: quæ sola non interit. Tenendum est igitur omnino: ut ab officio misericordiæ spes recipiendi ablit omnino. Huius enim operis & officii merces a deo expetenda est solo. Nam si ab homine expetes: iam non humanitatis erit illa: sed beneficii remuneratio. Nec potest uideri bene meruisse: qui quod fecit non alteri sibi præstat: & tamen eo reddit: ut quod alteri quisque præstiterit: nihil ab eo commodi sperans: uere sibi præstet: qui mercedem capiet a deo. Item deus præcepit: ut si quando cenam parauerimus: eos in cõiunctum adhibeamus: qui reuocare non possint: & uicem reddere ut ois actus uitæ nostræ non careat misericordiæ munere. Nec tamen quisquam interdictam sibi putet aut cõmunionem cum amicis: aut caritatem cum proximis: sed notum nobis deus fecit: quod sit uerum & iustum dei opus: ita nos oportet cum proximis uiuere: dummodo sciamus illud ad hominem: hoc ad deum pertinere. Præcipua igitur uirtus est hospitalitas: quod philosophi quoque aiunt. Sed eam detorquent a uera iustitia: & ad commodum rapiunt. Recte inquit Cicero a Theophrasto est laudata hospitalitas. Est enim (ut mihi quidem uidetur) ualde decoque patere domos hominum illustrium hospitalibus illustribus. Eodem modo rursus errauit: quod tum cum idoneis esse diceret largiendum. Non enim iusti & sapientis uiri domus illustribus debet patere: sed humilibus & abiectis. Nam illustres illi ac potentes nulla re possunt indigere: quos opulentia sua & munit: & honorat. Nihil a uiro iusto faciendum est: nisi quod sit beneficium. Beneficium si referatur interit: atque finitur. Nec enim possumus id habere integrum: cuius precium nobis persolutum est. In his itaque beneficiis iustitiæ ratio uersatur: quæ salua & incorrupta permanferint. Permanent autem non aliter quam si præstentur his hominibus: qui prodesse nullo possunt. At ille in recipiendis illustribus nihil spectauit aliud: nisi utilitatem: nec dissimulauit homo in geniosus: quid ex eo commodi speraret. At enim quid faciat potentem apud externos futurum per gratiam principum: quos sibi hospitii & amicitiae iure cõstruxerit. O quam multis argumentis Ciceronis inconstantia si id agerem: redargui posset: nec tam nostris quam suis uerbis refelleretur. Idem quippe ait: ut quisque maxime ad suum commodum referat quæcunque agit. Ita neminem esse uirum bonum. Idem etiam negat simplicis & aperti hominis esse ambire simulare aliquid: & prætere aliquid agere uideri: cum aliud agat: præstare se alteri fingere quod sibi præstet: sed malitiosi potius: & astuti: & fallacis: & subdoli. Quomodo ergo

defenderet quo minus ambiciosa illa hospitalitas malitia esset? Tu mihi omnes portas circuncurses: ut aduenientis populorum atq; urbium principes domum tuam inuites: ut per eos apud ciues eorum potentiam consequare: uel isq; te iustum: & humanum: & hospitalem uideri: cum studeas utilitati tuæ. Verum hoc ille nō potius incaute. Quid enim minus in Ciceronem conuenit? Sed ignorantia ueri iuris prudens ac sciens in hos se laqueos induit. Quod ut ei possit ignosci: testificatus est nō ad ueram iustitiam quā non teneat præcepta se dare: sed ad umbram imaginēq; iustitiæ. Ignoscendum est igitur umbratico & imaginario præceptor: nec ab eo ueritas exigenda est: qui se nescire fateatur. Captiuorum redemptio magnum atq; præclarum iustitiæ munus est: quod idem ipse Tullius approbavit. Atq; hæc benignitas inquit etiam reipublicæ est utilis: redimi a seruitute captos: locupletare tenuiores. Hanc ego consuetudinem benignitatis largitioni munerum longe antepono. Hæc est grauium hominum atq; magnorum. Proprium igitur iustorum opus est: alere pauperes: ac redimere captiuos. Cum apud iniustos si qui hæc faciant: graues & magni appellentur. His enim maximæ laudis est benefacere quos nemo sperauit esse facturos. Nam qui bonum facit uel consanguineo: uel proximo: uel amico: haud nullā uel certe magnam laudem meretur: quia facere debet. Sitq; impius ac detestabilis: nisi fecerit id quod ab eo & natura ipsa & necessitudo exigit: & si facit: non tam gloriæ assequendæ q̄ reprehensionis uitandæ causa fecit. Qui autem facit alieno & ignoto: is non dignus est laude: quoniam ut faceret sola ductus est humanitate. Ibi ergo iustitia est: ubi ad benefaciendum necessitatis uinculum nullum est. Hoc igitur benignitatis officium non antepondere quidem largitioni munerū debuit: quod est comparantis: & e duobus bonis id quod sit melius eligētis. Illa uero largitio hoīum patrimonia in mari abiiciētium: inanis & leuis: & omni iustitia remotissima est. Itaq; ne dici quidem munera oportet: in quibus nemo accipit: nisi q̄ accipere non meretur. Non minus magnū iustitiæ opus est: pupillos & uiduas destitutos: & auxilio indigentes tueri atq; defendere: quod adeo uniuersis diuina illa lex præscribit: quandoquidem boni quiq; iudices ad officiū suum iudicant pertinere: ut eos humanitate naturali foveāt ac prodesse nitantur. Verum hæc opera ppria nostra sunt: qui legem: q̄ uerba ipsius dei præcipientis accēpimus. Nam illi sentiunt natura esse iustū: tueri eos qui tutela carent: sed cur ita sit non prospiciunt. Deus enim cuius perpetua clementia est: iccirco uiduas pupillasq; defendi ac tueri iubet: ne quis respectu ac miseratione pignorum suorum retardetur: quo minus mortem pro iustitia fideq; suscipiat: sed incōtanter ac fortiter subeat: cum sciat se caros suos deo relinquere: nec his unq̄ præsidium defuturū. Aegros quoq; q̄bus defuerint qui assistant: curādos fouēdosq; suscipe summæ humanitatis & magnæ operationis est. Quod q̄ fecerit: hic uiuam hostiā deo acqret: & qd' alteri dederit ad tempus: ipse a deo accipiet in æternū. Vltimum illud & maximū pietatis officium est: peregrinorum & pauperum sepultura: quod illi uirtutis iustitiæq; doctores prorsus non attigerunt. Nec enim poterant id uidere: qui utilitate omnia officia sua metiebantur. In cæteris enim quæ supra dicta sunt: quauis uerum limitem non tenuerint: tamen quoniam commodi aliquid in his deprehenderunt: quasi odore quodam ueritatis retenti propius aberrauerunt. Hoc autem quia nihil uidere in eo commodi poterant: reliquerunt. Quinetiam non defuerunt qui superuacaneam facerent sepulturam: nihilq; dicerent esse mali iacere inhumatum atq; abiectum: quoz; impiam sapiētiam tam omne humanum genus respuit: q̄ diuinæ uoces quæ id fieri iubent. Verum illi nō audent id non esse faciendum: sed si forte non fiat: nihil esse incōmodum. Itaq; in ea re non tam præcipient-

DIVINAR VM INSTITVTIONVM

tium q̄ consolantium fungunt officio: ut si forte id sapienti euenerit: ne se ob hoc milea-
 putet. Nos autem non quid sapienti ferendum sit dicimus: sed quid facere ipse debeat.
 Itaq; non quærimus nunc utrum ne tota sepeliendi ratio sit utilis: nec ne: licet hæc etiam
 si sit inanis (ut illi extimāt) tamen facienda est: uel ob hoc solum: q̄ apud hoies bene &
 humane fieri uidet. Animus enim quæritur: & oppositum ponderatur. Non enim pa-
 tiemur figuram & figmentum dei feris ac uolucris in prædam iacere: sed reddemus
 id terræ: unde ortum est. Et quanuis in homine ignoto necessariorum sepulturam nulli
 negandam munus implebimus: in quorum locum quia desunt: succedat humanitas: &
 ubicunq; homo desiderabit: ibi exigi officium nostrum putabimus. In quo autem ma-
 gis iustitiæ ratio consistit: q̄ in eo: ut quod præstamus nostris per affectum: præstemus
 alienis per humanitatem: quæ est multo certior iustiorq;. Cum iam non homini præsta-
 tur: qui nihil sentit: sed deo cui carissimum sacrificium est opus iustum. Dicit aliq; for-
 tasse: Si hæc omnia fecero: nihil habebō. Quid enim si magnus hoium numerus ege-
 bit: algebit: capiet: morietur: ut hæc facientem uel uno die patrimonio exui sit necesse?
 Perdam ne rem familiarem meo aut meorum labore quæsitā: ut iam ipsi mihi aliena
 misericordia uiuendum sit? Quid tu tam pusillo animo paupertatem times: quam eti-
 am uestri philosophi laudant: nihilq; hac tutius: nihil tranquillius esse testantur? Hoc
 quod times: sollicitudinum portus est. An ignoras quot periculis: quot casibus cum his
 malis opibus subiaceas? Quæ tecum bene agēt: si sine tuo cruore transierint. Tu uero
 præda onustus incedis & spolia geris: quæ irritent animos etiam tuos. Quid ergo du-
 bitas bene collocare id: quod tibi forsitan eripiet aut unum latrocinium: aut existens repē-
 te proscriptio: aut hostilis aliqua direptio? Quid uerere fluxū: ac fragile bonum face-
 re sempiternum: aut thesauros tuos custodi deo tradere: ubi non furem prædonemq; ti-
 meas: non rubiginem: nō tyrannum? Qui apud deum diues est: pauper esse nunq̄ po-
 terit. Si iustitiam tanti putas: sequere abiectis oneribus quæ te premūt. Libera te ipsum
 cōpedibus & cathenis: ut expeditus ad deum curras. Magni & excelsi animi est despi-
 cere & calcare mortalia. Sed si hanc uirtutem non capis: ut diuitias tuas in arcam dei cō-
 feras: ut fragilibus tibi compares firmiora: liberabo te metu. Omnia ista præcepta non
 soli tibi dantur: sed omni populo: q̄ mente coniunctus est: & cohæret sicut unus homo.
 Si solus magnis operibus non sufficis: pro uirili parte opare iustitiam: sic tamen ut quā-
 tum diuitis inter cæteros: tantum opere præcellas. Neq; nunc suaderi tibi putet: ut rem
 familiarem tuam minuas uel exhaurias: sed quæ superuacua fueras impensurus: ad me-
 lora cōuertas. Vnde bestias emis: hinc captos redime. unde feras pascis: hinc pauperes
 ale. unde homines ad gladium comparas: hinc innocentes mortuos sepeli. Quid pdest
 perditæ neqtia: bistarios facere locupletes: & instruere ad flagitia? Transfer ad magnū
 sacrificium male peritura: ut pro his ueris muneribus habeas a deo munus æternum.
 Magna est misericordiæ merces: cui deus pollicetur peccata se omnia remissurum. Si
 audieris inquit preces supplicis tui: & audiam ego tuas: si misertus laborantium fueris:
 & ego in tuo lab ore miserebor. Si autem non respexeris nec adiuueris: & ego animum
 tuum contra te geram: tuisq; te legibus iudicabo.

De procemio & q̄ in necessitate & precibus pauperum quisq; teneatur a deo: & tri-
 bus gradibus uirtutis. Ca. xiii.

Votiens igitur rogaris: temptari te a deo credere an sis dignus exaudiri. Circun-
 spice conscientiam tuam: & q̄tum potes medere uulneribus: nec tamen q̄a pec-
 cata largitione tollunt: dari tibi licetiam peccandi putes. Abolent enim si deo

largiare: quia peccaueras. Nam si fiducia largiendi pecces: non abolerentur. Deus enim purgari homines a peccatis maxime cupit: ideoque agi poenitentiam iubet. Agere autem poenitentiam nihil aliud est quam profiteri: & affirmare se ulterius non peccaturum. Ignoscit itaque his qui ad peccatum ignoranter: imprudenter: incauteque labuntur: ueniam non habet qui sciens peccat. Nec tamen si aliquis purificatus fuerit ab omni labe peccati: temperandum sibi ab opere largitionis existimet: quia non habeat peccata: quae deleat. Immo uero tum magis iustitiam debet operari: cum factus est iustus: ut quod ante in medellam uulnere fecerat: post modum faciat in gloriam laudemque uirtutis. Eo accidit: quod nemo esse sine delicto potest quamdiu indumento carnis ornatus est. Cuius infirmitas triplici modo subiaceat domino peccati: factis: dictis: cogitationibus. Per hos gradus ad summum culmen iustitiae procedit. Primus est uirtutis gradus malis opibus abstinere: secundus etiam malis uerbis: tertius etiam cogitatione rerum malarum. Qui primum gradum ascendit: satis iustus est: qui secundum: iam perfectae uirtutis: si quidem neque factis: neque sermone delinquat: qui tertius uere similitudinem dei assecutus uidetur. Est enim pene supra humanum modum ne in cogitatione quidem admittere: quod sit uel factum malum: uel improbum dictum. Itaque etiam iusti homines qui frenare se possunt ab omni opere iniusto: nonnunquam tamen ipsa fragilitate uincuntur: ut uel in ira malum dicant: uel in aspectu rerum delectabilium tacita cogitatione concupiscant. Quod si mortalis conditio non patitur hominem esse ab omni macula purum: debent ergo perpetua largitione peccata carnis aboleri. Unum est enim sapientis & iusti: & uitalis uiri opus: diuitias suas in sola iustitia collocare: quia perfecto qui eget: licet ille Cræsum aut Crassum diuitiis superet: hic pauper: hic nudus: hic mendicus putandus est. Danda igitur opera est: ut indumento iustitiae pietatisque uelemur: quo nos nemo exuat: quod nobis semperiternum praebet ornatum. Nam si deorum cultores simulacra insensibilia excolunt: & quicquid praeciosi habent: in ea conferunt: quibus nec uti possunt: nec gratias agere: quod accipiunt: quanto iustius est & uerius: uiuentia dei simulacra excolere: ut promerere inuenire uiuentem. Quod sicut usui habent quicquid accipiunt: & gratias agunt: ita deus in cuius conspectu bonum feceris: & probabit: & mercedem pietatis exoluet.

Quod philosophi uera caruerint humanitate: qui cum stoicis eam inter morbos animi posuerunt. Ca. xiiii.

I ergo in homine praecelsum & excellens bonum est misericordia: idque diuinis testimonium & bonorum malorumque consensu optimum iudicatur: apparet philosophos longe abfuisse ab humano bono: quod neque praecipunt eiusmodi quicquam: neque fecerunt: sed uirtutem quae prope modum in homine est singularis: pro uitio semper habuerunt. Libet hic interponere unum de philosophia locum: ut illorum plenius coarguamus errores: qui misericordiam: cupiditatem: metum: morbos animi appellant. Conantur illi quidem uirtutes a uititiis disungere: quod est sane facillimum. Quis enim non posset liberalem a prodigo separare (ut illi faciunt) aut purum a sordido: aut getum ab inertis: aut cautum a timido: quod haec quae sunt bona: fines suos habeant: quos si excesserint: in uitia labuntur: ita ut constantia nisi per ueritatem sit suscepta: sit imprudentia. Item fortitudo si nulla necessitate cogente: aut non pro causa honesta certum periculum subierit: in temeritatem conuertitur. Liberalitas quoque si alios insectetur: potius quam insectantibus resistat: contumacia est. Seueritas etiam nisi se intra congruentes nocentium poenas coerceat: sit saeva crudelitas. Itaque dicunt eos: quod mali uideantur: non sua sponte peccare: nec mala potius eligere: sed bonorum specie lapsos incidere in mala: dum bonorum ac malorum discrimen ignorat. Haec quidem falsa non sunt: sed ad corpus cuncta referunt. Nam parum esse aut constantem:

aut cautum: aut q̄etum: aut seuerū: uirtutes sunt q̄dem: sed huius tēporarię uitę. Nos autē q̄ hanc uitam contēnimus: alias nobis uirtutes p̄positas habemus: de q̄bus philo-
phi ne suspicari quidem ulla ratione potuerunt. Itaq; & uirtutes quasdam p̄ uitis: & ui-
tia quasdam pro uirtutibus habuerunt. Nam stoici affectus omnes: quorū impulsu ani-
mus commouet̄: ex homine tollūt: cupiditatem atq; lētitiā: metū: mōestitiā: quorū duo
priora ex bonis sunt: aut futuris aut pręsētibus: posteriora ex malis. Eodem modo hęc
quattuor morbos (ut dixi) uocāt: non tam natura insitos q̄ praua opiniōe susceptos. Et
iccirco censet eos extirpari posse radicitus: si bonorū malorūq; opiniō falsa tollat̄. Si enī
nihil censeat sapiens bonum nihilq; malum: nec cupiditate ardescet: nec lētitiā gestiet:
nec metu terrebit̄: nec āgitudine contrahet̄. Mox uidebimus an efficiant quid uelint:
aut quid efficiant: interim p̄positum arrogans ac pene furiosum: qui se putent mederi:
& enī contra uim rationemq; naturā.

Quomodo peripathetici uincant stoicos: & doceant affectuum naturalium stimu-
los euelli nō posse: sed mitigari. Et q̄ ea quę brutis animalibus data sunt: singulo ho-
mini insita sunt uniuersa. Et quō stoici mentis affectiones definiant. Ca. xv.

Aec enim naturalia esse non uoluntaria: oīum uiuentiū ratio demonstrat: quę
hisdem omnibus quatiē affectibus. Peripathetici ergo rectius: qui hęc omnia
detrahi posse negant: q̄a nobiscum simul nata sunt: & conant̄ ostendere q̄ pui-
denter & q̄ necessarie deus siue natura (sic enim dicunt) his nos armauerit affectibus:
quos tamen q̄a plerūq; uitiosi fiunt: si nimii sint: posse ab homine adhibito mō salubri-
ter temperari: ut tantū homini q̄tum naturę satis est: relinquat̄. Non insipies disputatio:
si (ut dixi) omnia non ad hanc uitam referent̄. Stoici ergo furiosi: q̄ ea nō tēpant: sed
abscindunt: rebusq; a natura insitis castrare hominem quodāmodo uolunt. Quod ta-
le est: quale si uelint aut metum detrahere ceruis: aut uenenū anguibus: aut iram feris:
aut placiditatem pecudibus. Nam quę singula mutuis aīalibus data sunt: ea uero uni-
uersa homini simul. Quod si (ut medici dicunt) lētitię affectus in splene est: irę in fel-
le: libidinis in iecore: timoris in corde: facilius est interficere animal ipsum q̄ ex corpore
aliquid euellere: quod est animātis naturā uelle mutare. Sed hoīes prudentes non intelli-
gunt: cum uitia ex hoīe tollunt: etiā uirtutem se tollere: cui soli locū faciunt. Nam si uir-
tus est in medio irę impetu seipsum cohibere & reprimere: quod negare non possunt.
Caret ergo uirtute q̄squis ira caret. Si uirtus est libidinē corporis cōtinere: uirtute care-
at necesse est: q̄ libidinem quam tēperet: non hēt. Si uirtus est cupiditatē ab alieni appe-
titione frānare: nullā certe uirtutem pōt habere: q̄ caret eo: ad quod cohibendū uirtutis
usus adhibet̄. Vbi ergo uitia non sunt: ne uirtuti locus est quidē: sicut ne uictorię qui-
dem: ubi aduersarius nullus est: ita fit ut bonū sine malo esse in hac uita non possit. Affe-
ctus igit̄ quasi ubertas aīorū est naturalis. Nam sicut in sentes ager q̄ est natura fecun-
dus: exuberat: sic animus incultus uitis sua sponte inualescētibus: uelut spinis obducit̄.
Sed cum uerus cultor accesserit: statim cadentibus uitis fruges uirtutis oriuntur. Deus
itaq; cum hoīem primum fingeret: mirabili p̄udentia ingenerauit ei prius istas animi
cōmōtiones: ut posset cape uirtutem: sicut terra culturā. Posuitq; materiā uitiorū in affe-
ctibus: uirtutis in uitis. Quę p̄fecto aut nulla est: aut in usu esse nō poterit: si desint ea
per quę uis eius aut appareat: aut constet. Videamus nunc: iidē illi q̄ uitia penitus exci-
dunt: q̄d effecerint. Quattuor illos affectus: quos ex opinione bonorū malorūq; nasci
putant: q̄bus euulsis sanandū esse aīum sapientis existimant: queniā intelligunt & natu-
ra insitos eē: & sine his nihil moueri: nihil agi posse alia quēdā in eorū locū uicemq; sup

ponunt. Pro cupiditate substituunt uoluntatem: quasi uero non multo sit præstabilius bonum cupe q̄ malum uelle. Item p̄ lætitiā gaudiū: pro metu cautionē. At in illo quaro imutandi nōis eius ratio defecit. Itaq; ægritudinē penitus, i. mœstitiā dolorēq; animi sustulerunt: quod fieri nequa q̄ pōt. Quis, n. potest nō dolere: si patriā aut pestilētia exhauserit: aut hostis inuaserit: aut tyrannus oppresserit. Potest aliqs non dolere: si sublata uiderit libertatē: si p̄ximos: si amicos: si bonos uiros aut exterminatos: aut crudelissime trucidatos: nisi cuius mēs ita obstupuerit: ut sit ei sensus oīs ereptus. Quare aut omnia tollere debuerunt: aut implēda fuerat curta hæc & debilis disputatio: id est etiā pro ægritudine aliqd reponendū: quoniam superioribus ita ordinatis hoc consequens erat. Vt enim præsentibus letamur bonis: sic malis angimur ac dolemus. Si ergo lætitiā quam uitiosā putabāt: nomen aliud indiderūt: sic ægritudini quoniam & ipsā uitiosā putabāt: aliud uocabulū tribui congruebat. Vnde apparet nō illis rem defuisse: sed uerbū: cuius indigentia eum totū affectum: q̄ est uel maximus: contra q̄ natura pateret auferre uoluerūt. Nam illas noīum cōmutationes poteram coarguere pluribus & ostēdere: aut sermonis ornādī augendāq; copię gratia: multa noīa hisdem rebus imposita: aut certe non multū inter se illa distare. Nam & cupiditas a uolūtate incipit: & cautio a metu orit̄: & lætitiā nihil aliud est q̄ profugū gaudiū. Sed putemus ut ipsi uolūt: esse diuersa. Nempe igit̄ cupiditatē esse dicēt perleuerantē ac ppetuam uolūtatem: lætitiā uero insolenter se efferens gaudiū: metum aut̄ nimīā & excedentem modū cautionem. Ita fit ut ea quæ tollenda esse censent: non tollant: sed tēperent: siqdem noīa tantūmodo immutant: res ipsæ manent. Eo igit̄ imprudentes reuoluunt̄: quo peripathetici ratione pueniunt: ut uitia quoniā tolli nō possunt: medio tempanda sint. Errāt ergo: quoniā non efficiunt qd̄ uolunt: & longo asperoq; circuitu in eandem uiam redeunt.

Quomodo peripathetici errauerūt: & q̄ bonus usus affectuum uirtus est: malus uirtutum. Et q̄ usus ipse ex causa pensandus est. Ca. xvi.

T ego ne peripatheticos qdem accessisse ad ueritatē puto: q̄a uitia eē concedūt: sed ea mediocriter tempant. Cauendum est, n. uitis ēt mediocribus: qn̄ potius efficiendum fuit primū: ne uitia essent. Nec, n. quicq̄ uitiosum nasci pōt: sed uitia fieri si malis utamur affectibus: uirtutes si bene. Deinde monstrandū est non ipsos affectus: sed eorū cās esse moderandas. Non est inquit nimia lætitiā gestiendū: sed modice ac tēperate. Hoc uero tale est: quale si dicerent nō esse currendū concitate: sed gradiendū moderate. At pōt & q̄ gradit̄ errare: & qui currit rectā uiam tenere. Quid si ostendero eē aliqd: ubi non tantū modicum: sed uel punctū gaudere uitiosum sit: & aliud contra: in quo uel exultare lætitiā minime criminofum. Quid tandē nobis ista mediocritas pderit. Quæro utq; ne sapienti lætandum putēt: si qd̄ inimico suo malū uidēt accidere: aut utrum ne lætitiā refrænare debeant: si uictis hostibus aut oppresso tyranno libertas & salus ciuibz pta sit. Nemo dubitat: qn̄ & in illo exiguum lætari: & in hoc paræ lætari sit maximū crimen. Eadē de cæteris affectibus licet dicere. Sed (ut dixi) nō in his moderandis sapientiæ ratio uersat̄: sed in cāis eorū: quoniā extrinsecus cōmouent̄: nec his potissimum frēnos imponi oportuit: quoniā & exigui possunt eē in maximo crimine: & maximi possunt eē sine crimine. Sed assignādī fuerūt certis tpribz: & rebus: & locis: ne uitia sint: qbus uti recte licet. Sicut, n. recte ābulare bonū est: errare aut̄ malū: sic moueri affectibus in rectū: bonū est: in prauū: malū. Nam libido si extra lægitimū thorū nō euaget̄ licet sit uehemens: tamen culpa caret. Sin uero appetit alienum: licet sit mediocris: uitium tamen maximum est. Non est itaq; morbus irasci: nec cupe: nec libidine cōmoueri: sed

iracundum esse morbus est. Cupidum: libidinosum. qui enim iracundus est: etiā cui nō debet: aut cum non oportet irascit. Qui cupidus: etiā quod non opus est concupiscit. Qui libidinosus: etiā quod legibus uetat: affectat. Omnis ergo ratio in eo uersari debuit: ut quoniam earum rerū impetus inhiberi non potest: nec debet: quia necessario est insitus ad tuenda officia uitæ: dirigetur potius in uiam rectam: ubi etiā cursus offensione ac periculo caret.

Quod ea quæ philosophi uitia putant: uirtutes sunt: si tamen referantur ad finem debitum: id est ad deum. Et quæ insani sunt qui humanam naturam ingenitis affectibus spoliare nituntur. Ca. xviii.

Eduectus sum coarguendi studio longius: cum sit mihi propositum ea quæ uitia philosophi putauerunt: ostendere. non tantum uitia non esse: uerū etiā magnas esse uirtutes. Ex aliis docendi gratia sumam: quæ pertinere ad rem maxime puto. Metum seu timorem in maximo uitio ponunt: summāque imbecillitatem esse animi putant: cui sit contraria fortitudo. quæ si sit in homine: locum timori esse nullum. Credit ergo ne aliquis fieri possit: ut idem metus summa sit fortitudo? Minime. Neque enim uidetur capere natura: ut aliquid in contrarium recidat. Quin ego non arguta aliqua conclusione: ut apud Platonē Socrates facit: qui eos quos contra disputat: cogit ea quæ negauerant: confiteri: sed simpliciter ostendam summū metum: summam uirtutem. Nemo dubitat: quin timidi & imbecilli sit animi: aut dolorem metuere: aut egestatem: aut exiliū: aut carcerem: aut mortē. quæ omnia quisque non exhorruerit: fortissimus iudicatur. Qui autem deum metuit: illa uniuersa nō metuit. Ad quod probandū argumentis opus nō est. Spectatae sunt enim semper: spectanturque adhuc per orbem poenæ cultorum deum: in quibus excruciantis noua & inusitata tormenta excogitata sunt. Nam de mortis generibus horret animus recordari: cum immanium bestiarum ultra ipsam mortem carnificina sauiet. Has tamen execrabiles corporis lacerationes sælix atque inuicta patientia sine ullo gemitu pertulit. Hæc uirtus omnibus populis atque provinciis & ipsis tortoribus miraculum maximū præbuit: cum patientia crudelitas uinceret. Atqui hanc uirtutē nihil aliud quam metus dei fecit. Itaque (ut dicebam) non euellendus ut stoici: neque temperandus timor: ut peripatetici uolunt: sed in ueram uiam dirigendus est: auferendi que sunt metus: sed ita ut his solis relinquatur: qui quoniā lægitimus ac uerus est: solus efficit ut possint cetera nō timeri. Cupiditas quoque inter uitia numeratur. Sed si hæc quæ terrena sunt concupiscit: uitium est: uirtus autem si cælestia. Qui enim iustitiam: que deum: qui uitam perpetuam: qui lucem sempiternam: ea omnia quæ deus homini pollicetur: consequi cupit: opes istas & honores & potestates: & regna ipsa continet. Dicit fortasse stoicus: Volūtate opus est ad hæc consequenda non cupiditate: immo uero parum est uelle. Multi enim uolunt: sed cum dolor uisceribus accesserit: uolūtās cedit: cupiditas perseverat: quæ efficit ut contemptui sint omnia: quæ a cæteris appetuntur: summa uirtus est. Siquidem continentia mater est. Ideoque potius illud efficere debemus: ut affectus quibus prauè uti uitium est: dirigamus in rectum. Nam istæ concitationes animorum iuncto curru similes sunt: in quo recte moderando summum rectoris officium est: ut uiam nouerit: quam si tenebit: quantūlibet concitate ierit: non offendet. Si autem non errauerit: licet placide ac leniter eat: aut perconfragosa uexabit: aut per præcipitia labetur: aut certe quo non opus est: deferetur. Sic cursus ille uitæ: que affectibus uelut equis pnicibus ducitur: si rectam uiam teneat: fungetur officio. Metus igitur & cupiditas si præciantur in terram: uitia fient. Virtutes autem si ad diuina referantur: parsimoniā contra uirtutis loco habent: quæ si studiū est habendi: non potest esse uirtus

quia in augendis uel tuendis terrestribus bonis tota uersatur. Nos autem summum bonum non referimus ad corpus: sed omne officium solius animæ cōuersione metimur. Quod si (ut supra docui) patrimonio minime parcendum est: ut humanitatem iustitiamq; teneamus: non est uirtus frugi esse: quod nomen uirtutis specie fallit ac decipit. Est enim frugalitas abstinentia qdem uoluptatum: sed eo uitium quia ex habendi amore descendit: cum sit & uoluptatibus abstinentum: & pecuniæ minime tempandum. Nam pce id est mediocriter uti pecuniæ: quæ si quædam pusillitas est animi: aut præiudicantis ne sibi desit: aut despantis posse se illam reparare: aut contemptū terrestrium nō capientis. Sed illi rursus eum q reifamiliari suæ non parcat: pdigum uocant. Nam ita liberalem distinguūt a pdigo: q is liberalis sit: q benemeritis & cum oportet: & quantū satis est: largiat. Prodigus uero qui & non meritis & cum opus non est: & sine respectu rei familiaris effundat. Quid ergo? Prodigium ne dicemus eum: q misericordiæ causa tribuit egētibz uictum? At qn multum refert utrum ne scortis ppter libidinē largiare: an miseris ppter humanitatem. Vtrum pecuniam tuam pductores: aleatores: lenōesq; diripiant: an illam pietati ac deo præstes. Vtrum ne illam uentri ac gulæ ingeras: an in thesauro iustitiæ reponas. Vt ergo uitiū est effundere in malam ptem: sic in bonam uirtus. Si uirtus est non pce opibus: quæ possunt reparari: ut bonis uitam sustentantes: quæ reparari non potest: uitiū igitur psmonia est. Quare nihil aliud dixerim q insanos: q hominem mite ac sociale animal orbant suo nomine: qui euulsis affectibus: qbus ois constat humanitas: ad imobilem stuporem mentis pducere uolunt: dum student aium a pturbationibus liberare: & (ut ipsi dicūt) qetum tranquillūq; reddere. Quod fieri nō tantū non pōt: q & ratio eius non motu est: sed ne oportet qdem: quia sicut aqua quidē semp iacens & quieta insalubris & magis turbata est: sic animus imotus ac torpens inuutilis est etiam sibi: nec uitam ipsam tueri poterit: quia nec faciet quicq; nec cogitabit: cum cogitatio ipsa nihil aliud sit: q mentis agitatio. Deniq; qui hanc immutabilitatem animi asserunt: priuare animum uita uolūt: quia uita actiuosa est: mors quieta. Quædam etiam recte p uirtutibus habent: sed eaz modum non tenent. Virtus est constantia: non ut ab inferentibus iniuriam resistamus. His enim cedendū: quod cur fieri debeat: mox docebo. Sed ut iubentibus facere nos contra legem: contraq; iustitiam nullis minis aut suppliciis terreamur: quominus dei iussioem hominis iussioni præferamus. Item uirtus est mortem contēnere: nō ut appetamus: eamq; ultro nobis inferamus: sicut philosophoz plurimi & maximi sæpe fecerunt: quod est sceleratum ac nefariū. Sed ut coacti deū relinquere ac fidem pdere: mortem suscipe malimus: libertatemq; defendamus aduersus impotentia stultā uecordemq; uiolentiam: ut oēs sæculi minas atq; terrores fortitudine animi puocemus. Sic ea quæ alii timent: excelsa & insupabili mente dolorem mortemq; calcamus. Hæc est uirtus: hæc est constantia: in hoc tuenda & conseruanda solo: ut nullus mox terror: nulla uis a deo possit auertere. Vera igit Ciceronis illa sentētia est Nemo inqt iustus potest esse: qui mortem: q dolorem: qui exilium: qui egestatē timet. Item Senecæ in libris moralis philosophiæ dicentis: Hic est ille homo honestus: nō apice purpuraue: nō lictorū insignis ministerio: sed nulla re minor: qui cum mortem in uicinia uidet: non sic perturbat: tanq rem nouam uiderit: q siue toto corpore tormēta patienda sunt: siue flamma ore recipienda est: siue extendendæ p patibulū manus: nō quærit quid patiat: sed q bene. Qui aut deum colit: hæc patit: nec timet. Ergo iustus est. His rebus efficit: ut neq; uirtutes: neq; uirtutū exactissimos limites nosse aut tenere possit omnino quisq; est religione dei singularis alienus.

DIVINAR VM INTSITVTIONVM

Quomodo præcepta dei quibus insistendum est: a philosophicis dissideant institutis: & quis sit patientiæ titulus. Ca. xviii.

Edmittamus philosophos: qui aut omnino nihil sciunt: id est ipsum pro summa scientia præ se ferunt: aut qui non perspicunt etiam quæ sciunt: aut quæ quoniam se putant scire quæ nesciunt: inepte arroganterque desipiunt. Nos ergo ut ad propositum reuertamur: quibus solis a deo ueritas reuelata: & cælitus missa sapiëntia est: faciamus quæ iubet illuminator noster deus: sustineamus inuicem: & labores huius uitæ mutuis adiumentis perferamus. Nec tamen si quid boni fecerimus: gloriam captemus ex eo. Monet enim deus operatorem iustitiæ non oportere esse iactantem: ne non tam mandatis cælestibus obsequendi: quam studio placendi humanitatis officio functus esse uideatur. Habeatque iam premium gloriæ: quod captauit: nec præmium cælestis illius ac diuinæ mercedis accipiat. Cætera quæ obseruare cultor dei debet: facilia sunt: illis uirtutibus comprehensis: non mentiat unquam decipiendi aut nocendi causa. Est enim nefas eum qui ueritati studeat: in aliqua re esse fallacem: atque ab ipsa quam sequitur: ueritate discere. In hac iustitiæ uirtutumque omnium uia: nullus mendacio locus est. Itaque uiator ille uerus ac iustus non dicet illud lucillianum: Homini amico ac familiari non est mentiri meum: sed etiam inimico atque ignoto existimabit non esse mentiri suum. Nec aliquando committet: ut lingua interpres animi a sensu & cogitatione discordet. Pecuniam si quam crediderit: non accipiat usuram: ut & beneficium incolume sit quod succurrit necessitati: & abstineat se prorsus alieno. In hoc enim genere officii debet suo esse contentus: quæ oporteat alias ne proprio quidem parcere: ut bonum faciat: plus autem accipere quam dederit: iniustum est. Quod qui facit: insidiatur quodammodo: ut ex alterius necessitate prædetur. At iustus nunquam prætermittet: quominus aliquid misericorditer faciat: nec inquinabit se huiusmodi quæstu: sed efficiet ut sine ullo suo damno id ipsum quod commodat: inter bona opera numeret. Minus non accipiet a paupere: ut si quid ipse præstiterit: eo bonum sit: quo fuerit gratuitum. Maledicenti benedicto respondeat: nunquam ipse maledicat ne uerbum malum procedat ex ore hominis: qui colit uerbum bonum. Quinetiam caueat diligenter: ne quando inimicum sua culpa faciat: & si quis extiterit tam proteruus qui bono & iusto faciat iniuriam: clementer ac moderate ferat: & ultionem suam non sibi assumat: sed dei iudicio referuet: innocetiam semper & ubique custodiat. Quod præceptum non ad hoc tantum ualet: ut ipse iniuriam non inferat: sed ut illatam sibi non uindicta dicet. Sedet enim maximus & æquissimus iudex speculator ac testis omnium. Hunc homini præferat: hunc malit de sua causa pronunciare: cuius sententiā nemo effugere potest: nec defensione cuiusquam nec gratia. Ita sit ut homo iustus contemptui sit omnibus: & quia putabitur semetipsum defendere non posse: habebitur pro segni & inertis. Qui autem fuerit ultus inimicum: hic fortis: hic strenuus iudicat: hunc colunt: hunc omnes uerent. Bonus uero ille tametsi prodesse omnibus uel pluribus possit: illum tamen suscipiunt qui nocere quam quod prodesse possit: sed iustum prauitas hominum deprauare non poterit: quominus deo studeat obtemperare: malitque contemni: dummodo semper boni fungatur officio: mali nunquam. Cicero in iisdem illis officialibus: At uero si quis uoluerit inquit sui animi complicatam notionem euoluere: iam se ipse doceat: eum uix bonum esse: quod profit quibus possit: noceat nemini: nisi laceffit iniuria. O quam simplicem ueramque sententiam duorum uerborum adiecti one corrumpit. Quid enim opus fuerat adiungere: nisi laceffit iniuria: ut uitium bono uiro quasi causam turpissimam apponeret: patientiæ quæ omnium uirtutum maxima est: facere expertem. Nociturum esse dixit bonum uix: si fuerit laceffit. Iam ex hoc ipso

boni uiri nomen amittat: si nocebit. Non minus enim mali est referre iniuriam: quā inferre. Nam unde certamina inter homines: unde pugnae contentionesque nascuntur: nisi quod improbitati apposita impatientia: magnas saepe concitat tempestates? Quod si patientiam: qua uirtute nihil est uerius: nihil homine dignius inueniri potest: improbitati opposueris: extingues protinus tanquam igni aquam superfuderis. Sin autem prouocatrix illa improbitas impatientiam sibi coparem nacta est: tanquam perfusa oleo tantum excitabit incendium: ut id non flumen aliquod: sed effusio cruoris extinguat. Magna itaque patientiae ratio est: quam sapiens ademit bono uiro. Ut enim nihil malorum fiat: haec sola efficit: quae si detur omnibus: nullum scelus: nulla fraus in rebus humanis erit. Quid ergo bono uiro potest esse tam calamitosum: tamque contrarium: quam irae frāna permittere: quae illum non modo boni: sed etiam hominis appellatione dispoliet? Siquidem nocere alteri (ut ipse ait uerissime) non est secundum hominis naturam. Nam & pecudes si lacestas: aut calce aut cornu repugnant. Et serpentes ac ferae nisi persequaris ut occidas: negotium non exhibent. Et (ut ad hominum exempla redeamus) imperiti quoque & insipientes: si quando accipiunt iniurias: caeco & irrationabili furore ducuntur: & his qui sibi nocent: uicem tribuere conantur. In quo igitur sapiens ac bonus uir a malis & insipientibus differt: nisi quod habet inuictam patientiam: qua stulti carent: nisi quod regere se ac mitigare iram suam nouit quam illi quia uirtute indigent: frānare non possunt? Sed uidelicet haec illum res fefellit: quia cum de uirtute queritur: in quacunque conditione uinceret: putauit esse uirtutis. Nec uidere ullo modo potuit hominem dolori & irae succumbentem: & his affectibus indulgentem: quibus debet potius reluctari. Et ruentem quacunque in parte prouocari improbitas: uirtutis officium non tenere. Qui enim referre iniuriam nititur: cum ipsum a quo laesus est: gestit imitari. Ita quod malum imitatur: bonus esse nullo pacto potest. Duobus igitur uerbis duas uirtutes maximas bono & sapienti uiro: innocentiam patientiamque detraxit. Sed quia ipse caninam illam facundiam: sicut Salustius ab Appio dictum refert: exercuit: uoluit quoque hominem canino modo uiuere: ut remordeat lacestus. Quae retributio contumeliae quam perniciosa sit: & quas edere soleat strages: unde opportunius peteretur exemplum: quam ex ipsius doctoris tristissimo calu: qui cum his philosophorum praeceptis obtemperare gestit: ipse se perdidit. Qui si lacestus iniuria patientiam tenuisset: si dissimulare: si ferre contumeliam boni uiri esse didicisset: nec illas nobiles orationes alieno titulo inscriptas: impatientia: & leuitas: & insania prodidisset: nunquam capite suo rostra in quibus ante floruerat: cruentasset: nec rempublicam funditus perscriptio illa deleisset. Sapientis ergo ac boni uiri non est uelle certare: ac se periculo committere: quoniam & uincere non est in nostra potestate: & est anceps omne certamen: sed est sapientis & optimi uiri non aduersarium uelle tollere: quod fieri sine scelere ac periculo non potest: sed certamen ipsum quod fieri & utiliter & iuste potest. Summa igitur uirtus habenda patientia est: quam ut capet homo iustus: uoluit illum deus (ut supra dictum est) pro inerte contineri. Nisi enim contumeliis fuerit affectus: quantum habeat fortitudinis in seipso cohibendo: ignorabitur. Si autem lacestus iniuria laedentem persequi coeperit: uictus est. Si uero motum illum ratione compresserit: hic plane imperat sibi: & hic regere se potest. Quae sustentatio sui recte patientia nominatur: quae una uirtus omnibus est opposita uitiis & affectibus. Haec perturbatum animum ac fluctuantem ad tranquillitatem suam reuocat: haec mitigat: haec hominem sibi reddit. Ergo quoniam naturam repugnare impossibile est & inutile: ut non commoueamur omnino: prius tamen commotio illa prosiliat ad nocendum quoad fieri potest: maturius sopiatur. Praecepit deus non occidere solem super iram nostram:

ne furoris nostri testis abscedat. Deniq. M. Tullius contra suum præceptū: de quo paulo ante dixi: obliuionem iniuriarum in magnis laudibus posuit. Spero inquit Cæsar: quod obliuisci mihi soles: nisi iniurias. Quod si hoc ille faciebat homo: non a cælesti tantum sed a publica quoq. ciuiliq. iustitia remotissimus: quanto magis id nos facere debemus: qui immortalitatis uelamine candidati sumus.

Quod peripathetici stoicis obuiant in defensione affectionū. Et quæ sint tres furia quas poetæ finxerunt: & quis earum usus sit & abusus. Ca. xix.

Stoici cū affectus ex homine tanq. morbos conant. euellere: peripathetici se opponunt: eosq. non mō retinent: sed etiam defendunt. Nihilq. in homine esse dicunt: quod nō magna ratione ac prouidentia sit innatum. Recte id quidē: si singularum rer. ueros terminos scirent. Itaq. hanc ipsam iram comitē esse dicunt uirtutis: tanq. nemo possit aduersus hostes fortiter dimicare: nisi fuerit ira concitatus. Quo plane ostendūt: nec quid sit uirtus scire se: nec cur homini tribuerit iram deus. Quæ si nobis ideo data est: ut ea utamur ad occidendos hoies: quid immanius homine: quid similis feris bæluis existimandum est: q. id aīal quod ad cōmunionem & innocētiā deus fecit. Tres sunt igit. affectus: q. hoies in omnia facinora præcipientes agant: ira: cupiditas: libido. Propterea poetæ tres furias esse dixerunt: quæ mentes hoīum exagitant: ira ultionem desiderat: cupiditas opes: libido uoluptates. Sed his oībus deus certos limites statuit: quos si transcenderint: maioresq. esse cœperint: necesse est naturā suam deprauent: & in morbos ac uitia uertant. Qui aut. sint isti limites: non est magni laboris ostendere. Cupiditas ad ea cōparanda nobis data est: quæ sunt ad uitā necessaria: libido ad sobolem propagandā: iræ affectus ad coercenda peccata eor. qui sunt in nostra ptāte: id est ut arctiore disciplina minor ætas ad pbitatem iustitiamq. formet. quæ nisi in metu cohibeatur: licentia pariet audaciā: quæ ad omne flagitium & facinus euadet. Itaq. ut ira uti aduersum minores & iustum est & necessariū: sic & aduersum pares & perniciosum est & impiū. Impiū q. uiolat. humanitas: perniciosum q. illis repugnantibus aut pde-re necesse est: aut perire. Hanc aut. quam dixi esse rationem: cur homini sit iræ affectus datus: ex ipsius dei præceptis intelligi pōt: qui iubet uti maledictis & lædentibus nō irascamur. Manus aut. nostras supra minores semper habeamus: hoc est ut peccantes eos assiduis uerberibus corrigamus: ne amore inutili & indulgentia nimia educent. ad malum: & ad uitia nutriantur. Sed rerum imperiti & rationis ignari: eos affectus q. sunt homini ad usus bonos dati exterminauerūt: & latius q. ratio postulat: euagant. Inde iuste atq. impie uiuit: utunt. ira cōtra pares. Hinc dissidia: hinc expulsionēs: hinc bella cōtra iustitiā nata sunt. Utunt. cupiditate ad cogēdas opes. Hinc fraudes: hinc latrocinia: hinc oīa scelex. genera orta sunt. Utunt. libidine ad capiēdas tantū uoluptates. Hinc stupra: hinc adulteria: hinc corruptelæ oēs extiterūt. Quicūq. igit. illos affectus intra fines suos redegerit: qd. ignorantes deū facere non possunt. Hic patiens: hic fortis: hic iustus est.

De qnq. sensuum uoluptatibus: & quare plus uoluptatis datū sit hoī a natura q. cæteris animantibus. Et primum de uoluptate uisus: & de spectaculis euitandis: & de ludorum & spectaculorum auctoribus. Ca. xx.

Estat ut contra quinq. sensuū uoluptates dicā breuiter. Nam & ipsius libri mēsuram iam modū flagitat: quæ oēs quoniā uitiosæ ac mortiferæ sunt: uirtute su pari atq. opprimi debēt: uel (qd. paulo ante dicebā) de affectibus ad rōnem suam reuocari. Cæteræ aīantes præter unā uoluptatem: quæ ad generandū ptinet: nullā sentiunt. Utunt. ergo sensibus ad naturā suā necessitatē. Vident ut appetāt ea: quibus

opus est ad uitam tuendā: audiunt inuicem seq; dignoscūt: ut possint cōgregari. Quā
 utilia sunt ad uictum: aut ex odore inueniunt: aut ex sapore percipiunt: inutilia respuunt
 aut recusant. Edendi aut bibendi officium uentris plenitudine metiunt. Homini uero
 sollertissimi artificis prouidentia dedit uoluptatem infinitam: & in uitium cadētem: quā
 proposuit ei uirtutem: quā cum uoluptate semp tanq̃ cum domestico hoste pugnaret.
 Cicero in Catone maiore: Stupra uero inquit: & adulteria: & omne flagitium nullis ex-
 citari aliis illecebris nisi uoluptatis. Cumq; homini siue natura: siue q̃s deus nihil mente
 praeftabilius dedisset: huic diuino muneri ac dono nihil tam inimicum q̃ uoluptatem.
 Nec enim libidine dominante temperantiā locum esse: neq; in uoluptatis regno uirtu-
 tem posse consistere: sed e contrario deus iccirco uirtutem dedit: ut expugnaret & uince-
 ret uoluptatem: eamq; egredientem fines sibi datos: infra praescriptum coerceret: ne ho-
 minem suauitatibus delinitum atq; captum: ditiōi suae subiiceret: ac sempiterna morte
 mulcicaret. Voluptas oculorū uaria & multiplex est: quā capit ex aspectu rerum: quā
 sunt in usu hoīum: uel natura: uel ope delectabiles. Hanc philosophi rectissime sustule-
 runt. Arunt enim multo esse praecelarius & hoīe dignius caelum potius q̃ caelata intueri.
 Et hoc pulcherrimum opus intermicatibus astroꝝ luminibus: tanq̃ floribus adornatū:
 q̃ picta: & ficta: & gemis distincta mirari. Sed cum diserte contemptum terrestriū nos
 exhortati sunt: & ad caeli spectaculum excitauerunt: tamen spectacula haec publica nō
 contemnunt. Itaq; his & delectant: & libenter intersunt: quā quoniam maxima sunt ir-
 ritamenta uitioꝝ: & ad corrumpendos animos potissime ualent: tollenda sunt nobis: quā
 non mō ad beatam uitam nihil conferunt: sed etiam nocent plurimū. Nam qui hominē
 quīs ob merita damnatum in cōspectu suo iugulare pro uoluptate cōputat: conscientia
 suam polluit: tam scilicet q̃ si homicidii quod sit occulte: spectator & princeps fiat.
 Hos tamē ludos uocant: in q̃bus humanus sanguis effundit. Adeo longe ab hoībus se-
 cessit humanitas: ut cum animas hoīum interficiant: ludere se opinentur: innocentiores
 his oībus: quorū sanguinem uoluptati habēt. Quāro nunc an possint piū & iusti hoīes
 esse: q̃ constitutos sub ictu mortis ac misericordiā deprecātes: non tantū patiunt occidi
 sed efflagitant: feruntq; ad mortē crudelia & inhumana suffragia: nec uulneribus satia-
 ti: nec cruore contenti: quin etiā percussos iacentesq; repeti iubēt: & cadauera ictibus dis-
 sipari: neq; illos simulata morte deludat. Irascuntur etiam pugnantibus: nisi celeriter al-
 ter e duobus occisus est: & tanq̃ humanū sanguinem sitiant: oderunt moras: alios illis cō-
 pares dari poscūt recentiores: ut q̃ primum oculos suos satient. Hac cōsuetudine imbuti
 humanitatem pdiderunt. Itaq; non parcunt etiam innocentibus: sed exercent in omnes
 quod in malorū trucidatione didicerunt. Huius igit̃ publici homicidii socios & partici-
 pes esse non conuenit eos: q̃ iustitiā uiam tenere nituntur. Non enim cum occidere de-
 us uetat: latrocinari nos tantū prohibet: qd̃ ne p̃ leges q̃dem publicas licet: sed ea quoq;
 ne fiant: monet: quā apud homines pro licitis habent. Itaq; ne militare iusto licebit: cu-
 ius militia est in ipsa militia: neq; uero accusare quenq̃ crimine capitali: quā nihil distat:
 utrum ne ferro an uerbo potius occidas: quoniam occisio ipsa prohibet. Itaq; in hoc dei
 praecepto nullam prorſus excaptionem fieri oportet: quin occidere hominem sit sem-
 per nefas: quem deus sanctum animal esse uoluit. Ergo ne illud quidem concedi ali-
 quis existimet: ut recens natos liceat oblidere. quā uel maxima est impietas. Ad uitam
 enim deus inspirat animas: nō ad mortem. Verum homines ne quod sit facinus: quo
 manus suas polluant: rudibus adhuc & simplicibus animis abnegant lucem non a se da-
 tam. Expectet uero aliquis: ut alieno sanguini parcant: qui non parcunt suo: sed hi sine

2
 Spectacula

ulla controuersia scelerati & iniusti. Quid illis quos falsa pietas cogit exponere? Non possunt innocentes existimari: qui uiscera sua canibus obiciunt: & quantum in ipsis est: crudelius necant: q̄ si strangulaissent. Quis dubitet quin impius sit: q̄ alienæ misericordiæ locum non tribuit: qui etiā si contingat ei quod uoluit: ut alac̄: addixit certe sanguinem suum uel ad seruitutem: uel ad lupanar. Quæ autem possint: uel soleant accidere in utroq; sexu: uel per errorem quis non intelligit: q̄s non ignorat? Quod uel unius Aedipodis declarat exemplum: duplici scelere confusum. Tam igit̄ nefarium est exponere: q̄ necare. At enim paricidæ facultatum angustias conquerunt: nec se pluribus liberis educandis sufficere posse prætendunt: quasi uero aut facultates in potestate sint possidentium: aut non quotidie deus ex diuitibus pauperes: & ex pauperibus diuites faciat. Quare si quis liberos ob paup̄tatem non poterit educare: satius est ut ab uxoris cōgressione cōtineat: q̄ sceleratis manibus dei opa corrumpat. Ergo si homicidium facere nullo modo licet: nec interesse omnino concedit̄: ne conscientiam pfundat ullus cruor. Siq̄dem populo sanguis ille præstat̄: in scānis quoq; nescio an sit corruptela uitiosior. Nā & comicæ fabulæ de stupris uirginum loquunt̄: aut moribus meretricum: & quo magis sunt eloquentes q̄ flagitia illa finxerunt: eo magis sententiæ elegantia suadent: & facilius inhæret: audientiū memoriæ uersus numerosi & ornati. Itē tragicæ historiæ subiiciunt oculis paricidia & incesta regū malorū: & cothurnata scelera demonstrāt. Histrionum quoq; impudicissimi motus qd̄ aliud nisi libidines docēt & instigāt: quorū eneruata corpora: & in mulierū incestum habitumq; mollita: impudicitias scēmineas ihonestis gestibus mentiunt̄. Quid de mimis loquar corruptelarū præferentibus disciplinam? qui docent adulteria: deum fingunt: & simulatis erudiunt ad uera? Quid iuuenes aut uirgines faciant: cum & fieri sine pudore: & spectari libet̄ ab omnibus cernūt? Admonentur utiq; quid facere possint: & nistammanē libidine: quæ aspectu maxime concitatur: ac se quisq; pro sexu in illis imaginibus præfigurat: pbantq; illa dum ridēt: & adhærentibus uitiis corruptiores ad cubicula reuertunt̄: nec pueri mō: quos præmaturis uitiis imbui non oportet: sed etiam senes quos peccare nō decet: in talem uitiorū semitā dilabuntur. Circensium quoq; ludorū ratio quid aliud habet: nisi leuitatem: uanitatem: insaniam? Tanto nanq; impetu concitant̄ animi in furorem: quanto illic imperu currit: ut iam plus spectaculi exhibeant: qui spectandi gratia ueniunt: cum exclamari & offerri: & exilire cœperint. Vitanda ergo spectacula omnia: nō solum nequid uitiorū pectoribus insideat: quæ sedata & pacifica esse debent: sed ne cuius nos uoluptatis consuetudo deliniat: & a deo atq; a bonis opibus auertat. Nam ludorū celebrationes deorū festa sunt siquidem ob natales eorum uel temporū nouorum dedicationes sunt constituti. Et primitus quidem uenerationes quæ uocant̄ munera: Saturno attributæ sunt. Ludi autem scānici Libero: circenses Neptūno. Paulatim uero & cæteris diis idem honos tribui cœpit: singuliq; ludi nominibus eorū cōsecrati sunt. Sicut Sisinnius Capito in libris spectaculorum docet. Siquis igit̄ spectaculis interest: ad quæ religionis gratia conuenit: discesit a dei cultu: & ad deos se contulit: quorū natales & festa celebrauit.

De uoluptate aurium. Et qd̄ sibi uelit diuinorū eloquiorum simplicitas: quæ omnibus carminibus & floribus: pompisq; uerborum præferenda est. Ca. xxi.

Vrium uoluptas ex uocum & cantuum suauitate pcipitur: quæ scilicet tam uitiosa est: q̄ oblectatio illa de qua diximus oculorū. Quis enī non luxuriosum: ac nequam putet eum: q̄ scānicas artes domi heat? Atqui nihil refert utrū ne luxuriā solus domi: an cū populo exerceas in theatro. Sed iam de spectaculis dictū est:

restat unum quod est nobis expugnandum: ne capiamur his quæ ad sensum integrum penetrât. Nam illa omnia quæ uerbis carent: id est aeris & neruorū suaues soni: possunt facile contemni: quia non adhærent: nec scribi possunt. Carmen aut̃ compositum & oratio cum suauitate decipiens capit mentes: & quo uoluerit impellit. Inde homines litterati cum ad religionem accesserint dei: ab aliquo imperito doctore fundati minus credūt. Assueti enim dulcibus & politis: siue orationibus: siue carminibus: diuinarū litterarum simplicem cōemq; sermonem pro sordido aspernant. Id enim quærunt quod sensum demulceat. Persuadet autē quicquid est suaue: & aio penitus dum delectat: insidit. Num igit̃ deus & mentis: & uocis: & linguæ artifex diserte loqui non potest? Immo uero summa prudentia carere phuco uoluit ea: quæ diuina sunt: ut omnes intelligerent quæ ipse omnibus loquebat̃. Ergo qui ueritati studet: q̃ non uult ipse se decipere: abiiciat inimicitias & noxias uoluptates: quæ aiam sibi uinciant: ut corpus cibi dulces: præferant̃ uera falsis: æterna breuib; utilia iucundis. Nihil aspectu gratum sit: nisi quod pie: quod iuste fieri uideas: nihil auditu suaue: nisi quod alit animam: melioremq; te reddit. Maximeq; hic sensus non est ad uitiiū detorquendus: qui nobis ideo datus est: ut doctrinā dei percipere possemus. Itaq; si uoluptas est audire cantus & carmina: dei laudes canere & audire iucundū sit. Hæc est uoluptas uera: quæ comes & socia uirtutis est. Hæc est non caduca & breuis: ut illæ quas appetunt: qui corpori ut pecudes seruiūt: sed perpetua & sine ulla intermissione delectans. Cuius terminos si quis excesserit: nihilq; aliud ex uoluptate petierit nisi ipsam uoluptatem: hic mortē meditat̃: quia sicut uita perpetua in uirtute est: ita mors in uoluptate. Qui enim temporalia maluerit: carebit æternis: qui terrena protulerit: cælestia non habebit.

De uoluptate olfactus & gustus: quam uir prudens euitare debet: ut laqueos & tendiculas mortis.

Ca. xxii.

D uoluptates autem saporis & odoris: q̃ duo sensus ad solum corpus pertinent. **a** nihil est quod a nobis disputeſ: nisi forte quis exigit: ut dicamus turpe esse sapienti ac bono si uentri & gulæ seruiat: si unguentis oblitus ac floribus coronatus incēdat: quod qui facit: utiq; insipiens: & ineptus: & nihil est: & quem ne odor quidem uirtutis attigerit. Fortasse quispiam dixerit. Cur ergo illa facta sunt: nisi ut illis fruamur? At enim iam sæpe dictum est uirtutem fuisse futuram nullam: nisi haberet quæ opprimeret. Itaq; fecit omnia deus ad instruendum certamen rerum duarū. Ergo illecebræ istæ uoluptatū arma sunt illius: cuius opus unum est expugnare uirtutē: iustitiāq; ab omnibus excludere. His blandimentis tiullat anima & suauitatibus. Scit enim quia mortis est fabricatrix uoluptas. Nam sicut deus hominem ad uitam non nisi per uirtutem ac laborem uocat: ita ille ad mortem per delitias ac uoluptates: & sicut ad uerū bonum per fallacia mala: sic ad uerū malum per bona fallacia peruenit. Cauēda sunt igit̃ oblectamenta ista tanq̃ laquei & plagæ: ne suauitudinū mollicie capti: sub ditione mortis cum ipso corpore redigamur: cui nos mancipauimus.

De uoluptate tactus: & quare sit in homine uehementior q̃ in cæteris animalibus: & quantas per eum diabolus turpitudines ingerat & spicula gehennæ. Et de licito coitu & illicito. Et quare intra omnia animantia sola mulier post concēptum sit patiens uiri. Et quis sit continentiae uel incontinentiae fructus.

Ca. xxiii.

a Enio nunc ad eam quæ percipit̃ ex actu uoluptatem: qui sensus est quidem totius corporis. Sed ego non de ornamentis aut uestibus: sed de sola libidine dicēdum mihi puto: quæ maxime coercenda est: quia maxime nocet. Cum excogi-

DIVINARVM INSTITVTIONVM

tasset deus duorum sexuum rationem: attribuit ipsis ut se inuicem appeterent: & coniunctione gauderent. Itaque ardentissimam cupiditatem cunctorum animantium admiscuit corporibus: ut in hos affectus auidissime ruerent: eaque ratione propagari & multiplicari genera possent. Quæ cupiditas & appetentia in homine uehementior & acrior inuenitur: uel quia hominum multitudinem uoluit esse maiorem: uel quoniam uirtutem soli homini dedit: ut esset laus & gloria in coercendis uoluptatibus: & sui abstinencia. Scit ergo aduersarius ille noster quanta sit uis huius cupiditatis: quam quidem necessitatem dicere maluerunt: eamque a recto & bono ad malum & ad prauum transferunt. Illicita enim desideria immittit: ut aliena contaminent: quibus habere propria sine delicto licet. Obicit quippe oculis irritabiles formas: suggeritque fomenta: & uitæ pabulum subministrat: tum intimis uisceribus stimulos omnes conturbat & commouet: & naturalem illum incitat: atque inflamat ardorem: donec irratum hominem implicatumque decipiat. At ne quis esset: qui poenarum metu abstineret alieno: lupanaria quoque constituit: & pudorem infelicitium mulierum publicauit: ut ludibrio haberet tam eos qui faciunt: quam quas pati necesse est. His obscenitatibus animas ad sanctitatem genitas: uelut in cæni gurgite demersit: pudorem extinxit: pudicitiam fugauit. Idem etiam mares admiscuit: & nefandos coitus contra naturam contraque institutum dei machinatus est: sic imbuuit homines: & armauit ad nefas omne. Quid enim potest esse sanctum his: qui ætatem imbecillam & præsidio indigentem: libidini suæ depopulandam scedamque subtrauerint? Non potest hæc res pro magnitudine sceleris enarrari. Nihil amplius istos appellare possum: quam impios & parricidas: quibus non sufficiat sexus a deo datus: nisi & suum sexum prophane ac petulanter illudant. Hæc tamen apud nos leuia & quasi honesta sunt. Quid dicam de his qui abominandum non libidinem sed insaniam potius exercent? Piget dicere. Sed quod his fore credamus: quos non piget facere? & tamen dicendum est: quia fit. De istis loquor: quorum terribilis libido & execrabilis furor: nec capiti quidem preceps. Quibus hoc uerbis aut qua indignatione tantum nefas prosequatur: uicit officium linguæ: sceleris magnitudo. Cum igitur libido hæc edat opera: & hæc facinora designet: armadi aduersus eam uirtute maxima sumus. Quisquis affectus illos frænare non potest: cohibeat eos intra præscriptum lægitimi thori: ut & illud quod auide expetit: assequatur: & tamen in peccatum non incidat. Nam quod sibi hoies perditum uolunt: Nempe honesta opera uoluptas sequitur: si ipsam per se appetunt: iusta & lægitima frui licet. Quod si aliqua necessitas prohibet: tum uero maxima adhibenda uirtus erit: ut cupiditati continentia reluctetur. Nec tantum alienis quæ attingere non licet: uerum et publicis uulgatisque corporibus abstinendum deus præcepit. Docetque nos cum duo inter se corpora fuerint copulata: unum corpus efficere. Itaque qui se cæno immergit: cæno sit oblitus necesse est: & corpus quidem cito ablui potest: mens autem contagione impudici corporis inquinata non potest: nisi ex longo tempore & multis bonis ab ea quæ inhæserit: colluione purgari. Oportet ergo sibi quenque præponere duorum sexuum coniunctionem generandi causa datam esse uiuentibus. Eamque legem his affectibus positam: ut successionem parent. Sicut autem dedit nobis oculos deus: non ut spectemus uoluptatemque capiamus: sed ut uideamus propter eos actus: qui pertinent ad uitæ necessitatem: Ita genitalem corporis partem: quod nomen ipsum docet: nulla alia causa nisi efficiendæ sobolis accipimus. Huic diuinæ legi summa deuotione parendum est. Sint omnes qui dei discipulos se profitebuntur ita morati & instituti: ut impare sibi possint. Nam qui uoluptatibus indulget: qui libidini obsequuntur: hi animam suam corpori mancipant: ad mortemque condemnant. Qui se corpori addixerunt in quo habet mors præteritatem. Vnusquisque igitur quantum potest formet se ad ue-

LIBER SEXTVS

recundiam: pudoremque colat: castitatem mente & conscientia tueat. Nec tantum legibus publicis pareat: sed sit supra omnes leges: qui legem dei sequitur. Quibus bonis si assueuerit: iam pudebit eum in deteriora descendere. Modo placeant recta & honesta quæ melioribus iucundiora sunt: quàm praua & honesta peioribus. Nondum omnia castitatis officia executus sum: quam non modo deus intra priuatos parietes: sed etiam præscriptio lectuli terminat: ut cum quis habeat uxorem: neque seruam neque liberam habere insuper uelit sed matrimonio fidem seruet. Non enim sicut iuris publici ratio est: sola mulier adultera est quæ habet alium. Maritus autem etiam si plures habeat: a crimine adulterii solutus est. Sed diuina lex duos in matrimonium quod est in corpus unum pari iure coniungit: ut adulter habeat quisque compagem corporis in diuersa distraxerit. Nec ob aliam causam deus cum cæteras animantes suscepto foetu maribus repugnare uoluisset: solam omnium mulierem patientem uiri fecit: scilicet ne factis repugnantibus libido cogeret uiros aliud appetere: eoque facto castitatis gloriam non tenerent. Sed neque mulier uirtutem pudicitie caperet: si peccare non posset. Nam quis mutum aial pudicum esse dixerit: quod suscepto foetu mari repugnat? Quod ideo facit: quia necesse est in dolorem atque piculum ueniat: si admiserit. Nulla igitur laus est non facere quod non possis facere. Ideo autem pudicitia in homine laudatur: quia non naturalis est sed uoluntaria. Seruanda igitur fides ab utroque alteri est: immo exemplo continentie docenda uxor ut se caste gerat. Iniquum est enim, ut id exigas: quod ipse præstare non possis. Quæ iniquitas id effecit profecto: ut essent adulteria feminis ægre ferentibus præstare se fidem: non exhibentibus mutuam caritatem. Denique nulla est tam perditum pudoris adultera: quæ non hanc causam uitæ suis prætendat: iniuriam se peccando non facere: sed referre: quod optime Quintilianus expressit: Homo inquit neque alieni matrimonii abstinens: neque sui custos: quæ inter se natura connexa sunt. Nam neque maritus circa corrumpendas aliorum coniuges occupatus potest uacare domesticæ sanctitati. Et uxor cum in tale incidit matrimonium: exemplo ipso concitata aut imitari se putat: aut uindicare. Cauendum igitur ne occasione uitæ nostra temeraria demus: sed assuescant inuicem mores duorum: & iugum paribus animis inferant. Nos ipsos in altero cogitemus. Nam fere in hoc iustitiæ summa consistit: ut non facias alteri quicquid ipse ab altero pati nolis. Hæ sunt quæ ad continentiam præcipiunt a deo. Sed tamen si quis diuina præcepta circumscribere se putet posse: addant ullat ut omnis calumnia & occasio fraudis remoueat: adulterum esse quod a marito dimissam duxerit: & eum qui præter crimen adulterii uxorem dimiserit: ut alteram ducat. Dissociari enim corpus & distrahi deus noluit. Præterea non tantum adulterium esse uitadum: sed etiam cogitationem: ne quis aspiciat alienam: & animo concupiscat. Adulteram enim fieri mentem: si uel imaginem uoluptatis ipsa sibi depinxerit. Mens enim profecto quæ peccat: duæ immoderate libidinis fructum cogitatione complectitur. In hac crimen est: in hac omne delictum. Nam & si corpus nulla sit labe maculatum: non constat tamen pudicitie ratio: si animus incæstus est: nec illibata castitas uideri potest: ubi conscientiam cupiditas inquinauit. Nec uero aliquis existimet difficile esse imponere frenos uoluptati: eamque uagantem & errantem castitatis pudicitieque limitibus includere: cum propositum sit hominibus omnibus etiam uincere: ac plurimi beatam atque incorruptam corporis integritatem retinuerunt: multique sint qui hoc cælesti genere uitæ felicissimam perfruant. Quod quidem non ita deus fieri præcepit tanquam astringat: quia generari homines oportet: sed tanquam linat. Scit enim quantum his affectibus imposuerit necessitatem. Si quis hoc inquit facere potuerit: habebit eximiam incomparabilemque mercedem. Quod continentie genus quasi fastigium est: omniumque consumatio uirtutum. Ad quam si quis

eniti atq; eluctari potuerit: hunc seruū dominus: hunc discipulum magister agnosceret. Hic terram triumphabit: hic erit consimilis deo: qui uirtutem dei ceperit. Hæc quidē difficilia uident: sed de eo loquimur: cui calcatis omnibus terrenis iter in cælum parat. Nam quia uirtus in dei agnitione consistit: omnia graua sunt: dum ignores: ubi cognoueris facilia. Per ipsas difficultates nobis exeundum est: q ad summum bonū tendimus.

De pœnitentia & fructu eius: & conscientia stimulis: & districto dei iudicio: ex quibus sacrificiis: & in qua ara possit placari. Ca. xxiiii.

Ec tamen deficiat aliquis: aut de se desperet: si aut cupiditate uictus: aut libidine impulsus: aut errore deceptus: aut ui coactus: ad iniustitiæ uia lapsus est. **n** Potest enim reduci ac liberari si eum pœniteat actor: & ad meliora conuersus satis deo faciat: quod fieri posse Cicero non putauit: cuius hæc in acadæmico tertio uerba sunt. Quod si liceret his qui in itinere deerrassent: sic uiam deuiam secutos corrigere errorem in pœnitendo: facilius esset emendatio temeritatis. Licet plane. Nam si liberos nostros cum delictorum suorum cernimus pœnitere: correptos esse arbitramur: & abdicatos abiectosq; rursus tamen suscipimus: fouemus: amplectimur: cur desperemus clementiam dei patris pœnitendo posse placari? Ergo idem dominus ac parens indulgentissimus remissurum se pœnitentibus peccata promittit: & obliturum omnes iniquitates nostras: si iustitiā denuo ceperimus operari. Sicut enim nihil prodest male uiuenti ante actæ uitæ probitas: quia superueniens nequitia iustitiæ opera deleuit: ita nihil officunt peccata uetera correcto: quia superueniēs iustitia labem uitæ prioris aboleuit. Quē enim facti sui pœnitet: errorem suū pristinum intelligit. Ideoq; græci melius & significantius μετάνοσις dicunt: quam nos latine possumus dicere resipiscētiā. Resipiscit enim: ac suam mentē quasi ab insania recipit: quē errati piget: castigatq; seipsum dementiæ: & confirmat animum suum ad rectius uiuendum: tum id ipsum maxime cauet: ne rursus in eosdem laqueos inducatur. Deniq; muta quoq; animalia cum fraude decipiuntur: si aliquo se modo in fugam excitauerint: fiunt postmodum cautiore: uitantq; semper ea omnia in quibus dolos insidiaq; senserunt. Sic hominem pœnitentia cautum ac diligentem facit ad euitanda peccata: in quæ semel fraude deiecit. Nemo enim potest esse tam prudens: tam circumspectus: ut nō aliquando labatur. Et ideo deus imbecillitatem nostrā sciens: pro sua pietate aperuit nobis portū salutis: ut huic necessitati: cui fragilitas carnis subiecta est: medicina pœnitentiæ subueniret. Ergo qui cunq; aberrauerit: referat pedem: seq; q̄ primum recipiat ac reformet.

Sed reuocare gradum: superasq; euadere ad auras

Hoc opus: hic labor est. Degustatis enim male iucundis uoluptatibus: uix diuelli ab his possunt: facilius recta sequerent: si earū suauitates nō attigissent. Sed si eripiāt se malæ seruituti: cōdonabit his omnis error: si errorem suum uita meliore correxerint. Nec lucrari se quisq; putet: si delicti consciū non hēbit: scit ille oīa in cuius conspectu uiuimus. Nec si uniuersos hoīes cælare possumus: deum possumus: cui nihil absconditum: nihil pōt esse secretum. Seneca exhortatiōes suas mirabili sententia terminauit. Magnū inquit nescio quid maius q̄ cogitari pōt numen est: cui uiuendo operā damus. Huic nos approbemus. Nā nihil pdest in clusam cē conscientia: patemur a deo. Quid uerius dici pōt ab eo: q̄ deum nosset: q̄ dictū est ab hoīe ueræ religionis ignaro? Nā & maiestatem dei expressit maiore esse dicēdo: q̄ ut eam cogitatio mentis humanæ cape posset: & ipsū ueritatis attigit fontem: sentiēdo uitam hoīum superuacuam non esse (ut Epicuri uolunt) sed deo ab his operam uiuendo dari: siquidem iuste ac pie uixerint. Potuit esse ue-

rus dei cultor: si quis illi monstret ut contempsisset: profecto Zenonem & magistrū suum Sotionem: si ueræ sapientiæ ducem nactus esset. Huic nos inq̃t approbemus. Cælestis prorsus orō nisi accederet ignorantia confessio: nihil p̃dest inclusam hēre consciētiā: patemus deo. Nullus ergo mendacio: nullus dissimulationi locus est: quia parietibus oculi hoīum submouent̃: dei autē diuinitas nec uisceribus submoueri pōt: quominus totum hominem perspiciat & norit. Idem in eiusdem opis primo. Quid agis inq̃t: quid machinaris: qd abscondis: Custos te tuus sequit̃. Alium tibi peregrinatio subduxit: alium mors: alium ualitudo. Hæret hic: quo carere nunq̃ potes. Quid locū abditū legis: & arbitrum remoues: Puta tibi cōtigisse ut oculos oīum effugias demens. Quid tibi p̃dest non habere consciū: habenti conscientiam: Non minus mirabiliter de consciētia & deo Tullius: Meminerit inq̃t deum se habere testē: id est (ut ego arbitror) mentem suam: qua nihil homini dedit ipse diuinius. Item cum de bono & iusto uiro loqueretur. Itaq; talis uir inq̃t non mō facere: sed ne cogitare qdem quicq̃ audebit: qd non audeat prædicare. Purgemus igit̃ consciētiā: quæ oculis dei est puia: & (ut idem ait) semper ita uiuamus: ut rationem nobis reddendam arbitremur: putemusq; nos momentis omnibus non in aliquo (ut ille dixit) orbis terræ theatro ab hominibus: sed desuper spectari ab eo: qui & iudex & testis ipse futurus est: cui rationem uitæ reposcenti actus luos inficiari non licebit. Ergo satius est aut fugere consciētiā: aut nos ipsos ultro aperire animum: & perniciem rescissis uulneribus effundere: quibus nemo alius mederi pōt: nisi solus ille q̃ gressum claudis: uisum cæcis reddidit: maculata purgauit mēbra: mortuos excitauit. Ille ardorem cupiditatis exinguet: extirpabit libidines: inuidiam distrahet: iram mitigabit. Ille reddet ueram & perpetuam sanitatem. Appetēda est hæc omnibus medicina: quoniam maiori periculo uexatur anima q̃ corpus: & q̃ primum latentibus moribus adhibenda est curatio. Neq; enim si utatur aliquis oculorum acie clara: membris omnibus integris corporis totius fortissima ualitudine: tamen eum dixerim sanum si efferatur ira: superbia tumidus inflatur: libidini seruiat: cupiditatibus iardescat. Sed eum potius qui ad alienam fælicitatem non attollat oculos: opes non admiretur: alienā mulierem sancte uideat: nihil omnino appetat: non concupiscat alienum: non inuideat ulli: nō fastidiat quenq̃: sit humilis: misericors: beneficus: mitis: humanus: pax in animo eius perpetua uersetur. Ille homo sanus: ille iustus: ille perfectus est. Quisquis igit̃ his omnibus præceptis cælestibus obtemperauerit: hic est ueri dei cultor: cuius sacrificia sunt mansuetudo animi: & uita innocens: & actus boni. Quæ omnia qui exhibet: totiens sacrificat: quotiens bonum aliquid ac pium fecerit. Deus enim non desiderat uictimam: neq; muti animalis: neq; mortis ac sanguinis: sed hominis & uitæ. Ad quod sacrificium neq; uerbenis opus est: neq; fibris: neq; cespitibus: quæ sunt utiq; uanissima: sed his quæ intimo corde proferunt̃. Itaq; in aram dei quæ uere maxima est: & quæ in corde hominis collocata coinquinari non potest sanguine: iustitia imponitur: patientia: fides: innocentia: castitas: abstinentia. Hic est uerissimus ritus: hæc illa lex dei (ut a Cicero ne est dictū) præclara & diuina semperq; recta & honesta iubet. Vetat praua & turpia cui parentem sanctissimæ ac certissimæ legi: iuste ac lægitime necesse est uiuere. Cuius legis pauca equidem capita posui: q̃ sum pollicitus ea me tantummodo esse dicturum: quæ summum fastigium uirtuti & iustitiæ imponent. Si quis uolet cætera omnia cōprehendere: ex fonte ipso petat: unde ad nos riuus iste manauit.

De dñā doni & sacrificii diuini: & forma laudādi deū: & orōis forma & fructu. C. xxv
Vnc de sacrificio ipso dicamus pauca. Ebur inq̃t Plato non castū donum deo.

Quid ergo? Picta scilicet preciosa: immo uero non castū donum deo quicqd surripit: quicqd corrumpi pōt. Sed sicut hoc uidit nō oportere uiuētī offerre aliqd qd sit ex mortuo corpore: cur illud non uidit nō debere incorporali corporale munus offerri? Quāto melius & uerius Seneca. Vultis ne uos inqt deum cogitare magnū & placidū: & maiestate leni uerendū: amicum & semp in proximo non imolationibus & sanguine multo colendū. Quā. n. ex trucidatione imerentium uoluptas est? Sed mente pura: bono honestoq; pposito: non tēpla illi congestis in altitudinē saxi struenda sunt: in suo cuiq; conseruandus est pectore. Vestes igit: gēmas: & cetera quæ habent in precio: si qs putat deo caris: plane quid sit deus nescit: cui putat uoluptati esse eas res: quas ēt homo si contempserit: iure laudabit. Quid ergo castū: qd deo dignū: nisi quod ipse in illa diuina lege sua poposcit? Duo sunt quæ offerri debeāt: donum & sacrificiū: donum in perpetuum: sacrificium ad tps. Verum apud istos q nullo mō rationem diuinitatis intelligūt donū est quicqd auro argētoq; fabricat. Item qcquid serico & purpura textit: sacrificiū est uictima: & quæcūq; in ara cremant. Sed utroq; nō utit deus: qā & ipse incorruptus est: & illud totū corruptibile. Itaq; deo utrunq; incorporale offerendum est: quo utit. Donū est integritas aī: sacrificiū laus & hymnus. Si. n. deus nō uidet: ergo his rebus coli debet: quæ nō uident. Nulla igit alia religio est uera: nisi quæ uirtute ac iustitia cōstat. Quomō autem deus iustitia hoīs utat: intellectu facile est. Si enim iustus fuerit hō: accepta immortalitate in aeternū deo seruiet. Homines aut non nisi ad iustitiā nasci: tū philosophi ueteres: tum ēt Cicero suspicat: differens enim de legibus: Sed oīum inqt quæ in hoīum doctoz disputatione uersant: nihil est pfecto præstabilius: q plane intelligi nos ad iustitiā esse natos. Id ergo solum deo exhibere atq; offerre debemus: ad quod capiendum nos ipse generauit. Hoc aut duplex sacrificiū genus q sit uerissimū Tismegi- stus Hermes idoneus testis est. Qui nobiscū id est cum philosophis quos seqmur: tā uerbis q re congruit: de iustitia sic locutus est: Hoc uerbum o fili adora & cole. Cultus autem dei unus est: malum non esse. Item in alio sermone pfecto cum exaudisset Asclepium quærentem a suo filio: utq; placeret patri eius offerri thus & alios odores: ad sacrificiū dei: exclamauit: Bene bene o mi nate: o Asclepi. Est enim maxima impietas taleqd de illo uno ac singulati bono in aīum inducere. Hæc & his similia huic non conueniūt. Omnium en in quæcūq; sunt plenus est: & oīum minime indigens. Nos uero gratias agentes adoremus. Huius enim sacrificium sola benedictio. Et recte. Verbo enim sacrificari oportet deo: siquidem deus uerbum est (ut ipse confessus est) Saturnus igitur colendi ritus est ex ore iusti hominis ad deum directā laudatio: quæ tamen ipsa ut deo sit accepta: & humilitate: & timore: & deuotione maxima opus est: nequis forte integritatis & innocentia fiduciam gerens: tumoris & arrogantiæ crimen incurrat: eoq; facto gratiam uirtutis amittat. Sed ut sit deo carus: omniq; macula careat: misericordiā dei semp imploret: nihilq; aliud precetur: nisi peccatis suis ueniam: licet nulla sint. Si quid aliud desiderauit: non est opus dicto scienti quid uelimus. Sigd ei boni euenerit: gratias agat: siquid mali: satisfaciāt: & illud sibi ob peccata sua fateat euenisse: & nihilominus in malis gratias agat: & in bonis satisfaciāt: ut idem sit semp & stabilis: & imutabilis: & inconcussus. Nec tantum hoc in templo putet sibi esse faciendum: sed & domi & in ipso etiā cubili suo. Secum deniq; habeat deum semper in corde suo cōsecratum: quoniam ipse est dei templum. Quod si deo patri ac domino hac assiduitate: hoc obsequio: hac deuotione seruerit: consumata & perfecta iustitia est: quam qui tenuerit: hic (ut ante testati sumus) deo paruit: hic religioni atq; suo officio satisfecit.

Lactantii Firmiani diuinæ institutionum liber septimus.

De uita beata.

Quid sit dictum in præcedentibus libris: quid restat dicendum in ultimo: qui sint credituri ueritati: & qui non: & quare.

Cap. primum.

b

Ene habet: iacta sunt fundamenta (ut ait eximius orator) Verè nos non tantum fundamenta iecimus: quæ firma & idonea essent operi perficiendo: sed magnis robustisq; molibus ædificium totum pene usq; ad summam perduximus. Restat id quod est multo facilius: uel tegere uel ornare: sine quo tamen priora opa inutilia sunt & ingrata. Nam quid prodest aut falsis religiõibus liberari: aut intelligere ueram? Quid aut uanitatem falsæ sapientiæ peruidere: aut

quæ sit uera cognoscere? quid inq; prodest cælestem illam iustitiam defendere: quid cū magnis difficultatibus cultum dei tenere? Quæ est summa uirtus: nisi eum diuinū præmium beatitudinis perpetuæ subsequatur: de qua nobis est in hoc libro differendum: ne priora omnia irrita & infructuosa uideant: si hoc cuius causa illa suscepta sunt: in incertum relinquamus: ne q; forte arbitretur tantos labores incassum suscipi: dum eorū cælesti mercede diffidit: quam deus statuit ei: q; hæc suauia terræ bona pro sola nudaq; uirtute contempserit. Satis & huic parti faciamus: tum testimoniis diuinarum litterarum: tum etiam probabilibus argumentis: ut æque clarum sit: & futura præsentibus: & diuina terrenis: & perpetua breuius esse anteponenda: quoniam temporalia sunt præmia uitiorum: sempiterna uirtutum. Exponam igitur rationem mundi: ut facile possit intelligi quando & quare sit effectus a deo: quod Plato q; de mūdi fabricatione disseruit: nec scire potuit: nec explicare: qppe qui cæleste misterium: quod non nisi pphetis ac deo docente discit: signorabat. Ideoq; in perpetuū dixit esse fabricatum: quod lōge secutus est: quoniam quicqd est solido ac graui corpore: ut initium capit aliquando: ita finem capiat necesse est. Nam Aristoteles cum nō uideret quēadmodum posset tanta rerū magnitudo interire: & hanc prescriptionē uellet effugere: semp ait fuisse mundū: ac semp futurum: prorsus nihil uidit: q; quicqd est: aliquando habuerit principium necesse est: nec oīo quicq; potest esse nisi coeperit. Nam cum terrā: & aquam: & ignem dispire cōsumiq; extinguīq; uideamus: quæ sint utiq; mundi p̄tes intelligit totum esse mortale: cuius mēbra sunt mortalia. Ita fit: ut natū sit quicqd pōt interire: sed & omne quod sub uisu oculorum uenit: & corporale (ut ait Plato) & solubile sit necesse est. Vnus igitur Epicurus auctore Democrito ueredicus in hac re fuit: q; ait & ortū aliquando: & aliquando esse peritūrum. Nec tamen rōnem ullam reddere potuit: scilicet aut qbus de causis hoc tantum opus: aut quo tpe resoluatur. Quod quoniā nobis deus reuelauit: nec cōiecturis id assequimur: sed traditione cælesti docebimus sedulo: ut tandē studiosis ueritas appareat: nec uidisse nec cōprehendisse philosophos ueritatē. Sed ita leuiter odoratos: ut tamē unde eos ille odor sapientiæ tam suauis: tam iucundus afflaret: nullo mō senserint. Interim necessarium puto admonere lecturos: q; hæc nostra quæ tradimus: prauè uitioseq; mentes aut omnino non intelligerent. Hebetat enim acies eorū terrenis cupiditatibus: quæ sensus omnes grauant: imbecillosq; reddunt: aut etiam si intelligent: dissimulabunt tamen: & esse hæc uera nolent: quia trahuntur a mutis: & scientes malis suis fauent: quorū suauitate capiunt: & uirtutis uiam deserunt: cuius acerbitate offendunt. Nam q; auaritia & opū inexplebili quadā siti flagrant: q; non possunt uenditis aut elargitis quæ amant: tenui cultu uitam degere. Sine dubio malunt id esse affectū: qd desiderijs suis renunciare co

DIVINARVM INSTITVTIONVM

guntur. Item q̄ libidinū stimulis incitati (ut ait poeta) in furias ignemq; ruūt: utiq; in credibilia nos afferre dicunt: quia uulnerant aures eorū praecepta continentia: quā illos uoluptatibus suis prohibent: qbus aīam suam cum corpore adiudicauerūt. Qui uero ambitione inflati: aut amore potentia inflāmati: omne studiū suum ad honores acquirēdos contulerunt: ne si solē qdem ipsum gestemus in manibus: fidem cōmodabunt ei doctrina: quā illos iubet omni potētia & honore contēpto: humiles uiuere: atq; ita humiles: ut & accipe iniuriā possint: & referre nolit si accēperint. Hi sunt hoīes: q cōtra ueritatem clausis oculis quoquomō latrant. Qui autem sani sunt uel erūt: id est non ita uitis imersi: ut sanabiles non sint: & credent his & libenter accedēt: & quaecunq; dicimus: aperta: & plana: & simplicia: & quod maxime opus est: uera & inexpugnabilia illis uidebunt. Nemo uirtuti fauet: nisi q sequi pōt: sequi aut non facile est oībus. Hi possunt: quos paupertas & regū indigentia exercuit: & capaces uirtutis effecit. Nam si uirtus est tollerantia malorū: non capiunt ergo uirtutem: q semper in bonis fuerunt: qā mala neq; experti sunt: neq; ferre possunt: assuetudine ac desiderio bonorū: quā sola nouerūt. Eo fit: ut paupes & humiles deo credant facilius: q sunt expediti q̄ diuites: q sunt impedimētis suis implicati: immo cathenati & cōpediti seruiunt ad nutū dominae cupiditati: quā illos inextricabilibus uinculis irrauiunt: nec possunt in cælū aspicere: quoniā mens eorū in terram prona: humiq; defixa est. Virtutis aut uia non capit magna onera portantes: angustus admodū trames est: per quem iustitia hoīem deducit in cælū. Hunc tenere non pōt: nisi q fuerit expeditus & nudus. Nā isti locupletes multis & ingētibz sarcinis onerati: per uia mortis incedunt: quā latissima est: quoniā late perditio dominat. His acerbata sunt: his uenena: quā deus ad iustitiā praecepit: quāq; nos dei magisterio de uirtute: ac ueritate disserimus. Quibus si repugnare audebūt: hostes se esse necesse est uirtutis iustitiāq; fateant. Aggrediar nunc qd̄ supest: ut finis operi possit imponi. Id aut supest ut de iudicio dei disseramus: quod tunc constituet: cum dominus noster redierit in terram: ut unicuiq; pro merito aut prāmiū persoluat: aut poenā. Itaq; ut in quarto libro de primo aduentu eius diximus: sic in hoc secundum referamus aduētum: quem Iudaei quoq; confitent & sperant: sed frustra quoniā necesse est ad eos cōsolandos reuertatur: ad quos cōuocandos prius uenerat. Nam q uiolarunt impie humilē: sentient in ptāte uictorem. Ea q oīa quā legunt & nō intelligunt: deo cōpensante patient: quippe q peccatis oībus ingnati: & insup sancto cruore perfusi: ab illo ipso cui nefandas manus intulerunt: sint ad aeterna supplicia destinati. Sed erit nobis contra Iudaeos separata materia: in qua illos erroris & sceleris conuincemus.

Quod aureum saeculum: id est faelicissimus status futurus est post iudicium. Et quare ratio mundi non potest ab homine apprehendi: & q̄ ueram sapientiam non assequitur quis beneficio naturae: sed gratia. Cap. ii.

Vnc ignaros ueritatis instruamus dispositione summi dei sic ordinatū: ut inustum hoc saeculū decurso tporē (spatio terminū sumat: extinctaq; p̄tinus omni malitia: & piorū animis ad beatā uitam reuocatis: q̄tum: tranquillū: pacificū: aureum deniq; (ut poetae uocant) saeculū: deo ipso regnante floreat. In primis cā errorum oīum philosophis hāc fuit: q̄ rationē mundi quā totam sapientiā cōtinet: non cōprehenderunt. Ea uero sensu pprio & interna intelligentia non pōt comprehendī: quod illi sine doctore p̄ seipsos facere uoluerunt. Itaq; in uarias sibi saepe cōtrarias sentētias inciderunt: ex qbus exitū non hērent: & in eodem luto (sicut Comicus ait) hāsitauerunt: cilicet assumptionibus eorū nō respōdente rōne cum assumpsissent qdem uera: sed quā

affirmari nō possent sine scientia ueritatis rerūq; cælestiū: quæ (ut sæpe iā dixi) non pōt esse in hoīe: nisi deo docente pcepta. Nam si pōt homo intelligere diuina: pōt & facere. Nam intelligere est quasi euestigio subsequi. Non pōt autem facere quæ deus: qā mortali corpore indutus est. Ergo nec intelligere qdem potest quæ fecit deus. Quod autē fieri non possit: ex immensitate reg; atq; operum diuinor; facile est unicuiq; metiri. Nā si mundū cum oībus quæ sunt in eo: contēplari uelis: intelliges profecto q̄tum dei opus humanis corporibus antestet. Ita quantū inter opa diuina & humana interest: tantū distare inter dei hoīsq; sapientiam necesse est. Nam quia deus incorruptus atq; immortalis: & ideo pfectus: quia sempiternus est: sapientia quoq; eius perinde ut ipsa perfecta est. Nec obstare illi quicq; pōt: quia nulli rei deus ipse subiectus est. Homo autē quia subiectus est passioni: subiecta est & sapientia eius errori: & sicut hominis uitam multæ res impediunt: quominus possit esse perpetua: ita sapientiam quoq; eius multis rebus impediri necesse est: quominus in perspicienda penitus ueritate perfecta sit. Ergo nulla est humana sapientia: si per se ad notionem ueri sciētiamq; nitatur: quoniam mens hominis cum fragili corpore illigata: & in tenebroso domicilio inclusa: neq; liberius euagari: neq; clarius prospicere ueritatem potest: cuius notio diuinæ cōditionis est. Deo. n. soli opera sua nota sunt: homo autem non cogitādo aut disputando assequi eam potest. Sed discendo & audiendo ab eo qui scire solus potest & docere. Ideo. M. Tullius sententiam Socratis de Platone transferens dicentis uenisse tempus ut ipse migraret e uita. Illos autem apud quos causam suam perorabat: agere uitam. Vtrum melius sit inq;: dii immortales sciunt: hominem autē arbitrari scire neminem. Quare necesse est oēs philosophiæ sectas alienas esse a ueritate: qā hoīes erant qui eas constituerunt: nec ullum fundamentum aut firmitatē possunt habere: quæ nullis diuinæ uocū fūciunt oraculis.

Quantum errauerint stoici de ratione mundi & auctore omnium deo: & homine per quem factus mundus: & q̄ manifeste contra Epicurum rationibus doceat mundum & omnia quæ in eo sunt: dei prouidentia gubernari. Ca. iiii.

¶ Quoniam de philosophor; erroribus loquimur: stoici naturam in duas diuidunt partes: unam quæ efficiat: alterā quæ se ad efficiendum tractabilem præbeat. In illa prima esse uim sentiendi: in hac materiā: nec alter; sine altero posse

Quomō idem esse pōt qd' tractat: & quod tractatur? Si q̄s dicat idem esse figulum qd' lutum: aut lutū idem esse quod figulum: nonne apte insanire uideatur? At isti uno naturæ noīe duas res diuersissimas cōprehenderunt: deum & mundum: artificem & opus: dicuntq; alter; sine altero nihil posse: tanq̄ natura sit deus mundo terminatus. Nā interdū sic confundunt: ut sit deus ipse mens mundi: & mūdus sit corpus dei. Quasi uero simul eē cœperint mūdus & deus: ac nō ipse mundū fecerit: quod & ipsi fatent; alias: cum hominum cā prædicant esse fabricatū: & esse sine mūdo si uelit: possit. Si qdem deus est diuina mens & æterna: a corpore soluta & libera: cuius uim maiestātē quoniā intelligere non poterant: miscuerunt eum mundo: id est operi suo. Vnde est illud Virgilianum.

Totamq; insula per arctus

Mens agitat molem: & magno se corpore miscet.

Vbi est ergo illud: qd' iidem ipsi aiunt & factū esse diuina prouidentia: & regi? Si enim fecit mundus: fuit ergo sine mundo. Si regit: non utiq; sicut mens corpus regit: sed tanq̄ dominus domū: nauimq; gubernator: auriga currū. Nec tamen mixti sunt his rebus: quas regunt. Nam si hæc omnia quæ uidemus dei membra sunt: iam insensibilis ab his constituitur deus: quoniam membra sensu carēt: & mortalis est: quoniā uidemus mēbra eē

*Cōtemplatio ad
mūdum qd' opus*

*Dij soli sci
unt qd' mūdus
est hō aut n*

DIVINAR VM INTSITVTIONVM

mortalia. Possum enumerare quotiens repētinis quassatæ motibus: uel hiauerint terræ:
 uel defederint in abruptum: quotiens demersæ fluctibus & urbes & insulæ abierūt in p-
 fundum: frugiferos campos paludes inuudauerint: flumina & stagna siccauerint: mon-
 tes ēt uel deciderint abrupti: uel planis fuerint adæquati: plurimas regiones & multorū
 fundamenta montiū latens & internus ignis absument. Et hoc parū est: si membris suis nō
 parcit deus: nisi etiam hoī liceat aliqd in dei corpus. Maria extruunt: montes excidunt
 & ad eruendas opes interiora terræ uiscera effodiunt. Quid q̄ ne arari quidem sine la-
 ceratiōe diuini corporis pōt: ut iam scelerati & imprii simus: q̄ dei mēbra uiolemus. Pa-
 titur ne ergo uexari corpus suū deus: & debilē se uel ipse facere: uel ab hoīe fieri sinit: nī
 si forte diuinus ille sensus: q̄ mundo & oībus mundi partibus pmixtus est: primā terræ
 faciem reliquit: ac se in ima demersit: neqd doloris de assidua laceratione sentiret. Quod
 si hoc uanum & absurdū est: tam igit̄ ipsi eguerunt: q̄ hęc indigent sensu: qui non pspe-
 xerunt diuinum q̄dem spiritum esse ubiq̄ diffusum: eoq̄ oīa contineri. Nec tamen ita
 ut deus ipse: q̄ est incorruptus: grauibz corruptibilibus elementis misceat̄. Illud ergo
 rectius quod a Platone sumpserunt: a deo factū esse mundum: & eius puidentiā guber-
 nari. Oportebat igit̄ & Platonē: & eos q̄ idem senserunt docere atq̄ explicare quæ cā:
 quæ ratio fuerit tanti opis fabricādi: quare hoc aut cuius gratia fecerit. At idē stoici ho-
 minum inquit cā mundus effectus est: audio. Sed Epicurus ignorat ipsos hoīes quare
 aut quis effecerit. Nam Lucretius cum diceret mundū non esse a diis constitutū: sic ait:
 Dicere porro hominum causa uoluisse parare
 Præclaram mundi naturam. Deinde intulit:
 Desipere est: quid enim immortalibus atq̄ beatīs
 Gratia nostra queat largiri & emolumentū:
 Ut nostra quicq̄ causa agere aggrediamur?
 Merito enim illi nullam rōnem afferebant: cur humanū genus uel creatum uel institu-
 tum esset a deo. Nostrum hoc officium est sacramentū mundi & hoīs exponere: cuius
 illi exptes sacrarium ueritatis nec attingere: nec uidere potuerūt. Ergo (ut paulo ante di-
 cebam) cum assumpsissent id quod erat uerū: id est mundum a deo factum: & hominū
 causa esse factum: tamen quoniam eos in consequentibus ratio defecit: non potuerunt
 defendere id quod assumpserant. Deniq̄ Plato ne dei opus imbecillū & ruinosum face-
 ret: in æternum dixit esse mansurum. Si hominum causa factus est: & ita factus est: ut
 esset æternus: cur ergo ipsi quorū causa factus est: non sunt sempiterni? Si mortales pro-
 pter quos factus est: ergo & ipse mortalis atq̄ solubilis. Neq̄ enim plurius est ipse q̄ hi:
 quorū gratia factus est. q̄ si ei ratio quadraret: intelligeret periturum eē quia factus est:
 nec posse in æternum manere: nisi quod tangi non pōt. Qui autē negat hominum cau-
 sa factum: hic nullam rationem tenet. Si enim dicit ipsum fabricatorem sua causa tāta
 hęc opera esse molitū: cur ergo nos nati sumus? Cur mundo ipso fruimur? Quid sibi
 uult humani generis: cæterorūq̄ animantium fictio? Cur aliena cōmoda intercipimus?
 Cur deniq̄ augemur? minui mur? interimus? Quid habet rationis ipsa generatio: qd
 ppetua successio? Nimiq̄ uideri deus uoluit: & suis uariis imaginibus tanq̄ sigilla con-
 fingere: qbus se oblectaret: & nihilominus tamen si ita esset: curā hēret animātes: præci-
 pueq̄ hoīem: cuius impio cuncta subiecit. Qui autē dicunt semp fuisse mundū: omitto
 illud: quod esse ipsum sine aliquo p̄cipio non pōt: unde extricare se nequeūt. Sed hoc
 dico si semp mundus fuit: nullam pōt habere rationē. quid enī potuit in eo ratio moliri:
 quod nunq̄ sumpsit exordium. Nam prius q̄ fiat aliqd aut struatur: opus est consilio:

ut disponi possit:quemadmodum fiat:nec incipi quicquid potest sine prouisione rationis. Itaque omne opus ratio præcedit:non habet ergo rationem quod factum non est. Atqui mundus habet rationem:qua & constat & regit. Ergo factus est:& si factus est:& resoluetur. Reddant ergo isti rationes:si possunt cur aut factus in principio sit: aut postea resoluetur. Quod quia docere non poterat Epicurus siue Democritus: sua sponte natum esse dixit seminibus inter se passim coeuntibus:quibus iterum resolutis:diffidium atque interitum secuturum. Corripit ergo quod recte uiderat: & totam rationem penitus ignorantia rationis euertit:redegitque mundum & omnia quæ in eo geruntur ad similitudinem cuiusdam somnii uanissimi: siquidem rebus humanis nulla ratio subsistat. Cum uero mundum: omnesque partes eius ut uidemus:mirabilis ratio gubernet cum cæli temperantia & æqualis in ipsa uarietate cursus astroꝝ luminumque cælestium: temporum constans ac mera descriptio:terraꝝ uaria fecunditas: plana camporum monumenta:& aggeres montium: uiriditas ubertateque siluarum: fontium saluberrima eruptio: fluminum opportuna inundatio: maris opulenta & copiosa interfusio:uentorum diuersa & utilis aspiratio. Ceteraque omnia ratione summa consent:quis tam cæcus est:ut existimet sine causa esse facta: in quibus mira dispositio prouidentissimæ rationis elucet. Si ergo sine causa nec est nec fit quicquid omnino:si & prouidentia summi dei ex dispositione rerum: & uirtus ex magnitudine: & potestas ex gubernatione manifesta est:hebetes ergo & insani: qui prouidentiam non esse dixerunt. Non improbare si deos ideo non esse dicerent: ut unum dicerent. Cum autem ideo ut nullum:qui eos delirasse non putat:ipse delirat.

Quod omnis res ad aliquem usum facta est:et illa quæ omnino uidentur esse mala: & quare homo creatus sit corpore fragilis:& capax rationis. Ca.iiii.

Ed de prouidentia satis in primo libro diximus:quæ & si est ut apparet:ex mirabilitate operum suorum:necesse est et hominem ceterasque animantes eadem prouidentia creauerit. Videamus ergo quæ ratio fuerit fingendi generis humani: quoniam constat id quod stoici dicunt: hominum causa mundum esse fabricatum:quod in hoc ipso non mediocriter peccent:quod non hominis causa dicunt: sed hominum. Vnius.n. singularis appellatione totum comprehendunt humanum genus. Sed hoc ideo:quoniam ignorant unum hominem a deo esse formatum:putantque homines in omnibus terris & agris tanquam fungos esse generatos. At Hermes non ignorauit hominem & a deo & ad dei similitudinem factum: sed redeo ad propositum. Nihil est (ut opinor) quod sit propter seipsum factum: sed quicquid omnino fit: ad usum aliquem fieri necesse est. Quis est.n. uel tam ineptus: uel tam ociosus: ut aggrediat facere aliquid frustra: ex quo nullam utilitatem: nullum commodum spectet. Qui domum ædificat: non ideo ideo ædificat ut tantum domus sit: sed ut in ea possit habitare. Qui nauem fabricat: non ideo isumit operam ut tantum nauis appareat: sed ut in ea nauiget. Item qui uas aliquod instruit aut format: non propterea id facit: ut tantum facile uideatur sed ut uas illud effectum capiat aliquid necessarium. Similiter cetera quæcumque fiunt: non utique superuacuum: sed ad usus aliquos laborant. Mundus igitur a deo factus est non utique propter ipsum mundum. Neque.n. aut calore solis: aut lumine: aut aspiratione uentorum: aut humore hyemium: aut alimonia frugum: cum sensu careant: indiget. Sed ne illud quidem dici potest: quod deus propter seipsum fecerit mundum: quoniam potest esse sine mundo: sicut fuit antea. Et his omnibus quæ in cælo sunt: quæque generantur: deus ipse non utitur. Apparet ergo animantium causa mundum esse constructum: quoniam his rebus quibus constat: animantes fruuntur: quæ ut uiuere: ut consistere possint: omnia his necessaria temporibus certis subministrant. Rursus ceteras animantes hominis causa esse factas ex eo clare est: quod homines seruiunt: & tutelæ eius atque usibus data sunt: quoniam siue terrenæ sunt: siue aquatiles: non sentiunt mundi rationem

ad 5 In prouidentiam
Iustitiam

sicut homo. Respondendum est hoc philosophis: maximeq; Ciceroni: qui ait. Cur oia nostri causa cum faceret: tantam uim natricum uiperarumq; fecerit: cur tam multa pestifera terræ mariq; dispserit: Ingens ad disputandū locus est: sed ut in transcurso breuiter stringēdus est. Quoniam homo ex rebus diuersis ac repugnantibus configuratus est: animo & corpore id est cælo atq; terra: tenui & comprehensibili: æterno ac temporali: sensibili atq; bruto: luce prædito atq; tenebroso: ipsa ratio ac necessitas exigebat: & bona proponi homini & mala: bona quibus utatur: mala quæ uitet & caueat. Itcico. n. data est illi sapientia: ut cognita bonorum malorumq; natura: & in appetendis bonis & malis declinandis uim suæ rationis exerceat. Nam cæteris animalibus quia sapiētia data non est: munita indumētis naturalibus & armata sunt. Homini autem pro his omnibus quod erat præcipuum: rationem dedit suam. Itaq; nudum formauit & inermem: ut eum sapientia & muniret & reget. Munimenta & ornamentum eius non foris sed intus: non in corpore: sed in corde constituit. Nisi ergo essent mala quæ cauere: quæ a bonis utilibusq; distingueret: non esset ei sapientia necessaria. Sciat ergo Marcus Tullius aut ideo homini datam esse rationem: ut & pisces capet usus sui gratia: & natrices: uiperasq; uitaret salutis suæ causa. Aut iccirco bona ei malaq; proposita: quia sapientiā accæperat: cuius uis omnis in discernēdis bonis malisq; uersatur. Magna igitur & recta & admirabilis est uis: & ratio: & potestas hominis: propter quem mundū ipsum & uniuersa quæcunq; sunt: deus fecit: tantumq; illi honoris habuit: ut eum præficeret uniuersis: quoniam solus poterat dei opera mirari. Optime igitur Asclepides noster de prouidentia summi dei disserēs: in eo libro quem scripsit ad me. Atq; ideo inquit merito quis arbitretur proximum sibi locum diuinam prouidentiam dedisse ei: qui potuit intelligere ordinationē suam? Nā sol iste est: q̄s eum uidet ita ut itelligat q̄a sol est: & q̄m gratiæ afferat cæteris institutis: Hoc cælū est: q̄s id suspicit: terra hæc: q̄s eam colit: hoc pelagus: quis in eo nauigat: hic est ignis: q̄s eo utitur? Instituit ergo summus deus non ppter se: quia nihilo indiget: sed ppter hominem qui his congruēter uteretur.

Quare homo creatus sit: & quare ex contrariis sit: constet: & q̄ ei domicilium cōstitutum sit in medio: & uita duplex proponit: quarum alteram ministrat natura: alteram largitur gratia. Et quid significet q̄ homo primum quadrupedibus conformatur: & postea erigitur: & tandem utitur exercitio rationis.

Ca. v.

Eddamus nunc rationem quare hoīem ipsum fecerit. Quod si philophi fecissent: aut defendissent illa quæ uera inuenerant: aut in proximos errores non incidissent. Hæc est summa: hic cardo rex est: quem qui non tenuerit: ueritas illi omnis elabit. Hoc est deniq; quod efficiat illis non quadrare rationē: quæ si effulsisset: si sacramentū hoīs omne cognouissent: nunq̄ disputationes eorū & oēm philosophiā de transuerso acadēmia iugulasset. Sicut ergo mundū non ppter se deus fecit: q̄a cōmodis eius non indiget: sed ppter hoīem qui eo utit: ita ipsum hoīem ppter se. Quæ utilitas deo in hoīe inq̄t Epīcurus: ut eum ppter se faceret? Scilicet ut esset q̄ opera eius idigeret: q̄ prouidentia disponendi: rōnem faciendi: uirtutē consumādī: & sensū admirari: & uoce p̄loqui posset. Quorū oīum summa hæc est ut deū colat. Is. n. colit q̄ hæc intelligit: is artificē rex oīum: is uerū patrem suū debita ueneratione psequit: q̄ uirtutē maiestatis eius de suorū opum inuentione: incæptōe: p̄fectione metit. Quod planius argumentū p̄ferri pōt: & mundū hoīs & hoīem sui cā deū fecisse: q̄ ex oībus aiantibus solus ita formatus est: ut oculi eius ad cælū directi: facies ad deū spectans: uultus cum suo parente cōis sit: ut uideat hominem deus qualis porrecta manu alleuatum ex humo: ad contem

Munimenta & ornamenta
foris non foris sed in
corde constituit deus

plationem sui excitasse: Quid ergo inquit deo cultus hominis cōfert beato & nulla re indigenti: uel si tantum honoris homini habuit: ut ipsius causa mundum fabricaret: ut instrueret eum sapientia: ut dominum uiuentium faceret: eumq; deligeret tanq; filium: cur mortalem fragilemq; constituit: cur omnibus malis quem diligebat: obiecit: cum oporteret & beatum esse hominem tanquam coniunctum: & proximum deo: & perpetuum sicut ipse est: ad quem colendum & contemplandū figuratus est: Quāq; hæc fere in prioribus libris sparsim docuimus: tamen quoniam proprie id materia non exigit: quia de uita beata differere propositum est: explicanda sunt ista diligentius & plenius: ut dispositio dei: & opus: uoluntasq; noscat. Cum posset semp spiritibus suis immortalibus innumerabiles aias procreare: sicut angelos genuit: qbus immortalitas sine ullo malorum periculo aut metu constat: excogitauit tamen inenarrabile opus quemadmodū infinitam multitudinem crearet animarum: quas primo imbecillibus fragilibusq; corporibus alligatas: constitueret inter bonum malumq; medias: ut constātib; ex utrisq; naturæ uirtutem proponeret: ne immortalitatē delicate assequerētur ac molliter: sed ad illud æternæ uitæ ineloquibile præmium summa cum difficultate ac magnis laboribus peruenirent. Ergo ut eos grauib; & uexabilibus membris indueret: quoniam consistere in medio inani non poterant: poderibus & grauitate corporis deorsum premente: sedem illis ac domicilium primo cōdendum esse decreuit. Itaq; ineffabili uirtute ac potentia præclara mundi opera molitus est: suspensis in altitudinem leuib; elementis: & grauib; in ima depressis: & cælestia firmauit: & terrena cōstituit. Nec est necesse nunc exequi singula: quoniam in secundo libro uniuersa executi sumus. Lumina igitur posuit in cælo: quorum moderatio: & claritas: & motus aptissime ad utilitates uiuentiū temperatus est. Terræ autem quam sedem uoluit esse: fecunditatem uariam gignendi ac pferendi dedit: ut ubertas frugum: & herbarum: & uirētum pro natura & usu cuiusq; generis alimoniam ministraret. Tum perfectis omnibus quæ ad cōditionem mundi pertinebant: hominem finxit ex ipsa terra: quam illi a principio in habitaculum præparauit: id est spiritum suum terreno corpore induit: & inuoluit: ut compactus ex rebus diuersis ac repugnantibus bonum ac malum caperet: & sicut terra ipsa fecūda est ad fruges pariendas: ita corpus hominis quod assumptum est e terra: generandi copiam facultatemq; procreandæ sobolis accēpit: ut quoniam fragili materia formatus in æternum manere non poterat: peracto temporalis uitæ spatio cederet: & illud quod fragile atq; imbecillum gerebat: perpetua successione renouaret. Cur igitur eum mortalem finxit atq; fragilem: cum illius cā mundū ædificasset: Primum ut infinita uis animarū gignere tur: omnemq; terram multitudine oppleret: deinde ut proponeret homini uirtutem: id est tolerantiam malorum ac bonorum: per quam posset præmium immortalitatis adipisci. Nam quia homo ex duabus rebus constat: corpore atq; anima: quorum alterū terrenum est: alterū cæleste: duæ uitæ hoī attributæ sunt: una temporalis quæ corpori assignatur: altera sempiterna: quæ aīæ subiacet. Illam nascendo accēpimus: hanc assequimur laborando: ne immortalitas hoī (ut ante diximus) sine ulla difficultate cōstaret. Illa terrena est: sicut corpus: & ideo finit. Hæc uera cælestis: sicut aīa: & ideo terminū non hēt. Illam primā nescientes accipimus: hanc secundā scientes. Virtuti enim nō naturæ dat: quia uoluit nos deus uitā nobis in uita cōparare. Idcirco hanc nobis præsentē dedit: ut illā ueram & ppetuam aut uitis amittamus: aut uirtute mereamur. In hac corporali nō est summū bonum: quoniā sicut necessitate diuina nobis data est: ita rursus diuina necessitate soluet. Itaq; finem habet: summum bonum non habet. In illa uero spiritali quam

Qd dicitur
mortalem fragi-
lem constituit

no

Ratio ad

videtur
ad diuinitatem
uiginti

DIVINAR VM INTSITVTIONVM

per nos ipsi acquiramus: summum bonum continetur: quia nec malum potest habere: nec finem: cuius rei argumentum natura & ratio corporis præbet. Cætera nanq; anima lia in humum uergunt: q̃a terrena sunt: nec capiunt immortalitatē quæ de cælo est. Ho mo aut̃ rectus in cælum spectat: quia p̃posita est illi immortalitas: nec tamen uenit: nisi tribuat̃ homini a deo. Nam nihil interest inter iustum & iniustū: siquidē omnis homo natus immortalis foret: ergo immortalitas non sequela naturæ: sed merces præmiūq; uirtutis est. Deniq; homo non statim quādo natus est: rectus ingredit̃. Sed quadrupes primo: quia ratio corporis & huius præsentis uitæ cōmunis est nobis cum mutis anima libus. Post deinde confirmatis uiribus errigit̃: & lingua eius in eloquiū soluit̃: & mutū animal esse desinit. Quæ ratio docet mortalem nasci hoīem. Postea uero immortalem fieri: cum cœperit ex deo uiuerē: id est iustitiā sequi: quæ continet̃ in dei cultu: cum ex citauerit hoīem deus ad aspectum cæli ac sui. Quod tunc fit: cū homo cælesti lauacro purificatus: exponit infantiā cum omni labe uitæ prioris: & incremento diuini uigoris accepto fit homo p̃fectus & plenus. Ergo q̃a uirtutem p̃posuit homini deus: licet aīa & corpus consociata sint: tamen contraria sunt: & impugnant inuicem: animi bona: mala sunt corporis: id est opum fuga: uoluptatum interdictio: doloris mortisq; contemptus. Item corporis bona: mala sunt animi: hoc est cupiditas & libido: quibus & opes appe tuntur: & suauitas uariarū uoluptatum: q̃bus eneruatus animus extinguit̃. Ideo necesse est iustum & sapientem in oībus malis esse: quoniā malorum uictrix est fortitudo. Iniu stos autem in diuitiis: in honore: in ptatē. Hæc enim corporalia & terrena sunt. Illi autē terrenam uitam agunt: nec assequi immortalitatē queunt: quia se uoluptatibus dedide runt: quæ sunt uirtutis inimicæ. Itaq; uita hæc temporalis illi æternæ debet eē subiecta: sicut corpus animæ. Quisq; ergo animæ uitā maluerit: uitam corporis contemnat ne cesse est: nec aliter eniti ad summum poterit: nisi quæ sunt ima despexerit. Qui aut̃ cor poris uitā fuerit amplexus: & cupiditates suas in terram deiecerit: illam superioreū ui tam consequi non potest. Sed qui mauult bene uiuere in æternū: male uiuet ad tempus & afficiet̃ omnibus molestiis & laboribus q̃diu fuerit in terra: ut hēat diuinum ac cæle ste solatium. Et qui maluerit bene uiuere ad tempus: male uiuet in æternum: quia dāna bitur dei sententiā ad pœnam: quia cælestibus bonis terrena præposuit. Propterea igit̃ coli se deus expetit & honorari ab homine tanq̃ pater: ut uirtutem & sapientiam teneat quæ sola immortalitatem parit. Nam quia nullus alius præter ipsum donare eam pōt: quia solus possidet pietatem hominis. Qui deum honorauerit: hoc afficiet̃ præmio: ut sit in æternum beatus: sitq; apud deum & cum deo semper.

Item quare mundus creatus sit: quare homo: q̃ inanis sit cultus deorū. Cap. vi.

Vnc totam rationē breui circumscriptione signemus. Iccirco mūdus factus est ut nascamur. Ideo nascimur ut agnoscamus factorē mundi ac nostri deū. Ideo agnoscimus ut colamus. Ideo colimus ut immortalitatem p̃ mercede laborū capi amus: quoniā maximis laboribus cultus dei cōstat. Ideo præmio immortalitatis affici mur: ut similes angelis affecti: sūmo patri ac deo in p̃petuum seruiamus: & simus æter num deo regnū. Hæc summa rex est: hoc arcanum dei: hoc ministerium mundi: a quo sunt alieni: q̃ sequentes præsentem uoluptatē: terrestribus ac fragilibus bonis se addixe runt: & aīas ad cælestia genitas: suauitatibus mortiferis tanq̃ luto cænoue demerserunt. Quæramus nūc uicissim an in cultu deorū ratio ulla subsistat: q̃ simulati sūt. Si ideo tā tum ab hoībus colunt̃ ut præstēt illis opes: honores: uictoriae: quæq; alia nō nisi ad præ sens ualent. Si sine cā gignimur: si in hominibus p̃creandis prouidentia nulla uersat̃: si

Malorū uirtutis op̃
solatium

molus ac
Quæ hō codicē

3

casu nobismetipsis ac uoluptatis nostrae gratia nascimur: si nihil post mortem sumus: quid potest esse tam superuacuum: tam inane: tam uanum: q̄ humana res: & q̄ mūdus iste: qui cum sit incredibili magnitudine: tam mirabili ratione cōstructus: tam rebus ineptis uacet: Cur enim uentorū īpiritus citent nubes: Cur emicent fulgora: tonitrua mugiant: hymbres cadant ut fruges terra pducatur: ut uarios fœtus alat: Cur deniq; omnis natura rerū laboret: ne quid desit earum rerū quibus uita hoīum sustinet: si est inanis: si ad nihilum interimus: si nihil est in nobis maioris emolumenti deo: Q uod si est dictu nefas: nec putandū est fieri posse: ut non ob aliquam maximam rationē fuerit constitutum: quod uideamus maxima ratione cōstare: quæ potest esse ratio in his erroribus prauarum religionū: & in hac persuasione philosophorū: qua putant animas interire: Profecto nulla. Q uid enim habent dicere. Cur dii hominibus tam diligenter suis quæq; tēporibus exhibeant: An ut illis far & merum demus: & odorem thuris: & sanguinē pecudum: quæ neq; immortalibus grata esse possunt: q̄ sunt fragilia: neq; usui esse exptibus corporū: quia hæc ad usum corporaliū data sunt. Et tamen si ea desiderarent: sibi ipsi possent exhibere cum uellent. Siue igit̃ intereunt animæ: siue in æternum manent: quā rationem continet cultus deorū: aut a quo mundus factus est: Cur: aut quādo: aut quo usq; quatenus hoīes: aut q̄obrem procreati: Cur nascuntur: intereūt: succedunt: renouantur: Q uid dii ex cultibus eorū assequunt: qui post mortē nihil futuri sunt: Q uid præstant: Q uid pollicentur: Q uid minant: aut hoībus aut diis dignum: Vel si manent aīæ post obitum: qd de his faciūt facturiue sunt: Q uid illis opus est thesauro animarum: Ipsi illi ex quo fonte oriuntur: Q uomodo: aut quare: aut unde multi sunt: Ita fit ut si ab illa rerum summa: quam superius comprehendimus aberraueris: omnis ratio intereat: & ad nihilum omnia reuoluantur.

Q uare philosophi nequerint cōprehendere ueritatē integre: quam tamē sicut exēpla declarant: p̄ticulatim cōprehenderunt totā defendere nequerunt. Ca. vii.

Vam summam q̄ philosophi non cōprehenderunt: nec ueritatem cōprehendere potuerunt: q̄uis ea fere qbus summa ipsa constat: & uiderint & explicaue rint: sed diuersi ac diuerse oīa illa ptulerunt: nō annectentes nec cās rerū: nec cōsequentias: nec rationes ut summā illam quæ cōtinet uniuerſa: & cōpingerent: & imple rent. Facile est aut̃ docere pene uniuerſam ueritatē p̄ philosophos & sectas esse diuisam. Non. n. sic philosophiā nos euertimus (ut acadēmici solent) qbus ad oīa respondere p̄positum est: qd̃ est potius calumniari & inuidere: sed docemus nullā sectam fuisse tam deuiam: nec philosophorum quenq̄ tam inanem: qui non uiderit aliquid ex uero. Sed dum contradicendi studio insaniunt: dum sua etiam falsa defendunt: aliorū etiam uera subuertunt: non tantū illis elapsa ueritas est: quam se quærere simulabant: sed ipsi ēt potissimum suo uitio pdiderūt. Q uod si extitisset aliq̄s qui ueritatem sparsam per singulos: per sectasq; diffusam colligeret in unū: ac redigeret in corpus: is p̄fecto non dissenti ret a nobis. Sed hoc nemo facere nisi ueri peritus ac sciens potest. Verū autem scire non nisi eius est: qui sit doctus a deo. Nemo enim potest aliter repudiare quæ falsa sunt: eligere ac probare quæ uera: sed si uel casu id efficerit: certissime philopharetur. Et quāuis non posset diuinis testimoniis illa defendere: tamē seipsam ueritas illustraret suo lumine. Q uare incredibilis est error illoꝝ: q̄ cum aliquā sectā pbauerint: eiq; se addixerint cæteras dānant tanq̄ falsas & inanes. Armātq; se ad præliadum: nec quid defendere debeant scientes: nec quid refutare: incurſantq; passim sine delectu oīa quæ afferunt: qui cunq; dissentiūt. Ob has eorū p̄tinacissimas contentiones nulla extitit philosophia: quæ

ad uerum propius accederet. Nam particulatim ueritas ab his tota comprehensa est. Factum esse mundum a deo dixit Plato. Idem propheta loquuntur: idemque ex Sibyllae carminibus apparet. Errant ergo quae omnia uel sua sponte nata esse dixerunt: uel minutis seminibus conglobatis: quoniam tanta res: tam ornata: tam magna: neque fieri: neque disponi & ordinari sine aliquo prudentissimo auctore potuit: & eadem ratione qua constare ac regi omnia sentiunt: solertissimae mentis artificem confitentur. Hominum causa mundum & omnia quae in eo sunt: esse facta stoici loquuntur: idem nos diuinæ litterae docent. Errauit ergo Democritus: qui uermiculorum modo putauit effusas esse de terra nullo auctore nullaque ratione. Cur enim formatus sit homo: diuini sacramenti est: quod quia ille scire non poterat: humanam uitam deduxit ad nihilum. Ad uirtutem capeffendam nasci homines Ariston disseruit. Idem nos monemur ac discimus a prophetis. Igitur falsus Aristippus: qui hominem uoluptati id est malo tanquam pecudem subiugauit. Immortales esse animas Pherecides & Plato disputauerunt. Haec uero propria est in nostra religione doctrina. Ergo Dicearchus cum Democrito errauit: qui perire cum corpore ac dissolui argumentatus est. Esse inferos Zeno stoicus docuit: & ledes piorum ab impiis esse discretas: & illos quidem quietas ac delectabiles incolere regiones. Hos uero luere poenas in tenebrosis locis atque in caeni uoraginibus horrendis. Idem nobis prophetae palam faciunt. Ergo Epicurus errauit: qui poetae id esse figmentum putauit: & illas inferorum poenas quae feruntur: in hac esse uita interpretatus est. Totam igitur ueritatem & omne diuinæ religionis arcana philosophi attigerunt. Sed aliis refellentibus defendere id quod inuenerant: neque uerunt: quia singulis ratio non quadrauit: nec ea quae uera senserant: in summam redigere potuerunt: sicut superius nos fecimus.

De immortalitate animae: & quibus eam argumentis Plato sit conatus astruere. Ca. viii.

Num est igitur summum bonum immortalitas: ad quam capiendam & formati a principio: & nati sumus. Ad hanc tendimus: hanc spectat humana natura: ad hanc nos prouehit uirtus. Quod bonum quia comprehendimus: superest etiam ut de ipsa immortalitate dicamus. Platonis argumenta quae ad rem conferant multum: tamen parum habent firmitatis ad probandam & implendam ueritatem: quoniam nec rationem mysteriorum magni totius consumauerat in unumque collegerat: nec summum bonum comprehenderat. Nam licet uerum de immortalitate animae sentiret: tamen non ita de illa tanquam de summo bono differebat. Nos igitur certioribus signis eligere possumus ueritatem: quae eam non ancipiti suspitione collegimus: sed diuina traditione cognouimus. Plato autem sic argumentatus est: immortale esse quicquid per se ipsum & sentit: & semper mouetur. Quod enim principium motus non habet: nec finem habiturum: quia deferri a semet ipso non potest. quod argumentum etiam mutis animalibus aternitatem daret: nisi adiectione sapientiae discreuisset. Addidit igitur ut effugeret hanc coitatem fieri non posse quoniam sit immortalis animus humanus: cuius miranda solertia inueniendi: & celeritas cogitandi: & facilitas praecipendi atque discendi: & memoria praeteritorum: & prouidentia futurorum: & artium plerumque innumerabilium scientia: qua ceterae careant animantes: diuina & caelestis appareat: quia & origo animi quae tanta capiat: tanta contineat: nulla reperiatur in terra. Siquidem ex concretionem terrena nihil habeat admixtum: sed necesse est in terram resolui: quod est in homine ponderosum & dissolubile. Quod autem tenue ac subtile: id uero esse indiuiduum: ac domicilio corporis uelut carcere liberatum: ad caelum & naturam suam peruolare. Haec fere Patonis collecta breuiter: quae apud ipsum late copioseque explicantur. In eadem sententia fuit et Pythagoras antea eiusdemque praceptor Pherecydes:

quem Cicero tradit primum de æternitate animarum disputasse. Quod si omnes licet eloquentia excellerent: tamen in hac duntaxat contentione non minus auctoritatis habuerunt: qui contra hanc sententiam differebant. Dicearchus primo: deinde Democritus: postremo Epicurus: adeo ut res ipsa de qua inter se pugnabant: in dubium uocaretur. Denique & Tullius expositis horum omnium de immortalitate ac morte sententiis: nescire se quid sit uerum pronunciauit. Harum inquit sententiarum quæ uera sit: deus aliquis uiderit. Et rursus alibi: Quoniam utraq; inquit earum sententiarum doctissimos habuit auctores: nec quid certi sit diuinari potest. Verum opus nobis diuinatione non est: quibus ueritatem diuinitas ipsa patefecit.

Quæ sit de immortalitate animæ fidelis assertio. Et quod laborum uirtutumque finis beata æternitas est.

Cap. ix.

Is itaque argumentis quæ nec Plato: nec ullus alius inuenit: animarum æternitatem probari ac perspicui potest: quæ nos breuiter collegimus: quoniam properat oratio ad narrandum iudicium dei maximum: quod in terra propinquantæ sæculorum fine celebrabit. Ante omnia quoniam deus ab homine uideri non potest: nequis tamen ex eo ipso putaret deum non esse: quia mortalibus oculis non uideretur: inter cætera institutorum suorum miracula: fecit etiam multa: quorum uis quidem apparet: substantia tamen non uideretur: sicut est uox: odor: uentus: ut harum rerum argumento & exemplo: etiam deum licet sub oculos non ueniet: de sua tamen uis: & effectus: & operibus cerneremus. Quid uoce clarius: aut uento fortius: aut odore uiolentius. Hæc tamen cum per aerem ferunt: ad sensusque nostros ueniunt: & eos potentia sua impellunt: non cernuntur acie luminum: sed aliis corporibus partibus sentiunt. Similiter deus non aspectu nobis alioue fragili sensu comprehendendus est: sed mentis oculis intuendus: cum opera eius præclara & miranda uideamus. Nam illos qui nullum omnino deum esse dixerunt: non modo philosophos: sed ne homines quidem esse dixerim: qui mutis simillimi ex solo corpore constituerunt: nihil omnino cernentes animo & ad sensum corporis cuncta referentes: quod nihil putabant esse nisi quod oculis contuebant. Et quia uidebant aut bonis ac cidere aduersa: aut malis prospera: fortuito geri omnia crediderunt: & natura mundum non prouidentia constitutum. Hinc iam prolapsi sunt ad deliramenta: quæ talem sententiam necessario sequebant. Quod si est deus & incorporealis: & inuisibilis: & æternus: ergo non ideo interire animam credibile est: quia non uidetur postquam recessit a corpore: quoniam constat esse aliquid sentiens ac uiuens: quod non ueniat sub aspectu. At enim difficile est animo comprehendere quemadmodum possit anima retinere sensum sine his partibus corporis: in quibus inest officium sentiendi. Quid de deo? Num facile est comprehendere quemadmodum uiueat sine corpore? Quod si deo esse credunt: qui si sunt: utique animæ sunt expertes corporis: necesse est humanas animas eadem ratione subsistere: quoniam ex ipsa ratione ac prouidentia intelligitur esse quædam in homine ac deo similitudo. Denique illud argumentum quod. M. Tullius uidit: satis firmum est ex eo æternitatem animæ posse dignosci: quia nullum sit aliud animal: quod habeat notitiâ dei aliquam: religioque sit pene sola: quæ hominem discernat a mutis: quæ cum in hominem solum cadat profecto testatur id affectare nos: id desiderare: id colere: quod nobis familiare: quod proximum sit futurum. An aliquis cum cæterarum animantium naturam consideraerit: quas pronis corporibus adiectas in terramque prostratas: summi dei prouidentia effecit: ut ex hoc intelligi possit: nihil eas rationis habere cum cælo: potest non intelligere solum ex omnibus cæleste ac diuinum animal esse hominem: cuius corpus ab humo excitatum: uultus subli-

DIVINARVM INSTITVTIONVM

mis: status rectus originem suam quærit: & quasi cōtempta humilitate terræ ad altum nititur: quia sentit summum bonum in summo sibi esse quærendum: memorq; conditionis suæ qua deus illum fecit eximium: ad artificem suum spectat. Quam expectationem Trismegistus θεῶν ἰσὶν rectissime nominauit: quæ in mutis animalibus nulla est. Cum autē sapientia quæ soli homini data est: nihil aliud sit q̄ dei notitia: apparet animā non interire neq; dissolui: sed manere in sempiternum: q̄a deum qui sempiternus est: & quærit: & diligit ipsa cogente natura: sentiens uel unde orta sit: uel quo reditura. Præter ea non exiguum immortalitatis argumentum est: q̄ homo solum cælesti elemēto utat̄. Nam cum rerum natura his duobus elementis: quæ repugnantia sibi & inimica sunt: constet igne & aqua: quorum alterq; cælo: alterum terræ ascribit̄. Cæteræ animantes q̄a terrenæ mortalesq; sunt: terreno grauiq; utunt̄ elemento: homo solus ignem in usu hēt quod est elementum leue: sublime: cæleste. Ea uero quæ ponderosa sunt: ad mortem deputant̄: & quæ leuia sunt ad uitam subleuāt: q̄a uita in summo est: mors in imo. Et ut lux esse sine igne non pōt: sic uita sine luce. Igitur ignis elementum est lucis ac uitæ: unde apparet hominem qui eo utit̄: immortalem sortitū esse cōditionem: quia id illi familiare est: quod facit uitam. Virtus quoq; homini soli data: magno argumēto est immortalis esse animas: quæ non erit secundum naturam: si anima extinguit̄. Huic enim præsentī uitæ nocet. Nam uita ista terrena quam cum mutis animalibus ducimus: & uoluptatem expetit: cuius uariis fructibus ac suauitatibus delectat̄: & dolorem fugit: cuius asperitas naturam uiuentiū acerbis sensibus lædit: & ad mortem pducere nititur: quæ dissoluit animantes. Si ergo uirtus & prohibet his bonis hoīem quæ naturaliter appetuntur: & ad sustinēda mala impellit: quæ naturaliter fugiunt̄. Ergo malū est uirtus: & inimica naturæ: stultūq; iudicari necesse est qui eam sequit̄: quoniam se ipse lædit & fugiendo bona præsentia: & appetendo æque mala sine spe fructus amplioris. Nam cum liceat nobis iucūdiffimis frui uoluptatibus: nonne sensu carere uideamur: si malimus in humilitate: in egestate: in contemptu: in ignominia uiuere: aut ne uiuere qdem: sed dolere: cruciari & mori? Ex qbus malis nihil amplius assequamur: quo possit uoluptas omīsa pensari. Si autē uirtus malū non est: facitq; honeste: q̄ uoluptates uitiosas turpesq; cōtemnit: & fortiter: q̄ nec dolorem nec mortē timet: ut officiū seruet. Ergo maius aliqd̄ bonum assequatur necesse est: q̄ sunt illa quæ spernit. At uero morte suscepta: quod ulterius bonum sperari potest: nisi æternitas?

Item de immortalitate animæ: & q̄ uirtus semel habita perpetuat̄: & amitti non pōt. Et q̄ uita duplex est: & item mortes duæ homini præponunt̄. Ca. x.

Ranseatmus nunc uicissim ad ea: quæ uirtuti repugnant: ut etiam ex his immortalitas aiæ colligat̄. Vitia oīa temporalia sunt: ad præsens enim cōmouetur iræ impetus: recepta ultione sedat̄: libidinis uoluptas corporis finis est. Cupiditatem autē satietas earū rerum quas expetit: aut aliorū affectuum cōmotiones interimunt. Ambitio postq̄ honores quos uoluit: adepta est: consenescit. Item cætera uitia consistere ac pmanere non possunt: sed ipso fructu quem expetunt: finiunt̄. Recedunt ergo & redeunt. Virtus autē sine ulla intermissione perpetua est: nec discedere ab eo pōt: quia eā semel cupit. Nam si habeat interuallum: si aliquando ea carere possimus: redibunt p̄tinus uitia: quæ uirtutē semp impugnant. Non est igit̄ cōprehensa si deserit: si aliquādo secedit. Cum uero sibi domiciliū stabile collocauit: in oī actu uersari eā necesse est. Nec pōt fideliter depellere uitia & fugare: nisi pectus quod insedit: ppetua statioe munierit. Ipsa ergo uirtutis ppetuitas indicat humanum aīum si uirtutē caperit: permanere: q̄ &

uirtus perpetua est: & solus animus humanus uirtutem capit. Quoniam igitur contraria sunt uitia uirtuti: omnis ratio diuersa & contraria sit necesse est: quia uitia commotiones & perturbationes animi sunt. Virtus e contrario lenitudo & tranquillitas animi est. Quia uitia temporalia & breuia sunt: uirtus perpetua & constans: & par sibi semper. Quia uitiorum fructus id est uoluptates æque ut ipsa breues temporalesque sunt. Virtutis ergo fructus ac præmium sempiternum est: quia uitiorum commodum in præsentibus est: uirtus igitur in futuro. Ita fit ut in hac uita uirtutis præmiū nullum sit: quia uirtus adhuc ipsa est. Nam sicut uitia cum in actu suo finiunt: uoluptas & præmia eorum sequuntur: ita uirtus cum finita est: merces eius insequitur. Virtus autem nunquam nisi morte finitur: quoniam & in morte suscipienda summum eius officium est. Ergo præmiū uirtutis est post mortem. Denique Cicero in Tusculanis quis dubitanter: tamen sensit summum homini bonum non nisi post mortem contingere. Fidenti animo inquit si ita res feret: gradietur ad mortem: in qua aut summum bonum: aut nullum malum esse cognouimus. Mors igitur non extinguit hominem: sed ad præmiū uirtutis admittit. qui autem se (ut ait idem) uitis ac sceleribus contaminauerit uoluptatibus seruierit: is uero damnatus æternam luet poenā: quam diuinæ litteræ secundam mortem nominant: quæ est & perpetua: & grauissimis cruciatibus plena. Nam sicut duæ uitæ propositæ sunt homini: quæ altera est animæ: altera corporis: quæ cunctos secundum naturam fungi necesse est. Altera pertinet ad animam: quæ scelere acquiritur: uirtute utatur. Ut hæc uita temporalis est: certosque terminos habet: quia corporis est: sic & mors æque temporalis est: certumque habet finem: quia corpus attingit.

De resurrectione corporum mortuorum: & morte: & animarum perpetuitate. Ca. xi.

Impletis ergo temporibus quæ deus morti statuit: terminabit ipsa mors. Et quia temporalem uitam temporalis mors sequitur: consequens est ut resurgant animæ ad uitam perennem: quia finem mors temporalis accipit. Rursus sicut uita animi sempiterna est: in qua diuinos & inelocubiles immortalitatis suæ fructus capit: ita & mors eius perpetua sit necesse est: in qua perennes poenas & infinita tormenta pro peccatis pendit. Ergo in ea conditione res posita est: ut qui beati sunt in hac uita temporali atque terrena: semper miseri sint futuri: quia iam bonis quæ maluerunt: potiti sunt: quod his euenit: qui deos adorant: deum negligunt. Deinde qui iustitiam sequentes: in hac uita miseri fuerint: & contempti: & inopes: & ob ipsam iustitiam contumeliis & iniuriis sæpe uexati: quia nec aliter uirtus teneri potest: semper beati sunt futuri: ut quia mala iam pertulerunt: etiam bonis fruatur. Quod his utique contingit: qui contemptis terrestribus diis & fragilibus bonis: cælestem religionem dei sequuntur: cuius bona sicut ipse qui tribuit: sempiterna sunt. Quid opera corporis atque animi? Nonne indicant esse animam mortis expertem? Nam corpus quia ipsum fragile est atque mortale: quæcunque opera molitur: æque caduca sunt. Nihil enim. Tullius ait esse: quod sit manibus humanis laboratum: quod non aliquando ad interitum redigatur: uel iniuria hominum: uel ipsa cōfectrice omnium uetustate. At uero animi opera uideamus æterna. Nam quæcunque contemptui præsentium studentes: in memoriā monimenta ingeniorum factorumque magnorum reliquerunt: hi plane mentis suæ ac uirtutis nomen indelebile quæsierunt. Ergo si opera corporis ideo mortalia sunt: quia ipsum mortale est: sequitur ex eo ut anima immortalis appareat: quia uidemus opera eius non esse mortalia. Eodem modo desideria quoque corporis animique declarant alterum esse mortale: alterum sempiternum. Corpus enim nihil nisi temporale desiderat: id est cibum: potum: indumentum: quietem: uoluptatem. Et tamen hæc ipsa sine ui & adminiculo animi nec cupere: nec assequi potest. Animus autem per se multa desiderat: quæ ad officium fructumue corporis reduci

dent: eaq; non fragilia sed aeterna sunt: ut fama uirtutis: ut memoria nominis. Nam cultum dei qui constet abstinencia cupiditatum ac libidinum: patientia doloris ac contemptu mortis: etiam contra corpus anima concupiscit. Vnde credibile est non interire animam: sed dissociari a corpore: quia corpus sine anima nihil potest: animus autem potest multa & magna sine corpore. Quid q; ea quae uisibilia sunt oculis: & tangibilia manu: quia aeternam uim pati possunt: aeterna esse non possunt? Ea uero quae neq; sub tactu: neq; sub uisu ueniunt: sed tantummodo uis eorum: & ratio: & affectus apparet: aeterna sunt: quia nullam uim patiunt extrinsecus. Corpus autem si ideo mortale est: quia uisui pariter ac tactui subiacet: ergo & anima ideo immortalis est: quia nec tangi potest: nec uideri.

Item de immortalitate animae contra Lucretium & Epicurum. Et de differentia mentis & animae: & corporum resurrectione. Ca. xii.

Vnc argumenta eorum qui contradixerunt refellamus: quae Lucretius tertio libro executus est: quoniam cum corpore inquit anima nascitur: cum corpore intereat necesse est. At non est par utriusque ratio: solidum enim & comprehensibile corpus est: & oculis & manu. Anima uero tenuis & tactum uisumque fugiens. Corpus ex terra factum atque consolidatum est: anima in se nihil concreti: nihil terreni ponderis habet (ut Plato differebat) Nec enim tantam posset habere sollertiam: tantam uim: tantam celeritatem nisi originem traheret ex caelo. Corpus igitur quoniam factum ex ponderoso & corruptibili elemento: & tangibile est & uisibile: corrumpitur atque occidit: nec uim repellere potest: quia sub aspectum & sub tactum uenit. Anima autem quia tenuitate sua omnem tactum fugit: nullo ictu dissolui potest. Ergo quis inter se coniuncta & sociata nascantur: & alterum quod est de terrena concretionem formatum: quasi uasculum fit alterius: quod est a caelesti subtilitate deductum: cum is aliqua utrumque discreuerit: quae discretio mors uocatur: eum utrumque in naturam suam recedit: quod ex terra fuit: id in terram resoluitur: quod ex caelesti spiritum constat ac uiget semper: quoniam diuinus spiritus sempiternus est. Denique idem Lucretius oblitus quid assereret: & quod dogma defenderet: hos uersus posuit:
Cedit idem retro de terra quod fuit ante
In terram: sed quod missum est ex aetheris oris:

Id rursus caeli fulgentia templa reportant. Quod eius non erat dicere: qui perire animas cum corporibus differebat: sed uictus est ueritate & imprudens ratio uera surrepsit. Praeterea id ipsum quod colligit dissolui animam: hoc est simul cum corpore interire: quoniam simul nascantur: & falsum est & in contrarium conuerti potest. Non enim simul interit: sed anima discedente integrum per multos dies manet: & plerumque medicatum diutissime durat. Nam si ut simul nascuntur: simul interirent: non discederet repente anima corpusque desereret: sed uno temporis puncto utrumque pariter dissiparetur: & tam celeriter etiam corpus adhuc spiritu in eo manente deliquesceret ac piret: quam celeriter anima discedit. Immo uero dissoluto corpore anima uanesceret uelut humor fracto uase diffusus. Nam si terrenum & fragile corpus post secessum animae non statim defluit in terramque tabescit: ex qua illi origo est. Ergo anima quae fragilis non est: in aeternum manet: quoniam origo eius aeterna est. Quoniam crescit inquit sensus in pueris: & in iuuenibus uiget: & in senibus diminuitur: apparet esse mortalem. Primum non est idem mens & anima. Aliud est enim quod uiuimus: aliud quod cogitamus. Nam dormientium mens non anima sopitur: & in furiosis mens extinguitur: anima manet: & ideo non exanimis: sed dementes uocantur. Mens ergo id est intelligentia uel augetur: uel minuitur pro aetate. Anima in statu suo semper est. Ex quo tempore spirandi accipit facultatem: eadem usque ad ultimum durat: donec emissa corporis clau

Itro: ad sedē suam reuolet. Deinde q̄ anima q̄uis a deo sit inspirata: tamen q̄a tenebroso domicilio terrenæ carnis inclusa est: scientiā non habet: quæ est diuinitatis. Audit ergo ac discit oīa: & sapientiā discendo & audiēdo capit: & senectus nō minuit sapientiā: sed auget. Si tamen iuuenilis ætas uirtute decursa est: & si nimia senectus fregerit membra: non est aīa uitiū: si uisus euanuit: si lingua torpuit: si auditus obsorduit: sed corporis. At enim memoria defecit: qd mirum si labentis domicilii ruina premit mens: & præterita obliuiscit: non aliter futura diuina q̄ si carcerem quo cohibet effugerit. Verum eadem inq̄ dolori ac luctui obnoxia est: & ebrietate dementit: unde fragilis & mortalis apparet. Idcirco igit̄ uirtus & sapientia necessaria est: ut & mœror q̄ contrahit̄ indigna patiēdo ac uidendo: fortitudine repellat̄: & uoluptas non mō portandi sed ēt cæterarū abstinentia superet. Nam si careat uirtute: si uoluptatibus dedita molliat̄: mortificet obnoxia: quoniam & uirtus (ut docuimus) immortalitatis est fabricatrix: & uoluptas mortis. Mors aut̄ sicut ostendit: non funditus pimit ac delet: sed æternis afficit cruciatibus. Nam interire pr̄sus anima non pōt: quoniam ex dei spiritu q̄ æternus est originē capit. Anima etiā inq̄ morbum corporis sentit: & obliuionem sui patit̄. Et sicut agrescit: sic etiā læpe sanat̄. Hoc est ergo cur maxime uirtus adhibenda sit: ne illo corporis dolore frangat̄: & obliuione sui non aīa sed mens patiat̄. Quæ quoniā certa corporis regione consistit: cum eam ptem uis aliqua morbi uitiauerit: mouet̄ loco: & quasi cōquassata de sede sua migrat: reditura. s. cum medela: & sanitas domiciliū suū reformauerit. Nam q̄a anima est iuncta cum corpore: si uirtute careat contagio eius agrescit: & imbecillitas de societate fragilitatis redūda tad mentē. Cum aut̄ dissociata fuerit a corpore: uigebit ipsa per se: nec ulla iam fragilitatis cōditione tentabit̄: q̄a indumentum fragile piecit. Sicut oculus inq̄ euulsus a corpore ac sepatus nihil pōt uidere: ita & aīa separata nihil sentire q̄a & ipsa ps est corporis. Falsum hoc & dissimile est. Anima enim nō pars corporis: sed in corpore est. Sicut id quod uase continet̄ uasis pars non est: nec ea quæ in domo sunt: partes domus esse dicunt̄: ita nec anima pars est corporis: q̄a corpus uel uas est animæ: uel receptaculum. Iam illud argumētum multo magis inane est: quod quidem ait animam quia non citius emitat̄ e corpore: mortalem uideri: sed paulatim se ex oībus mēbris explicet a summis pedibus incipiens: tanq̄ si esset æterna uno t̄pis momento erumpere: quod sit in his qui ferro intereunt. Quos aut̄ morbus interimit: spiritum diutius exhalant: ut paulatim frigescētibz mēbris anima efflet̄: quæ cum materia sanguinis contineat̄: sicut lumen oleo: ea materia febrium calore consumpta: necesse est membrorum summa quæq̄ frigescere: quoniam uenæ exiliores in extrema corporis porrigunt̄ & extremi ac tenuiores riui deficiente uena fontis arefcunt. Nec tamen quia sensus corporis deficit: animæ sensum extinguī & occidere putandū est. Non enim anima corpore deficiente: sed corpus aīa decedēte putrescit: quia sensum omnem trahit secum. Cum autem præsens anima sensum tribuat corpori: & uiuere id efficiat: fieri non pōt ut non ipsa per se uiuat & sentiat: quoniam ipsa est & sensus & uita. Nam q̄ ait:

Quod si immortalis nostra foret mens:

Non tam se moriens dissolui conquereret̄:

Sed magis ire foras: uestemq̄ relinquere ut anguis. Eqdē nunq̄ uidi qui quereret̄ se morte dissolui: sed ille fortasse Epicureū aliquem uiderat: etiam dum morit̄ philosophantem: ac de sua dissolutione in extremo spiritu differentē. Quomō fieri pōt utrum dissolui se sentiat: an corpore liberari: cum in exitu lingua mutescat? Nam dum sentit: & loqui pōt: nondū dissolutus est: ubi dissolutus est: nec sentire iam nec loq̄ pōt. Ita que-

ri de dissolutione aut nondum pōt: aut iam non potest. At enim prius q̄ dissoluat: intelligit se dissolutū iri. Quid q̄ uidemus plerosq; morientū nec dissolui cōquerentes (ut ait) sed exire se & p̄ficisci: & ambulare testantes: idq; aut gestu significant: aut si adhuc possunt: & uoce p̄nunciant. Vnde apparet non dissolutionē fieri: sed separationē: quā declarat aīam p̄manere. Cætera Epicurei dogmatis argumenta Pythagoricæ repugnāt differenti migrare aīas de corporibus uetustate ac morte confectis: & insinuare se nouis & recens natis. Et easdem semp̄ renasci: modo in homine: mō in pecude: modo in bestia modo in uolucris: & hac ratione īmortales esse: q̄ sæpe uariorū ac dissimilium corporū domicilia cōmutent. Quæ sententia deliri hominis quoniam ridicula est: & mimo dignior q̄ scholæ: ne refelli quidem serio debuit. Quod qui facit: uidet̄ uereri ne quis id credat. Pretereūda sunt igit̄ nobis ea quæ pro falso contra falsum diserebant: satis est ea refutasse: quæ contra uerum disputata sunt.

Quibus testimoniis immortalitas animæ approbat̄: & futurum iudicium dei. Et quantum Aristoxenus alios uicerit in errore. Cap. xiii.

Eclarauī (ut opinor) animam non esse solubilem: supest̄ citare testes quorū auctoritate argumenta firment̄. Neq; nunc p̄phetas in testimoniū uocabo: quorum ratio & diuinitas in hoc solo posita est: ut ad cultū dei: & ad īmortalitatem ab eo accipiendā creari hoīem doceāt: sed eos potius q̄bus istos q̄ respuunt ueritatē credere sit necesse. Hermes naturā hoīs describens ut doceret quēadmodū eēt a deo factus hæc itulit. καὶ ἀνέξ ἐκάτερον φύσῳ ἑνῇ τὴν αἰὲν ὄντα καὶ τὴν ὄντα τῆς μὲν ἐπὶ νόῳ εἰ φύς ἢ ἀνθρώπου τὸν αὐτὸ πᾶν ἢ ἀνθρώπου πᾶν ἢ τῶν πᾶν ὄντων καὶ τοῦ τὸν φέρων ἢ ἐν μέσῳ θεῶν καὶ ἀνθρώπων φύσῳ καὶ τῆς ὄντης καὶ ἐν μέσῳ βλήτων ἢ ἀνθρώπων ἢ ἀνθρώπων ὅτι πᾶν τὰ καὶ θάνατος. Id est & idem ex utraq; natura īmortali & mortali unam faciebat naturā hominis: eundē in aliquo q̄dem īmortalem: in aliquo aut̄ mortalem faciens: & hunc ferēs in medio diuinæ & īmortalis naturæ: & mortalis mutabilisq; constituit: ut oīa uidens oīa miret̄. Sed hunc fortasse aliq; in numero philosophorū cōputer: quis ī deos relatus Mercurii noīe ab Aegyptiis honoret̄ nec plus ei auctoritatis tribuat: q̄ Platoni aut Pythagoræ. Maius igitur testimonium requiramus. Polytes quidā consuluit Apollinem Milesium utrum ne maneat anima post mortem: an resoluatur: & respondit his uersibus:

Ψυχὴ μὲν μέχρις οὐδὲς μοῖς πρὸς σῶμα κράτιστα

φάρτα νόον ὁσά πᾶν ὄντα ἄλγος ἢ ἐκεί

ἢ ἢ ἢ ἀνθρώπων ἢ ἀνθρώπων μετὰ σῶμα μάρτυρ

ὡκιστὴν εὐρήται ἔς ἃ ἑρὰ πᾶσα φέρει τὰ

αἰὲν ἀγῆρας οὐσὰ μένει δὲ πᾶν ἀνθρώπων

πρῶτό γονός γάρ τοῦτο θεῶν διὰ τὸ ἐπὶ προνοίᾳ. i. aīa q̄dem quoad uiculis corpore is tenet̄: corruptibiles passionēs sentiēs: mortalibus cedit doloribus. Cum uero humanā solutionē uelocissimā post corruptū corpus inuenerit: oīs in æthera fert̄: nunq̄ senescēs & manet in æternū sine pœna. Primogēita etenī hoc diuina disposuit prudētia. Quid carmina Sibyllina? Nōne ita eē declarāt: cū fore aliquādo denunciāt: ut a deo de uiuis ac mortuis iudicet̄: quorū exēpla post īferemus. Falsa est igit̄ Democriti & Epicuri sententia: & Dicearchi de aī dissolutione: q̄ p̄fecto non auderent de interitu aīarū mago aliquo præsente disserere: q̄ sciret certis carminibus ciere ab inferis aīas: & adesle: & præbere se humanis oculis uidēdas: & loq; & futura prædicere. Et si auderent: re ipsa & documentis præsētib; uincerent̄. Sed q̄a non pudebant aīarū rationē: quæ tam subtilis est:

ut oculos humanæ mentis effugiat:interire dixerunt. Quid Aristoxenus qui negauit omnino ullam esse animam:etiam cum uiuit in corpore: Sed sicut in fidibus ex intentione neruorū effici concordem sonū atq; cantum: quem physici harmoniam uocant:ita in corporibus ex cōpage uiscerum ac uigore membroꝝ uim sentiēdi existere:quo nihil dici delirius pōt. Verum ille oculos qdem habuit incolumes:cor tamē cæcum:qa uiuere se & habere mentem qua idipsum qd' cogitauerat:non uidebat. Sed plerisq; hoc philosophis accidit:ut putarent oīo quicqd oculis nō apparet:cum mentis acies multo clarior esse debeat q̄ corporis:ad ea p̄spicienda:quoꝝ uis ac ratio sentit' potius q̄ uidet'.

De fine mundi & errore Chaldæorū. De ætate mundi. Et q̄ post sex ætates: id est sex mille annorū status mundi mutabit' & renouabitur. Et q̄ mille anni sunt unus dies dei. Et q̄ mille annos regnabunt electi dei in terra post iudicium. Ca.xiiii.

Voniam de immortalitate diximus animæ:sequit' ut doceamus quatenus homini & quando tribuatur: ut in hoc quoq; prauitatis & stultitiæ suæ perspiciant errores:qui mortales quosdam decretis placitisq; mortalium deos esse factos opīnantur:uel q̄ artes inuenerant: uel q̄ usum quarundam frugum docuerāt: uel q̄ utilia uitæ hominum prouiderant: uel q̄ immanes bestias interemerant. Quæ merita q̄ longe ab immortalitate semota sint: & docuimus in prioribus libris: & nunc docebimus:ut appareat solam esse iustitiam:quæ uitam homini pariat æternam:& solum deum qui æternæ uitæ præmium largiatur. Nam illi qui suis meritis immortales facti esse dicunt':qa nec iustitia:nec ulla in his uera uirtus fuit:nō immortalitatē sibi:sed mortem peccatis ac libidinibus quæsierūt.Nec cæleste præmium sed inferna supplicia meruerunt:quæ pendent simul cum his omnibus:qui eos coluerunt. Cuius iudicii propinquare tempus ostendam:ut & iustis merces digna soluatur: & pœna merita impiis irrogetur.Plato & multi alii philosophorum cum ignorarent originem rerum: supremūq; illud tempus quo mundus esset effectus:multa milia sæculorum fluxisse dixerunt. Ex quo hic pulcherrimus mundi ornatus extiterit:secuti fortasse chaldæos:qui (ut Cicero tradidit in libro de diuinatione primo)quadraginta septuagita milia annorum monumentis comprehensa se habere delirant:in quo se quia posse argui non putabant:libere sibi crediderunt esse mentiri.Nos autem quos diuinæ litteræ ad scientiam ueritatis erudiunt:principium mundi finemq; cognouimus:de quo nunc in fine operis differemus quoniam de principio in secundo libro explicauimus. Sciant igitur philosophi qui ab exordio mundi sæculorum milia enumerant: nondum sextum millesimum annum eē conclusum:quo numero expleto consumationem fieri necesse est: & humanarum rerū statum in melius reformari:cuius rei argumentum prius est enarrandum: ut ratio elucescat.Mundum deus & hoc naturæ admirabile opus (sicut arcanis sacre scripturæ cōtinetur)sex dierum spatio consumauit:diemq; septimum quo ab operibus requeuit:sanxit.Hic est autem dies sabbati:qui in lingua Hebræorum a numero nomen accipit:unde septenarius numerus lægitimus & plenus est. Nam & dies septem sunt:quibus per uicem reuolutis:orbes conficiuntur annorum:& septem stellæ quæ non occidunt: & septem sidera quæ uocantur errantia: quorum dispares cursus & iæquales motus rerum ac temporum uarietates efficere creditur.Ergo quoniam sex diebus cuncta dei opera perfecta sunt:pet sæcula sex annorum id est sex milia manere in hoc statu mūdum necesse est.Dies enim magnus dei mille annorum circulo terminatur:sicut indicat ppheta dicens:Ante oculos tuos domine mille anni tanq̄ dies unus. Et sicut deus sex illos dies in

tantis rebus faciendis laborauit: ita & religio eius & ueritas in his sex milibus annorum labore necesse est: malitia præualente ac dominante. Et rursus quoniam perfectis opibus requieuit die septimo: eumq; benedixit: necesse est ut in fine sexti millesimi anni malitia omnis aboleatur e terra: & regnet per annos mille iustitia: sitq; tranquillitas & requies a laboribus: quos mundus iam diu perfert. Verum quatenus id eueniat: explicabo suo ordine. Sæpe diximus minora & exigua magnorum figuras & præmonstrationes esse: ut hunc diem nostrum qui ortu solis & occasu finit: diei magni speciem gerere: quæ circuitus annorum mille determinat. Eodem modo etiam figuratio terreni hominis cælestis populi præferebat in posterum fictionem. Nam sicut perfectis omnibus quæ in usum hominis molitus est deus: ipsum hominem sexto die ultimum fecit: eumq; iduxit in hunc mundum tanq̃ in domum iam diligenter instructam. Ita nunc sexto die magno uetus homo uerbo dei fungitur: id est sanctus populus doctrina & præceptis dei ad iustitiam figuratur. Et sicut tunc mortalis atq; imperfectus e terra fictus est: ut mille annis in hoc mundo uiueret: ita nunc ex hoc terrestri sæculo fingitur homo perfectus: ut uiuificatus a deo in hoc eodem mundo per annos mille dominetur. Quomodo autem consummatio futura sit: & qualis exitus humanis rebus impendat: si quis diuinas litteras fuerit scrutatus: inueniet. Sed & sæcularium prophetarum cōgruentes cum cælestibus uoces: finem rerum & occasum post breue tempus annunciant: describentes quasi fatigari & delabentis mūdi ultimam senectutem. Quæ uero a prophetis & uatibus futura esse dicantur: prius q̃ superueniat extrema illa cōclusio: collecta ex omnibus & coaceruata subnectam.

Quod submersio Pharaonis & Aegyptiorum: & liberatio Hebræorum de seruitute Aegypti præfigurauit liberationē electorum & reprobationem damnatorum: quæ futura est in fine mundi. Et q̃ signa multa sicut illam: ita & hanc præcedent liberationem Et q̃ Romanum imperium ante delebitur. Et q̃ in Asiam summa potestas omnium reuertetur. Et quibus ætatum gradibus Roma creuerit & deficiat. Ca. xv.

St in arcanis sanctarum litterarum transcendisse in Aegyptum cogēte inopia rei frumentariæ principem Hebræorum cum omni domo & cognatione. Cuius & posterī cum diutius in Aegypto commorantes in magnam gentem creuissent & graui atq; intolerabili seruitutis iugo premerentur: percussit Aegyptum deus insanabili plaga: & populum suum liberauit traductū medio mari discussis fluctibus: & in utrāq; partem dimotis: ut per siccum populus graderetur. Conatusq; rex Aegyptiorum profugos insequi: coeunte in statum suum pelago: cum omnibus copiis intercaptus est. Quod facinus tam clarum tamq; mirabile: quis ad præsens uirtutem dei hominibus ostenderet: tamen præfiguratio & figura maioris rei fuit: q̃ deus idem in extrema temporis consummatione facturus est. Liberauit enim plebem suam de graui seruitute mundi. Sed quoniam tunc una plebs dei & apud unam gentem fuit: Aegyptus tunc sola percussa est. Nunc autem quia dei populus ex omnibus linguis congregatus: apud omnes gentes commoratur: & ab his dominatur & premitur: necesse est uniuersas nationes id est orbem totū cælestibus plagis uerberari: ut iustus & cultor dei populus liberetur. Et sicut tuuc signa facta sunt: quibus futura clades Aegypti ostenderetur: ita in ultimo fient prodigia mirabilia per omnia elementa mundi: quibus imminēs exitus uniuersis gentibus intelligatur. Propinquante igitur huius sæculi termino: humanarum rerum statum commutari necesse est: & in deterius nequitia inualecente prolabi: ut iam

nostra hæc tempora quibus iniquitas & malitia usq; ad summum gradum creuit. In illius tamen insanabilis mali comparatione fælicia & prope aurea possint iudicari. Ita & enim iustitia rarefcet: ita impietas: & auaritia: & cupiditas: & libido crebrescet: ut liquidum forte fuerint boni: prædæ sint sceleratis ac diuexentur undiq; ab iniustis. Soli autem mali opulenti sint. Boni uero in omnibus contumeliis atq; in egestate iactentur. Cõfundetur omne ius: & leges interibunt. Nihil tunc quispiam habebit: nisi aut quæsitum: aut defensum manu: audacia & ui omnia possidebunt. Non fides in hominibus: non pax: non humanitas: non pudor: nõ ueritas erit: Atq; ita neq; securitas: neq; regimẽ: neq; reges a malis ulla. Omnis enim terra tumultuabitur: frement undiq; bella: omnes gẽtes in armis erunt: & se inuicẽ oppugnabunt. Ciuitates finitimæ inter se præliabunt. Et prima oium Aegyptus stultarũ inperfectionum luet pœnas: & sanguine uelut flumine operietur. Tunc peragrabit gladius orbem metens omnia: & tanq̃ messem cuncta prosterne. Cuius uastitatis & confusiois hæc erit causa: q̃ Romanum nomen quo nunc regit orbis: horret animus dicere: sed dicam: quia futurum est: tolletur de terra: & imperium in Asiam reuertetur: ac rursus oriens dominabitur: atq; occidentis seruiet. Nec mirum cuiq̃ debet uideri: si regnum tanta mole fundatum: ac tam diu per tot & tales uiros auctum: tantis deniq; opibus confirmatum: aliquando tamen corruet. Nihil est humanis uiribus laboratum: quod non ab humanis æque uiribus destrui possit. Quoniam mortalia sunt opera mortalium. Sic & alia prius regna cū diutius floruisent: nihilominus tamen occiderunt. Nam Aegyptios: & Persas: & Græcos: & Assyrios proditum est regimẽ habuisse terrarum: quibus omnibus destructis ad Romanos quoq; rerum summa peruenit. Qui quanto cæteris omnibus regnis antestant: tanto maiore decident lapsu: quia plus habent ponderis ad ruina: quæ sunt cæteris altiora. Non inscite Seneca Romanæ urbis tempora distribuit per ætates. Primam enim dixit infantiam sub rege Romulo fuisse: a quo & genita: & quasi educata sit Roma. Deinde pueritiam sub cæteris regibus: a quibus & aucta sit: & disciplinis pluribus institutisq; formata. At uero Tarquinio regnante cum iam quasi adulta esse cœpisset: seruitium non tulisse: & reiecto superbæ dominationis iugo: maluisse legibus obtemperare q̃ regibus. Cumq; esset adolecẽtia eius sine punici belli terminata: tum deniq; confirmatis uiribus cœpisse iuuenescere. Sublata igitur Carthaginis: quæ diu æmula imperii fuit: manus suas in totum orbem terrarumq; porrexit: donec regibus cunctis & nationibus subiugatis: cum iam bellorum materia deficeret: uiribus suis male uteretur: quibus se ipsa cõfecit. Hæc fuit prima eius senectus: cum bellis lacerata ciuilibus: atq; intestino malo pressa: rursus ad regimen singularis imperii recidit: quasi ad alteram infantiam reuoluta. Amissa enim libertate: quæ Bruto duce & auctore defenderat: ita consenuit tanq̃ sustentare se ipsa non ualeret: nisi amminiculo regentium niteretur. Quod si hæc ita sunt: quid restat nisi ut sequatur interitus senectutem: Et id futurum breui conciones prophetarum denunciant sub ambage aliorum nominum: ne facile quis intelligat. Sibyllæ tamen aperte interituram esse Romanam loquuntur: & qdem iudicio dei: q̃ nomen eius habuerit inuisum: & inimica iustitiæ alumnum ueritatis populum trucidarit. Hydaspes quoq; qui fuit Medorum rex antiquissimus: a quo amnis quoq; nomen accēpit: qui nunc Hydaspes dicitur: admirabilis omnium sub interpretatione uaticinantis pueri ad memoriam posteris tradidit sublatum iri ex orbe imperium nomenq; Romanum: multo ante præfatus q̃ illa Troiana gens condere.

Quomodo imperii uentura sit destructio: & quæ illi signa præcessura sint secundum uaticinia prophetarum & Sibyllæ.

Ca. xvi.

Vomodo autem id futurum sit: nequis incredibile arbitretur: ostendam. In primis multiplicabitur regnum: & summa rerum potestas per plurimos dissipata & concisa minuetur. Tunc discordiæ ciuiles in perpetuum serentur: nec ulla requies bellis exitiis erit: donec & reges decem pariter existant: qui orbem terræ non ad regendum sed ad consumandum partiantur. Hi exercitibus in immensum auctis & agrorum cultibus destitutis: quod est principium euerfionis & cladis: disperdet omnia & comminuent: & uorabunt. Tunc repente aduersus eos hostis potentissimus ab extremis finibus plagæ septentrionalis orietur: qui tribus ex eo numero deletis: qui tunc Asiæ obtinebunt: assumetur in societatem a cæteris: ac princeps omnium constituetur. Hic insustentabili dominatione uexabit orbem: diuina & humana miscebit: infanda dictu & execrabilia molietur: noua consilia in pectore suo uoluit ut proprium sibi constituat imperium: leges commutabit & suas sanciet: contaminabit: diripiet: spoliabit: occidet. Denique immutato nomine atque imperii sede translata: confusio ac perturbatio humani generis consequetur. Tam uero detestabile atque abominandum tempus existet: quod nulli hominum sit uita iucunda. Euerrentur funditus ciuitates: atque interibunt non modo ferro atque igni: uerum etiam terræ motibus assiduus: & eluuiæ aquarum: & morbis frequentibus: & fame crebra. Aer enim uitriabitur: & corruptus ac pestilens fiet: & modo importunus hyemibus: modo inutili siccitate: nunc frigoribus: nunc æstibus nimis: nec terra homini dabit fructum: nec seges quicquam: non arbor: non uitis feret. Sed cum in florē spem maximam dederint: in fruge decipient. Fontes quoque cum fluminibus arescent: ut ne potus quidem suppetat: & aquæ in sanguinem aut amaritudinem mutabuntur. Propter hæc deficiet & in terra quadrupedes: & in aere uolucres: & in mari pisces. Prodigia quoque in cælo mirabilia mentes hominum maximo terrore confundent. Et crines cometarum: & solis tenebræ: & color lunæ: & cadentium siderum lapsus. Nec tamen hæc usitato modo fient: sed existent subito ignota & inuisa oculis astra: sol in perpetuum fuscabitur: ut uix inter noctem diemque discernat. Luna iam non tribus deficiet horis: sed perpetuo sanguine obfusa: meatus extraordinarios peraget: ut non sit homini promptum aut siderum cursus: aut rationem temporum agnoscere. Fiet enim uel æstas in hyemes: uel hyems in æstate. Tunc annus breuiabitur: & mensis minuetur: & dies in angustum coartabitur. Stellæ uero creberrimæ cadent: ut cælum omne cæcum sine ullis luminibus appareat. Montes quoque altissimi decident: & planis æquabuntur: mare innauigabile constituetur. Ac nequid malis hominum terræque desit: audietur de cælo tuba: quod hoc modo Sibylla denunciat dicens: σάλπιγξ οὐρανὸν ὁρῶν φωνῇ πολλῇ ῥῆνόν ἀφ᾽ ἑσέ. Id est Tuba de cælo uocem luctuosam emittet. Itaque trepidabunt omnes: & ad luctuosum illud sonitum contremiscent. Tunc uero per iram domini aduersus homines qui iustitiam dei non agnouerunt: sæuiet ferrum: ignis: fames: morbus. Et super omnia metus semper impendens: tunc orabunt deum & non exaudiet: optabitur mors & non ueniet. Ne nox quidem requiem timori dabit: nec ad oculos somnus accedet. Sed animas hominum sollicitudo ac uigilia macerabit: plorabunt & gement: & dentibus stridebunt: gratulabuntur mortuis & uiuos plangent. His & aliis pluribus malis solitudo fiet in terra: & erit deformatus orbis atque desertus: quod in carminibus sibyllinis ita dicitur: ἐς τοῦ κόσμου

ἄκοσμος ἀπόλλυ μένων ἄνθρωπων. Id est erit mundus immundus pereuntibus hominibus. Ita enim conficiet humanum genus: ut uix decima pars hominum relinquatur & unde mille processerant: uix prodient centum. De cultoribus etiam dei duæ partes interibunt: & tertia quæ fuerit probata: remanebit.

De aduentu magni prophetæ qui Helias dicitur: & quomodo interficietur ab Antichristo: & resurget die tertia & ascendet in cælum. Et de persecutione ecclesiæ quam inferet Antichristus: & de miraculis eius. Ca. xvii

Ed planius quomodo id eueniat: exponam. Imminente iam temporum cōclusionē: propheta magnus mittetur a deo: qui conuertat homines ad dei agnitionem: & accipiat potestatem mirabilia faciendi. Vbicunq; non audierint eum homines: claudet cælum: & abstinebit hymbres: & aquam conuertet in sanguinem: & cruciabit illos siti ac fame. Et quicūq; conabitur eum lædere: procedet ignis de ore eius: atq; comburet illum. His prodigiis atq; uirtutibus conuertet multos ad dei cultum: per actisq; operibus eius alter rex orietur ex Syria malo spiritu genitus: euersor ac proditor generis humani: qui reliqas illius prioris mali cum ipso simul deleat. Hic pugnabit aduersus prophetam dei: & uincet: & interficiet eum: & isepultum iacere patietur. Sed post diem tertium reuiuifcet: atq; inspectantibus et mirantibus cunctis rapietur in cælum. Rex uero ille deterrimus erit quidem & ipse: sed menda ciorū propheta et seipsum constituet ac uocabit deum: & se colī iubebit ut dei filium. Et dabitur ei potestas: ut faciat signa & prodigia: quibus uisis irratat homines ut adorent eum. Iubebit ignem descendere de cælo: & solem a suis cursibus stare: et imaginem loqui: & fient hoc sub uerbo eius: quibus miraculis etiam sapientium plurimi allicientur ab eo. Tunc eruere dei templū conabitur: et iustum populum persequetur: & erit pressura & contritio: qualis nunq; fuit a principio mundi. Quicunq; crediderint atq; accesserint ei: signabuntur ab eo tanq; pecudes. Qui autem recusauerit notam eius: aut in montes fugient: aut comprehensi exquisitis cruciatibus necabuntur. Idem iustos homines obuoluet libris prophetarum atq; ita cremabit: & dabitur ei desolare orbem terræ mēsis. xlii. Id erit tempus quo iustitia proicietur: & innocentia odio erit: quo mali bonos hostiliter prædabunt. Nō lex aut ordo: aut militiæ disciplina seruabit. Non canos quisq; reuerbit. Non officiū pietatis agnoscat: Non sexus aut infantiæ miserebit. Confundentur oīa: & miscebunt contra fas: contra iura naturæ. Ita quasi uno cōmuni grauiq; latrocinio terra uniuersa uastabitur. Cum hæc ita erunt: tunc iusti & sectatores ueritatis segregabunt se a malis: & fugient in solitudines. Quo audito impius rex inflammatus ira ueniet cum exercitu magno: & ad motis omnibus copiis circundabit montem: in quo iusti morabuntur: ut eos comprehendat. Illi uero ubi se clausos undiq; atq; obsessos uiderint: exclamabūt ad deum uoce magna: & auxilium cæleste implorabūt: & exaudiet eos deus: & mittet regem magnum de cælo: qui eos eripiat & liberet: omnesq; impios ferro igniq; disperdat.

Quomodo hæc pronunciata sint & uaticiniis prophetarum: & oraculis gentilium uatum: & uersibus sibyllinis. Ca. xviii.

Aec ita futura eē tum pphetæ oēs ex dei spiritu: tum etiam uates ex instinctu dæmonum cecinerūt. Hydaspes enim quem superius nominauī: descripta iniquitate sæculi huius extremi pios ac fideles a nocentibus segregatos: ait cū fle-

tu & gemitu extēsus ad cælum manus: & imploratos fides Iouis. Iouem respectu
rum ad terram: & auditurum uoces hominū: atq; impios extinctur. Quæ omnia ue-
ra sunt: præter unum q; Iouem dixit illa facturum: quæ deus faciet. Sed & illud nō sine
dæmonum fraude subtractum est. Missum iri tunc a patre filium dei: qui deletis omni-
bus malis: pios liberet: quod Hermes tamen non dissimulauit. In eo enim libro qui λό-
γος τέλος inscribit: post enumerationem malorum de quibus diximus: subiicit hæc
græco sermōe: ἔωκν δὴ ταῦτά ωδ ἐγένηται ὡς κλητὴ τοτὲ ὄκριός καὶ πᾶτηρ
καὶ θεός καὶ τοῦ πρώτου καὶ ἐνοσθε οὐδὴ μῖουργος ἐπὶ βλεψᾶς τοῖς γενομένο-
ις καὶ τῆρ αὐτοῦ βουλῇσιν τοῦ τεστι τοῦ γὰρ ὄν ἀντερεισᾶς τῆς ἀτάξιας καὶ ἀνὰ
κἀλες ἀμενος τὴν πλάνην καὶ τὴν κἀκὴν ἐκκἀθῆρας πῆμεν ὅτι πολλὰ κατὰ
λυσσᾶς πῆδ εὐρί οξυτάτῳ διακκῶσας ἐνιοτε ἀπολεμοῖς καὶ λοιμοῖς ἐκπτε-
σᾶς ἠγάγεν ἐπὶ τοῦ ἀρχαίου καὶ ἀπεκᾶτεσθῆς τὸν αὐτοῦ κοσμον. Id est cum
hæc ita facta fuerint o Asclepi: tunc dominus: & pater: & deus: & primus: & unus dei cre-
ator respiciens quæ facta sunt: & suam uoluntatem in huiusmodi bonum opponens te-
meritati & errorem reuocans: malitiam purgabit. Partim qdem aqua nimia dissoluens
partim igne rapido cremans interdum bellis ac pestilentis percutiēs ad statum pristi-
num perduxit: suumq; restituit mundum. Sibyllæ quoq; nos aliter fore ostendunt: q; ut
dei filius a summo patre mittat: qui & iustos liberet de manibus impiorum: & iniustos
cum tyrannis sæuientibus deleat: quibus una sic tradidit:

ἡφεὶ καὶ μακάρων ἐθέλων πολὺν ἐξ ἀπαξ καὶ
καὶ κενθῆς θεοθεν βασιλεὺς πεμφθεὶς ἐπὶ Διον
πᾶντας ὀλεῖ βασιλεὺς μεγάλους καὶ φῶτας ἀνιστοῦς
εἰσοὺ τὸς κρινεὶ καὶ ὑπᾶφθι τοῦ ἀντροποισι. Id est ueniet & beatorū uolens urbē ex-
pugnare: & quidam a deo missus rex ad suos omnes perdet reges magnos & uiros opti-
mos sic iudicabitur ab immortalibus hominibus. Item alia Sibylla:
τοτὲς ἡλιοθεὸς πεμφθεὶς βασιλῆος
πᾶσαν γὰρ ἀνὴρ πᾶσαι ἐπὶ ὀλεμοῖο κακοῖο.

Tunc ex sole deus mittet regem q; omnem terram placabit a bello malo. Et rursus alia.
ἡμερᾶς θεῶν γον δουλείας λυσσᾶς θᾶκρον ἐπὶ ἀνκερὶ κειμένον ἀρεὶ καὶ θεσμο-
υς ἀθεοῦς λυσσεὶ δεσμῶνς θεβῆαους. Id est iugum nostræ seruitutis intolerabile in col-
lo positum tollet: & leges impias soluet: uinculaq; uiolenta.

Quomodo Christus & quibus signis præcedentibus descendet de cælo: ut interfici
at Antichristum: & tyrannos: & impios deleat de terra. Et q; uigiliæ nocturnæ christia-
norum ideo institutæ sunt: q; Christus de nocte uēturus est. Et q; dii & cultores eorum
dabuntur incendio: ut Sibylla prædixit. Ca. xix.

o Ppresso igitur orbe terræ: cum ad destruendam immensarum uirium tyranni-
dem humanæ opes defecerint: siquidem capto mundo cum magnis latronum
exercitibus incubabit: diuino auxilio tanta illa calamitas indigebit. Commo-
tus igitur deus: & ancipiti periculo: & miseranda comploratione iustorum mittet pro-
nus liberationem. Tunc aperietur cælum medium intempesta nocte & tenebrosa: ut in
orbe toto lumen descendens dei tanquam fulgor appareat: quod Sibylla his uersibus
locuta est.

ὅποτ' ἀνέλθῃ πυρὲς τὰ ἀκότος ἐν μεσῇ νύκτι μελαινῇ.

Id est cum uenerit ignis: erunt tenebrae in media nocte obicura. Hæc est nox: quæ a nobis propter aduentum regis ac dei nostri peruigil celebratur: cuius noctis duplex est ratio: quia in ea & uitam tum recipit cum pascit: & postea orbis terrarum regnum recipitur. Hic est enim liberator: & iudex: et ultor: & rex: et deus: quem nos Christum uocamus: qui prius quam discedat: hoc signum dabit. Cadet repente gladius e caelo: ut sciant iusti ducem sanctæ militiæ descensurum: & descendet comitantibus angelis in medium terrarum: & præcedet eum flamma inextinguibilis: et uirtus angelorum tradet in manus iustorum multitudinem illam: quæ montem circumsederit: & concidetur ab hora tertia usque ad uesperum: et fluet sanguis more torréti: deletisque omnibus copiis: impius solus effugiet: et peribit ab eo uirtus sua. Hic est autem qui appellatur Antichristus: sed se ipse Christum mentietur: et contra uerum dimicabit: et uictus effugiet: & bellum sæpe renouabit: et sæpe uincet: donec quarto prælio confectis omnibus impiis debellatus et captus tandem scelerum suorum luet poenas. Sed et cæteri principes tyranni qui contriuerunt orbem: simul cum eo uincti adducentur ad regem: et increpabit eos et coarguet. Et exprobrabit his facinora ipsorum: et damnabit eos ac meritis cruciatibus tradet. Sic extincta malitia et impietate compressa: requiescet orbis: qui per tot sæcula subiectus errori ac sceleri: nefandam pertulit seruitutem. Non colentur ulterius dii manu facti: sed a templis et puluinaribus suis deturbata simulacra igni dabunt. Et cum donis suis mirabilibus ardebunt: quod etiam Sibylla cum prophetis congruens futurum esse prædixit τριφουσι Δειδοῦν βρότοι καὶ πλουτοῦν ἅπαν. Id est coterent autem simulacra homines et diuitias omnes. Erythræa quoque idem spero dicit. ἐργὰ δέχει ῥόποι ἡ τὰ θεῶν οὐ νέκκ' αὖσ' οὐ τὰ. Id est opera autem deorum humanis manibus facta exurentur.

Quomodo aperientur inferi: & resurgent mortui. Et qui iudicandi sunt: & qui non. Et quomodo hæc Sibylla prædixerit. Et qua ratione anima cum immortalis sit: patibilis esse possit secundum stoicos.

Ca. xx.

Ostenditur hæc aperientur inferi: & resurgent mortui: de quibus iudicium magnum ipse idem rex ac deus faciet: cui summus pater & iudicandi & regnandi dabit maximam potestatem: de quo iudicio ac regno apud Erythræam Sibyllam

sic inuenitur:

ὅποτ' ἐκεῖ καὶ τόλ' αὖθις τέλος αἰς ἰμῶν δέ βρότοι σιν

ἀφίηται δὴ κρισις ἀθανάτοιο θεοῖο

ἢ ξείν' ἀνθρώπων μέγα ληκρὶς ἰδὴ δέ καὶ ἄρχη.

Id est. Cum autem dies iste finem fatalem acciperit: & ad mortales iudicium immortalis dei uenerit: ueniet super homines magnum iudicium & initium. Deinde apud alia:

τὰρ τάρ' ἔον δέχα' οὗ τότε δειξείγ' αἶα χάνουσα

ἢ ξούσιν δέπ' ἱερά θεοῦ βασιλῆος ἅπαντες.

Id est. Tartareum autem chaos tunc ostendet dehiscens terra. Venient autem ad tribunal dei reges omnes. Et alio loco penes eandem:

οὐρανὸν εἰλ' ἰξω γαῖαν κενώσας ἀνοίξω

καὶ τότε ἀνάσθ' ὧν ἐκρυσ μοῖραν ἀνάλυσας

καὶ θανάτ' αὐκὲν τρὸν καὶ ὑστερόν κρισιν ἄξ' οὐ

κρινόν' εὐσέβ' ὧν καὶ δ' υστερόν βίον ἀνδρόν.

p vii

Id est. Cælum uoluens terræ latebras aperiam: & tunc leuabo mortuos: fatum soluens: & stimulum mortis: posteaq; in iudicium ducam iudicans piorum atq; impiorum uitam uirog. Nec tamen uniuerſi tunc a deo iudicabuntur: sed hi tantum qui sunt in dei religione uersati. Nam qui deum non agnouerunt: quoniam sententia de his in absolutionem ferri non potest: iam iudicati damnatiq; sunt: sanctis litteris cōtestantibus non resurrekturos esse impios ad iudicium. Iudicabuntur ergo qui deum scierunt: & facinora eorum in mala opera cum bonis collata ponderabuntur: ut si plura & grauia fuerint bona iusta q; dentur ad uitam beatam. Si autem mala supauerint: condēnentur ad pœnam. Hic fortasse dixerit quispiam: Si est immortalis anima: quomodo passibilis inducitur ad pœnam sentiens. Si enim ob merita puniet: sentiet utiq; dolorem: atq; ita etiam mortem. Si morti non est obnoxia: nec dolori quidem. Patibilis ergo non est. Huic quæstioni siue argumento ita a stoicis occurritur: Animas quidem hominum permanere: nec interuentu mortis in nihilum resolui: sed eorum qui iusti fuerunt: puras & impatibiles: & beatas ad sedem cælestem unde illis origo est: remeare: uel in campos quosdā fortunatos rapi: ubi fruuntur miris uoluptatibus. Impios uero quoniam se malis cupiditatibus inquinauerunt: mediam quandam gerere inter immortalem mortalemq; naturam: & habere aliquid imbecillitatis ex contagione carnis: cuius desideriis ac libidinibus addictæ: in eluibilem quendam phucum trahāt labemq; terrenam. Quæ cum temporis diuturnitate penitus inhæserit: eius naturæ reddi animas: ut si non extinguibiles in totum quoniam ex deo sunt: tamen cruciabiles fiant per corporis maculam: quæ peccatis inusta sensum doloris attribuit. Quam sententiam poeta sic explicauit:

Quin & supremo cum lumine uita reliquit.
Non tamen omne malum miseris: nec funditus omnes
Corporeæ excedunt pestes: penitusq; necesse est

Multa diu concreta modis inolescere miris.
Ergo exercentur pœnis: ueterumq; malorum Supplicia expendunt.
Hæc ppemodū uera sunt. Anima. n. cum diuortiū fecit a corpore: est (ut idē ait poeta)
Par leuibus uentis: uolucrisq; simillima somno.

Quia spiritus est & ipsa tenuitate incomprehensibilis: sed nobis qui sumus corporales
Deo autem cui subiacet posse omnia: comprehensibilis.

De potentia dei quæ pro merito cuiusq; potest & homines & angelos punire. De carnis immortalitate post resurrectionē. De differentia ignis gehennalis & ignis cōmunis.
Et quid in electis: & quid in reprobis operetur. Cap. xxi.

Rimum igitur dicimus tantam esse dei potestatem: ut etiam incorporalia comprehendat: & quemadmodum uoluerit: afficiat. Nam & angeli deū metuant: quia castigari ab eo possunt inenarrabili quodam modo. Et dæmones reformidant: quia torquentur ab eo: & puniuntur. Quid ergo mirum: si cum sint immortales animæ: tamen patibiles sint deo. Nam cum in se nihil habeant solidum & cōtractabile a solidis & corporalibus nullam uim pati possūt: sed quia in solis spiritibus uiuunt a solo deo tractabiles sunt: cui uirtus & substantia spiritalis est. Sed tamen docent nos sanctæ lit teræ quemadmodum pœnas impii sint laturi. Nam quia peccata in corporibus contra xerunt: rursus carne induentur: ut in corporibus piaculum soluant: & tamē nō erit caro illa quam deus homini superiecerit: huic terrenæ similis: sed insolubilis ac permanens in æternum: ut sufficere possit cruciatibus & igni scmpiterno: cuius natura

diuersa est ab hoc nostro: quo ad uitæ necessaria utimur: qui nisi alicuius materiæ fomite alatur: extinguitur. At ille diuinus per se ipsum semper uiuit: ac uiget sine ullis alimentis: nec admixtum habet fumum: sed est purus ac liquidus: & in aquæ modum fluidus. Non enim ui aliqua sursum uersus, urget: sicut noster: quem labes terreni corporis quo tenetur: & fumus intermixtus exilire cogit: & ad cælestem naturam cum trepidatione mobili subuolare. Idem igitur diuinus ignis una eademque ui atque potentia & cremabit impios: & recreabit: & quantum e corporibus absumet: tantum reponet: ac sibi ipse eternum pabulum subministrabit: quod poetæ in uulturem & Tityum transtulerunt. Ita sine ullo reuiuiscendum corporum detrimento: adoret tantum: ac sensum doloris afficiet. Sed & iustos cum iudicauerit deus: etiam igni eos examinabit. Tum quorum peccata uel potius uel numero præualuerit: perstringentur ab igni atque amburentur. Quos autem plena iustitia & maturitas uirtutis incoxerit: ignem illum non sentient. Habent enim aliquid in se dei quod uim flammæ repellat ac reiciat. Tanta uis est innocentiae: ut ab ea ignis ille refugiat innoxius: qui accipit a deo hanc potestatem: ut impios urat: iustis obtemperet. Nec tamen quisquam putet animas post mortem protinus iudicari. Nam omnes in una communis custodia detinentur: donec tempus adueniat: quo maximus iudex meritoque faciat examen. Tum quorum fuerit probata iustitia: hi præmiū immortalitatis accipiet. Quorum autem peccata & scelera detecta non resurgent: sed cum impiis in easdem tenebras recondentur ad certa supplicia destinati.

Quod hæc a quibusdam dicuntur esse poetica: & unde ad notitiā uenerint poetarum: quibus de causis corruptum ueritatē. Et lethæum amnem & alia phantastica induxerint. Ca. xxii

Ignem hæc poetarum quidam putant ignorantes unde illa poetæ accipiunt: ac negant fieri posse: nec mirum ita illis fieri. Aliter enim quam res habet: tradit a poetis: qui licet sint multo antiquiores quam historici & oratores & cætera genera scriptorum: tamen quia mysterium diuini sacramenti nesciebant: & ad eos mentio resurrectionis futuræ obscurorum ore puenerat: eam uero temere ac leuiter audita in modum committitæ fabulæ perdididerunt. Et tamen idem testati sunt: non auctorem se certum: sed opinionem sequi: ut Maro qui ait: Sit mihi fas audita loqui.

Quauis igitur ueritatis arcana in parte corruerint: tamen ipsa res eo uerior inuenitur: quam cum prophetis in parte consentiunt: quod nobis ad probationem rei satis est. Errori tamen eorum subest ratio nonnulla. Nam cum prophetæ assiduis concionibus prædicarent iudicaturum esse de mortuis filium dei: & hæc annunciatio non lateret: quoniam rectorem cæli non alium putabant quam Iouem: iudicare apud inferos Iouis filium tradiderunt. Sed tamen non Appollinē aut Liberum: aut Mercurium: qui cælestes putantur: sed deum qui & mortalis fuerit: & iustus: uel Minoem: uel Aeacum: uel Rhadamanthum. Corruerunt igitur poetica licentia quod acciperant: uel opinio ueritatem per diuersa ora sermonesque uarios dissipata mutauit. Nam quæ pactis apud inferos mille annis: rursus ad uitam restitui cecinerunt: Marone ita dicente: Has omnes ubi mille rotam uoluere per annos

Lethæum ad fluuium deus euocat agmine magno:

Scilicet immemores supera ut conuexa reuisant.

Rursus & incipiunt in corpora uelle reuerti. Hæc eos ratio sefellit: quod resurgēt defuncti non post mille annos mortis suæ: sed ut restituti rursus in uita mille annis cum deo regnēt. Deus. n. ueniet ut orbe hoc ab omni labe purgato: rediuiuas iustorum animas corporibus inouatis ad sempiternam beatitudinem suscitet. Itaque præter aquam obliuionis uera sunt cætera: quam iccirco finxerunt: neque illis opponeret. Cur ergo non meminerint se aliquando uixisse: aut qui fuerit: aut qui

gesserint? Sed nihilominus tamen uerisimile non putatur: & res tota uelut licenter & fabulose ficta respuitur. Nobis autem de resurrectione affirmantibus atq; docētibus animas ad alteram uitam non oblitae fui: sed in eodem sensu ac figura esse redituras: illud opponitur. Tot iam saecula transierunt: quis unq̄ unus ab inferis resurrexit: ut exemplo eius fieri posse credamus? At enim resurrectio fieri non potest dominante adhuc iniustitia. Hoc enim in saeculo necantur homines uir: ferro: insidiis: uenenis: afficiuntur iniuriis: egestate: carceribus: tormentis: proscriptionibus. Eo accidit q̄ iniustitia inuisa est: q̄ omnes qui deum sequi uolunt: non tantum odio habentur: sed uexantur omnibus contumeliis: & excruciantur multiplici genere poenarum: & ad impios cultus manufactorum deorum non ratione aut ueritate: sed nefanda corporum laceratione coguntur.

Num igit̄ oportet ad hanc eadem resurgere: ac reuerti homines ad uitam in qua tuti esse non possint? Cum ergo iusti tam uiles habeantur: tam facile tollantur: quid putemus futurum fuisse: si quis ab inferis rediens uitam postliminium recāpisset? Auferetur profecto ab oculis hominum: ne uiso eo uel audito deos uniuersi relinquerent: & ad unius dei cultum religionemq; conuerterent. Ergo semel fieri resurrectionem necesse est cum malum fuerit ablatum: quoniam eos qui resurrexerint: nec mori iam ulterius: nec uiolari ullo modo fas est: ut beatam possint agere uitam: quorum mors resignata est. Poetae uero cum scirent hoc saeculum malis omnibus redū dare: obliuionis amnem induxerunt ne laborum ac malorum memores animae reuerti ad superos recusarent. Vnde Virgii. O pater an ne aliquas ad caelum hinc ire putandum est

Sublimes animas: iterumq; ad tarda reuerti

Corpora: quae lucis miseris tam dira cupido?

Ignorabant enim quomodo aut quando id fieri oporteret. Itaq; renasci eas putauerunt: & denuo ad uterum reuolui: atq; ad infantiam regredi. Vnde & Plato de anima differens: ex hoc ait posse cognosci animas esse immortales atq; diuinas: q̄ in pueris mobilia sunt ingenia: & ad percipiendum facilia: q̄ ea quae discant: ita celeriter capiant: uti non tunc primum discere illa uideantur: sed recognoscere atq; reminisci: in quo uir sapiens poetis ineptissime credidit.

De resurrectione. Et q̄ Pythagoras & alii philosophi inepte locuti sunt: & de anastasi mentientes animas in uaria transire corpora. Ca. xxiii.

Non igitur renascuntur: quod fieri non potest: sed resurgēt: & a deo corporibus induentur: & prioris uitae factorumq; omnium memores erunt: & in bonis caelestibus collocati: ac fruētes iucunditate innumerabilium copiarum praesenti deo gratias agēt: q̄ malum omne deleuerit: q̄ eos ad regnum uitamq; perpetuā suscitauit.

Qua de anastasi philosophi quoq; dicere aliquid conati sunt tam corrupte q̄ poetae. Nam Pythagoras transire animas in noua corpora disputauit: sed inepte: q̄ ex hominibus in pecudes: & ex pecudibus in homines: & seipsum ex Euphorbio esse reparatum. Melius Chrysippus: quem Cicero ait fulcire porticum stoicorum: qui in libris quos de providentia scripsit: cum de inuolutione mundi loqueretur: hac intulit: τούτου Δὲ οὐτὸς ἔχον τοῦ ἀλλόθεν οὐδ' ἐν ἀληθείᾳ τὸν καὶ ἡμᾶς μετὰ τὸ τέλει τῶν παλαιῶν περιόδων τινῶν εἰλημένων χρόνου ἐν ὧν νῦν ἐσμεν κατὰ τὴν σέθεν χάριν. Id est. Quod cum ita sit: apparet nil esse impossibile: & nos post excessum nostrum rursus spatiis quibusdam reuolutis temporum in hunc statum restitui: in quo nunc esse uidemur. Sed nos ab humanis ad diuina redeamus. Sibylla iterum dicit.

ΑΥΠΟΙΣ ΤΟΝ ΓΑΡ ΑΠΑΝ ΜΕΡΩ ΠΩΝ ΓΕΝΟΣ ΑΛΛΟΤΑΝ ΗΔΗ
 ΚΟΣΜΟΝ ΚΑΙ ΘΡΗΤΩΝ ΕΛΘΗΚΡΙΣΙΝ ΘΕΟΣ ΑΥΤΟΣ
 ΠΟΙΗΣΕΙ ΚΡΙΝΩΝ ΑΣ ΕΒΕΙΣ ΘΑΜΑ ΕΥΣ ΕΒΕΑΣΤΕ
 ΚΑΙ ΤΟΤΕ ΔΥΣΣΕΒΕΑΣ ΜΕΝ ΕΠΙ ΞΟΦΟΝ ΕΝ ΨΥΡΙ ΨΕΜΨΕΙ
 ΟΣ ΣΟΙ ΔΕΥΣ ΕΒΟΥΣ ΙΠΑΛΙΝ ΞΗΣΟΥΣ ΕΠΙ ΓΑΙΗΣ
 ΠΝΕΥΜΑ ΘΕΟΥ ΔΟΝΤΟΣ ΤΙΜΗΝ ΑΜΑ ΚΑΙ ΒΙΟΝ ΑΥΤΟΙΣ.

Id est: Etenim difficile ad credendum omne hominum genus. Sed cum iam mundi & mortalium uenerit iudicium: quod deus ipse faciet iudicans pios simul & impios: tunc demum impios quidem in ignem & tenebras mittet. Qui autem pietatem tenent: iteque uiuent in terra: spiritu dei dante honorem simul & uitam ipsis. Quod si non modo prophetæ: sed etiam uates: & poetæ: & philosophi anastasin mortuorum futuram esse consentiunt: nemo quærat a nobis quemadmodum fieri possit. Nec enim diuinorum operum potest reddi ratio. Sed si a principio deus hominem nescio quo uenerabili modo instituit: credamus ab eodem restitui ueterem posse: qui nouum fecit.

Quomodo secundum uaticinia Sibyllæ post iudicium per mille annos regnabit in terra filius dei cum electis suis in sancta ciuitate quam constituet. Et quod diabolus uincatur mille annis: & omnis creatura mansuescet: & ad iucunditatem seruiet homini. Et quod Christus ab omnibus coletur ut deus & dominus.

Ca. xxiii

Vnc reliqua subnectam. Veniet igitur summi & maximi dei filius: ut uiuos ac mortuos iudicet: dicente Sibylla:

ΠΑΣΗΣ ΓΑΡ ΓΑΙΗΣ ΤΟΤΕ ΘΡΗΤΩΝ ΣΥΓΧΥΣ ΙΣ ΕΣΤΑΙ
 ΑΥΤΟΣ ΟΒΑΝ ΤΟ ΚΡΑΤΩΡΟ ΤΑΝ ΕΛΘΗ ΒΗΜΑΤΙ ΚΡΙΝΑΙ
 ΞΩΝ ΤΩΝ ΚΑΙ ΝΕΚΥΩΝ ΨΥΧΑΣ ΚΑΙ ΚΟΣ ΜΟΝΑΠΑΝΤΑ

Id est. Totius enim terræ mortalium confusio tunc erit: & ipse omnipotens cum uenerit in tribunali iudicare uiuorum mortuorumque animas & mundum omnem. Verum ille cum deleuerit iustitiam iudiciumque maximum fecerit: ac iustos qui a principio fuerunt: ad uitam restaurauerit: mille annis inter homines uersabitur: eosque iustissimo imperio reget. Quod alibi Sibylla uaticinans furensque proclamat:

ΚΛΕΥΤΕ ΔΕ ΜΟΥ ΜΕ ΡΟΠΤΕΣ ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΑΙΩΝ ΙΟΣ ΑΡΧΕΙ.

Id est. Audite me homines: rex sempiternus dominabitur. Tunc qui erunt in corporibus uiui non morientur: sed per eosdem mille annos infinitam multitudinem generabunt: & erit soboles eorum sancta & deo cara. Qui autem ab inferis suscitabuntur: hi præerunt uiuentibus uelut iudices. Gentes uero non extinguuntur omnino: sed quædā relinquentur in uictoriam dei: ut triumphentur a iustis ac subiungentur perpetuæ seruituti. Sub idem tempus etiam princeps dæmonum qui est machinator omnium malorum: uincietur cathenis: & erit in custodia mille annis cælestis imperii: quo iustitia in orbe regnabit: nequid malum aduersus populum dei moliatur. Post cuius aduentum cōgregabuntur iusti ex omni terra: peractoque iudicio ciuitas sancta constituetur in medio terræ: in qua ipse conditor deus cum iustis dominantibus commoretur: quam ciuitatem Sibylla designat cum dicit:

ΚΑΙ ΠΟΛΙΝ ΗΝ ΕΠΟΙΗΣΕ ΘΕΟΣ ΑΥΤΗΝ ΕΠΟΙΗΣΕ
 ΛΑΜΠΡΟΤΕΡΑΝ ΑΣΘΕΡΩΝ ΚΑΙ ΗΛΙΟΥ ΗΔΕ ΣΕΛΗΝΗΣ.

Id est urbemque quam fecit deus eam clariorem fecit astris: atque sole: lunaque. Tunc aufe-

rentur a mundo tenebræ illæ: quibus offenditur atq; obcæcatur cælum: & luna claritudinem solis accipiet: nec minuetur ulterius. Sol autem septies tanto q̄ nunc est: clarior fiet. Terra uero aperiet fecunditatem suam: & uberrimas fruges sua sponte generabit: rupes montium melle sudabunt: per riuos uina decurrent: & flumina lacte inundabunt. Mundus deniq; ipse gaudebit: & omnis rerum natura lætabitur: erepta & liberata dominio mali: & impietatis: & sceleris: & erroris. Nam bestię per hoc tēpus sanguine alentur: non aues prædam: sed quæta & placida erunt omnia: leones & uituli ad præsepe simul stabunt: lupus ouem non rapiet. Canis non uenabitur: ancipitres & aquilæ non nocebunt: infans cum serpentibus ludet. Deniq; tunc fient illa: quæ poetæ aureis temporibus facta esse iam Saturno regnante dixerunt. Quorum error hinc exortus est: q̄ prophetæ futurorum pleraq; sic proferunt & enunciant: quasi iam peracta. Visiones enim diuino spiritu offerebantur oculis eorum: & uidebantur illa in conspectu suo quasi fieri ac terminari. Quæ uaticinia eorum cum paulatim fama uulgasset: quoniam pphani a sacramento ignorabant quatenus dicerentur: completa iam esse ueteribus sæculis illa omnia putauerunt: quæ utiq; fieri compleriq; non poterant homine regnante. Cum uero deletis religionibus impiis: & scelere compresso: subiecta erit deo terra:

Cedet & ipse mari uector: nec nautica pinus

Mutabit merces: omnis feret omnia tellus.

Non rastros patietur humus: non uinea falcem.

Robustus quoq; iam tauris iuga soluet arator. **Tunc etiam**

Molli paulatim flauescet campus arista:

Incultisq; rubens pendebit lentibus uua:

Et duræ quercus sudabunt rosida mella.

Nec uarios discet mentiri lana colores.

Ipse sed in pratis aries iam suaue rubenti

Murice: iam croceo mutabit uellera luto:

Sponte sua sandyx pascentes uestiet agnos.

Iplæ lacte domum referent distenta capellæ

Vbera: nec magnos metuent armenta leones.

Quæ poeta secundum Cumææ Sibyllæ carmina plocutus est. Erythraæ uero sic ait:

οἱ δ' ἔλυν καὶ συναρνήσιν ἐν οὐρέσιν ἀμάγε' ἐλόνταί

χόρτον παρδάλιν τέριφοῖς ἀμά βόσκῃς ὄνταί

ἄρκτοῖσιν ὁμοῦ χοῖσιν ὁμοῦ καὶ ποσι βροτοῖσι

σάρκα βόρος τέλειων φάγεταί ἀχυρὸν παρὰ φάτῃς

συνβρέφεσι τέτρακόντες ἀμά τόρσι κοίμησόν ται.

Id est nec lupi cum agnis in montibus dimicabunt. Herbamq; lynces pariter cū hædis pascentur. Vrsi cum uitulis simul omnibusq; animalibus carniuorus leo comedet paleas ad præsepia: cumq; infantibus dracones: siue matribus dormient. Et alio loco de libertate rerum:

καὶ τότε δὴ χάραν μετ' ἀλλήν θεὸς ἀνδράσι δῶσ' εἰ

καὶ τάργῃ καὶ λένδρα καὶ ἀσπετά θρέμματα γαίῃς

δός οὐσι τράπον τὸν ἀλθηνὸν ἀνὴρ πόισιν

οἴνου καὶ μέλιτος γλήκητέρον λευκούτε γὰλ' ἀκτός

καὶ σιτου ὅπ' ἐσι βροτοῖσι κλισὸν ἀπ' πάντων.

Id est & tunc gaudium magnum deus dabit hominibus. Nam & terra: et arbores: & innumerabilia terræ pecora dabunt fructum uerum hominibus uini & mellis dulcissimi & candidi lactis atq; tritici: quod est hominibus optimum omnium. Et alia eodem mō:

ΕΥΣΕΒΕΩΝ ΔΕ ΜΟΝΟΝ ΑΓΙΑ ΧΘΩΝ ΠΑΝΤΑ ΤΑ ΔΟΙΣΕΙΝ
ΑΜΑ ΜΕΛΙΤΟΣ ΑΠΟ ΠΕΤΡΗΣ Η ΔΕ ΑΠΟ ΤΗΣ
ΚΑΙ ΓΑΛΑ ΤΑ ΜΥΡΟΣΙΑΣ ΡΕΥΣΕΙ ΠΑΝΤΕΣ ΣΙ ΔΙΚΑΙΟΙΣ.

Id est piorum autem sola sancta terra omnia hæc feret: fluenta mellis de petra atq; de fonte: & lac immortalitatis manabit omnibus iustis. Vident itaq; homines tranquillissimam uitam & copiosissimam: & regnabunt cum deo pariter: & reges gentium uenient cum donis ac muneribus: ut adorent & honorificent regem magnum: cuius nomen erit prælatum ac uenerabile uniuersis nationibus: quæ sub cælo erunt: & regibus qui dominabuntur in terra.

Quod non restant ex quarundam scripturarum assertionem nisi ducenti anni usq; ad rerum innouationem. Et q; finis non aderit nisi Roma destructa. Ca. xxv.

Hæc sunt quæ a prophetis futura dicuntur: quorum testimonia & uerba ponere opus non esse duxi: quoniam esse infinitum nec tantam rerum multitudinem mensura libri caperet: tam multis uno spiritu similia dicentibus: simulq; ne fastidium legentibus fieret: si ex omnibus collecta & translata cogerem. Præterea ut ea ipsa quæ dicerem: non nostris: sed alienis litteris potissimum confirmarem: doceremq; non modo apud nos: uerum etiam apud eos ipsos: qui nos insectantur: ueritatem consignatam teneri: quam recusant agnoscere. Qui autem diligentius uoluerit scire: ex ipso fonte hauriat: & plura q̃ nos in his libris complexi sumus: admirabilia replet. Fortasse nunc quispiam requirat quando ista quæ diximus sunt futura: iam superius ostēdi. Completis annorum sex milibus: mutationem istam fieri oportere: & iam propinquare illum summum conclusionis æternæ diem: de signis quæ dicta sunt a prophetis licet noscere. Prædixerunt enim signa quibus consumatio temporum & expectanda sit nobis in singulos dies: & timenda. Quando tamen compleatur hæc summa: docent hi qui de temporibus scripserunt: colligentes ea ex litteris sanctis: & ex his uariis historiis quantus sit numerus annorum ab exordio mundi: qui licet uariant: & aliquantulum numeri eorū summa dissentiat: omnis tamen expectatio non amplius q̃ ducentorum uidetur annorum. Etiam res ipsa declarat lapsum ruinamq; breui fore: nisi q; incolumi urbe Roma nihil istius uidetur esse metuendum. At uero cum caput illud orbis ceciderit: πῆπρ ἐε cæperit: quod Sibyllæ fore aiunt: quis dubitet uenisse iam finem rebus humanis orbique terrarum? Illa est ciuitas: quæ adhuc sustentat omnia: precandusq; nobis & adorandus est deus cæli: sitamen statuta eius & placita deferri possunt: ne citius q̃ putemus tyrannus ille abominandus ueniat: qui tantum facinus moliatur: ac lumen illud effodiat: cuius interitu mundus ipse lapsurus est. Nunc ad cætera exequenda redeamus: quæ deinceps secutura sunt.

Quod elapsis mille annis aurei sæculi post iudicium soluetur item diabolus & concitabit gentes: ut sanctam expugnent ciuitatem: & obsidebunt eam. Et quomodo eam omnino deus destruet & pœnis æternis tradet: electis hominibus translatis ad gloriam angelorum post resurrectionem secundam. Ca. xxvi.

Ixi paulo ante in principio regni sancti fore: ut a deo princeps dæmoniorū uincatur. Sed idem cum mille anni regni: hoc est septem milia cœperint terminari: soluetur denuo & custodia missus exhibit. Atq; omnes gentes quæ tunc erūt sub ditione iustorum concitabit: ut inferant bellum sanctæ ciuitati. Et colligēt ex omni orbe terræ innumerabilis populus nationum: & obsidebit & circumdabit ciuitatē: tunc ueniet nouissima ira dei super gentes: & debellabit eos usq; ad imum. Ac primum concutiet terram q̄ ualidissime: & a motu eius scindentur montes Syriæ: & subsident colles in abruptum: & muri omnium ciuitatum concident: & statuet deus solem triduo ne occidat: & inflammabit eum: & descendet æstus nimius: & adustio magna supra perduelles & impios populos: & hymbres sulphuris: & grandines lapidum: & guttæ ignis: & liquefcent spiritus eorum in calore: & corpora conterentur in grandine: & ipsi se inuicem gladio ferient: replebuntur montes cadaueribus: & campi operientur ossibus. Populus autem dei tribus illis diebus sub concavis terræ occultatus erit: donec ira dei aduersus gentes extremum iudicium terminetur. Tunc exhibunt iusti de latebris suis: & inueniēt omnia cadaueribus atq; ossibus tecta. Sed & genus omne impiorum radicitus interibit nec erit in hoc mundo ulla natio amplius: præter solam gentem dei: tum per annos septem perpetes intactæ erunt siluæ: nec excidetur de montibus lignum: Sed arma gentium comburentur: & iam non erit bellum: sed pax & requies sempiterna. Cum uero cōpleti fuerint mille anni: renouabitur mundus a deo: & cælum complicabit: & terra mutabitur: & transformabit deus homines in similitudinem angelorum: & erunt candidi sicut nix: & uersabuntur semper in conspectu omnipotentis: & domino suo sacrificabūt & seruient in æternum. Eodem tempore fiet secūda illa & publica omnium resurrectio etiam in qua exterminabuntur impii ad cruciatus sempiternos. Hi sunt qui manufacta coluerunt: qui dominum mundi ac parentem uel nescierunt: uel abnegauerunt. Sed & dominus illorum cum ministris suis comprehendetur ad poenamq; damnabitur: cum quo pariter omnis turba impiorum pro suis facinoribus in conspectu angelorum atq; iustorum perpetuo igni cremabitur in æternum. Hæc est doctrina sanctorum prophetarum: quam christiani sequimur. Hæc sapientia nostra: quam isti qui fragilia colunt: uel inanem philosophiam tuentur: tanq̄ stultitiam uanitatemq; derident: quia nos defendere hanc publice atq; asserere non solemus. Deo iubente ut quieti ac silentes arcenum eius in abscondito atq; intra nostram conscientiam teneamus. Nec aduersus istos uere prophanos: qui non discendi sed arguendi atq; illudendi gratia inclemēter deum ac religionem eius impugnavit: pertinaci contentione certemus. Abscondi enim tegiq; mysterium q̄ fidelissime oportet: maxime a nobis qui nomen fidei gerimus. Verum illi hanc taciturnitatem nostram ueluti conscientiam malam criminantur. Vnde etiā qualdam execrabiles opiniones de pudicis & innocentibus fingunt: & libenter his quæ finxerint: credunt.

Exhortatio ut omnes properent ad suscipiendam cum religione sapientiā: per quas ad beatissimam peruenitur æternæ uitæ beatitudinem. Ca. xxvii

Voniam decursus ppositi operis septem spatiis ad metam prouecti sumus: superest ut exhortemur omnes ad suscipiendam cum uera religione sapientiam cuius uis & officium in eo uertitur: ut contemptis terrestribus: quibus antea tenebamur: fragilibus seruiētes & fragilia cōcupiscentes: ad æterna cælestis thesauri præmia dirigamur: quæ ut capere possimus: q̄ primum omittendæ sunt huius præsentis ui-

tæ Illicibiles uoluptates: quæ animas hominū perniciosissima suauitate deliniūt. Quā
ta felicitas existimanda est subtractis his labibus terræ: proficisci ad illum æquissimū
iudicem parentemq; indulgentissimum: qui pro laboribus requiem: pro tenebris clari-
tatem: pro terrenis ac breuib; bonis æterna & cælestia largiatur. Quæ cum mercede
acerbitates ac miseriæ: quas perpetimur in hoc mundo facientes opera iustitiæ confer-
ri & coæquari nullo modo possunt. Proinde si patientes: si beati esse uolumus: cogitāda
ac proponenda nobis sunt non tantum terentiana illa: Molendum esse usq; in pristinū:
uapulandum: habendæ compedes. Sed his multo maiora. Carcer: cathenæ: tormēta pa-
tienda: sustinendi dolores: mors deniq; ipsa & suscipiēda est & ferenda: cum liqueat cō-
scientiæ nostræ nec fragilem istam uoluptatem sine pœna: nec uirtutē sine præmio fo-
re. Vniuersis igitur oportet operam dare: ut uel se q̄ primum ad rectam uiam dirigant:
uel susceptis operatisq; uirtutibus: huius uitæ laboribus patienter exactis: consolatorē
deum habere mereamur. Pater enim noster ac dominus: qui condidit firmauitq; cælū:
qui solem cum cæteris sideribus induxit: qui libratam magnitudine sua terrā uallauit:
montibus mare circumdedit: amnib; diuinxit: & quicquid in hoc opere mundi con-
flauit ac perfecit e nihilo: perspectis erroribus hominum ducem misit: q̄ nobis iustitiæ
uiam panderet. Hunc sequamur omnes: hunc audiamus: huic deuotissime pareamus:
quoniam solus (ut ait Lucretius)

Veridicis hominum purgauit pectora dictis:

Et finem statuit torpedinis atq; timoris:

Exposuitq; bonum summum: quo tendimus omnes:

Quid foret: atq; uiam monstrauit limite prono:

Quæ possemus ad id recto contendere cursu.

Nec monstrauit tantum: sed etiam præcessit: ne quis difficultatis grātia iter uirtutis hor-
reret. Deserat (si fieri potest) uia pditionis & fraudis: in qua mors uoluptatis illecebris
adoperta cælatur. Et quanto quisq; annis in senectutē uergentibus appropinquare cer-
nit illum diem: quo sit ei ex hac uita migrandum: cogitet q̄ purus abcedat: q̄ innocens
ad iudicium ueniat: non ut faciunt quidam cæcis mentibus nixi: qui iam deficientibus
corporis uiribus: in hoc admonentē instātis ultimæ necessitatis: ut cupidius & ardētius
hauriendis libidinibus intendāt. Quæ ex uoragine liberet se q̄sq; dum licet: dū facultas
adeſt: seq; ad deum tota mēte cōuertat: ut illū diem securus expectet: quo præses domi-
nusq; mundi deus de singulorū factis cogitationib; iudicabit. Quæcunq; hic expe-
tunt: nō tantum negligat: sed effugiat: potiolemq; aīam suā iudicet q̄ bona ista fallacia
quorū incerta & caduca possessio est. Migrant. n. quotidie & multo uelocius exeūt: q̄ in-
trauerant. Et tamē si nobis usq; ad ultimum liceat istis frui: aliis certe relinquenda sunt.
Nihil nobiscum ferre possumus: nisi uitam bene atq; innocēter actam. Ille ad deum co-
piosus: ille opulentus adueniet: cum astabunt continentia: misericordia: patientia: cari-
tas: fides. Hæc est hæreditas nostra: quæ nec eripi cuiq; potest: nec transferri ad aliū. Et
quis est q̄ hæc bona parare & acquirere sibi uelit? Veniant qui esuriunt: ut cælesti cibo sa-
turati: sempiternam famem ponant. Veniant q̄ sitiunt: ut aquam salutare de perēni
cælestiq; fonte plenissimis faucibus trahāt. Hoc cibatu atq; potu dei & cæci uidebūt: &
surdi audient: & muti loquent: & claudi ambulabunt: & mortui reuiuiscunt: & stulti sa-
pient: & agroti ualebūt. Quisq; enim corruptelas terræ uirtute calcauerit: hunc arbi-
ter ille summus & uerax ad lucem uitamq; perpetuam suscitabit. Nemo diuitis: nemo

fascibus: nemo regia potestate confusus sit: immortalem ista non faciunt. Nam quicūq; rationem hominis abiecerit ac præsentia secutus: in humum se ipse prostrauerit: desertor domini & imperatoris & patris sui punietur. Intendamus igitur iustitiæ: quæ nos in separabilis comes ad deum sola perducet: & dum spiritus hos regit arctus: infatigabili militia deo militemus: stationes uigiliaq; celebremus: cōgrediamur cum hoste: quem nouimus fortiter ut uictores: ac deuicto aduersario triumphantes præmium uirtutis: quod ipse promisit: a deo consequamur.

Lactantii Firmiani diuinarum institutionum libri septimi ac ultimi finis.

Lactantii Firmiani de ira dei ad Donatum liber incipit.

Nimaduerti sæpe Donate plurimos id existimare: quod etiam nō nulli philosophorum putauerunt nō irasci deum: quoniam uel benefica si tantummodo natura diuina nec cuiq; nocere præstantissime atq; optime cōgruat potestati: uel certe nil curet oīo: ut neq; ex beneficentia eius quicq; boni perueniat ad nos: neq; ex maleficientia quicq; mali. Quorum error quia maximus est: & ad euerendum uitæ humanæ statum spectat: coarguendus est a nobis: ne & ipse fallaris impulsus auctoritate hominum qui se putant esse sapientes: nec tamen nos arrogantes sumus: ut comprehensam nostro ingenio ueritatem gloriemur. Sed doctrinam dei sequimur: qui scire solus potest & reuelare secreta. Cuius doctrina philosophi expertes existimauerunt naturam rerum coniectura posse deprehēdi. Quod nequaquam fieri potest: quia mens hominis tenebroso corporis domicilio circumsepta: longe a dei perfectione summotā est. Et hoc differt ab humanitate diuinitas: q; humanitatis est ignorantia: diuinitatis scientia. Vnde nobis aliquo lumine opus est ad depellendas tenebras: quibus effusa est hominis cogitatio: quoniam in carne mortali agentes: nostris sensibus diuinare non possumus. Lumen autē mentis humanæ deus est: quem q; cognouerit: & in pectus admiserit: illuminato corde mysterium ueritatis agnoscat. Remoto autē deo: cælestiq; doctrina: omnia erroribus plena sunt. Recteq; Socrates cum esset cūm philosophorū doctissimus: tamē ut cæterorū argueret inscientiā: qui se aliquid tenere arbitrabantur: ait se nihil scire: q; nihil sciret. Intellexit. n. doctrinam illam nihil hē in se certū: nihil uerū: nec (ut putabant qdam) simulauit doctrinā ut alios refelleret. Sed uidit ex pte aliqua ueritatē: testatusq; est ēt in iudicio: sicut tradit a Platone: q; nulla ēēt humana sapientia. A deo doctrinā qua tum philosophi gloriabantur: contempsit: derisit: abiecit: ut id ipsum p summa doctrina profiteretur: q; nihil scire didicisset. Si ergo nulla est sapientia humana (ut Socrates docuit: ut Plato tradidit) apparet esse diuinā: nec ulli alii q; deo ueritatis notitiam subiacere. Deus igit nōscendus est: in quo solo ueritas est. Ille mūdi parens & cōditor rerum: qui oculis non uidetur: mente uix cernitur. Cuius religio multis

modis impugnari solet ab his: qui neque ueram sapientiam tenere potuerunt: neque magni & celestis arcani comprehendere rationem.

De gradibus per quos ad ueritatem ascendit: & quod de ipsis gradibus deiciant. Cap. ii.

Am cum sint gradus multi per quos ad domiciliū ueritatis ascendit: non est facile cuilibet euehi ad summū. Caligantibus enim ueritatis fulgore luminibus: quod stabilem gressum tenere non possunt: reuoluunt in planū. Primus aut gradus est intelligere falsas religiones: & abiicere ipsos cultus humana manu fabricatos. Secundus uero perspicere aut quod unus sit deus summus: cuius potestas ac prouidentia effecerit a principio mundū & gubernet in postea. Tertius cognoscere ministros eius ac nunciū quē legauit in terrā: quo docente liberati ab errore: quo implicati tenebant: formatique ad dei cultū: iustitiā disceremus. E quibus omnibus gradibus (ut dixi) pronus est lapsus: & facilis ad ruinā nisi pedes incōcussa stabilitate figant. De primo gradu eos excuti uidemus: quod cum falsa intelligat: tamen uerū non inueniunt: contemptisque terrenis fragilibusque simulacris: non ad colendū se deum cōferunt: quem ignorāt: sed mundi elementa mirantes: cælum: terrā: mare: solem: lunā: cæteraque astra uenerant. Sed impietatem hōrum iam coarguimus in secundo diuinæ institutionū libro. De secundo uero gradu eos dicimus cadere: quod cum sentiunt unū esse summū deum: iidem tamen a philosophis irratiti: & falsis argumentationibus capti: aliter de unica illa maiestate sentiunt: quā ueritas hēt: quod aut figurā negant hēre illam deū: aut ullo affectu cōmoueri putant: quia sit omnis affectus imbecillitatis: quæ in deo nulla est. De tertio uero hi præcipitant: quod cum sciant legatū dei: eundēque diuinū & immortalis templi conditorē: tamen aut non accipiunt eū: aut aliter accipiūt quā fides poscit: quos ex parte iam refutauimus in quarto supradicti opis libro: & refutabimus postea diligēter cum respondere ad omnes sectas cōepimus: quæ ueritatem dum disputāt perdidit. Nunc uero cōtra eos differemus: quod de secundo gradu lapsi de summo deo sentiunt. Aiunt. n. quoddam nec gratificari eū quicquid: nec irasci: sed securū & ætē immortalitatis suæ bonis perfrui. Alii uero iram tollunt: gratiā relinquunt deo. Naturā enim summa uirtute præstantem ut non maleficā esse debere: ita omnes philosophi de ira cōsentiunt: de gratiā discrepāt. Sed ut ad propositam materiā per ordinē descendat oratio: huiusmodi faciēda nobis & exequenda partitio est: cum diuersa & repugnantia sint ira & gratia. Aut ira tribuenda est deo & gratia detrahenda: aut utrunque pariter detrahendū. Aut ira demēda est & gratia tribuenda: aut neutrum tribuendum. Aliud amplius præter hæc nihil potest capere natura: ut necesse sit in uno istorum aliquo uerum quod queritur inueniri. Consideremus singula: ut nos ad latebras ueritatis & ratio & ordo deducat.

Quod nullus asseruit deum irasci: & gratia non moueri.

Cap. iii.

Rimū illud nemo de deo dixit unquam irasci eum tantummodo & gratia non moueri. Etenim discōueniens deo: ut eiusmodi potestate sit præditus: qua noceat & oblit: perdesse uero ac benefacere nequeat. Quæ igitur ratio: quæ spes salutis hominibus proposita est: si malorum tantummodo auctor est deus? Quod si sit iam maiestas illa uenerabilis: non ad iudicis potestatem: cui licet seruare ac liberare: sed ad tortoris & carnificis officium deducet. Dum aut uideamus non modo mala esse in rebus humanis: sed et bona: utique si deus non est: auctorem esse alteri necesse est: quod contraria deo faciat & det nobis bona. Si est: quo nomine appellandus est? Cur nobis quod male fecit notior est: quā ille quod bene? Si autē nihil potest esse præter deū absurdū est & uanū putare diuinam potestatem: qua nihil est maius: nihil melius nocere posset: & ideo nemo extitit: quod auderet id dicere: quia nec rationem hēt nec ullo modo potest credi. Quod quia cōuenit: transeamus & ueritatem alibi requiramus.

Contra Epicurū disputat: qui negabat deum irasci: gratificari & oīa puidere. Ca. iiii.
 Vod sequit̃ de schola Epicuri: sicut iram in deo nō esse: ita nec gratiam qdem.
 q Nam cum putaret Epicurus alienum esse a deo malū: quod ex affectu iracundia plerunq nascit̃: adem̃t ei etiā beneficentiam: quonīa uidebat consequens esse: ut si habeat iram deus: habeat & gratiā. Ita ne illi uitiū concederet: etiam uirtutis fecit exptem. Ex hoc inq̃t beatus & incorruptus est: q̃a nihil curat: neq̃ ipse negociū neq̃ alteri exhibet. Deus igit̃ non est: si nec mouet̃: quod est p̃prium uiuentis: nec faciat aliquid impossibile homini: qd est proprium dei: si omnino nullā habet uoluntatem: nullum actum: nullā deniq̃ deniq̃ demonstrationem: quā deo digna sit: & quā maior: & dignior administratio deo assignari pōt: q̃ mundi gubernatio: q̃ cura uiuentium: maximeq̃ generis humani: cui oīa terrena subiecta sunt. Quā igit̃ in deo pōt esse beatitudo si semp̃ quietus & immobilis torpet: si precantibus surdus: si colentibus cæcus. Quid tā dignum: tam p̃prium deo: q̃ prouidentiam. Sed si nihil prouidet: amittit omnem dignitatem. Qui ergo totam uim: totam deo substantiā tollit: qd aliud dicit nisi deum omnino non esse. Deniq̃. M. Tullius a Possidenio refert id Epicurum sensisse nullos deos eē: sed ea quæ de diis locutus sit: depellēdæ inuidiæ causa dixisse. Itaq̃ uerbis illum deos relinquere: re ipsa tollere: qbus nullum motū: nullum tribuit officiū. Quod si ita est: qd deo fallacius: quod a sapiente & graui uiro debet esse alienū. Hic uero si aliud sensi: & aliud locutus est: quid aliud appellandus est q̃ deceptor biliguus: malus: & propterea stultus. Sed non erat tam uersutus Epicurus: ut fallēdi studio ita loqueret̃: cum etiam scriptis ad extremam memoriā consignaret: sed ignorātia ueritatis errauit. Inductus. n. a principio uerisimilitudine unius sentētiæ: necessario in ea quæ sequebat̃ incurrit. Prima enim sententia fuit iram in deo non cōuenire. Quod cum illi uerū & inexpugnabile uideret̃: non poterat consequentia recusari: q̃a non affectu amputato ē̃t ceteros affectus adimere deo necessitas ipsa cogebat. Ita q̃ non irascit̃: utiq̃ nec gratia mouet̃: qd̃ est iræ contrariū: iam sic nō ira in eo nec gratia est: utiq̃ nec metus: nec latitia: nec moeror: nec misericordia. Vna est. n. ratio cunctis affectibus: una cōmotio: quæ in deū cadere non pōt. Quod si nullus affectus in deo est: q̃a quicqd̃ afficit̃ imbecillū est: ergo nec cura ullius rei: nec prouidentia est in eo. Hucusq̃ peruenit sapientis hoīs disputatio: cætera quæ sequunt̃ obticuit: scilicet q̃a nec cura sit in eo: nec prouidentia: ergo nec cogitationem aliquā: nec sensum in eo esse ullū: quo efficit̃ ut non sit oīo. Itaq̃ cū gradatim ascēdisset: in extremo gradu cōstitit: q̃a iam præcipitium uidebat. Sed qd̃ p̃dest reticuisse ac periculū dissimulasse. Necessitas illum uel inuitū cadere coegit. Dixit. n. qd̃ noluit: q̃a argumentū sic ordinauit: ut ad illud qd̃ euitabat: necessario deueniret. Vides igit̃ quo pueniat ira sublata & deo adēpta. Deniq̃ aut̃ nullus id credit aut admodū pauci: & quidem scelerati ac mali: q̃ sperant peccatis suis impunitatē. Quod si & hoc falsum inuenitur: nec iram in deo esse nec gratiā: ueniamus ad illud quod tertio loco positum est.

Contra stoicos dicentes in deo esse gratiam: sed non iram.

Ca. v.

Xistimantur stoici: & alii nonnulli aliquando melius de diuinitate censisse qui aiunt gratiam in deo esse: iram non esse. Favorabilis ac popularis oratio non cadere in deum hanc animi pusillanimitatem: ut ab illo se læsum putet: qui lædi non potest: ut quieta illa & sancta maiestas concitetur: perturbetur infaniet: quod est terrenæ fragilitatis. Iram enim commotionem mentis esse ac perturbationem: quæ sit a deo aliena. Quod si hominem quoq̃ qui modo sit sapiens & grauis ira non deceat. Siquidem cum in amicum cuiusquam incidit: uelut sæua potestas:

tantos excitet fluctus: ut statum mentis immutet: ardescant oculi: os tremat: lingua titubet: dentes concrepent. Alterius uultum maculet nunc suffusus rubor: nunc pallor albescent: quanto magis deum non deceat tam foeda mutatio? Et si homo qui habet imperium ac potestatem late noceat: per iram sanguinem fundat: urbes subuertat: populos deleat: prouincias ad solitudinem redigat: quanto magis deum qui habeat totius generis humani & ipsius mundi potestatem perditurū fuisse uniuersa credibile sit si irasceret? Abesse igitur ab eo tam magnum: tam perniciosum malum oportere: & si absit ab eo ira & concitatio: quia & deformis: & noxia est: nec cuiquā male facit: nihil aliud superest nisi ut sit lenis: tranquillus: propitius: beneficus: cōseruator. Ira enim demum & communis omnium pater: & optimus maximus dici poterit: quod expetit diuina cælestisq; natura. Nam si inter homines laudabile uidetur: prodesse potius quā nocere: uiuificare quā occidere: saluare quā perdere: nec immerito innocentia inter uirtutes numeratur: & qui hæc fecerit: diligitur: præfertur: ornatur benedictis omnibus: uotisq; celebratur. Denique ob merita & beneficia deo simillimus iudicatur: quanto magis ipsum deum patrem diuinis perfectisq; uirtutibus præcellentem: atq; ab omni terrena labe summotū: diuinis & cælestibus beneficiis omne genus hominum promereri. Speciose ista populariterq; dicuntur: & multos illiciunt ad credendum. Sed qui hæc consentiunt: ad ueritatem quædam propius accedunt. sed in parte labuntur naturam rei parum considerantes. Nam si deus non irascitur impiis: & iniustis: nec pios utique iustosq; diligit. Ergo constantior est error illoꝝ: qui & iram simul & gratiam tollunt. In rebus enim diuersis aut utraq; partem moueri necesse est: aut in neutram. Itaque qui bonos diligit: & malos non odit: nec bonos diligit: quia & diligere bonos ex odio malorum uenit: & malos odisse ex bonorum caritate descendit: nemo est qui amet uitam sine odio mortis: qui appetit lucem nisi qui tenebras fugit. A deo natura ista connexa sunt: ut alterum sine altero fieri nequeat. Si quis dominus habes in familia seruos: bonum ac malum non utique: aut ambos odit: aut ambos beneficiis & honore prosequitur: quod si faciet: & iniquus & stultus est. Sed bonum & alloquitur amice: & ornat: & domui ac familiæ suisq; omnibus præficit. Malum uero maledictis: uerberibus: nuditate: fame: siti: compedibus punit: ut & hic exemplo cæteris sit ad non peccandum & ille ad promerendum: ut alios metus coerceat: alios honor prouocet. Qui ergo diligit & odit: qui odit & diligit: sunt enim qui diligi debeant: sunt qui odio haberi. Et sicut is qui diligit: confert bona in eos quos diligit: ita qui odit irrogat mala his quos odio habet: quod argumentum quia uerum est: dissolui nullo pacto potest. Vana ergo & falsa est sententia eorum: qui alterum detrahunt non minus quā illorum qui utrunq;. Sed illi (ut ostendimus) ex parte non errant: sed id quod melius est: ex duobus retinent. Hi uero quos ratio & ueritas argumenti huius inducit falsa omnino sententia suscepta in maximum errorem cadunt. Non enim sic oportebat eos argumentari: quia deus non irascitur ergo nec gratia commouetur. Sed ita quia deus gratia mouetur: ergo & irascitur. Si enim certum & indubitatum fuisset non irasci deum: tunc & ad illud alterum ueniri esset necesse. Cum autem magis sit ambiguum de ira: pene manifestum de gratia: absurdum est ex incerto certum uelle subuertere: cum sit promptius de certis incerta firmare.

Quod deus irascitur.

Cap. vi.

Ac sunt de deo lihposophorum sententiæ: Aliud præterea nihil quicquid dixit.

h Quod si hæc quæ dicta sunt: falsa esse deprehēdimus: unum illud extremū supest: in quo solo possit ueritas inueniri: quod a philosophis susceptum est unquam: nec aliquando defensum: consequens esse ut irascatur deus: quoniam gratia commouetur.

Hæc tuenda nobis & asserenda sententia est. In eo enim summa omnis & cardo religionis pietatisq; uersatur: neq; honos ullus deberi potest deo: si nihil præstat colenti: nec ullus metus si non irascitur non colenti.

Quod philosophi errant: & q; homines ab aliis animantibus maxime differunt religione quæ hominis est propria. Cap. vii.

Vm sæpe philosophi per ignorantiam ueritatis a ratione descuerint atq; in errores inciderint inextricabiles. Id enim solet his euenire: qd' uiatori uiam nescienti & non fatenti se ignorare dum uaget: dum pcontari obuios erubescit. Illud tamen nullus philosophus asseruit unq; non nihil inter hoïem & pecudē interesse: nec oïo quisq; mō sapiens: q uel leuiter rationale aïal cum mutis & irrationabilibus coæquauit: quod faciunt qdam imperiti atq; ipsis pecudibus similes: q cum uentri ac uoluptati se uelint tradere: aiunt eadem rōne se natos: qua uniuerſa quæ spirāt: quod dici ab h oïe nefas est. Quis enim tam indoctus ut nesciat? Quis tam imprudens: ut nō sentiat aliqd inesse in hoïe diuini? Nondū uenio ad uirtutes animi & ingenii: qbus hoïs manifesta cognitio est. Nonne ipsius corporis status & oris figura declarat non esse cum mutis pecudibus æquales? Illarū natura in humum pabulūq; pstrata est: nec hēt quicq; cōe cum cælo: quod non intuent. Homo aut recto statu: ore sublimi ad contemplationē mundi excitatus confert cum deo uultū & rōnem ratio cognoscit. Propterea nullū est aïal (ut ait Cicero) præter hoïem: quod hēat aliquam notitiā dei. Solus enim sapientia instructus est: & religionē solus intelligit: & hæc est hoïs atq; mutorū uel præcipua: uel sola distantia. Nam cætera quæ uident hoï esse propria: & si non sint talia in mutis: tamen similia uideri possunt. Proprius homini sermo est: tamen & in illis quædā similitudo sermonis. Nam & dignoscunt: edunt sonū iurgio similem: & cū se ex interuallo uident gratulādī officiū uoce declarant. Nobis qdem uoces eorū uident incognitæ: sicut illis fortasse nostræ. Sed ipsis q se intelligūt uerba sunt: deniq; in oī affectu certas uocis notas exprimūt qbus habitū mentis ostendant. Risus quoq; est hoī pprius: & tamē uidemus in aliis animalibus quædā signa lætitiæ: cum ad lusum gestiunt: aures demulcent: riētū contrahūt frontē serenant: oculos in lasciuiā resoluunt. Quid tam pprium hoī q ratio & prouidentia futuri? Atq; sunt aïalia quæ latibulis suis diuersos & plures exitus pādant: ut si quod piculum inciderit: fuga pateat obsessis: quod nō facerēt: nisi inesset illis intelligētia & cogitatio. Alia prouident in futurū: ut ingentē formicæ farris aceruū Cōportant: hyemis memores: tectoq; reponunt: ut apes quæ patriæ solū & certos mouere penates: Venturæq; hyemis memores: æstate laborē Experiant: & in mediū quæ sita reponunt. Lōgum est si exeq uelim quæ a singulis generibus aïalium fieri debeāt humanæ sollertiæ simillima. Quod si horū oïum quæ ascribi homini solēt: in multis quoq; deprehendit similitudo apparet solam esse religionē: cuius in mutis uel brutis: nec uestigiū aliquod: nec ulla suspicio inueniri pōt. Religionis. n. est ppria iustitia: quæ nullū aliud aïal attingit. Homo enim solus impat: cætera sibi conciliata sunt. Iustitiæ autē dei cultus ascribit: quem q nō suscipit: hic a natura hoïs alienus uitā pecudū sub humana specie uiuit. Cum uero a cæteris aïalibus hoc pene solo differamus: q soli oïum diuinā uim potestātēq; sentimus. In illis aut nullus sit intellectus dei: certe illud fieri non pōt: ut in hoc uel muta plus sapiāt: uel humana natura decipiat. Cum homini ob sapientiā & cuncta quæ spirāt: & omnis rerum natura subiecta sit. Quare si ratio: si uis hoïs hoc præcellit & superat cæteras animantes: q solus notitiā dei cupit: apparet religionem nullo modo posse dissolui.

Contra Lucretium religionem subuertentem: & q; religio sit habenda. Cap. viii.

Issoluitur autem religio si credamus Lucretio illa dicenti:

d Omnis enim per se diuina natura necesse est

Immortali æuo summa cum pace fruatur

Semota a nostris oculis: seiunctaq; longe.

Nam priuata dolore omni: priuata periculis

Ipsa suis pollens opibus nil indiga nostri.

Nec bene pro meritis capit: nec tangitur ira.

Quæ cum dicit: utrum aliquem cultū deo putat esse tribuendum: an euerit omnem religionem? Si enim deus nihil unq̄ boni tribuit: si colentis obsequio nullam gratiam refert: quid tam uanū: tam stultum q̄ tēpla ædificare: rem familiārē minuere: ut nihil assequamur? At enim naturā excellentem honorari oportet. Quis honos deberi pōt nihil curanti & ingrato? An aliqua ratione obstricti esse possimus ei: q̄ nihil habeat cōe nobiscum? Deus inq̄ Cicero si talis est: ut nulla gratia: nulla hoīum caritate teneat: ualeat. Quid enim facere propitius homini pōt? quid contemptius dici potuit in deum? Valeat inq̄ id est abeat & recedat: quando prodesse nulli pōt. Quod si negociū deus nec habeat: nec exhibet: cur ergo non delinquamus: quotiens hoīum conscientiam fallere licebit: ac leges publicas circūscribere? Vbi cunq; nobis latendi occasio arriserit: auferamus aliena: uel sine cruore: uel etiā sanguine si præter leges nihil est amplius qd̄ colēdum sit. Hæc dum sentit Lucretius: religionem funditus delet: qua sublata: cōfusio ac perturbatio uitæ sequit̄. Quod si religio tolli nō potest: ut & sapientiā retineamus: qua cōis uitā sit tutior: quomō religio ipsa sine metu tueri aut custodiri pōt? Quod enim non metuit̄: contēnitur: quod contemnit̄ utiq; nō colitur. Ita fit ut religio: & maiestas: & honor: & metus constet. Metus autē non est: ubi nullus nascit̄. Siue igitur gratiam deo: siue iram: siue utrunq; detraxeris: religionē tolli necesse est: sine qua uitā hoīum stultitia: scelere: immanitate complet̄. Multum enim refrænāt hoīes conscientia: si credamus nos in conspectu dei uiuere: si non tantū quæ gerimus uideri desuper: sed etiā quæ cogitamus aut loquimur: audiri a deo putemus. At enim prodest id credere (ut qdam putant) non ueritatis gratia: sed utilitate: quoniam leges cōscientiam punire non possunt: nisi aliqs desuper error impediāt ad cohibenda peccata. Falsa est igit̄ omnis religio: & diuinitas nulla est. Sed a uiris prudentibus uniuersa confecta sunt: quo rectius innocētiusq; uiuat̄. Magna & hæc a materia quam pposuimus aliena quæstio est. Sed quia necessario incidit: debet quis breuiter attingi.

Varias opiniones de mundi opificio & gubernatione enumerat.

Ca. viii.

Vm sententiæ philosophorū prioris tēporis de prouidentia cōsensissent: nec ul-

c la esset dubitatio: qn̄ mundus a deo & rōne esset instructus: & ratione gereret̄.

Primus oīum Pythagoras extitit temporibus Socratis: q̄ sibi diceret nō liquere utq; esset aliqua diuinitas: nec ne. Quæ disputatio eius a deo impia: & cōtra ueritatē & religionē iudicata est: ut & ipsum Athenienses expulerint suis finibus: & liberos eius in cōcione qbus hæc cōtinebant̄ exusserint. De cuius sententia nō est opus disputare: q̄ nihil certū pnūciauit. Post hæc Socrates & auditor eius Plato: & q̄ de schola Platonis tanq̄ riuuli diuersas in ptes pfluxerūt: stoici & pipathetici in eadē fuere sentētia qua priores. Postea uero Epicurus deū qdem eē dixit: q̄a necesse sit esse aliqd in mūdo præstās & eximium: & beatū: prouidentia tamen nullā. Itaq; mūdū ipsum nec rōne ulla: nec arte: nec fabrica instructū. Sed naturam rerū qbusdam minutis seminibns & infecabilibus cōglobatam. Quo qd̄ repugnantius dici possit non uideo. Et. n. si est deus: utiq; prouidens est ut deus: nec aliter ei potest diuinitas attribui: nisi & præterita teneat: & præsentia sciāt: &

futura prospiciat. Cum igitur prouidentiam sustulit: etiam deum negauit esse. Cum autem deum esse professus est: & prouidentiam simul esse concessit. Alteri enim sine altero nec esse prorsus: nec intelligi potest. Verum his postea temporibus quibus iam philosophia defloruerat: extitit alius quidam Diagoras: qui nullum esse omnino deum diceret: ob eamque sententiam nominatus est Atheos. Item Cyreneus Theodorus ambo quia nihil noui poterant reperire: oibus iam dictis & inuentis maluerunt contra ueritatem id negare: in quo priores uniuersi sine ambiguitate consenserant. Hi sunt qui tot saeculis & ingeniis assertam atque defensam prouidentiam calumniati sunt. Quid ergo? Vtrum ne istos minutos & inermes philosophos ratione: an uero ueritate praestantium uiroque refellemus: an potius utroque? Sed properandum est: ne longius a materia euagetur oratio.

Quod mundus dei prouidentia factus sit: & gubernetur.

Ca. x.

Vi uolunt diuina prouidentia factum esse mundum: aut principis inter se tenere coeuntibus dicunt esse concretum: aut repetere natura extitisse. Naturam uero (ut ait Straton) habere in se uim gignendi & uiuendi: sed eam nec sensum habere ullum: nec figuram: ut intelligamus omnia quasi sua sponte esse generata nullo artifice: nec auctore. Vtrumque uanum & impossibile. Sed hoc euenit ignorantibus ueritatem: ut quiduis potius excogitent: quam id sentiant quod ratio deposcit. Primum minuta illa semina quorum concursu totum esse mundum loquuntur: ubi aut unde sint quaeramus? quis illa uidit unquam? quis sensit? quis audiuit? An solus Leucippus oculos habuit? solus mentem? Qui profecto solus omnium caecus & excors fuit: qui ea loqueretur: quae nec aeger quisque delirare: nec dormiens posset somnare? Quattuor elementis constare omnia philosophi ueteres disserebant. Ille noluit: ne alienis uestigiis uideretur insistere. Sed ipsorum elementorum alia uoluit esse primordia: quae nec uideri possint nec tangi: nec ulla corporis parte sentiri. Tam minuta sunt inquit: ut nulla sit acies ferri tam subtilis: qua secari ac diuidi possint. Vnde illis nomen imposuit atomorum. Sed occurrebat ei quod si una esset oibus eademque natura: non possent res efficere diuersas tanta uarietate: quam uidemus inesse mundo. Dixit ergo leuia esse: & aspera: & rotunda: & hamata. Quantum melius fuerat tacere quam in usus tam miserabiles: tam inanes habere linguam: & quidem uereor ne non minus delirare uideatur qui haec putet refellenda. Respondeamus tamen uelut aliqua dicenti. Si leuia sunt: & rotunda utique non possunt inuicem se apprehendere: ut aliquod corpus efficiant: ut si quis milium uelit in unam coagmentationem constringere: leuitudo ipsa granorum in massam coire non sinat. Aspera inquit: & angulata sunt: & hamata: ut possint cohaerere. Diuidua ergo & secabilia sunt. Hamos enim necesse est: & angulos eminere: ut possint amputari: ita quod amputari ac diuelli potest: & uideri poterit & teneri. Haec inquit per inane irrequetis motibus uolitant: & huc atque illuc feruntur: sicut pulueris minutias uidemus in sole: cum per se nostram radios ac lumen immiserit. Ex his arbores: & herbae: & fruges oriuntur: ex his animalia: & aqua: & ignis: & uniuersa gignuntur: & rursus in eadem resoluuntur. Ferri hoc potest quod diu de rebus paruis agit: ex his etiam mundus completus est. Impleuit numquam perceptae insaniam: ut nihil ulterius adici posset: sed inuenit tamen ille quod adderet. Quoniam omne inquit infinitum: nec potest quicquam uacare: necesse est ergo innumerabiles esse mundos. Quia tanta uis fuerat atomorum: ut moles tam inextimabiles ex tam minutis coaglobarentur. Ac primum regro: quae sit istorum seminum uel ratio: uel origo. Si enim ex illis sunt omnia: ipsa igitur unde esse dicimus: quae natura tantam copiam ad efficiendos innumerabiles mundos subministravit? Sed concedam ut impune de mundis delirauerit: de hoc loquamur in quo sumus: & quem uidemus. Ait omnia ex indiuiduis corpusculis

fieri. Si hoc ita eēt: nulla res unq̄ sui generis semine indigeret: sine ouis halites nascerentur aut oua sine partu. Item cætera uiuentia sine coitu: arbores & quæ gignuntur e terra propria semina non haberent: quæ nos quotidie tractamus & serimus. Cur ex frumento seges nascitur: & rursus ex segete frumentum? Deniq; si atomorum coitio & conglobatio efficeret omnia & in aere uniuersa concreverent: siquidem per inane atomi uolūtāt: cur sine terra: sine radicibus: sine humore: sine semine non herba: non arbor: non fruges oriri aut generari possunt? Vnde apparet nihil ex atomis fieri: quandoq̄dem res habet propriam certamq; naturam suam semen: suam legem ab exordio datam. Deniq; Lucretius quasi oblitus atomorum quos asserebat: ut redargueret eos: qui dicunt ex nihilo fieri omnia: his argumentis usus est: quæ cōtra ipsum ualerent. Sic enim dixit:

Nam si de nihilo fierent ex omnibus rebus:

Omne genus nasci posset: nil semine egeret. Item postea:

Nil igitur fieri de nihilo posse putandum est

Semine quando opus est rebus quo quæq; creatæ

Aeris in teneras possint perferri et auras

Quis hunc putat habuisse cerebrum: cum hæc diceret: nec uideret sibi esse contraria?

Nihil enim per atomos fieri exinde apparet: q̄ semine cuiusq; rei certum est: nisi forte ignis & aquæ naturam ex atomis esse credemus. Quid q̄ durissimi rigoris materiæ si ictu uehementiore collidantur: ignis excutitur? Nam in ferro aut silice atomi latent.

Quis inclusit? aut cur sua sponte emicant? Aut quomodo semina ignis in materia frigidissima permanere potuerunt? Omitto silicem ac ferrum. Orbem uitreum plenum aquæ si tenueris in sole: de lumine quod ab aqua refulget: ignis accendit: etiam in durissimo frigore. Num etiam in aqua ignem esse credendum est? Atqui de sole ignis ne æstate q̄dem accēdi potest. Si cæræ inhalaueris: uel si uapor leuis aliquid attigerit: aut crustam marmoris: aut laminam paulatim per minutissimos rores aqua concreuit. Item de halitu terræ aut maris nebula existit: quæ aut dispersa humefacit quicquid texerit: aut collecta in arduos montes in sublime uento rapta: stipatur in nubem atq; hymbres maximos deiicit. Vbi ergo dicimus liquores natos eē? Num in uapore? num in halitu? num in uento? Atqui nihil potest consistere in eo: quod nec tangitur: nec uidet.

Quid ergo de animalibus loquar: in quorū corporibus nihil sine ratione: sine ordine: sine utilitate: sine specie figuratū uidemus? Adeo ut sollertissima & diligentissima oīum partium membrorumq; descriptio: casum ac fortunā depellat. Sed putemus artus: & ossa: & neruos: & sanguinem de atomis posse crescere. Quid sensus: cogitatio: memoria: ingenium: quibus coargumētari possunt? Minutissimis inquit. Sunt ergo alia maiora. Quomodo igitur insecabilia? Deniq; si ex inuisibilibus sint quæ uidentur: cur igitur nemo uidet?

Sed siue inuisibilia quæ sunt in hoīe consideret: siue intactibilia quæ ueniunt sub aspectum: ratione itaq; constare quis non uidet? Quomodo ergo sine ratione coeūtia possunt aliquid efficere rationale? Videmus enim nihil esse in omni mūdo: quod non habeat in se maximam mirabilemque rationem. Quæ quia supra hominis sensum & ingenium est: cui rectius q̄ diuinæ prouidentię tribuenda est? An simulacrum hominis & statuam ratio & ars fingit: ipsum hominem de frustis temere concurrentibus fieri putabimus? Et quid simile ueritatis in ficto: cum summum & excellens artificium nihil aliud nisi umbram & extrema corporis liniamenta possit imitari? Num potuit humana sollertia dare operi suo aut motum aliquem: aut sensum? Omitto sensum uidendi: audiendi: odorandi: cæterorumq; membrorum: uel apparentium: uel latentium mirabiles utilitates.

Quis artifex potuit aut cor hominis: aut uocē: aut ipsam fabricare sapiētiam? Quisq
 ne igitur sanus existimat: quod homo ratione & consilio facere non possit: id concursu
 atomorum passim cohærentium perfici potuisse? Vides in quæ deliramenta inciderūt
 dum nolunt effectiōnem curāq; rerum deo dare. Concedamus tamen his: ut ex atomis
 fiant quæ terrena sunt: num etiam cælestia? Deos aiunt incorruptos: æternos: beatos eē:
 solisq; dant immunitatem: ne concursu atomorum concreti esse uideantur. Si enim de
 os quoq; ex illis constituisset: dissipabiles fierent seminibus aliquādo resolutis atq; in na
 turam suam reuertentibus. Ergo si est aliquid quod atomi non effecerint: cur non cæte
 ra eodem modo intelligamus? Sed quæro anteq; mundum primordia ista generarent:
 cur sibi dii habitaculum non ædificauerunt? Videlicet ne atomi coissent cælumq; fecis
 sent: adhuc dii per medium inane penderent. Quo igit; consilio: qua ratione de cōfuso
 aceruo se atomi congregauerunt: ut ex aliis inferius terræ conglobarent; cælū desup tē
 deretur: tanta sidez uarietate: ut nihil unq; excogitari possit ornatus? Tanta ergo q; ui
 deat & talia: pōt existimare nullo effecta esse consilio: nulla puidētia: nulla ratione diui
 na: sed ex atomis subtilibus exiguisq; concreta esse tanta miracula? Nonne pdigio simi
 le est aut natum esse hominem qui hæc diceret: aut extitisse qui crederent: ut Democri
 tum: qui auditor eius fuit: uel Epicurum in quem uanitas omnis de Leucippi fonte pro
 fluxit? At enim (sicut alii dicunt) natura mundus effectus est: quæ sensu & figura caret.
 Hoc uero multo est absurdus. Si natura mundū fecit: consilio & ratione fecerit necesse
 est. Is enim facit aliquid: qui aut uoluntatem faciendi habet: aut sciētiam. Si caret sensu
 ac figura: quomō potest ab ea fieri: quod & sensum habeat & figuram? Nisi forte qs ar
 bitretur naturam animalium fabricatam tam subtilem a non sentiente formari anima
 riq; potuisse: aut istam cæli speciem tam prouidentem ad utilitates uiuentium tempera
 tam: nescio quo casu sine casu: sine conditore: sine artifice subito extitisse. Siquid inqt est
 Chrysippus quod efficiat ea: quæ homo licet ratione sit præditus: facere non possit: id
 profecto est maius: & fortius: & sapientius homine. Homo aut non potest facere cæle
 stia: ergo illud quod hæc effecerit: superat hominem arte: consilio: prudentia: potestate
 Quis igitur potest esse nisi deus? Natura uero quam ueluti matrem esse rerum putāt:
 si mentem non habet: nihil efficiet unq;: nihil moliet. Vbi enim nō est cogitatio: nec mo
 tus est ullus: nec efficacia. Si aut consilio utitur ad incipiendū aliquid: ratione ad dispo
 nendum: arte ad efficiendum: uirtute ad consumandum: potestate ad regendum & cō
 tinendum: cur natura potius q; deus nominetur? Aut si concursus atomorum uel carēs
 mente natura ea quæ uidemus effecit: quæro cur facere cælum potuerit: & urbem aut
 domum non potuerit: cur montes marmoris fecerit: colūnas & simulacra nō fecerit?
 Atqui nō potuerant atomi etiam ad hæc efficienda concurrere: siquidem nullam posi
 tionem relinquunt: quam nō experiant. Nam de natura quæ mentem nō habet: nō est
 mirādum: q; hæc facere oblita sit. Quid ergo est? Vtiq; deus cum inchoaret hoc opus
 mūdi: quo nihil potest esse nec dispositius ad ordinem: nec aptius ad utilitatem: nec or
 natius ad pulchritudinem: nec maius ad molem: quæ fieri ab homine nō potuerant fe
 cit ipse: in qbus etiam hoīem ipsum cui particulatim de sua sapientia dedit: & instruxit
 eum ratione q̄tum fragilitas terrena capiebat: ut ipse sibi efficeret: quæ in usus suos eēnt
 necessaria. Si uero in huius mūdi (ut ita dixerim) republica nulla prouidentia est: quæ
 regat: nullus deus qui administret: nec omnino sensus ullus in hac rerum natura pollet
 Vnde igitur mens humana tam sollers: tam intelligens orta esse credetur? Si. n. corpus
 hoīs ex humo factum est: unde homo nomē accipit? Animus ergo qui sapit: rector est

corporis: cui membra obsequuntur tanq̃ regi & imperatori: qui nec aspici: nec comp̃-
hendi potest: nō potuit ad hoīem nisi a sapiente natura peruenire. Sed sicut omne cor-
pus mens & animus gubernat: ita & mūdum deus. Nec enim uerisimile est: ut minora
& humilia regimen babeāt: maiora & summa nō habeant. Deniq; M. Cicero in thuscu-
lanis & in cōsolatione: Animorum inq̃ nulla in terris origo inueniri potest. Nihil est in
quit in animis mixtum atq; cōcretum: aut quod ex terra natum atq; factum esse uidea-
tur: nihilq; humidum quidem: aut flabile: aut igneum. His enim naturis nihil uest: qđ
uim memoriæ: mētis: cogitationis habeat: quo & præterita teneat: & futura prouideat:
& complecti possit præsentiā: quæ sola diuina sunt. Nec enim inueniūtur unq̃ unde ad
hoīem uenire possint: nisi a deo. Exceptis igit̃ duobus tribusue calumniatoribus uanis:
cum cōstet diuina prouidentia mūdum regi sicut & factus est: nec sit quisq̃ qui Diago-
ræ Theodoriq; sententiā: uel Leucippi inane cōmentum: uel Democriti Epicuriq; leui-
tatem præferre audeat auctoritati uel illorum septem piorum: qui sunt appellati sapiē-
tes: uel Pythagoræ: uel Socratis: uel Platonis: cæterorumq; philosophorū: qui esse prou-
identiam iudicauerūt. Falsa igitur est illa sententiā: qua putāt terroris ac metus gratia re-
ligionem a sapiētibus institutam: quo se hoīes imperiti a peccatis abstinere. Quod si
uerum sit: ergo derisi ab antiq; sapiētibus sumus. Quod si fallēdi nostri atq; adeo toti-
us generis humani causa cōmentati sunt religionē: sapientes igitur nō fuerūt: quia in sa-
piente nō cadit mēdacium. Si fuerint sapiētes: quæ tāta fælicitas mentiēdi: ut nō modo
indoctos: sed Platonem quoq; ac Socratem fallerēt: & Pythagoram: Zenonem: Aristo-
telem maximarū sectarum principes tam facile deluderēt. Est igitur diuina prouidentia
ut senserūt hi hoīes: quos nominaui: cuius uī ac potestate oīa quæ uidemus: & facta sūt:
& regūtur. Nec enim tāta rerum magnitudo: tāta dispositio: tāta in seruādis ordinibus
temporibusq; cōstantia: aut olim potuit sine prouido artifice oriri: aut in perpetuū gu-
bernari sine perito: ac sine rectore: quod ratio ipsa declarat. Quicquid est enim quod
habet rōnem: ratione sit ortum necesse est. Ratio aut̃ sentiētis sapiētisq; natura: nihil ali-
ud pōt esse q̃ deus. Mundus aut̃ quoniā rationem habet: qua & regit̃ & constat: ergo a
deo factus est. Quod si est cōditor rectorq; mūdi deus: recte igit̃ ac uere religio consti-
tuta est. Auctori enim rerum parētiq; cōi honos ueueratioq; debetur.

Vtrum unius dei an plurium deorū prouidentia mūdus regat̃ & cōstet. Ca. xi.

q Voniam cōstitit de prouidentia: sequitur ut doceamus utrum ne multorum
esse credēda sit: an potius unius. Satis (ut opinor) ostēdimus in nostris institu-
tionibus deos multos esse nō posse: q̃ diuina uis ac prās si distribuāt in plures
diminuit̃ utiq; & mortalis est. Si uero mortalis non est: nec minui nec diuidi pōt. Deus
igitur unus est: in quo uis & prās consumata est: nec minui pōt nec augeri. Si autē sunt
multi: dum habēt singulī potestatis aliqd ac numinis: summa ipsa decrescit: nec poterūt
singuli habere totū: quod est cōe cum pluribus: unicuiq; tantū deerit: q̃tum cæteri possi-
debunt. Non possunt igit̃ in hoc mundo multi esse rectores: nec in una domo multi do-
mini: nec in naui una multi gubernatores: nec in armento aut grege duces multi: nec in
uno regimine multi reges. Sed ne in cælo qđem multi soles esse potuerunt: sicut ne ani-
mæ plures in uno corpore: adeo in unitate natura uniuersa consentit. Quod si mūdū
Spiritus intus alit̃: totamq; infusa per arctus

Mens agit atq; molem: & magno se corpore miscet:

Apparet testimonio poetæ unum esse mūdi habitatorem deum. Si qđem corpus omne
nisi ab una mente incolī regiq; nō potest. Omnem igit̃ diuinam potestatem necesse est

in uno esse: cuius nutu & imperio regantur omnia: & ideo tantus est ut ab homine non possit aut uerbis enarrari: aut sensibus æstimari. Vnde igitur ad homines opinio multorum deorum persuasione peruenit? Nimirum in omnes qui colunt ut dii: homines fuerunt: & idem primi ac maximi reges: sed eos aut ad uirtutem quia profuerant hominum generi: diuinis honoribus affectos esse post mortem aut ob beneficia & inuenta: quibus humanam uitam excoluerant: immortalem memoriam consecutos quis ignorat? Nec tantum mares: sed & feminas. Quod cum uetustissimi Græciæ scriptores: quos illi theologos nuncupant: tum et Romani graecos secuti & imitati docent: quorum præcipue Euhemerus ac noster Ennius: quorum omnium natales: coniugia: progenies: imperia: res gestas: obitus: simulacra demonstrant. Et secutus eos Tullius tertio de natura deorum libro dissoluit publicas religiones: sed tamen ueram quam ignorabat: nec ipse nec alius quicquam potuit inducere. Adeo & ipse testatus est falsum quidem apparere: ueritatem tamen latere. Utinam inquit tam facile uera inuenire possem: quam falsa conuincere. Quod quidem non dissimulat ut Academicus sed uere atque ex animi sententia proclamauit: quia ueritas humanis sensibus erui non potest: quod assequi ualuit humana prouidentia: id assecutus est: ut falsa detegeret. Quicquid. n. fictum & commentitium: quia nulla ratione subnixum est: facile dissoluit. Unus est igitur princeps & origo regum deus: sicut Plato in Timæo & sensit & docuit: cuius maiestatem tantam esse declarat: ut nec mente comprehendere: nec lingua exprimi possit. Idem testatur Hermes: quem Cicero ait in numero deorum apud Aegyptios haberi: eum scilicet qui ob uirtutem multarumque regum scientiam Trismegistus nominatus: & erat non modo Platone: uerum Pythagora septemque illis sapientibus longe antiquior. Apud Xenophontem Socrates disputans ait formam dei non oportere conquiri. Et Plato in legum libris: Quid omnino sit deus non esse querendum: quia nec inueniri possit: nec enarrari. Pythagoras quoque unum deum confitetur: dicens incorporale esse mentem: quæ per omnem regum naturam diffusa & intenta: uitalē sensum cunctis animantibus tribuat. Antisthenes autem in Physico unum esse naturalem deum dixit: quibus gentes & urbes suos habeant populares. Eadem sere & Aristoteles cum suis peripatheticis: & Zeno cum suis stoicis. Longum est enim singulorum sententias exequi: licet diuersis nominibus sint abusi: ad unam tamen potestatem quæ mundum regeret: concurrunt. Sed tamen summum deum cum & philosophi: & poetae: & ipsi denique qui deos colunt: sæpe fateantur: de cultu tamen & honoribus eius nemo unquam requirit: nemo differuit ea scilicet persuasionem: qua semper beneficum incorruptumque credentes: nec irasci eum cuiquam: nec ullo cultu indigere arbitrabantur: adeo religio esse non potest: ubi metus nullus est.

Quod religio sit: & hominis non sit.

Cap. xii.

Vnde quoniam respondimus impiæ quorundam detestabilique prudentiæ uel potius amentiae: redeamus ad propositum. Diximus religione sublata: nec sapientiam teneri posse: nec iustitiam: dum diuinitatis intellectus quo differimus a bestialibus: in homine solo reperitur iustitia: qua nisi cupiditates nostras deus qui falli non potest: coercuerit: scelerate impieque uiuemus. Spectari ergo actus nostros a deo: non modo ad utilitatem communis uitæ attinet: sed etiam ad ueritatem: quia religione iustitiaque detracta: uel ad stultitiam pecudum amissa rationis deuoluimur: uel ad bestiarum imanitatem: immo uero amplius: si quidem bestiae sui generis animalibus parcunt. Quid erit in homine truculentius: quod immitius si dempto metu superiore: uim legum aut fallere potuerit: aut continere? Timor igitur dei solus est: qui custodit hominum inter se societatem: per quem uita ipsa sustinetur: munitur: gubernatur. His autem timor aufertur: si fuerit homini persuasum quod irasci sit expers deus: quem moueri & indignari non modo cum iustitia fiunt communis utilitatis: sed etiam ratio ipsa

Quid sit deus

LIBER

& ueritas persuadet. Rursus nobis ad superiora redeūdum est: ut quia docuimus a deo factum esse mundum: doceamus quare sit effectus.

Quod omnia tam bona q̄ mala hominis gratia facta sunt.

Ca. xiii.

I consideret aliquis uniuersam mundi administrationē: intelliget p̄fecto q̄ uera sit sententia stoicorū: quī aiunt nostra causa mundum esse constructū. Omnia enim q̄bus constat: quāq; generat ex se mundus: ad utilitatem hoīs accōmodata sunt. Homo utit̄ igni ad usum calefaciendi: & luminis: & coquendorū ciborū: ferriq; fabricandi. Utit̄ fontibus ad potum: & ad lauacra: fluminibus ad agros irrigandos: terminandasq; regiones. Utit̄ terra ad p̄cipiendam frugum ubertatem: collibus ad conseruanda uineta: montibus ad usum arborū atq; lignorū. Utitur mari non solū ad cōmertia & copias ex longinqs regionibus ferendas: uerū etiam ad ubertatem oīs generis pisciū.

Quod si his elementis utit̄: quibus est p̄ximus: non est dubium qn̄ & cælo: quoniā & cælestium regū officia ad fertilitatē terræ ex qua uiuimus: tempata sunt. Sol irrequietis cursibus & spatiis inæquabilibus: orbes annuos conficit: & aut oriens diem p̄mit ad laborem: aut occidens noctē sup̄ducit ad regem: & tum abscessu longius ad meridiē: tum accessu p̄pius ad septentrionē: hyemis & æstatis uicissitudines facit: ut & hybernis humoribus ac pruinis in ubertatem terra pinguescat: & æstiuis caloribus: uel herbidæ fruges maturitate durent: uel quæ sunt in humidis: incocta & feruefacta mitescant. Luna quoq; nocturni t̄pris gubernatrix: & amissi ac recepti luminis uicibus menstrua spatia moderatur: & cæcas tenebris horrētibus noctes fulgore suæ claritatis illustrat: ut æstiuā itinera: & expeditiones: & opera sine labore ac molestia confici possint. Siquidem

Noctē leues melius stipulæ: noctē arida prata

Tondentur. Astra etiam cætera uel ortu: uel occasu suo certis stationibus opportunitates temporū subministrant: Sed & nauigiis quominus errabūdo cursu per immēsum uagent̄ regimen præbent: cum ea rite gubernator obseruans: ad portū destinati littoris prouehat. Ventorū spiritu attrahunt̄ nubes: ut fata hymbribus irrigent̄: ut uites fœtibus: arbuta pomis exhuberent. Et hæc per orbem uicibus exhibent̄: ne desit aliquādo quo uita hoīum sustineat̄. At enim cæteras aīantes eadem terra nutrit: & eiusdem fœtu etiam muta pascunt̄. Num etiam mutorū cā deus laborauit? Minime. Quia sunt rationis expertia. Sed intelligimus & ipsa eodem mō ad usum hoīs a deo facta partim ad uestium: partim ad opis auxilia: ut clax sit diuinā prouidentiam regū & copiarū abundātia hoīum uitam instruere atq; ornare uoluisse: ob eamq; cām & aerē uolucribus: & mare piscibus: & terram quadrupedibus impleuit. Sed acadæmici contra stoicos differentes solent quærere cur si deus oīa hominū causa fecerit: etiam multa contraria: & inimica: & pestifera nobis reperiant̄ tam in mari q̄ in terra. Quod stoici ueritatē non respicientes: ineptissime reppulerūt. Aiunt enim multa esse in gignentibus & in numero animalium: quorū lateat utilitas: sed eam p̄cessu temporū iueniri: sicut iam plura prioribus sæculis incognita necessitas & usus inuenerit. Quæ tandem utilitas pōt in muribus: in blattis: in serpentibus repiri: quæ hoī molesta & p̄niciosa sunt? An medicina in his aliq̄ latet? Quæ si est: inuenietur aliquando nempe aduersus mala: cum id illi quærant̄ eē omnino malum. Viperam ferunt exultam in cineremq; dilapsam: mederi eiusdem bestię morsui. Quanto melius fuerat ea prorsus nō esse: q̄ remedium contra se ab ea ipsa desiderari? Breuius igit̄ ac uerius respondere potuerunt in hunc modum. Deus cum formasset hominem ueluti simulacrum suum: quod erat opifici summum: inspirauit ei sapientiam soli: ut omnia imperio ac ditioni suæ subiugaret: omnibusq; mundi commo-

dis uteretur. Proposuit tamen ei & bona & mala: quia sapientiam dedit: cuius omnis ratio in discernendis malis ac bonis posita est. Non potest enim quisque eligere meliora: & scire quid bonum sit: nisi sciat simul reiicere ac vitare quæ mala sunt. Inuicem enim sibi alterutrum connexa sunt: ut sublato alterutro: utrumque sit tolli necesse. Propositis igitur bonis malisque: cum demum opus suum peragit sapientia: equidem bonum appetit ad utilitatem: malum reiicit ad salutem. Ergo sicut bona innumerabilia data sunt quibus frui posset: sic etiam mala quæ cauere. Nam si malum nullum sit periculumque: nihil denique quod lædere hominem possit: tollitur omnis materia sapientiae: nec erit homini necessaria. Positis enim tantummodo in conspectu bonis: quid opus est cogitatione: intellectu: scientia: ratione? Quocumque porrexerit manum: id naturæ aptum & commodum sit: ut si quis uelit apparatissimam cenam infantibus qui nondum sapiant apponere: utique id appeterent singuli: quo unumquemque aut impetus: aut fames: aut etiam casus attraxerit: & quicquid sumperint: id illis erit utile ac salubre. Quid igitur nocebit eos sicuti sunt permanere: & semper infantes ac nescios esse rerum? Si autem admisceas uel amara: uel inutilia: uel etiam uenenata: decipiuntur utique per ignorantiam boni ac mali nisi accedat his sapientia: per quam habeant malorum reiectionem bonorumque delectum. Vides ergo magis propter mala opus bonis esse sapientiae: quæ nisi fuisset proposita: rationale animal non essemus. Quod si hæc ratio uera est: quam stoici poluerunt: dissoluitur etiam argumentum illud Epicuri. Deus inquit aut uult tollere mala: & non potest aut potest & non uult: aut neque uult neque potest: aut & uult & potest. Si uult & non potest imbecillus est: quod in deum non cadit. Si potest & non uult: inuidus quod æque alienum a deo. Si neque uult neque potest: & inuidus & imbecillus est: ideoque neque deus. Si & uult & potest: quod solum deo cõuenit: unde ergo sunt mala? Aut cur illa non tollit? Scio plerosque philosophorum qui prouidentiam defendunt: hoc argumento perturbari solere: & inuitos pene adigi: ut deum nihil curare fateantur: quod maxime querit Epicurus. Sed nos ratione perspecta: formidolosum hoc argumentum facile dissoluimus. Deus enim potest quicquid uelit: & imbecillitas uel inuidia in deo nulla est. Potest igitur mala tollere: sed non uult: nec ideo tamen inuitus. Idcirco enim non tollit: quia & sapientiam (sicut docui) simul tribuit: & plus boni ac iucunditatis in sapientia quam in malis molestiæ. Sapientia etiam facit ut deum cognoscamus: & per eam cognitionem immortalitatem assequamur quod est summum bonum. Itaque nisi prius malum agnouerimus: nec bonum poterimus agnoscere. Sed hoc non uidit Epicurus nec alius quisque: si tollantur mala: si pariter sapientiam: nec ulla in homine uirtutis remanere uestigia: cuius ratio sustinenda & superanda malorum acerbitate consistit. Ita propter exiguum compendium sublato malorum maximo: & uero: & proprio nobis bono careamus. Cõstat igitur omnia propter hominem proposita tam mala quam etiam bona.

Cur deus fecerit hominem.

Ca. xiiii

Equitur ut ostendam cur fecerit hominem ipsum deus. Sicut mundum propter hominem machinatus est: ita ipsum propter se tanquam diuini templi antistitem: spectatorem operum rerumque cælestium. Solus est enim: qui sentiens capaxque rationis intelligere possit deum: qui opera eius admirari: uirtutem potestatemque perspicere. Idcirco enim consilio: mente: prudentia instructus est. Ideo solus præter cæteras animantes rectus corpore ac statu factus est: ut ad contemplationem parentis sui excitatus esse uideatur. Ideo sermonem solus accipit: ac linguam cogitationis interpretem: ut enarrare maiestatem domini sui possit. Postremo idcirco ei cuncta subiecta sunt: ut factori atque

LIBER

artifici deo eēt ipse subiectus. Si ergo deus hominem suum uoluit esse cultorem: ideoq; illi tantum honoris attribuit: ut rerum omnium dominaretur: utiq; iustissimum est: deum uidelicet eum qui tanta præstiterit: amare hominē: qui sit nobiscum diuini iuris societate coniunctus. Nec enim fas est cultorem dei a dei cultore uiolari. Vnde intelligit religionis ac iustitiæ causa esse hominem figuratum: cuius rei testis est. M. Tullius in libris de legibus ita dicens: Sed omnium quæ in doctorum hominum disputatione uersantur: nihil est profecto præstabilius: q̄ plane intelligi nos ad iustitiam esse natos. Quod si est uerissimum: deus ergo uult omnes homines esse iustos: id est deum & hominē caros habere: deum scilicet honorare tanq̄ patrem: hominē diligere uelut fratrem. In his enim duobus tota iustitia cōsistit. Qui ergo aut deū non agnoscit: aut hoī nocet: iniuste & contra naturam suam uiuit: & hoc mō irrumpit institutum legemq; diuinam.

Vnde ad hominem peccata perueniant.

Ca. xv.

h Ic fortasse quærat aliquis: unde ad hoīem peccata peruenerunt: aut quæ prauitas diuini instituti regulā ad peiora detorserit: ut cum sit ad iustitiam genitus: opera tamen efficiat iniusta. Iam supius explanauī simul deum pposuisse bonum ac malū: & bonum q̄dem diligere: pugnare odisse. Sed ideo malū præmisisse: ut & bonum emicaret: quod altere sine altero (sicut sæpe docui) intelligimus cōstare nō posse. Deniq; ipsum mundū ex duobus elementis repugnantibus & inuicem copulatis esse concretū: igneo & humido: nec potuisse lucem fieri: nisi & tenebræ fuissent: quia nec superum potest esse sine infero: nec oriens sine occidēte: nec calidum sine frigido: nec molle sine duro. Sic & nos ex duobus æque repugnantibus cōpacti sumus: anima & corpore: quorum altere cælo ascribitur: quia tenue est & intractabile: altere terræ quia cōprehensibile est. Altere solidum & æternum est: altere fragile atq; mortale. Ergo alteri bonū adhæret: alteri malum. Alteri lux: uita: iustitia. Alteri tenebræ: mors: iniustitia. Hinc exitit in hoībus naturæ suæ deprauatio: ut esset necesse constitui legē: qua possent & uitia phiberi: & uirtutis officia impari. Cum igit sint in rebus humanis bona & mala: quorū rationem declarauī: necesse est ad utranq; partem moueri deum: & ad gratiā cum iusta fieri uidet: & ad iram cū cernit iniusta. Sed occurrit nobis Epicurus ac dicit: Si est in deo lætitiæ affectus ad gratiā: & odii ad iram: necesse est hēat & timorem: & libidinem: & cupiditatem cæterosq; affectusq; sunt imbecillitatis humanæ. Nō est necesse ut timeat qui irascit: aut mœreat q̄ gaudet: deniq; iracundi minus timidi sunt: & natura læti minus mœrent. Quid opus est de humanis affectibus dicere: q̄bus fragilitas nostra succumbit? Consideremus diuinā necessitatem. Nolo enim naturam dicere: q̄a deus nunq̄ credit natus. Timoris affectus habet in hoīe materiā: in deo non hēt. Homo q̄a multis calibus periculisq; subiectus est: metuit ne qua uis maior existat: quæ illū uerberet: spoliaret: laceret: affligat: interimat. Deus autē in quem nec egestas: nec iniuria: nec dolor: nec mors cadit: timere nullo pacto pōt: quia nihil est qd̄ ei uim possit inferre. Item libidinis ratio in hoīe manifesta est. Nam q̄ fragilis & mortalis est effectus: necesse fuit alterū sexum diuersumq; cōstitui: cuius p̄mixtione soboles effici posset: ad continendā generis ppetuitatem. Hæc aut libido in deo locum nō habet: q̄a & fragilitas: & iteritus ab eo alienus est: nec ulla est apud eum fœmina: cuius possit copulatione gaudere: nec successionē indiget: qui semper futurus est. Eadem de inuidiā & cupiditate dici possunt: quæ certis manifestisq; de causis in hominem cadunt: in deum nullo modo. At uero & gratia: & ira: & miseratio habent in deo materiam: recteq; illis utitur summa illa & singularis potestas ad rerum conseruationem.

Quæ materia sit in die miserationis: gratiæ uel iræ.

a. xvi.

Værit q̄spiam quæ sit ista materia. Primū accidentibus malis afflictī hoīes ad deum plerunq; cōfugiunt: mitigāt: obsecrant: credentes eū posse ab his iniuriis ppulare. Habet igit̄ causam miserādi: nec enim tam imitīs est hoīumq; contēptor: ut auxiliū laborantibus deneget. Item plurimi q̄bus p̄suasum est deo placere iustitiam: eumq; q̄ sit dominus ac parens oīum uenerant̄ cum precibus assiduis ac frequētib; uotis dona & sacrificia offerunt: nomen eius laudibus prosequunt̄: iustis ac bonis opibus demereri eum laborantes. Ergo est p̄pter quod deus & possit & debeat gratificari. Nam si nihil est tam cōueniens deo: q̄ beneficentia: nihil aut̄ tam alienū: q̄ ut sit ingratus: necesse est ut officiis optimorū sancteq; uiuentiū præstet aliqd ac uicem reddat: ne subeat ingrati culpā: quæ est etiam hoī criminosa. Contra autē sunt alii facinorosi & nefarii: q̄ libidinibus oīa polluāt: cædibus uexent: fraudēt: rapiant: peierent: nec cōsanguineis nec parentibus pcant: leges & ipsum etiā deum negligant. Habet igit̄ ira in deo materiam. Non est. n. fas eū cum talia fieri uideat: nō moueri & insurgere ad ultionē sceleratorum: & pestiferos nocētēsq; delere: ut bonis oībus consulat. A deo & in ipsa ira inest gratificatio. Inania ergo & falsa reperiunt̄ argumenta uel eorū: q̄ cum irasci deum uolunt: gratificari uolūt: q̄a ne hoc q̄dem fieri sine ira pōt: uel eorū qui nullū animi motum esse in deo putant. Et q̄a sunt aliq̄ affectus qui nō cadunt in deum: ut libido: timor: auaritia: mœror: inuidia: omni p̄sus affectu eum uacare dixerunt. His enim uacat: q̄a uitiōrū affectus sunt. Eos autē q̄ sunt uirtutis. i. ira in malos: caritas in bonos: misratio in afflictos: quoniā diuina ptāte sunt digna: p̄prios: & iustos: & ueros hēt. Quæ p̄fecto nisi habeat: humana uita turbabit̄: atq; ad tantā confusionē deueniet status reꝝ: ut contēptis supatisq; legibus: sola regnet audacia: ut nemo deniq; tutus eē possit: nisi q̄ uiribus præualeat. Ita q̄si cōi latrocinio terra oīs depopulabit̄. Nūc uero quoniā & mali pœnā & boni gratiā: & afflictī opem spant: & uirtutibus locus: & scelera rariora sunt. At. n. plerunq; & scelerati feliciores sunt: & boni miserieiores: & iusti ab iniustis impune uexātur. Considerabimus postea cur ista fiant. Interim de ira explicemus: an sit aliqua in deo: utrum nihil curet omnino: nec moueatur ad ea quæ impie geruntur.

Quod deus administrat mundum: & regit hominum actus. Et per consequens irascitur.

Ca. xvii.

Eus inq̄t Epicurus nihil curat: nullam igit̄ habet ptātem. Curare. n. necesse est eum: q̄ hēt potestātē: uel si habet & non utit̄: quæ tanta est cā: ut ei non dicam nostrū genus: sed etiā mundus ipse sit utilis. Ideo inq̄t incorruptus ē ac beatus: q̄a semp̄ quietus. Cui ergo administratio tantaꝝ reꝝ cessit: si hæc a deo negligant̄: quæ uidemus rōne summa gubernari? Aut q̄etus esse quō potest: q̄ uiuit & sentit. Nam q̄es aut somni res est aut mortis: sed nec somnus habet q̄etem. Nam cū soporati sumus: corpus q̄dem quiescit: animus autē irrequetus agitāt̄: i. imagines sibi quas cernat: effingit: ut naturalē suum motū exerceat uarietate uisōꝝ: auocatq; se falsis dum mēbra saturentur ac uigorē capiant de q̄ete. Quies igit̄ sempiterna solius mortis est. Si autē mors deum nō attingit: deus igit̄ nunq̄ quietus est. Dei uero actio quæ pōt esse: nisi mundi administratio. Si uero mundi curā gerit: curat igit̄ hoīum uitam deus: ac singulorū actus animaduertit: eosq; sapientes ac bonos esse desiderat. Hæc est uoluntas dei: hæc diuina lex: quam qui sequit̄: q̄ obseruat: deo carus est. Necesse est igit̄ ut ira moueat̄ aduersus eū: q̄ hanc æternā diuināq; legem aut uiolauerit: aut spreuerit. Si nocet alicui deus: iā bonus non est. Non exiguō fallunt̄ errore: q̄ censuram siue humanā: siue diuinam acerbī

tatis noīe inflāmant: putantes nocentē dici oportere: qui nocentes afficit pœna. Q uod si est: nocentes igit̃ leges habemus: quæ peccantibus supplicia sanxerūt: nocentes iudices q̃ scelere cōuictos pœna capitis afficiunt. Q uod si & lex iusta est: quæ & nocenti tribuit qd̃ meret̃: & iudex integer ac bonus dicit̃: cum malefacta uindicat. Bonorū. n. salutem custodit: q̃ malos punit: ergo & deus cū malis obest: nocēs non est. Ipse est autē nocens: q̃ aut inoꝑenti nocet: aut nocētī pœit: ut pluribus noceat. Libet quærere ab his q̃ deum faciunt imobilem. Siq̃s hēat rem: domū: familiam: seruiq̃ eius contēnentes patientiam domini oīa eius iuaſerint: ipsi bonis eius fruant̃: ipsos familia eius honoret. Dominus aut̃ contēnat̃: ab oībus derideat̃: relinquatur: utq̃ ne sapiens esse possit: q̃ cōtumelias non uindictet: suisq̃ rebus eos perfrui patiat̃: in quos habeat p̃tatem. Quæ tanta in quoq̃ pōt patientia repiri: si tamē patientia noianda est: & nō stupor qd̃am insensibilis. Sed facile est ferre contemptū. Q uid si fiant illa quæ a Cicerone dicūt̃: Etenim quæ ro siq̃s paterfamilias liberis suis a seruo interfectis: uxore occisa: incēsa domo: suppliciū de seruo nunq̃ sumpserit: utq̃ is clemens ac misericors: an inhumanus & crudelissimus esse uideat̃. Q uod si eiusmodi facinoribus ignoscere: crudelitatis est potius q̃ pietatis: non est ergo uirtutis in deo ad ea quæ iniuste fiūt non cōmoueri. Nam mūdus tanq̃ dei domus est: & hoīes tanq̃ serui: q̃bus si ludibrio sit nomē eius: qualis aut̃ q̃ta patientia est ut honoribus suis cedat: praua & iniqua fieri uideat̃ & nō indignet̃: qd̃ proprium & naturale est ei: cui peccata nō placeant. Irasci ergo rōnis est: auferunt̃ licentiā: qd̃ utiq̃ iuste sapienterq̃ fit. Sed stoici nō uiderunt eē discrimen recti & prauī: esse iram iustā & iniustā: & q̃a medelā rei non inueniebāt: uoluerunt eam penitus excidere. Peripathetici uero non excidendā sed tempandam esse dixerūt: q̃bus in sexto libro institutionū satis respondimus. Nescisse aut̃ philosophos quæ ratio eēt iræ: apparet ex definitionibus eorū: quas Seneca enumerauit in libris: quos de ira cōposuit. Ira est inq̃t cupiditas ulciscendæ iniuriæ. Alii (ut ait Possidonius) cupiditas puniendi eius: a quo te inique putes læsum. Q uidā ita definierūt. Ira est incitatio animi ad nocendū ei: q̃ aut nocuit: aut nocere uoluit. Aristotelis definitio non multum a nostra abest. Ait enim iram esse cupiditatem doloris rependendi. Hæc est ira de qua superius diximus: quæ etiam mutis inest. In homine uero cohibenda est: ne ad aliquid maximum prosiliat per furorem. Hæc in deo esse non potest: quia illaſibilis est: in homine autem quia fragilis est: inuenitur. Inurit enim læsio dolorem: & dolor facit ultionis cupiditatem. Vbi est ergo illa ira aduersus delinquentes: quæ utiq̃ non est cupiditas ulcionis: quia non præcedit iniuria. Non dico de his: qui aduersus leges peccant: quibus etſi iudex sine crimine irasci potest. Fin- gamus tamen cum sedato animo esse debere: cum subiicit pœnæ nocētē: quia legum sit minister: non animi aut potestatis suæ. Sic enim uolunt q̃ iram conant̃ euellere. Sed de his potissimum dico: qui sunt nostræ potestatis: ut serui: liberi: coniuges & discipuli: quos cum delinquere uidemus: incitamur ad coercendum. Necesse est enim bono ac iusto displicere quæ praua sunt: & cui malum displicet: mouetur cum id fieri uidet. Ergo surgimus ad uindictam: non quia læsi sumus: sed ut disciplina seruetur: mores corrigantur: licētia comprimatur. Hæc est ira iusta: quæ sicut in homine necessaria est ad prauitatis correctionem: sic utiq̃ in deo a quo ad hominem peruenit exemplum. Nam sicuti nos potestati nostræ subiectos coercere debemus: ita etiam peccata uniuersorum deus coercere debet: quod ut faciat: irascatur necesse est: quia naturale est bono ad alterius peccatum moueri & incitari: ergo definire debuerunt. Ira est motus animi ad coercenda peccata insurgentis. Nam definitio Ciceronis. Ira est libido ulciscendi: non multum

Nocens qd̃ dicitur

*Mundus tanq̃ dei domus est
& hoīes tanq̃ serui
sui*

Ira quid sit

a superioribus distat. Iram autem quam possumus uel furorem: uel iracundiā nomina-
re: hæc non in hoīe qdem debet esse: quæ tota uitiosa est. Ira uero quæ ad correctionē ui-
tiorū ptinet: nec hoī adimī debet: nec deo pōt: qā & ut ilis ē rebus humanis: & necessaria.

Quod sine ira peccata non corriguntur.

Ca. xviii.

Vid opus est inquit ira: cum sine hoc affectu peccata corrigi possint? Atq nul-
lus est: qui peccatorem possit uidere tranquille. Possit fortasse q legibus præli-
det quia facinus non sub oculis eius admittit: moueri aduersus eum qui pōt inno-
cens inueniri. Cumq; detectum facinus in lucē uenerit: iam nō sua sed legū sentētia uti-
tur: pōt concedi ut sine ira faciat: habet enim quod sequat. Nos certe cum domi peccat
a nostris siue id cernimus: siue sentimus: indignari necesse est. Ipse enī peccati aspectus
indignus est. Nam q non mouet omnino: aut pbat delicta quod est turpius & iniusti-
us: aut molestiā castigandi fugit: quam sedatus animus & qeta mens aspernat ac renu-
it: nisi stimulauerit. Qui aut commouet tam intēpestiua leuitate uel sæpius q necesse
est: uel etiam semp ignoscit: is plane & illorū uitam pdit: quorū audaciam nutrit ad faci-
nora maiora: & sibi ipsi æternam molestiæ materiam subministrat. Vitiosa est ergo in
peccatis iræ suæ cohibitio. Laudat Archyta Tarentinus: qui cum in agro corrupta esse
omnia cōperisset: uillici sui cuiusdam redarguens: Miser te inqt: quem iam uerberibus ne-
cassē: nisi iratus essem. Vnicum hoc exemplū temperatiæ putant: sed auctoritate du-
cti non uident q inepta & locutus fuerit: & fecerit. Nam (sicut ait Plato) nemo prudens
punit: quia peccatum est: sed ne peccet. Apparet q malum uir sapiens pposuerit exem-
plum. Si enim senserint serui dominū sauire cum non irascit suum: tum pacari cū ira-
scitur: non peccabunt utiq; leuiter: ne uerberent. Sed q̄tum potuerint grauissime: ut sto-
machum eius incitent atq; impune discedant. Ego uero laudare: si cum fuisset iratus: de-
disset iræ suæ spatiū: ut residente p̄ interuallum t̄pis animi timore: haberet modū casti-
gatio. Non ergo ppter iræ magnitudinē donanda erat p̄cena: sed differēda: ne aut pec-
canti maiore iusto dolorem inureret: aut castiganti furorē. Nunc uero quæ tandē æqui-
tas: aut quæ sapientia est: ut aliq ob exiguū dolorem puniat: at ob maximū non puni-
tur? Quod si naturā rerū causasq; didicisset: nunq tam importunā continentiam profi-
teretur: ut nunq seruus iratū sibi fuisse dominū gratulet. Nam sicut corpus humanum
deus multis & uariis sensibus ad usum uitæ necessariis instruxit: sic & aio uarios attribu-
it affectus: quibus uitæ ratio constaret: ut libidinem producendæ gratiæ sobolis dedit:
sic iram cohibendorū causa delictorū. Verum hi qui nesciunt fines bonorum ac malorū
sicut libidine utuntur ad corruptelas & ad uoluptates: sic iram & affectū ad nocendū:
dum his quos odio habet: irascuntur etiam paribus: aut etiam superbioribus. Hinc quo-
tidie ad maxima facinora profilitur: hinc tragcediæ sæpe nascuntur. Esset igitur laudan-
dus Archytas: si cum alicui ciui & pari facienti sibi iniuriā fuisset iratus: repressisset se
tamen: & patientia furoris impetum mitigasset. Hæc sui cohibitio gloriosa est: qua cō-
pescitur aliquod imminens magnum malum. Seruorum autem filiorumq; peccata nō
coercere peccatum est. Euadent enim ad maius malum per impunitatem: hic non cohi-
benda ira: sed etiam si iacet: excitanda est. Quod autem de homine dicimus: id etiam
de deo: qui hominem similem sui fecit. Omitto de figura dei sapere: intelligere: proui-
dere: præstare. Ex omnibus autem animalibus homo solus hoc habet. Ergo ad dei simi-
litudinem factus est. Sed ideo procedit in uitium: qā de terrena fragilitate permixtus:
non pōt id quod a deo sumpsit: incorruptum purumq; seruare: nisi ab eodem deo iusti-
tiæ præceptis imbuet.

Vitiosa i peccatis
est ira sui cohibitio

Sunt i filiorum
peccata non
coercere peccatum
est.

De
Archyta
Tarentino

Quod homo ex corpore uitia: & ex anima uirtutes habeat. Et q̄ cum uelit deus ho-
mines bonos: eorum uitis irascitur. Ca. xix.

Ed quoniam cōpactus (ut diximus) e duobus: animo & corpore: in altero uir-
s tutes: in altero uitia continent: & impugnant inuicem. Animi enim bona quæ
sunt in continendis libidinibus: contraria sunt corpori: & corporis bona quæ
sunt in omni genere uoluptatum: inimica sunt aīo. Sed si uirtus animi repugnauerit uo-
luptatibus easq; cōpresserit: erit uere deo similis. Vnde apparet aīam hominis quæ uir-
tutem diuinā capit: non eē mortālē. Sed discrimen illud est: qđ cum uirtus hēat amari-
tudinem: & sit illecebra uoluptatis: uincunt plurimi & abstrahunt ad suauitatē. Hi ue-
ro q̄a se corpori rebusq; terrenis addixerunt: premunt in terram: nec asseq possunt diui-
ni noīs gratiam: quia se uitioꝝ labibus inq̄nauerunt. Qui aut̄ deum secuti: eiꝝ parētes
corporis desideria contēpserint: & uirtutē preferentes uoluptatibus: innocentiam iusti-
tiamq; seruauerint: hos deus ut sui similes recognoscit. Cur igitur sanctissimā legem po-
suerit: uelitq; uniuersos innocentes ac beneficos esse: pōt ne non irasci: cum uidet contē-
ni legem suam: abiici uirtutē: appeti uoluptatem? Quod si est mundi administrator:
sicut esse debet: nō utiq; contēnit id: quod est in omni mūdo uel maximū. Si est puidus:
ut oportet deus: consulit utiq; generi humano: quo sit uita nostra & copiosior: & melior:
& tutior. Si est pater ac deus uniuersoꝝ: certe & uirtutibus hoīum delectat: & uitis cō-
mouetur: ergo & iustos diligit: & impios odit. Odio inq; opus nō est: semel enim statuit
bonis prēmii: & malis pēnam. Quod si aliq; iuste innocenterq; uiuat: & idem nec co-
lat: nec curet omnino: ut Aristoteles ceteriq; philosophorum: cedit ne huic impune?
Quod cum legi dei obtempauerit: ipsum tamen spreuit: & aliquid propter quod deus
possit irasci: tanq̄ fiducia integritatis aduersus eum rebellanti. Si huic pōt irasci propter
superbiam: cur non magis peccatori q̄ legem cum ipso pariter latore contēpserit? Iu-
dex peccatis ueniam dare non pōt: quia est legis suæ ipse disceptator & iudex: quam cū
poneret: non ademit sibi omnem potestatem: sed habet ignoscendi licentiam.

Quod malorū fālicitas iræ dei non cōtradicat. Et q̄ sit deus potētissimus. Ca. xx.
I pōt igit̄ irasci: cur ergo inq̄t aliq; & q̄ peccāt sape fālices sunt: & q̄ pie uiuūt
s sape miseri? Quia fugitiui & abdicati libere uiuūt: & q̄ sub disciplina p̄is aut
domini sunt: strictius & frugalius. Virtus. n. per mala & pbatur: & constat: ui-
tia p uoluptatē: nec tamen ille qui peccat: sperare debet perpetuam impunitatem: quia
nulla est perpetua fālicitas:

Sed scilicet ultima semper

Expectanda dies homini est: diciq; beatus

Ante obitum nemo: supremaq; funera debet.

Vt ait poeta nō insanus. Exitus est qui arguit fālicitatem: & nemo iudicium potest nec
uiuus effugere: nec mortuus. Habet enim potestatem & uiuos prācipitare de summo:
& mortuos æternis afficere cruciatibus. Immo inquit si irascit̄ deus: statim debuit uin-
dicare: & pio merito quēq; punire. At enim si id faceret: nemo supeffet. Nullus est enim
qui nihil peccet: & multa sunt quæ ad peccandū irritent. Aetas: uiolentia: egestas: occa-
sio: prēmii. Adeo subiecta est peccato fragilitas carnis qua iduti sumus: ut nisi huic ne-
cessitati deus parceret: nimium fortasse pauci uiuerent: propter hanc causam patiētissi-
mus est: & iram suam cōtinet. Nam quia perfecta est in eo uirtus: necesse est patientiā
quoq; eius esse pfectā: quæ & ipsa uirtus est. Quā multi ex peccatoribus iusti posteri
us effecti sunt: ex malis boni: & ex improbis continētes. Quā multi i prima ætate turpes

Qz deus est
patientissim⁹
& nō punit

& omnium iudicio damnati: postmodum tamen laudabiles extiterunt: quod utiq; non fieret: si omne peccatum pœna sequeretur. Leges publicæ manifestos reos damnât: sed plurimi sunt quorum peccata occultantur: plurimi q; delatorem comprimunt ac precibus aut præmiis: plurimi qui iudicia eludunt per gratiam uel potentiam. Quod si eos omnes q; humanâ pœnam effugiunt: censura diuina dânares: esset homo aut rarus: aut nullus in terra. Deniq; uel una illa causa delendi generis humani iusta esse potuisset: q; hoies contempto deo uiuo: terrenis fragilibusq; figmentis honorem diuinû tanq; cælestibus deferunt adorantes opa humanis digitis laborata. Cumq; illos deus artifex ore sublimi statu recto figuratos: ad contemplationē cæli & notitiā dei excitauerit: curuare se ad terram maluerūt pecudum mō. Humilis enim: & curuus: & pronus est: q; ab aspectu cæli deiq; patris auersus: terram quam calcare debuerat. i. de terra ficta & formata ueneratur. In tanta igitur impietate hominum tantisq; peccatis id assequitur patientia dei: ut se ipsi homines damnatis uitæ prioris erroribus corrigant. Deniq; & boni sunt iusti: multi: & abiectis terrenis cultibus: maiestatem dei singularis cognoscunt. Sed cum maxima & utilissima sit dei patientia: tamen quis sero noxios punit: nec patitur longius procedere: cum eos inemendabiles esse peruiderit.

Si deus irascitur: cur hominem irasci prohibuit?

Ca. xxi.

S Vpere est una & extrema quæstio. Nam dixerit fortasse q; spiam adeo non irasci deum: ut & præceptis hoiem irasci uetet. Possem dicere q; ira hois refrænanda fuerit: q; iniuste sæpe irascitur: & præsentē habet motum: q; temporalis est.

Itaq; ne fierent ea: quæ faciūt p iram: & humiles: & mediocres: & magni reges tēpari debuit furor eius: & cōprimi ne mentis impos aliquod inexprabile facinus admitteret. Deus autē & nō ad præsens irascit: & q; æternus est pfecta: q; uirtutis: nunq; nisi merito irascitur. Sed tamen nō ita res se habet. Nam si oīo phiberet irasci: ipse quodāmodo reprehensor opificii sui fuisset: q; in principio iram iecori hois incidisset: siq; dem credit causam huius cōmotionis in humore fellis cōtineri. Non igit in totum phibet irasci: q; is affectus necessario datus est. Sed phibet in ira pmanere. Ira enim mortalium debet esse mortalis: nam si maneat: confirmant inimicitia ad pncipem sempiternam. Deinde rursus cum irasci q; dem: sed tamen nō peccare præcepit: nō utiq; euellit iram radicitus: sed tempauit: ut in omni castigatiōe modū ac iustitiam teneremus. Qui ergo irasci nos iubet: ipse utiq; irascit: qui placari celerius præcepit: est utiq; ipse placabilis. Ea enim præcepit: quæ sunt iusta: & rebus utilia cōibus. Sed q; dixeram nō esse iram dei temporale: sicut hois q; præsentanea cōmotione feruescit: nec facile regere se pōt propter fragilitatē itelligere debemus: q; sit æternus deus: irā quoq; eius in æternū manere: sed rursus q; uirtute sit maxima præditus: in ptāte hñe iram suā: nec ab ea regit: sed ipsum illam quē admodum uelit moderari: qd utiq; nō repugnat supiori. Nam si prsus immortalis fuisset: ita eius non eēt satisfationi aut gratiæ post delictū locus: cum ipse hoies ante solis occasum recōciliari iubeat. Sed ira diuina in æternū manet aduersus eos: q; peccant in æternum. Itaq; deus nō thure: non hostia: nō preciosis muneribus: quæ oīa sunt corruptibilia: sed mox emendatione placat: & q; peccare desinit: iram dei mrotale facit. Idcirco. n. non ad præsens noxium quenq; punit: ut habeat homo resipiscendi sui salutem.

Epilogus & inductio auctoritatū Sibyllæ Erythrææ ad irā dei pbandā. Ca. xxii.

Aec habui quæ de ira dei dicerē Donate carissime: ut scires quē admodum refelleres eos: q; deū faciunt immobilem. Restat ut more Ciceronis utamur epilogō ad porādum: sicut ille in thusculanis de morte differens fecit. Ita nos in hoc

Deus nō thure
nō hostia &
mox emendatione
placat

ope testimonia diuina: quibus credi possit adhibere debemus: ut illos persuasionē reuicamus: q sine ira deū esse credentes: dissoluunt omnem religionem: sine qua (ut ostendimus) aut imanitate bēluis: aut stultitia pecudibus adæquamur. In sola. n. religione. i. in dei summi notione sapientia est. Prophetæ uniuersi diuino spiritu repleti: nihil aliud q de gratia dei erga iustos: & de ira eius aduersus ipios loquunt: quorū testimonia nobis qdem satis sunt. Verum his quoniā non credūt isti q sapientiā capillis & habitu iactāt: ratione quoq; & argumentis fuerāt a nobis refellendi. Sic enim præpostere agit: ut humana diuinis tribuant auctoritatē: cum potius humanis diuina debuerint. Quæ nūc sane omittamus: ne nihil apud istos agamus: & in infinitū materia pcedat. Ea igit quæ ramus testimonia: quibus illi possint aut credere: aut certe nō repugnare. Sibyllas plurimi & maximi auctores tradiderunt: græcorū Aristarchus & Apollodorus Erythræus: nostrorum Varro & Fenestella. Hi oēs præcipuam & nobilē præter cæteras Erythræam fuisse cōmemorant. Apollodorus quidem ut de ciui ac populari sua gloriaret. Fenestella uero etiam legatos Erythras a senatu esse missos refert: ut huius Sibyllæ carmina Romanam deportarent: & ea consules Curio & Octauius in capitolio quod tunc erat curante. Q. Catullo restitutum: ponenda curarent. Apud hanc de summo & conditore regū deo huiusmodi uersus reperiuntur.

ἀφάρτος κτιστῆς αἰωνίος αἰετρά ναιών
τοῖς ἀκάκοις ἀκάκον πρόφρων πᾶσι μείζονά μισθόν
τοῖς δέκακοις ἀδικοῖς ἐχόλον καὶ θυμὸν ἐγείρων .i. incorruptibilis & cōditor æternus: in aere habitans: bonis bonum præferens multo maiorem mercedem: iniustis aut & malis iram & furorem excitans. Rursus alio loco enumerans quibus maxime facinoribus incitetur deus: hæc intulit:

φένυε δ' ἐλάτρεϊάς ἀνὸ μόνος θεοῖόν τι λατρεύε
μοῖχ' ἐϊστέφυλ' ἄσσε. καὶ ἄρρενός ἀκρί τὸν εὐνήν
ἰδιάν γένεάν παίδων τρέφε μὴ δ' ἐφόνευσέ
καὶ γὰρ ἀθάνατος κέχολος ἐτάος κενάμαρτη. .i. fuge sceleratas religiones: & uiuo deo serui: ab adulterio te abstine & masculi pmixtione praua: ppriam generationē crea & ne occidas. His. n. deus immortalis irascit: q hæc agūt. Indignat ergo aduersus pctōres.

Auctoritatibus aliarum Sibyllarum iram dei probat.

Ca. xxiii.

Erum quia plures (ut ostendi) Sibyllæ a doctissimis auctoribus fuisse traduntur: unius testimoniū satis non sit ad confirmandā sicut intendimus ueritatem.

Cum æa qdem uolumina: quibus romanorū fata cōscripta sunt: in arcanis habentur. Cæterarū tamen fere oīum libelli: quo minus in usu sunt: oibus non uetant. Ex quibus alia denunciās uniuersis gētibus iram dei ob impietatem hoīum: hoc mō exorsa est
ἐρχομένης ὀργῆς μεγάλης ἐπ' ἰκοσμόν ἀπ' αἰῶν
ἐσχάτον ἐῖς αἰῶνά θεοῦ μνημ' ἀτάφ' ἔρω
πάσι προφῆτευσάσα κατὰ πόλιν σθηροπόισι. Id est. Venient iræ magnæ sup mūdum: dei pronunciationes enarrans omnibus hominibus in urbibus prophetans. Alia quoq; per indignationem dei aduersus iniustos catayclsmum priore sæculo factum eē dixit: ut malitia generis humani extingueret. ἐξ οὗ μὴν ἰσάντος ἐπουρανιοῦ θεοῦ καὶ ἀνθρώποις ἰνὰ πᾶσι γῆ καὶ λυψέθ' ἄλ' ἄσσε αὐτάισι πόλ' ἐς κατὰ κλυσμοῖο ῥά γεντος. Id est. Ex quo irascente cælesti deo ipsas ciuitates cum hominibus cūctis & terram mare cooperuit diluuiū rupto. Simili modo de flagrationem postea futuram uaticinata est: qua rursus impietas hominum deleat: καὶ πότε τὴν ὀργὴν θεὸς οὐκέτι

DE IRA DEI

πράυνοντά· ἀλλ' ἐξ ἐμβριθόντά καὶ ἐξ ὀλυνόντά γεννηῖν ἀνθρωπῶν μάσ' ἂν υπέμ-
πρῆσ'· μὲν πέρθουσ'. Vnde apud Nasonem de Ioue ita dicitur:

Esse quoq; in fatis reminiscitur affore tempus:

Quo mare: quo tellus: corruptaq; regia cæli

Ardeat: & mundi moles operosa laboret.

Q uod tunc fiat necesse est: cum honor & cultus dei summi apud homines interierit.

Eadem tamen placari eum poenitentia factor & sui emendatione constans hæc addidit

αλλ' ἐὰν πάντα μετὰ τοῦ θεοῦ βροτοὶ διὴ μὴ Δε πρὸς ὄργην πάντοιν ἀγαυντὲ θεόν με-

γάρ. Omnes ergo hoīes trāsferte uos: neq; ad irā ducite deum magnū. Item paulo post

οὐκ ὁλῶσιν ἐπ' αὐτοῖς· ἀλλὰ καὶ τὸν πόλεμον οὕτως ἔχουσιν ὅτι οὐδὲν ἄλλο ἐστὶν ἢ ἡ μάχη.

ἢ οὐκ ἔσθ' ἡμεῖς· Neq; perdet: ira autem parcet: cum omnes pietatem ex mente percipia-

tis. Deinde alia Sibylla cælestium terrenorum genitorem diligi oportere denunciat: ne

ad perdendos hoies indignatio eius infurgat. 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100 101 102 103 104 105 106 107 108 109 110 111 112 113 114 115 116 117 118 119 120 121 122 123 124 125 126 127 128 129 130 131 132 133 134 135 136 137 138 139 140 141 142 143 144 145 146 147 148 149 150 151 152 153 154 155 156 157 158 159 160 161 162 163 164 165 166 167 168 169 170 171 172 173 174 175 176 177 178 179 180 181 182 183 184 185 186 187 188 189 190 191 192 193 194 195 196 197 198 199 200 201 202 203 204 205 206 207 208 209 210 211 212 213 214 215 216 217 218 219 220 221 222 223 224 225 226 227 228 229 230 231 232 233 234 235 236 237 238 239 240 241 242 243 244 245 246 247 248 249 250 251 252 253 254 255 256 257 258 259 260 261 262 263 264 265 266 267 268 269 270 271 272 273 274 275 276 277 278 279 280 281 282 283 284 285 286 287 288 289 290 291 292 293 294 295 296 297 298 299

ΛΕΣΗ ΠΑΝ ΓΕΝΟΣ ΑΝΘΡΩΠΩΝ ΒΙΟΣ ΟΝ ΚΑΙ ΦΥΛΟΝ ΑΝΑΓΕΣ. ΔΕΙΣ ΤΕΡΓΕΙΝ ΓΕΡΕΤΗΡΑ

θεόν σοφόν ἐόντά. Ne forte iratus incorruptibilis deus omne genus hoīum perdat: ui-

tam tribueus improbam. Oportet enim genitorem deum amari: qui plenus est & sapi-

ens. Ex his apparet uanas esse rationes philosophorum: qui deum putant sine ira: & inter

cæteras laudes eius id ponunt: quod est cōtra ipsam maiestatem. Regnum hoc imperi-

umq; terrenum nisi metus custodiat: soluitur. Aufer iram regi: non modo nemo ei pare

bit: sed etiam de fastigio præcipitabit: immo uero cuilibet humili eripe hunc effectum

Quis eum non spoliabit? quis non deridebit? quis non afficiet iniuria? Ita nec indumē

ta: nec sedem: nec uictum poterit habere: aliis quicquid habuerit diripientibus: nedum

putemus cælestis imperii maiestatem sine ira & metu polle consistere. Apollo Milesius

de Iudæorum religione cōsultus: responso hoc indidit: Η ΔΕΘΕΟΝ ΒΑΣΙΛΗΑ ΚΑΙ ΓΕΝΝΗ-

τῆρας ῥοπαλὶ τῶνόν τρέμεται γαῖα καὶ οὐρανὸς ἠδὲ θαλάσσης· ἀτάρταροι τέμν

χοὶ καὶ Δάμῳ⁹ ἄσφοριττοῦς. Id est. Regem autem & genitorem ante oia: quem

terra contremiscit: caelumq; & mare: & latebra tartarea: & daemones abhorrelcunt. Si
Ioh. 8. 12. h. d. f. q. u. l. u. n. t. quomodo ad putum eius non modo daemones &

tamen lenis est: q̄ philosophi uolunt: quomodo ad nutum eius non modo dæmones & i. q̄d non lum potestatis sed etiam celum: & terra: & rerum natura omnis contremi

miniſtri tandem potefſatis: led etiam cælum: & terra: & rerum natura omnis confremit
ſic Si enim nullus alteri ſervit: niſi coactus: omne igitur imperium metu conſtat. Me

leat. Si enim nullus alteri leruit nisi coactus: omne igitur imperium metu conflat. Me-
tus autem per iram. Nam si non moueatur quis aduersus patrem nolentem: nec cogi po-

tus autem per iram. Nam si non moueatur quis aduersus parere nolentem: nec cogi poterit ad obsequium. Consulat unusquisque affectus suos: iam intelliget neminem posse si

terit ad obsequium. Constat utriusque affectus suos iam intinget neminem ponere
neque & castigatione imperio subiugari. Vbi vero ita nō fuerit: imperiū quoque nō erit.

ne ira & castigat[i]o[n]e in peccato lubricari. v. si uero ita non fuerit: imperiu[m] quodq[ue] non est.
Deus aut[em] habet imperiu[m]: ergo & iram qua constat imperiu[m]: habeat necesse est.

Concludit deum amandum:ueredum:honorificandū:& metuendum. Ca.xxiiii.

Vapropter nemo uaniloquentia philosophorum inductus: ad cōtemptum se

dei erudiat: quod est maximum nefas. Debemus hunc omnes & amare: q. pa-

ter est: & uereri q̄ dominus: & honorificare q̄ beneficus: & metuere q̄ seuerus

utraq; persona in eo uenerebilis. Quis salua pietate nō diligat animæ suæ parentem?

Aut quis impune contemnat eum: q̄ rerum dominator hēat in omnes ueram & aternā

potestatem: Si patrem consideres: ortū nobis ad lucem qua fruimur: subministrat: per

illum uiuimus: per illum in hospitium huius mundi intrauimus. Si deū cogites: ille nos

innumerabilibus copius alit: ille sustentat: in huius domo habitamus: huius familia su-

mus: & si minus obsequēs q̄ decebat: minusq; q̄ officiosa domini & parētis immortalia

merita poscebant: tamen plurimum proficit ad ueniam consequendam: si cultum eius

notionemq; teneamus: si abiectis humilibus terrenisq; tam rebus q̄ bonis: cælestia & di
uina sempiterna meditemur. Quod ut facere possimus: deus nobis sequendus est: deus
adorandus: quoniam in eo est materia regis: & ratio uirtutum: & fons bonorum. Quid eni
deo aut potentia maius est: aut ratione perfectius: aut claritate luculentius? Qui quo
niam nos ad sapientiã genuit: ad iustitiam pcreauit: nō est fas hoīem relicto deo sensus
ac uitæ datore: terrenis fragilibusq; famulari: aut quæredis temporalibus bonis inhærē
tem ab innocētia & pietate discedere. Non faciunt beatū uitiosæ ac mortiferæ uolupta
tes: non opulētia libidinum incitatrix: nō inanīs ambitio: nō caduci honores: qbus illa
queatus aīus humanus & corpori mancipatus: æterna morte damnat: sed sola iustitia:
cuius lægitima & digna merces est immortalitas: quam statuit a principio deus sanctis &
incorruptis mētibus: quæ se a uitis & ab omni labe terrena integras inuolatasq; cōser
uant. Huius præmii cælestis ac sempiterni picipes esse nō possunt: q fraudibus: rapinis
circūscriptionibus cōscientiam suam polluerūt: quiq; iniuriis hoīum nefariis cōmissis:
incluibiles sibi maculas inusserūt. Proinde uniuersos oportet: qui sapiētes: q hoīes me
rito dici uolunt: fragilia cōtemnere: terrena calcare: humilia despiciere: ut possint cū deo
beatissima necessitudine copulari. Auferat impietas: discordiæ: dissensionesq; turbulen
tæ ac pestiferæ sopianē: quibus humanæ societates & publici fœderis diuina cōiunctio
irrupit: dirimit: dissipatur. Quantum possumus boni ac benefici esse meditemur.
Siquid nobis opum: siquid suppetit copiar: nō uoluptati unius: sed multorū saluti im
partiatur. Voluptas enim tam mortalis est q̄ corpus: cui exhibet ministeriū. Iustitia ue
ro & beneficētia tam imortales q̄ mens & aīa: quæ bonis operibus similitudinem dei as
sequitur. Sit nobis deus non in templis: sed in corde nostro consecratus. Destructibilia
sunt oīa quæ manu fiunt: mūdemus hoc templum quod nō fumo: nō puluere: sed malis
cogitationibus sordidat: quod nō cæreis ardētibus: sed claritate ac luce sapiētiae illumi
natur. In quo si semper deum crediderimus esse præsentem: eius diuinitatis potētia ita
uiuemus: ut & ppitium semper habeamus: & unq̄ uereamur iratum.

Lactantii Firmiani de opificio dei uel formatione hominis liber ad Demetrianum au
ditorem suum.

Procemium in quo narrat cur hoc opus desumpserit. Cap. primū.

q Vam minime sim getus etiam summis necessitatibus ex hoc libel
lo poteris existimare: quem ad te rudibus pene uerbis prout inge
nii mediocritas tulit: Demetrianè perscripti: ut & quotidianum
studiū meum nosset: & nō deessem tibi præceptor etiam nunc: sed
honestioris rei meliorisq; doctrinæ. Nam si te in litteris nihil aliud
q̄ linguā instruētib; auditorē satis strēnuum præbuiisti: q̄to ma
gis in his ueris & ad uitam p̄tinētibus docilior eē debēbis: apd̄ quē
nūc pfiteor nulla necessitate uel rei: uel t̄pis ipediri: quominus aliqd̄ excudā: quo philo
sophi nræ sectæ quā tuemur: instructiores doctioresq; in postex fiant: quīs nunc male
audiāt: castigēturq; uulgo: q̄ aliter q̄ sapiētibus cōuenit: uiuāt: & uitia sub obtentu noīs
cælet: qbus aut mederi oportuit: aut ea pr̄sus effugere: ut beatū atq; incorruptū sapien
tiæ nomē: uita ipsa cū præceptis cōgruente præstarēt. Ego tamē ut nos ipsos simul & cæ
teros instruā: nullū laborem recuso. Neq; n. possum obliuisci mei tum præsertim cum

maxime opus sit me minisse: sic ne tu quidem tui ut spero & opto. Nam licet te publicæ rei necessitas a ueris & iustis operibus auertat: tamen fieri nō potest quin subinde in cælum aspiciat mens sibi conscia recti. Ego q̄dem lætor oīa tibi quæ pro bonis habentur: prospere fluere: sed ita si nihil de statu mentis immutent. Vereor enim ne paulatim cōsuetudo & iucūditas earum rerum (sicut fieri solet) in animū tuum repat. Ideoq; te moneo: ne oblectamenta ista terræ pro magnis aut ueris bonis habere te credas: quæ sunt non tantum fallacia quia dubia: uerum etiam insidiosa q̄a dulcia. Nam & ille colluctator & aduersarius noster scis q̄ astutus: & idē ipse uiolentus: sicuti nunc uidemus. Is hæc omnia quæ illicere possunt: pro laqueis habet: & quidem tam subtilibus: ut oculos mentis effugiant: ne possint hominis p̄uisione uitari. Summa ergo prudentia est pededentim incedere: quoniam utrobique saltus insidet: & offensacula pedibus latenter opponit. Itaq; res tuas proprias in quibus nunc agis: suadeo ut pro tua uirtute aut cōtemnas si potes: aut non magnopere mireris. Memento & ueri parentis tui: & in quā ciuitate nomen dederis: & cuius ordinis fueris: intelligis profecto quid loquar. Nec enim te supbiæ arguo: cuius in te ne suspicio quidem ulla est: sed ea quæ dico: ad mentem referenda sunt: non ad corpus: cuius omnis ratio ideo comparata est: ut animo tanq̄ domino seruiat & regatur nutu eius. Vas est enim quodāmodo fictile: quo animus id est homo ipse uerus continetur: & quidem nō a Prometheo fictum (ut poetæ loquuntur) sed a summo illo rerum cōditore ac artifice deo: cuius diuinam prouidentiam perfectissimamq; uirtutē: nec sensu comprehendere: nec uerbo enarrare possibile est. Tentabo tamen quoniā corporis & animi facta mentio est: utriusq; rationem q̄tum pusillitas intelligētia meæ per uidet: explicare. Quod officium hac de causa maxime suscipiendum puto: q̄. M. Tullius uir ingenii singularis in quarto de republi. libro cum id facere tentasset: materiam late patentem angustis finibus terminauit: leuiter summa quæq; decerpens. Ac ne ulla esset excusatio: cur eum locum nō fuerit executus: ipse testatus est nec uolūtatem sibi de fuisse: nec curam. In libro enim de legibus primo: cum hoc idem summam stringeret: sic ait: Hunc locum satis (ut mihi uidet) in his libris quos legistis: expressit Scipio. Postea tamē in libro de natura deorum secūdo: hoc idem latius exeq̄ conatus. Sed quoniā nec ibi quidem satis expressit: aggrediar hoc munus: & sumam mihi audacter explicandum: quod homo disertissimus pene omisit intactum. Forsitan reprehēdas: q̄ in rebus obscuris coner aliquid disputare: cum uideas tanta temeritate hoīes exitisse: qui uulgo philosophi nominantur: ut ea quæ abstrusa prorsus atq; abdita deus esse uoluit: scrutaretur ac naturam rerum cælestium terrenarumq; cōquirerent: quæ a nobis lōge remotæ: neq; oculis cōrectari: neq; tangi manu: neq; percipi sensibus possunt. Et tamen de illarū oīum ratione sic disputant: ut ea quæ asserunt: probata & cognita uideri uelint. Quid est tādē cur nobis inuidiosum quisq̄ putet: si rationem corporis nostri inspicere & cōtemplari uelimus? Quæ plane obscura nō est: q̄a ex ipsis membrorū officiis & uisibus partium singularum q̄ta ui prouidentia quicq; factus sit: intelligere nobis licet.

Quæ deus hominī: & quæ cæteris animalibus dedit.

Ca. ii.

Edit enim hominī artifex ille noster ac parens deus sensum atq; rationē: ut ex eo appareret nos esse generatos: q̄a ipse intelligētia: ipse sensus ac ratio est. Cæteris animantibus quoniam rationalem istam uitam non attribuit: quēadmodum tamen uita earum tutior esset: ante præuidit. Omnes enim suis ex se pellibus textit quo facilius possent uim pruinae ac frigora sustinere. Singulis autē generibus ad ppulandos impetus externos sua ppria munimenta cōstituit: ut aut naturalibus cælis repu-

gnent fortioribus: aut quæ sunt imbecilliora subtrahant e periculis pernitate fugien-
 di: aut quæ simul & uiribus: & celeritate indigent: astu se protegant: aut latibulis sepiat.
 Itaq; alia eorum uel plumis leuibus in sublimi suspensa sunt: uel suffulta unguis: uel in
 structa cornibus: quibusdam in ore arma sunt dentes: aut in pedibus adunci ungues: nul-
 liq; munimentum ad tutelam sui deest. Si qua uero in prædam maioribus cedunt: ne ta-
 men stirps eorum funditus interiret: aut in ea sunt relegata regione: ubi maiora esse nõ
 possunt: aut accæperant uberem generandi fecunditatē: ut & bestiis quæ sanguine alū-
 tur: uictus suppeteret ex illis: & illatam tamen cladem ad conseruationem generis mul-
 tudo ipsa superaret. Hominem autem ratione cõcessa & uirtute sentiendi atq; eloquē-
 di data eorum quæ cæteris animalibus attributa sunt: fecit expertem: quia sapiētia red-
 dere poterat: quæ illi naturæ conditio denegasset: statuit nudum & inermem: quia & in
 genio poterat armari: & ratione uestiri. Ea uero ipsa quæ mutis data: & homini denega-
 ta sunt: q̃ mirabiliter homini ad pulchritudinem faciant: exprimi nõ potest. Nam si ho-
 mini ferinos dētes: aut cornua: aut ungues: aut ungulas: aut caudam: aut uarii coloris pi-
 los addidisset: q̃s turpe animal esset futurum sicut muta si nuda & inermia fingerent?
 Quibus si detrahas uel naturalem sui corporis uestē: uel ea quibus ex se armantur nec
 speciosa poterunt esse nec tuta: ut mirabiliter si utilitatem cogites: instructa: si speciem or-
 nata uideant. Adeo miro modo consentit utilitas cum decore. Hominem uero quoniā
 æternum animal atq; immortale fingebat: nõ forinsecus ut cætera: sed interius armauit
 nec munimentum eius in corpore: sed in animo posuit: quoniam superuacuum fuit cū
 illi quod erat maximum tribuisset: corporalibus eum tegere munimentis: cum præser-
 tim pulchritudinem humani corporis impedirent.

Contra Epicureos disputat: qui opera naturæ damnabant: & præcipue q̃ homo cæ-
 teris animantibus imbecillior oriatur. Cap. iij.

Nde ego philosophorum qui Epicurum sequuntur: amētiam soleo mirari: q̃
 naturæ opera reprehendunt: ut ostendant nulla prouidentia instructum esse
 ac regi mundum: sed originem rerum infecabilibus ac solidis corporibus assi-
 gnant: quorum fortuitis concursuibus uniuersa nascuntur & nata sunt. Præterea quæ
 ad ipsum mūdum uitio dant: in quo ridicule insaniunt: id sumo: quod ad rem de qua
 nunc agimus: pertinet. Queruntur hominem nimis imbecillum & fragilem nasci: q̃
 cætera animalia nascuntur: quæ ut sunt edita ex utero: protinus in pedes suos erigi: & ge-
 stire discursibus: statimq; acri tolerando idonea esse: q̃ in lucem naturalibus indumētis
 munita processerint hominem contra nudum & inermem tanq̃ ex naufragio in huius
 uitæ miseras proiici & expelli: qui neq; mouere se loco ubi effusus est: possit: nec alimen-
 tum lactis apetere: nec iniuriam temporis ferre. Itaq; naturam nõ matrem esse humani
 generis: sed nouercam: quæ cum mutis tam liberaliter gesserit: hominem uero sic effude-
 rit: ut inops & infirmus: & omni auxilio indigens: nihil aliud possit q̃ fragilitatis suæ cõ-
 ditionem ploratu ac fletibus nominari: scilicet cui tantum in uita restet transire malorū.
 Quæ cum dicunt: uehementer sapere credunt: propterea q̃ unusquisq; incõsideratæ
 suæ cõditioni ingratus est. Ego uero illos nunq̃ magis desipere contendo: q̃ cum hoc lo-
 quuntur. Considerans enim conditionem rerum intelligo nihil fieri aliter debuisse: ut
 non dicam potuisse: quia deus potest omnia: sed necesse est q̃ illa prouidentissima ma-
 iestas id effecerit: quod erat melius & rectius. Libet igitur interrogare istos diuinorum
 operum reprehensores: quid in homine deesset: q̃a imbecillior nascitur: credant. Num
 iccirco minus educuntur homines: num minus ad summum robur ætatis prouehantur

num imbecillitas aut incrementum impediat aut salutem: quoniam quæ defunt ratio dependit. At hominis inquit educatio maximis laboribus constat: pecudum scilicet conditio melior quæ hæc omnes cum foetum ediderint: non nisi pastus sui curam gerunt: ex quo efficitur ut uberibus sua sponte distentis alimentum lactis foetibus ministraretur: & id cogente natura sine sollicitudine appetant. Quid aues quarum ratio diuersa est: Nonne maximos suscipiunt educando labores: ut interdum aliquid humanæ intelligentiæ habere uideantur: Nidos enim aut luto ædificant: aut uirgultis & frondibus construunt: & ciborum expertes incubant ouis: & quoniam foetus de suis corporibus alere non datum est: cibos conuehant: & totos dies in huiusmodi discursione consumunt. Noctibus uero defendunt: fouent: protegunt. Quid amplius facere homines possunt: nisi hoc solum fortasse: quod non expellunt adultos: sed perpetua necessitudine ac uinculo caritatis adiunctos habent. Quid quod auium foetus multo fragilior est quam hominis: Quia non materno corpore ipsum animal edunt: sed quod materni corporis foetu & calore tepe factum animal efficiat: quod tamen cum spiritu fuerit animatum. Id uero implume: ac tenerum non modo uolandi: sed ambulandi quoque usu caret. Nunc ergo ineptissimus: si quis putet male cum uolucris egisse naturam: primum quod bis nascuntur: deinde quod tam infirmæ: ut sint quæ sitis per laborem cibis a parentibus nutriendæ. Sed illi fortiora eligunt: imbecilliora prætereunt. Quæro igitur ab his qui conditionem pecudum suam præferunt: quid eligant si deus his deferat optionem: utrum malint humanam sapientiam cum imbecillitate: an pecudum firmitatem cum illoque natura. Scilicet non tam pecudes sunt: ut non malint uel fragiliorem multo quam nunc est: dummodo humanam: quam illam rationabilem firmitatem. Sed uidelicet prudentes uiri neque hominis rationem uolunt cum fragilitate: neque imbecillitatem sine ratione. Quod nihil est tam repugnans: tam contrarium: quam quod unumquodque animal aut ratio instruat necesse est: aut conditio naturæ. Si naturalibus munimentis instruat: superuacua ratio est. Quid enim excogitabit: quid faciet: aut quid molietur? Aut in quo lumen illud ingenii ostendet: cum ea quæ possunt esse rationis: ultro natura concedat. Si autem ratione sit præditum: quid opus erit sapientis corporis: cum semel concessa ratio naturæ munus possit implere? Quæ quidem tantum ualet ad ornandum tuendumque hominem: ut nihil potuerit maius ac melius a deo dari. Denique cum & corporis non magni hominis: & exiguae uirium: & ualitudinis sit infirmæ: tamen quoniam id quod est maius accipit: & instructior est cæteris animalibus & ornatior. Nam cum fragilis imbecillusque nascatur: tamen & a mutis omnibus tutus est: & ea omnia quæ firmiora nascuntur: etiam si uim cæli fortiter patiuntur: ab homine tamen tuta esse non possunt. Ita fit ut plus homini conferat ratio: quam natura mutis: quoniam in illis nec magnitudo uirium: neque firmitas corporis efficere potest: quominus aut opprimantur a nobis: aut nostræ subiecta sint potestati. Potest ne igitur aliquis cum uideat etiam boues: uaccas cum immanissimis corporibus seruire homini: queri de opifice reo: quod modicas uires: quod paruulum corpus accipit: nec beneficia in se diuina per merito aestimat: quod est ingratus: aut (ut uerius loquamur) insani. Plato ut hos credo ingratos refelleret: naturæ gratias egit: quod homo natus esset. Quanto melius & sensit conditionem hominis esse meliorem: quam isti qui se pecudes natos esse maluerunt. Quos si deus in ea forte conuerterit animalia: quorum sortem præferunt suam: iam profecto cupiant remigrare: magnisque clamoribus conditionem pristinam flagitent: quia non est tanti robur ac firmitas corporis: ut officio linguæ careas: aut auium per aerem libera discursatio: ut manibus indigeas. Plus enim manus præstant: quam leuitas ususque penarum: plus lingua quam totius corporis fortitudo. Quæ igitur amē

*Vid. hanc
epta. 64 ad
de modum
12 p.*

tia est ea præferre: quæ si data sint: accipere detrectes?

Contra Epicureos cōquerentes homines morbis & imaturæ morti subiectos. C.iii
Idem querūtur hominem morbis & imaturæ morti eē subiectum. Indignā-
tur uidelicet nō deos se esse natos. Minime inquiūt: sed ex hoc ostendimus ho-
minem nulla prouidētia esse factum: quod aliter fieri debuit. Q uod si osten-
dero id ipsum magna ratione prouisum eē: ut morbis uexari posset: & uita sua in medio
cursus sui spatio rumpere. Cum enim deus aīal quod fecerat: sua spōte ad mortē trāsi-
re cognouisset: ut mortem ipsam quæ est dissolutio naturæ capere posset: dedit ei fragili-
tatem quæ morti aditum ad dissoluēdum inueniret. Nam si eius roboris fieret: ut ad eū
morbis & ægritudo adire nō posset: ne mors quidem posset: quoniā mors sequela mor-
borum est. Imatura uero mors quomodo abesset ab eo: cui esset cōstituta natura. Nē-
pe nullum hoīem mori uolunt: nisi cum cētēsimū ætatis compleuerit annum. Q uo-
modo illis in tanta repugnātia rerum ratio poterit constare? Vt enim ante annos centū
mori quisq; nō possit: aliquid illi roboris quod sit immortale tribuēdum est. Q uo con-
cesso: necesse est conditionem mortis excludi. Id autē ipsum cuiusmodi potest esse: qđ
hominem contra morbos & ictus extraneos: solidum atq; inexpugnabilem faciat? Cū
enim constet ex ossibus & neruis: & uisceribus: & sanguine: quid horum potest esse tam
firmum: ut fragilitatem repellat ac mortem? Vt igitur homo indissolubilis sit ante illđ
tempus: quod illi putant oportuisse constitui: ex qua ei materia corpus attribuant? Fra-
gilia sunt omnia quæ uideri ac tangi possunt. Superest ut aliquid ex cælo petant: quoni-
am in terra nihil est: quod non sit infirmum. Cum ergo sic homo formandus esset a deo
ut mortalis esset aliquando: res ipsa exigebat: ut terreno & fragili corpore fingeretur.
Necesse est igitur ut mortem recipiat quandolibet: quoniam corporalis est. Corpus. n.
quodlibet solubile atq; mortale est. Stultissimi ergo qui de morte imatura querunt:
quoniam naturæ conditio locū illi facit. Ita consequens erit: ut morbis quoq; subiectus
sit. Neq; enim patitur natura: ut abesse possit infirmitas ab eo corpore: quod aliquando
soluendum est. Sed putemus fieri posse quemadmodum uolunt: ut homo non ea cōdi-
tione nascatur: qua morbo mortue subiectus sit: nisi peracto ætatis suæ spatio: ad ulti-
mam processerit senectutem. Non igitur uident si ita sit constitutum: quid sequat. Ho-
mini utiq; certo tempore mori nullo modo posse. Sed si prohiberi ab altero uictu pōt:
mori poterit. Res igitur exigat: ut homini qui ante certum diem mori non potest: ciborū
alimentis quia subtrahi possunt: opus non sit. Si opus cibo non erit: iam non homo ille
sed deus fiet. Ergo (ut superius dixi) qui de fragilitate hominis queruntur: id potissimū
queruntur: quod non immortales sempiterni sint nati. Nemo nisi senex mori debet.
Atqui mortalis non potest cum immortalitate cōiungi. Si enim mortalis est in senectu-
te: immortalis esse in adolescentia non potest. Nec est ab eo conditio mortis aliena: qui
quandoq; moriturus est: nec ulla immortalitas est: cui sit terminus constitutus. Ita fit ut
& immortalitas exclusa in perpetuum: & ad tempus recæpta mortalitas: hominem con-
stituat in ea conditione: ut sit in qualibet ætate mortalis. Q uadrat igitur necessitas un-
diq; nec debuisse aliter fieri: nec fas fuisse. Sed isti rationem sequentium non uident: qđ
semel errauerunt in ipsa summa. Exclusa enim de rebus humanis diuina prouidētia ne-
cessario sequebatur: ut omnia sua sponte sint nata. Hinc inuenerunt illas minutorum se-
minum plagas & concurfiones fortuitas: quia rerum originem non uidebant. In quas
se angustias cum cōiecissent: iam cogeabat eos necessitas existimare animas cum corpo-
ribus nasci: & item cum corporibus extingui. Assumpserant enim nihil fieri mente di-

uina: quod ipsum non aliter probare poterant: quā si ostenderent esse aliqua: in quibus uideretur prouidentia ratio claudicare. Reprehenderunt igitur ea: in quibus uel maxime diuinitatem suam prouidentia mirabiliter expressit: ut illa quæ rettuli: de moribus & immatura morte: cum debuerint cogitare his assumptis quæ necessario sequerentur. Sequuntur autem illa quæ dixi: si morbum non reciperet: neque tectis: neque uestibus indigeret. Quid enim uētos: aut hymbres: aut frigora metueret: quorum uis in eo est: ut morbos afferant. Iccirco enim accēpit sapientiam: ut aduersus nocentia fragilitatē suam muniat. Sequitur necesse est: ut quoniam retinēdæ rationis causa morbos capit: etiam mortem semper accipiat: quia is ad quem mors non uenit: firmus sit necesse est. Infirmitas autem habet in se mortis cōditionem. Firmitas uero ubi fuerit: nec senectus locum potest habere: nec mors quæ sequitur senectutem. Præterea si mors certæ constituta esset ætati: fieret homo insolentissimus: & humanitate omni careret. Nam fere iura omnia humanitatis: quibus inter nos cohæremus: ex metu & conscientia fragilitatis oriuntur. Denique imbecilliora & timidiora quæque animalia congregantur: ut quoniam uiribus tueri se nequeunt: multitudine tueantur. Fortiora uero solitudines appetunt: quoniam rabore uiribusque confidunt. Nos quoque si eodem modo haberet: ad propulsanda pericula supperens robur: nec ullius alterius auxilio indigeret: quæ societas esset: quæ ueratio: quæ humanitas? Aut quid esset deterius homine: quid efferacius: quid immanius? Sed quoniam imbecillis est: nec per se potest sine homine uiuere: societatem appetit: ut uita communis & ornatio fiat: & tutior. Vide igitur omnem hominis rationē in eo maxime stare: quod nudus fragilisque nascitur: quod morbis afficitur: quod immatura morte mulatur. Quæ si homini detrahantur: rationem quoque ac sapientiam detrahi necesse est. Sed nimis diu de rebus apertis disputo: cum sit liquidum nihil sine prouidentia nec factum esse unquam: nec fieri potuisse. De cuius operibus uniuersis (si nunc libeat disputare per ordinem infinita materia est. Sed ego de uno corpore hominis tantum institui dicere: ut in eo diuinæ prouidentia potestatem quanta fuerit: ostendam: his duntaxat in rebus: quæ sunt comprehensibiles & apertæ. Nam illa quæ sunt animæ: nec subiici oculis nec comprehendere queunt. Nunc de ipso uase hominis loquimur: quod uidemus.

De differentia creationis animalium brutorum & hominis secundum corpus.

Cap. v.

*i*n principio cum deus fingeret animalia: noluit ea in rotundam formæ speciem conglobare atque colligere: ut & moueri ad ambulandum: & flectere se in quamlibet partem facile possent: sed ex ipsa corporis summa produxit caput. Item produxit membra quædam longius: quæ uocantur pedes: ut alternis motibus solo fixa producerent animal: quo mens tulisset: aut quo petendi cibi necessitas prouocasset. Ex ipso autem uasculo corporis quattuor fecit extantia: bina posterius: quæ sunt in omnibus pedes. Item bina capiti & collo proxima: quæ uarios animalibus usus præbent. In pecudibus sunt posteriores pedes ac similes feris. In homine autem manus: quæ non ad ambulandum: sed ad faciendum temperandum sunt nata. Est & tertium genus: in quo priora illa neque pedes: neque manus sunt: sed alæ in quibus pennæ per ordinem fixæ uolandi exhibent usum. Ita una fictio diuersas species & usus hêt. Atque ut ipsam corporis crassitudinem firmiter comprehenderet: maioribus & breuius ossibus colligatis quasi carinam compegit: quam nos dicimus spinam. Eamque noluit ex uno perpetuoque osse formate: ne gradiendi flectendique se facultatem animal non haberet. Ex eius parte quasi media costas: id est transuersa & plana ossa porrexit in diuersum: quibus clementer curuatis: & in se uelut in circulum pene conductis: interna uiscera contegantur: ut ea

quæ mollia & minus ualida fieri opus erat: illius solidæ cratis amplexu possent esse munita. In summa uero cōstructionis eius: quam similem nauis carinæ diximus: caput collocauit: in quo esset regnum totius animantis. Datumq; illi hoc nomen est: ut quidem Varro ad Ciceronem scribit: q; hinc capiant initium sensus ac nerui. Ea uero quæ diximus de corpore uel ambulandi: uel faciendi: uel uolādi causa esse producta: neq; nimium longis propter celerem mobilitatem: neq; nimium breuib; propter firmitatē: sed & paucis: & magnis ossibus constare uoluit. Aut bina sunt: ut in homine: aut quaterna: ut in quadrupede: quæ tamen nō fecit solida: ne in gradiendo pigritia & grauitas retardaret: sed cauata & ad uigorem corporis cōseruandum medullis intrinsecus plena: eaq; rursus non æqualiter porrecta finiuit: sed summas eorum partes crassioribus nodis cōglobauit: ut & substringi uerius facilius: & uerti tutius possent. Vnde sunt uertibula nominata. Eos nodos firmiter solidatos leui quodam operculo textit: quod dicitur cartilago: scilicet ut sine attritu & sine sensu doloris aliquo flecterentur: eosdem tamen non in unum modum formauit. Alios enim fecit simplices & in orbem rotundos: in his duntaxat articulis: in quibus moueri membra in omnes partes oportebat: ut in scapulis: quoniam manus utrunlibet agitari & contorqueri necessarium est. Alios autē latos & æquales: & in unam partem rotundos: & in his utiq; locis: ubi tantumō curuari membra in oēs partes oportebat: ut in genibus & in cubitis: & in manibus ipsis. Nā sicut manus ex eo loco unde oriunt: ubiq; uersus moueri speciosum simul & utile fuit: sic pfecto si hoc idem etiam cubitis accideret: & superuacuu esset eiusmodi motus & turpis. Iam. n. manus amissa dignitate quam nunc habet: mobilitate nimia promiscuis similis mirabiliter uideretur: essetq; homo plane anguimanus. Quod genus in illa immanissima bælua mirabiliter effectum est. Deus enim qui prouidentiam & potestatem suam multarum rerum mirabili uarietate uoluit ostendere: quoniam caput eius animalis non tam longe porrexerat: ut terram posset ore contingere: quod erat futurum horribile atq; terribile. Et quia os ipsum profusis dentibus sic armauerat: ut etiam si contingeret: pascendi tamen facultatem dentes adimerent: produxit inter eos a summa fronte molle ac flexibile membrum: quo prendere: quo tenere quodlibet posset: ut rationem uictus capiēdis: uel dentium prominens magnitudo: uel ceruicis breuitas non impediret.

Contra Epicurum: qui ex atomis fortuito concurrentibus compactum fabricatūq; hominem disputaui.

Ca. vi.

Non possum hoc loco teneri: quominus Epicuri stultitiam coarguam. Illius enim sunt omnia: quæ delirat Lucretius. Qui ut ostenderet animalia non artificio aliquo diuinæ mentis: sed ut solet fortuito esse nata: dixit in principio mundi alias quasdam innumerabiles animantes miranda specie & magnitudine fuisse natas: sed eas permanere non potuisse: q; illas aut sumendi cibi facultas: aut cocundi generandi: ratio defecisset. Videlicet ut & atomis suis locum faceret: diuinam prouidentiam uoluit excludere. Sed cum uideret in omnibus quæ spirant: mirabilem prouidentiam inesse rationem: quod malum uanitatis erat dicere fuisse animalia prodigiosa: in quibus ratio cessasset. Quoniam igitur omnia quæ uidemus: cum ratione nata sunt: id enim ipsum nasci efficere: nisi ratio non potest: manifestum est nihil omnino rationis expers potuisse generari. At enim prouisum est in singulis quibusq; fingēdis: quatenus & ministeria membrorū ad necessaria uitæ uteretur: & quatenus adiugatis corporibus elata soboles: uniuersas generatim conseruaret animantes. Nam si peritus architectus cum magnum aliquod ædificium facere constituit: primo omnium cogitat quæ summa pfecti ædi-

ficii futura sit: & ante emetatur quem locum leue pōdus expectet: ubi magni operis statura sit moles: quæ columnarum interualla: qui aut ubi aquarum cadentium decursus: & exitus: & receptacula. Hæc inquam prius prouidet: ut quæcunq; sunt perfecto operi iam necessaria: cum ipsis fundamentis pariter ordiatur. Cur deum quisq; putet in machinandis animalibus non ante prouidisse quæ ad uiuendum necessaria essent: q̄ ipsam uitam daret? Quæ utiq; constare non posset: nisi prius effecta essent quibus constaret. Videbat igitur Epicurus in corporibus animalium diuinæ rationis sollicitudinem: sed ut efficeret quod ante imprudenter assumpserat: adiecit aliud deliramentum superiori cōgruens. Dixit enim neq; oculos ad uidendum esse natos: neq; aures ad audiendum: neq; pedes ad ambulandum: quoniam membra hæc prius nata sunt: q̄ esset usus uidendi: & audiendi: & ambulandi: sed horum omnia officia ex natis extitisse. Vereor ne huiusmodi portenta & ridicula refutare: non minus ineptum esse nideatur. Sed libet ineptire: quoniam cum inepto agimus: ne se ille nimis argutum putet. Quid ais Epicure? Nō sunt ad uidendum oculi nati. Cur igitur uident? Postea inquit usus eorum apparuit. Vidēdi ergo causa nati sunt: siquidem nihil possunt aliud q̄ uidere. Item membra cætera cuius rei causa nata sunt: ipse usus ostendit. Qui utiq; nullo modo posset existere: nisi essent membra oīa tam ordinata: tam prouidenter effecta: ut usum possent habere. Quid enim si dicas aues non ad uolandum esse natas: neq; feras ad sæuiendum: neq; pisces ad natandum: neq; hoīes ad sapiendū: cum appareat ei naturæ officioq; seruire animātes: ad quod est quæq; generata? Sed uidelicet q̄ summam ueritatis amisit: semper erret necesse est. Si enim nō prouidentia: sed fortuitis atomorū concursuionibus nascuntur omnia: cur nunq̄ fortuito accidit sic coire illa principia: ut efficerent animal eiusmodi: quod naribus potius audiret: aut odoraretur oculis: auribus cerneret? Si enim primordia nullū genus positionis expertum relinquunt: oportuit eiusmodi quotidie monstra generari: in quibus & membrorum ordo præposterus: & usus longe diuersus existeret. Cum uero uniuersa genera & uniuersa quoq; membra: leges suas & ordines: & usus sibi attributos tueantur: manifestum est nihil fortuito esse factum: quoniam diuinæ rationis dispositio seruatur. Verget alias refellemus Epicurum: nunc de prouidentia (ut cœpimus) disseramus.

De dei prouidentia circa uniuersalem hominis fabricam.

Cap. vii.

Eus igitur solidamenta corporis quæ ossa dicuntur: nodata & adiuncta inuicem nervis alligauit atq; construxit: quibus mens si excurrere aut resistere uelit: tanq̄ retinaculis uteretur: & quidem nullo labore: nulloq; conatu: sed minimo nutu totius corporis molem temperaret ac flecteret. Hæc autē uisceribus operuit: ut quemcunq; locum decebat: utiq; solida ossa conclusa tegerentur. Item uisceribus ipsis uenas admiscuit: quasi riuos per corpus omne diuisos: per quæ discurrens humor & sanguis: uniuersa membra succis uitalibus irrigaret: & ea uiscera formata i cum modum qui unicuiq; generi ac loco aptus fuit: superiecta pelle contextit. Quam uel sola pulchritudine decorauit: uel setis adopuit: uel squāmis muniuit: uel plumis insignibus adornauit. Illud uero cōmentum dei mirabile: q̄ una dispositio & unus habitus innumerales aīantium perferat uarietates. Nam in oībus fere quæ spirant: eadem series & ordo membrorū est. Primum enim caput & huic annexa ceruix. Item collo pectus adiunctum: & ex eo prominentes armi: adhærens pectori uenter. Item uentri subnexa genitalia. Ultimo loco femora pedesq;. Nec solum membra suum tenorem ac situm in omnibus seruant: sed etiam partes membrorum. Nam in uno capite ipso certam sedem possident aures: certam oculi: nares item: os quoq; & in eo dentes: & lingua. Quæ omnia cū

sint eadem in omnibus animantibus: tamen infinita & multiplex diuersitas figuratorum est: quæ ea quæ dixi: aut productiora: aut contractiora liniamenti uarie differentibus comprehensa sunt. Quid illud? Nonne diuinum quod in tanta uiuentium multitudine unum quodque animal in sui genere & specie pulcherrimum est? Vt si quod uicissim de altero in alterum transferatur: nihil impeditus ad utilitatem: nihil deformius ad aspectum uideri necesse sit. Vt si elephanto ceruicem prolixam tribuas: aut camelo breuem: uel si serpentibus pedes aut pilos addas: in quibus porrecti æqualiter: corporis longitudo nihil aliud exhibeat: nisi maculis terga distincti & squammarum leuitate suffulti: in lubricos tractus sinuosos flexibus laberentur. In quadrupedibus autem idem artifex contextum spinæ a summo capite deductum: longius extra corpus eduxit: & acuminauit in caudam ut obscenæ corporis partes: uel propter foeditatem tegerentur: uel propter teneritudinem munirentur: ut animalia quædam minuta & innocentia motu eius arcerentur a corpore. Quod membrum si detrahas: imperfectum sit animal ac debile. Vbi autem ratio & manus est: tam non est id necessarium: quam indumentum pilorum. Adeo in suo quæque genere aptissime congruunt: ut neque nudo quadrupede: neque homine tecto excogitari quicquam turpius possit. Cum tamen ipsa nuditas hominis mire ad pulchritudinem ualeat non tamen etiam capiti congruebat. Texit ergo illud pilo. Et quia in summo futurum erat: quasi summum ædificii culmen ornauit. Qui ornatus non est in orbem coactus: aut in figuram pilei teres factus: ne quibusdam partibus nudis esset informis: sed alibi infusus alibi retractus: pro cuiuslibet loci decencia. Frons ergo uallata per circuitum: & temporibus effusi ante aures capilli: & earum summæ partes in coronæ modum cinctæ: & in occipitium omne contextum: speciem miri decoris ostentat. Iam barbæ ratio incredibile est quantum conferat ad dignoscendam corporum maturitatem: uel ad differentiâ sexus: uel ad decorem uirilitatis ac roboris: ut uideatur omnino non constatura fuisse totius corporis ratio: si quicquam aliter esset effectum.

De forma hominis & omnium membrorum habitudine: sed specialiter de auribus & oculis. Ca. viii.

Vnc rationem totius hominis ostendam: singulorumque membrorum: quæ in corpore aperta aut operata sunt: utilitates & habitus explicabo. Cum igitur statuisset deus ex omnibus animalibus solum hominem facere cælestem: cætera uniuerſa terrena: hunc ad cæli contemplationem rigidum erexit: ibi pedem constituit: scilicet ut eadem spectaret: unde illi origo est. Illa uero depressit ad terram: ut quia nulla his immortalitatis expectatio est: toto corpore in humum proiecta: uentri pabuloque seruirent. Hominis itaque solius recta ratio: & sublimis status: & uultus deo patri communis ac proximus: originem suam fictoremque testatur. Eius prope diuina mens: quia non tantum animantium quæ sunt in terra: sed etiam sui corporis est sortita dominatum: in summo capite collocata: tanquam in arce sublimis speculatur omnia & contuetur. Hanc eius aulam non obductam porrectamque formauit: ut in mutis animalibus: sed orbi & globo similem: quod orbis rotunditas perfectæ rationis est ac figuræ. Eo igitur mens & ignis ille diuinus tanquam cælo tegitur. Cuius cum summum fastigium naturali ueste texisset: priorē partē quæ dicitur facies: necessariis membrorum ministeriis: & instruxit pariter: & ornauit. Ac primum oculorum orbem concavis foraminibus conclusit: a quo foratu frontē notatam Varro existimauit: & eos neque minus neque amplius: quam duos esse uoluit: quod ad speciem nullus est perfectior numerus quam duorum: sicut & aures duas: quarum duplicitas incredibile est quam pulchritudinem præferat: quod tum pars utraque similitudine ornata est: tum ut ueniē

res altrinsecus uoces facilius colligantur. Nam & forma ipsa mirandum in modum facta: quæ earum foramina uoluit esse nuda & inobsepta: quod & minus decorum: & minus utile fuisset: quoniam simplicium cauernarum angustias præteruolare uox posset: nisi perceptam per cauos sinus & percussu retentam foramina ipsa conueherent: illis similia uasculis: quibus impositis solent angustiora uasa compleri. Eas igitur aures quibus est inductum nomen a uocibus hauriendis. Vnde Virgilius: Vocæque his auribus hausit: quia uocem ipsam græci ὤκόνειον uocant ab auditu per immutationem litteræ: aures uelut aures sunt nominata. Noluit deus artifex mollibus pelliculis informare quæ pulchritudinem demerent: pendulas atque flectentes: neque duris ac solidis ossibus: ne ad usum inhabiles essent: immobiles ac rigentes: sed quod esset horum medium excogitauit: ut eas cartilago mollior alligaret: & habent aptam simul & flexibilem firmitatem. In his audieudi tantum officium constitutum est: sicut in oculis uidendi. Quorum præcipue inexplicabilis est ac mira subtilitas: quæ eorum orbis gemmarum similitudinem præferentes: ab ea parte qua uidendum fuit: membranis perlucidibus textit: ut imagines rerum contrapositarum tanquam in speculo refulgentes: ad sensum intimum penetraret. Per eas igitur membranas: sensus ille qui dicitur mens: ea quæ sunt foris transpicit: ne forte existimes aut imaginum incurfione nos cernere (ut philosophi dixerunt) quoniam uidendi officium in eo debet esse: quod uidet: non in eo quod uidetur: aut intentione aeris cum acie: aut effusione radiorum: quoniam si ita esset: radium quem oculis aduertimus uideremus: donec intentus aer cum acie: aut effusi radii ad id quod uidendum esset: pertinerent. Cum autem uideamus eodem momento temporis plerumque uero aliud agentes: nihilominus tamen uniuersa quæ contra sunt posita: intueamur. Verius & manifestius est mentem esse quæ per oculos ea quæ sunt opposita: transpiciat: quam per fenestras lucente uitro aut speculari lapide obductas. Et ideo mens & uoluntas ex oculis sæpe dignoscitur. Quod quidem ut refelleret Lucretius: ineptissimo usus est argumento. Si, inquit, mens per oculos uidet: erutis & effosis oculis magis uideret: quoniam euulsæ cum postibus fores: plus inferunt luminis: quam si fuerint obductæ. Nimirum ipsi uel potius Epicuro qui eum docuit: effossi oculi erant: ne uiderent effusos orbis: & ruptas oculorum fibras: & fluentem per uenas sanguinem: & crescentes ex uulneribus carnes: & obductas ad ultimum cicatrices nihil posse lucis admittere. Nisi forte auribus oculos similes nasci uolebat: ut non tam oculis quam foraminibus cerneremus: quo nihil ad speciem foedius: ad usum inutilius fieri potest. Quantum enim uidere possemus: si mens ab intimis penetralibus capitis per exiguas cauernarum rimulas attenderet: ut si quis uellet transpicere per cicutam: non plus profecto cernat: quam cicuta ipsius capacitas comprehendat. Itaque ad uidendum membræ potius in orbem conglobatis opus fuit: ut uisus in latum spargeretur: & quæ in priori facie adhererent: ut libere possint omnia contineri. Ergo ineffabilis diuinæ prouidentiae uirtus fecit duos simillimos orbis: eosque ita deuinxit: ut non in totum conuerterentur: sed moueri tamen ac flecti cum modo possent. Orbis autem ipsos humoris puri ac liquore plenos esse uoluit: in quorum media parte scintillæ luminum conclusæ tenerentur: quas pupillas nuncupamus: in quibus puris ac subtilibus cernendi sensus ac ratio continetur. Per eos igitur orbis seipsam mens intendit: ut uideat: miraque ratione in unum miscetur & coniungitur amborum luminum uisus.

Contra eos qui sensus falsos esse contendunt.

Ca. ix.

Ibet hoc loco illorum reprehendere uanitatem: qui dum uolunt ostendere sensus falsos esse: multa colligunt in quibus oculi fallantur: inter quæ illud etiam:

quod furiosis & ebriis omnia duplicia uideantur. Quasi uero eius erroris obscura sit causa. Ideo enim fit: quia duo sunt oculi. Sed quomodo id fiat accipe. Visus oculorum intentione animi constat. Itaque quoniam mens (ut supra dictum est) oculis tanquam fenestris utitur: non tantum hoc ebriis aut insanis accidit: sed etiam sanis ac sobriis. Nam si a liquo nimis propius admoueas: duplex uidebitur. Certum est enim interuallum ac spatium quo acies oculorum coit. Item si retrorsum auoces animum: quasi ad cogitandum & intentionem mentis relaxes: cum acies oculi utriusque ducitur: tunc singuli uidere incipiunt separati. Si autem rursus intenderis aciemque direxeris: coit in unum quicquid duplex uidebatur. Quid ergo mirum: si mens ueneno ac potentia uini dissoluta dirigere se non potest ad uidendum sicut ne pedes quidem ad ambulandum nervis stupefcentibus debiles: aut si uis furoris in cerebrum saeuens: concordiam disiungit oculorum? Quod adeo uerum est: ut luscis hominibus si aut insani aut ebrii fiant: nullo pacto possit accideret: aut aliquid duplex uideant. Quare si ratio apparet cur illi falluntur: manifestum est non esse falsos sensus: qui aut non falluntur: si sunt puri & integri: aut si falluntur: mens tamen non fallitur: quare illorum nouit errorem.

Ad oculos fabricam redit & omnium membrorum habitudinem: sed specialiter quare usque ad uentrem per cutem apparent. Ca. x

Ed nos ad dei opera reuertamur. Ut igitur oculi munitiores essent ab iniuria: eos ciliorum tegminibus oculuit: unde oculos dictos esse Varroni placet. Nam & ipsae palpebrae quibus mobilitas inest: palpitatio uocabulum tribuit: pilis in ordine stantibus uallatae: septum oculis decentissimum praebent. Quarum motus assiduus incomprehensibili celeritate concurrens: & uidendi tenorem non impedit: & reficit obtutum. Acies enim id est membrana illa perlucens: quam siccari & obarescere non oportet: nisi humore assiduo tersa pure niteat: obsolescit. Quid ipsa superciliorum fastigia pilis breuibibus adornata? Nonne quasi aggeribus & munimentum oculis: nequid superne incidat: & speciem simul praestant? Ex quorum confinio nasus exoriens: & uoluti aequali porrectus iugo: utraque aciem simul & discernit: & munit. Inferius quoque genarum non indecens tumor in similitudinem collium leuiter exurgens: ab omni parte oculos efficit tutiores: prouisumque est ab artifice summo: ut si quis forte uehementior ictus extiterit: eminentibus repellat. Nasi uero pars superior usque ad medium solida formata est. Inferior autem cartilagine adharet mollita: ut ad usum digitorum possit esse tractabilis. In hoc autem quauis simplici membro trita sunt officia constituta. Vnum duce spiritus. Alterum capiendi odoris. Tertium ut per eius cauernas purgamenta cerebri defluant. Quas ipsas deus quam mirabili: quam diuina ratione molitus est: ut tamen hiatus ipse nasci: oris speciem non deformaret. Quod erat plane futurum: si simplex foramen pateret. At id uelut pariete per medium ducto intersepsit atque diuisit: fecitque ipsa duplicitate pulcherrimum. Ex quo intelligitur quantum dualis numerus una & simplici compage solidatus: ad rem ualeat perfectionem. Nam cum sit corpus unum: tamen totum ex simplicibus membris constare non poterat: nisi ut partes uel dextrae uel sinistrae. Itaque ut pedes duo & inter manus: non tantum ad utilitatem aliquam usumque uel gradiendi uel faciendi ualent: sed & habitum decorumque admirabilem conferunt. Sic & in capite quod totius diuini operis quasi culmen est: & auditus in duas aures: & uisus in duas acies: & odoratio in duas nares a summo artifice diuisa est: quia cerebrum in quo sentiendi ratio est: quis sit unum: tamen in duas partes membrana interueniente discretum est: sed & hoc quod sapientiae domicilium uidetur: licet sit unum: duos

tamen intrinsecus sinus habet: quibus uiui sanguinis continentur: septo intercedente diuisi: ut sicut in ipso mūdo summa rerum uel de simplici duplex: uel de duplici simplex & gubernat & continet totum: ita in corpore de duobus uniuersa compacta indissociabilem prætenderent unitatem. Oris quoque species & rictus ex transuerso patefactus: quæ utilis: quæ decens sit: enarrari non potest: cuius usus in duobus constat officiis: sumendi uictus & eloquendi. Lingua intus inclusa: quæ uocem motibus suis in uerba distendit: & est interpret animi. Nec tamen sola potest per se eloquendi munus implere: nisi acumen suum palato illiserit: nisi adiuta uel offensione dentium: uel compressione labiorum: dentes tamen plus conferunt ad loquendum. Nam & infantes non ante incipiunt fari: quæ dentes habuerint: & senes amissis dentibus ita balbutiunt: ut ad infantiam reuoluti de nouo esse uideantur. Sed hæc ad hominem solum pertinent: aut ad aues: in quibus acuminata & uibrata certis motibus lingua: innumerabiles concinis flexiones: & sonorum uarios modos exprimit. Habet præterea & aliud officium: quo in omnibus: sed tamen solo in mutis utitur: quæ contrarios & commolitos dentibus cibos colligit: & globatos ui sua deprimit: & transmittit ad uentrem. Itaque Varro a ligando cibo putat linguæ nomen impositum. Bestias etiam potu adiuuat. Protenta enim cauataque hauriunt aquam eamque comprehensam linguæ sinu: ne tarditate ac mora defluat: ad palatum celeri mobilitate complodunt. Hæc itaque palati concauo tanquam testudine tegitur: eamque dentium septis deus quasi muro circinuallauit. Dentes autem ipsos ne nudi ac restricti magis horrore quam ornamento essent: gingiuis mollibus quæ a gignendis dentibus nominantur: ac deinde labiorum tegminibus honestauit. Quorum durities sicut in molari lapide maior est & asperior: quam in cæteris ossibus: ut ad conterendos cibos pabulumque sufficerent. Labra ipsa quæ quasi antea cohærebant: quæ decenter intercidit: quorum superius sub ipsa medietate narium: lacuna quadam leui quasi ualle signauit: inferius honestatis gratia foras molliter explicauit. Nam quod attinet ad saporem capiendum: fallitur quisquis hunc sensum palato inesse arbitratur. Lingua est enim qua sapores sentiuntur: nec tamen tota. Nam partes eius quæ sunt ab utroque latere tenuiores: saporem subtilissimis sensibus trahunt. Et cum neque ex cibo quicquam: neque ex potione minuatur: tamen inenarrabili modo penetrat ad sensum sapor eadem ratione: qua nihil de quacunque materia odoris decerpit. Cætera quæ decora sunt: uix exprimi potest. Deductum clementer a genis mentum: & ita inferius conclusum: ut acumen eius extremum signare uideatur: leuiter impressa diuissio. Rigidum ac teres collum: scapulæ uelut mollibus iugis a ceruice dimissæ: ualida & substricta neruis ad fortitudinem brachia insignibus toris extantum lacertorum ingens robur: utilis ac decens flexura cubitorum. Quid dicam de manibus rationis ac sapientiae ministris? Quas sollertissimus artifex plano ac modice concauo sinu fictas: ut si quid tenendum sit: apte possit insidere: in digitos terminauit: in quibus difficile est expedit: utrum ne species an utilitas maior sit. Nam & numerus perfectus ac plenus: & ordo ac gradus decentissimus: & articulorum parium curuatura flexibilis: & forma unguium rotunda concauis tegminibus digitorum: fastigia comprehendens atque firmans: ne mollitudo carnis in tenendo cederet: magnum præbet ornatum. Illud uero ad usum miris modis habile: quæ unus a cæteris separatus: cum ipsa manu oritur: & in diuersum maturius finditur. Qui se uelut obuium cæteris præbens: omnem tenendi faciendique rationem uel solus: uel præcipue possidet: tanquam rector omnium atque moderator. Unde etiam pollicis nomen accipit: quæ ui & potestate inter cæteros polleat. Duos quidem articulos extantes habet: non ut alii ternos: sed unus ad manus carnem nectitur pulchritudinis gratia.

Si enim fuisset tribus articulis & ipse discretus: fœda & indecora species ademisset manibus honestatem. Nam pectoris latitudo sublimis & exposita oculis: mirabilem præ se fert habitus sui dignitatē. Cuius hæc causa est: q̄ uidet̄ hominem solū deus ueluti supinum formasse. Nam fere nullum animal iacere in tergū potest. Mutas autem animantes quasi alterno latere iacentes finxisse: atq; ad terram compressisse. Iccirco illis angustū pectus: & ab aspectu remotum: & ad terram uersus abiectū. Hominis aut̄ patens & re-ctum: q̄a plenum rationis a cælo datū humile aut indecēs esse nō debuit. Papillæ quoq; leuiter eminentes & fuscioribus ac paruis orbibus coronatæ: non nihil uenustatis: fœmini ad alendos fœtus datæ: maribus ad solū decus: ne informe pectus: & quasi mutilum uideret̄. Huic subdita est planicies uentris: quam mediam fere umbelicus non indecenti nota signat: ad hoc factus: ut per eum fœtus dum est in utero: nutriat̄.

De uisceribus & intestinis usq; ad membra genitalia.

Ca. xi.

Equit̄ necessario ut de internis quoq; uisceribus dicere incipiam: q̄bus nō pulchritudo: quia sunt abdita: sed utilitas incredibilis attributa est: quoniam opus fuerat ut terrenū hoc corpus succo aliquo: de cibis ac potibus aleret̄: sicut terra ipsa hymbris ac pruinis. Prouidentissimus artifex i medio eius receptaculū cibis fecit q̄bus cōcoctis & liquefactis: uitales succos mēbris oibus dispartiret. Sed cum homo cōstet ex corpore atq; aīa: illud qđ supra dixi receptaculū soli corpori præstet alimētum: animæ uero aliam sedem dedit. Fecit. n. genus quoddā uiscerū molle atq; rarum: qđ pulmonem uocamus: eumq; non in uteri modū finxit: ne effunderet̄ simul spiritus aut inflaret̄ simul. Ideoq; ne plenum qđem uiscus effecit: sed inflabile atq; aeris capax: ut paulatim spiritū reciperet: dum uitalis uentus per illam spargit̄ raritatem: & eundem rursus paulatim redderet: dum se ex illo explicat. Ipsa. n. uicissitudo & spirandi respirandiq; tractus: uitā sustentat in corpore. Quoniam ergo duo sunt in hoīe receptacula: unum aeris qđ alit animam: alter ciborum quod alit corpus: duas esse per collum fistulas necesse est: cibalem ac spiritalem: quarū superior ab ore ad uentrem ferat: inferior a naribus ad pulmonem. Quorum ratio & natura diuersa est. Ille enim qui est ab ore transitus: mollis effectus est: & q̄ semper clausus cohæreat sibi: sicut os ipsum: quoniam potus & cibus dimota & patefacta gula: q̄a corporales sunt: spatiū sibi transmeandi faciūt. Spiritus contra q̄ est incorporealis ac tenuis: q̄a spatium sibi facere non poterat: accipit uiam patentem: qui uocatur gurgulio. Is constat ex ossibus flexuosis ac mollibus: quasi ex annulis cicutæ modum inuicem compactis & cohærentibus: patetq; hic semper transitus. Nullam. n. regem meandi habere spiritus potest: q̄a is q̄ semper com meat: dimissa utiliter de cerebro membri portione: cui uua nomen est: uelut occurſu quoddā refrænāt̄: ne aut teneritudinē domicilii cum impetu ueniens attracta pestilēti aura corrūpat: aut totam nocendi uiolentiam internis receptaculis præferat. Ideoq; etiā nares breuiter sunt aptæ: quæ iccirco sic nominant̄: q̄a per eas uel odor: uel spiritus nare non desinit. Tamē hæc fistula spiritalis non tantū ad nares: uerū ad os quoq; iter patet in extremis palati regionibus: ubi se folles faucium spectātes uuam tollere incipiunt in tumore. Cuius rei causa & ratio non obscura est. Loquēdi enim facultatē non haberemus: si sicut gulæ iter ad os tantum: ita gurgulio ad nares tantum pateret. Aperuit igitur uiam uoci diuina solertia ex illa fistula spiritali: ut posset lingua ministerio suo fungi: & uocis ipsius inoffensum tenorem: pulsibus suis in uerba concidere. Qui meatus si aliquo modo intercæptus sit: mutum faciat necesse est. Errat enim profecto quisquis aliam causam putat cur homines muti sint. Non enim (ut uulgo creditur) uinctam gerūt linguā: sed hi uocalē

illum spiritum per nares quasi mugientes pfundunt: q̄ uoci transitus ad os aut nullus omnino est: aut non sic parens: ut plenam uocē possit emittere. Quod plerūq; natura fit: aliquando etiā casu accidit: ut morbo aliquo hic aditus obseptus uocē non transmittat ad linguā: faciatq; de loquētibus mutos. Quod cum acciderit: aditū quoq; obstruī necesse est: ut q̄a uocē emittere non pōt: ne admittere q̄dem possit. Loquēdi ergo cā p̄tēfactus est hic meatus. Illud quoq; p̄tēstat: ut in lauacris celebrādis: q̄a nares calorem ferre non possunt: aer feruens ore ducat̄. Item si forte spiramenta nariū frigoris pituita p̄tēcluserit: p̄ os auram trahere possumus: ne obstructa meandi facultate: spiritus stranguletur. Cibi uero in aluū recēpti: & cum potus humore permixti: cum iam calore percocti fuerint: eorū succus inenarrabili modo per mēbra diffusus: irrigat uniuersum corpus & uegetat. Intestinorū quoq; multiplices spinæ ac longitudo in se cōuoluta: & uno tamen substricta uinculo: q̄ mirificū dei opus est. Nam ubi maceratos ex se cibos alius emisit: paulatim per illos interiorū anfractus extrudunt̄: ut quicqd̄ ipsis inest succi: quo corpus aliē: membrīs oībus diuidat̄. Et tamen neq; forte obhæreant ac resistāt: qđ fieri poterat p̄pter ipsorū uoluminum flexiones in se sæpe redeuntē: & fieri sine perniciē non poterat. Oppleuit ea intrinsecus crassiore succo: ut purgamenta illa uentris ad exitus suos facilius per lubricū niterent̄. Illa quoq; ratio subtilissima est: q̄ uesica cuius usum uolucres non hēnt: cum sit ab intestinis separata: nec ullam habeat fistulā: qua ex illis urinam trahat: complet̄ tamen & humore distendit̄. Id quomō fiat: non est difficile peruidere. Intestinorū enim partes: quæ ab aluo cibum potūq; suscipiunt: patentiores sunt q̄ cæteræ spiræ: & multo tenuiores. Hæ uesicam circumplectunt̄: & continent. Ad quas p̄tes cum potus & cibus mixta puenerint: simū q̄dem crassius fit & transmeat. Humor aut̄ omnis per illam teneritudinē percolat̄: eumq; uesica cuius æque tenuis subtilisq; membrana est: absorbet & colligit: ut foras qua natura exitum patefecit: emittat.

De membrīs conceptionis: & ipsius conceptus physica ratione.

Ca. xii.

E utero quoq; & cōceptione quoniā de internis loquimur: dici necesse est: neq; d̄ p̄terisse uideamur. Quæ quanq̄ in opto latent: sensus tamen atq; intelligentia latere non possunt. Vena in maribus quæ semina continet: duplex est paulo interior: q̄ illud humoris obsceni receptaculū. Sicut enim reñes duo sunt: itemq; testes: & uenæ seminales duæ: in una tamen cōpage cohærentes: quod uidemus in corporibus animalium: cum interfecta patefiunt. Sed illa dexterior masculinum continet semen: sinisterior fœmininum. Et ideo in toto corpore pars dextera masculina ē: sinistra uero fœminina. Ipsum semen q̄dem aiūt ex oī corpore ad uenā genitālē confluere: ibiq; cōcrescere. Sed hoc humana mens quō fiat: non pōt cōprehendere. Itē ui feminis uterus in duas se diuidit partes: quæ in diuersum diffusæ ac reflexæ circumplicantur: sicut arietis cornua. Quæ pars in dexteram retorquet̄: masculina est: quæ in sinistrā: fœminina. Conceptum igitur Varro & Aristoteles sic fieri arbitrantur. Aiunt non tantū maribus inesse semen: uerum etiā fœminis: & inde plerunq; matribus similes p̄creari: sed earū semen sanguinem esse purgatū. Quod si recte cum uirili mixtum sit: utraq; concreta: & simul coagulata informari. Et primum quidem cor hominis confingi: q̄ in eo sit & uita hominis: & sapientia. Deniq; totum opus quadragesimo die consumari. Ex abortionibus hæc fortasse collecta sunt. In auīū tamen foetibus primum oculos fingi dubium non est: quod in ouis sæpe deprehendimus. Vnde fieri non posse arbitror: quin fictio a capite sumat exordium. Similitudines autem in corporibus filiorum sic fieri putant. Cum semina inter se permixta coalescant: si uirile superauerit: patri similem prouenire

siue marem: seu foeminam. Si muliebri praeualuerit: progeniem cuiusque sexus ad imaginem respondere maternam. Id autem praeualeat e duobus: quod fuerit uberius. Alterum enim quodammodo amplectitur ac includit. Hinc plerumque fieri: ut unius tantum linamenta praeextendat. Si uero aequa fuerit ex pari semete permixtio: figuras quoque misceri: ut soboles illa communis: aut neutrum referre uideatur: quia totum ex altero non habet: aut utrumque: quia patrem de singulis imitata est. Nam in corporibus animalium uidemus aut confundi parentum colores: ac fieri tertium neutri generantium similem: aut utriusque sic exprimi: ut discoloribus membris per omne corpus concors mixtura uarietur. Disparēs quoque naturae hoc modo fieri putantur: cum forte in leui uteri parte masculinae stirpis semen inciderit: marem quidem gigni: opinatio est. Sed quia sit in foemina parte concipitur: aliquid in se habere foemineum: supra quam decus uirile patiatur: uel formam insignem: uel nimium candorem: uel corporis lenitatem: uel arctus delicatos: uel staturam breuem: uel uocem gracilem: uel animum imbecillum: uel ex his plura. Item si partem in dexteram semen foeminini sexus influxerit: foeminam quidem procreari: sed quoniam in masculina parte concipitur sit: habere in se aliquid uirilitalis: ultra quam sexus ratio permittat: aut ualida membra: aut uultum indecorem: aut uocem robustam aut animum audacem: aut ex his plura. Si uero masculinum in dexteram: foemininum in sinistram peruenierit: utrosque foetus recte peruenire: ut & foemininis per omnia naturae suae decus constet: & maribus tam mente quam corpore robur uirile seruetur. Illud uero ipsum quam mirabile constitutum dei: quod ad conseruationem generum singulorum duos sexus maris ac foeminae machinatus est: quibus inter se per uoluptatis illecebras copulatis: successiua soboles pareretur: ne omne genus uiuentium conditio mortalitatis extingueret. Sed plus roboris maribus attributum est: quo facilius ad patientiam iugi maritalis foeminae cogerentur. Vir itaque nominatus est: quia maior in eo uis est quam in foemina: & hinc uirtus nomen accipit. Item mulier (ut Varro interpretatur) a molicie immutata & detracta littera: uelut molier. Cui suscepto foetu cum partus appropinquare iam capit: turgescunt iam mammae dulcibus succis distenduntur: & ad nutrimenta nascētis fontibus lactis foecundum pectus exuberat. Nec enim decebat aliud quam ut sapiēs animal a corde alimoniam duceret. Idque ipsum sollertissime comparatum est: ut candēs ac pinguis humor: tenetritudinem noui corporis irrigaret: donec ad capiendos fortiores cibos: & dentibus instruatur: & uiribus roboretur. Sed redeamus ad propositum: ut cetera quae supersunt: breuiter explicemus.

Contra illos qui per uoluptatem membris genitalibus abutuntur: & subditorum membrorum forma.

Cap. xiii.

Oteram nunc ego ipsorum quoque genitalium membrorum mirificam rationem tibi exponere: nisi me pudor ab huiusmodi sermone reuocaret. Itaque a nobis indumento uere cūdiā quae sunt pudēda: uelent. Quod ad hanc rem attinet: queri satis est: homines impios ac profanos summum nefas admittere: quod diuinum & admirabile dei opus ad propagandam successionem inexcogitabili ratione prouisum: & affectus uel ad turpissimos quaestus: uel ad obscenae libidinis pudēda opera conuertunt: ut iam nihil aliud re sanctissima petant: quam inanem & sterilem uoluptatem. Quae reliqua corporis partes non carent ratione ac pulchritudine. Conglobata in nates caro quam sedendi officio apta: & eadem firmior quam in ceteris membris: ne premente corporis mole: ossibus cederet. Itē foeminum deducta & latioribus toris ualida longitudo: quo facilius onus corporis sustineret: quam paulatim deficientem in angustum genua determinant: quorum decentes nodi flexuram pedibus ad gradiendum: sedendumque aptissimam

præbent. Item crura non æquali modo ducta: ne indecens habitudo formaret pedest: sed teretibus suris clemēter extantibus sensimq; tenuatis: & firma sunt: & ornata. In plātis uero eadem quidem: sed tamē longe dispar q̄ in manibus ratio est. Quæ quoniam totius operis quasi fundamenta sunt: mirificus eas artifex non rotunda specie: ne homo stare nō posset: aut aliis ad standum pedibus indigeret: sicut quadrupes: sed porrectiores longioresq; formauit: ut stabile corpus efficerent planicie sua. Vnde illis inditū nomen est: digiti æque totidem quot in manibus specie magis q̄ usum præferentes. Ideoq; & iuncti: & breues: & gradatim compositi. Quorum qui est maximus: quoniam illū sicut in manu discerni a cæteris opus non erat: ita in ordinem redactus est: ut tamen ab aliis magnitudine ac modico interuallo distare uideatur. Hæc eorum speciosa germanitas: non leui adiuumento nixum pedum firmat. Concitati enim ad cursum non possumus nisi digitis in humum pressis: soloq; nitentibus: impetum saltumq; capiamus. Explicasse uideor omnia: quorum ratio intelligi potest. Nunc ad ea uenio: quæ uel dubia uel obscura sunt.

Quod de multis quæ sunt in corpore ratio sciri nequit.

Ca. xiiii.

Uita esse constat in corpore: quorum uim rationemq; perspicere nemo nisi si q̄ fecit: potest. An aliquis enarrare se putat posse: quid utilitatis: quid effectus habeat tenuis membrana illa perlucens: qua circūnectitur alius ac tegitur?

Quid renum gemina similitudo? Quos ait Varro ita dictos: quia riui ab his obsceni humoris oriantur: quod est longē secus: quia spinæ altrinsecus spinæ cohærēt: & sunt ab intestinis separati. Quid splen? quid iecur? quid uiscera quasi ex cōturbato sanguine uidentur esse concreta? Quid fellis amarissimus liquor? Nisi forte illis credendum putabimus: qui affectum iracundiæ in felle constitutum putant: pauoris in corde: latitiæ in splene. Ipsius autem iecoris officium uolunt esse: ut cibos in aluo concoquat amplexu & calefactu suo: quidam libidines rerum uenerearum in iecore contineri arbitrantur. Primum ista perspicere acumen humani sensus non potest: quia horum officia in operto latent: nec uisus suos patefacta demonstrant. Nam si ita esset: fortasse placidiora quæq; animalia uel nihil fellis omnino: uel minus haberēt q̄ feræ: timidiora plus cordis lasciuiora plus splenis habuissent. Sicuti igitur nos sentimus audire auribus: oculis cernere: naribus odorare: ita profecto sentiremus nos felle irasci: iecore cupere: splene gaudere. Cum autem unde affectus isti ueniant: minime sentiamus: fieri potest ut aliunde ueniant: & aliud uiscera illa q̄ suspicamur: efficiant. Nec tamen conuincere possumus falsa illos qui hæc disputant: dicere. Sed omnia quæ ad motus animi animaq; pertinent: tam obscuræ altæq; rationis esse arbitror: ut supra hominem sit ea liquido peruidere. Id tamen certum & indubitātū esse debet: res tot tanta uiscerum genera: unum & idē habere officium: ut animam contineant in corpore. Sed quid proprie singulis neruis sit iniunctum: quis scire nisi artifex potest: cui soli opus suum notum est?

De obscura uocis ratione.

Cap. xv.

E uoce autem quam rationem reddere possumus? Grammatici q̄dem ac philosophi uocem esse definiunt: aerem spiritu uerberatum. Vnde uerba sunt nūcupata: quod perspicue falsum est. Non enim uox extra os gignit: sed intra. Et ideo uerisimilior est illa sententia stipatum spiritum cum obstantia faucium fuerit illi: sonum uocis exprimere: ueluti cum in patētem cicutam labroq; subiectam dimittimus spiritum: & is cicutæ cōcauo reuoluitur ac reuolutus a fundo: dum descendente occurso suo reddit: ad exitū nitens sonum gignit: & in uocalem spiritum resiliens per se

uentis animatur. Quod quidem an uerum sit: deus artifex uiderit. Videtur enim non ab ore: sed ab intimo pectore oriri. Denique & ore clauso: & naribus emittit sonus qualis potest. Præterea ex maximo spiritu quo anhelamus: uox non afficitur: & leui & non coarctato spiritu quotiens uolumus efficitur. Non est igitur comprehensum quomodo fiat: aut quid sit. Nec me nunc in Academiæ sententiam delabi putes: quia non omnia sunt incomprehensibilia. Vt. n. fatendum est multa nesciri quæ uoluit deus intelligentiâ hominis excedere: sic tamen multa esse quæ possint & sensibus percipi: & ratione comprehendere. Sed erit nobis contra philosophos integra disputatio. Conficiamus igitur spatium quo nunc decurrimus.

Vbi sit mentis sedes: & qua ratione corpori coniungatur.

Ca. xvi.

Entis quoque rationem incomprehensibilem esse quis nesciat: nisi qui omnino illam non habet: cum ipsa mens quo loco sit: aut cuiusmodi nesciatur. Varia ergo a philosophis de natura eius ac loco disputata sunt. At ego non dissimulabo quid ipse sentiam: non quia sic esse affirmem: quod est insipientis in re dubia facere: sed ut exposita rei difficultate intelligas quanta sit diuinorum operum magnitudo. Quidam sedem mentis in pectore esse uoluerunt: quod si ita est: quanto tandem miraculo dignum est rem in obscuro ac tenebroso habitaculo sitam: uel tanta rationis atque intelligentiæ luce uersari: tum quod ad eam sensus ex omni corporis parte conueniunt: ut qualibet regione membris præsens esse uideatur. Alii sedem eius in cerebro esse dixerunt. Et sane argumentis probabilibus usi sunt: oportuisse scilicet quod totius corporis regimen haberet: potius in summo tanquam in arce habitare: nec quicquam esse sublimius: quam id quod uniuersum ratione moderetur: sicut ipse mundi dominus & rector in summo est. Deinde quod sensus omnis: id est audiendi: & uidendi: & odorandi ministra membra in capite sunt locata: quorum omnium uia ad pectus: sed ad cerebrum ferant. Alioquin necesse nos esset tardius sentire: donec sentiendi facultas longo itinere per collum ad pectus usque descenderet. Hi uero aut non multum: aut fortasse non errant. Videtur enim mens quæ dominatum corporis tenet: in summo capite constituta: tanquam in cælo deus. Sed quando in aliqua sit cogitatione comedare ad pectus: & quasi ad secretum aliquid penetrale secedere: ut consilium tanquam ex thesauro recondito eliciat ac proferat. Ideoque cum intenti ad cogitandum sumus: & cum mens occupata in altum se abdiderit: neque audire quæ circumsonant: neque uidere quæ obstant solemus. Id uero siue ita est: admirandum profecto est quomodo id fiat: cum ad pectus ex cerebro iter pateat. Siue autem non: hoc tamen nihilominus admirandum est: quod diuina nescio qua ratione fiat: ut ita esse uideatur. An potest aliquis non admirari: quod sensus ille unus atque cælestis: qui mens uel animus nuncupatur: tantæ mobilitatis est: ut ne tum quidem cum sopitus est conquiescat: tantæ celeritatis: ut uno temporis puncto cælum omne collustret: si uelit: maria puolet: terras & urbes peragret. Omnia denique quæ libuerit quis longe lateque summoti sint: in conspectu sibi ipse constituat. Et miratur aliquis si diuina mens dei per uniuersas mundi partes intemeta discurret: & omnia regit: omnia moderatur: ubique præsens: ubique diffusa: cum tanta sit uis ac potestas mentis humanæ intra mortale corpus inclusæ: ut ne sepius quidem grauis huius ac pigri corporis: cui illigata est: coerceri ullo pacto possit: quominus sibi liberam uagandi facultatem patiens largiatur. Siue igitur in capite mens habitat: siue in pectore: potest ne aliquis comprehendere quæ uis rationis efficiat: ut sensus ille comprehensibilis aut in medulla cerebri hæreat: aut in illo sanguine bipartito: qui est inclusus in corde: ac non ex eo ipso colligat quanta sit dei potestas: quæ

animus seipsum non uidet: aut qualis aut ubi sit: nec si uideat tamen perspicere possit: quo pacto rei corporali res incorporealis adiuncta sit: siue etiam mentis locus nullus est sed per totum corpus sparsa discurrit: & quod etiā fieri potest: & a Xenocrate Platonis discipulo disputatum est. Si quidem sensus in qualibet parte corporis præsto est: nec quid sit mens: nec qualis intelligi potest: cum sit natura tam subtilis ac tenuis: ut solidis uisceribus infusa uino & quasi ardenti sensu membris omnibus misceatur. Illud autem caue: ne unquam simile ueri putaueris quod Aristoxenus dixit: mentem omnino nullam esse sed quasi armoniam in fidibus ex cōstructione corporis & compagibus uiscerum ui sentiendi existere. Musici enim intentionem concentūque neruorum in integros modos sine ulla offensione consonantium armoniam uocant. Volunt igitur animum simili ratione constare in hominem: qua cōcors modulatio constat in fidibus scilicet: ut singulorum corporis partium firma coniunctio membrorumque oīum consentiens in unum uigor motum illum sensibilem faciat: animumque concinnet: sic ut sunt nerui bene intenti ad conspirantem sonum. Et sicuti in fidibus cum aliquid aut interceptum: aut relaxatum est: omnis canendi ratio turbatur & soluitur: ita in corpore cum pars aliqua membrorum duxerit uitium destrui uniuersa: corruptisque omnibus atque turbatis: occidere sensum: eamque mortem uocari. Verum ille si quicquam mentis habuisset: non armoniam de fidibus ad hominem transfulisset. Non enim canere sua sponte fides possunt: ut sit ulla in his comparatio ac similitudo uiuentis. Animus autem sua sponte & cogitat: & mouet. Quod si quid in nobis armoniæ simile foret: ictu moueretur externo: sicut nerui manibus: quæ sine tactu artificis pulsusque digitorum: muti atque inertes iacent. Sed nimirum pulcherrimus ille manu fuit: ut aliquando sentiret: quia mens eius ex membris male compacta torpebat.

Quod anima sit æterna: & quid sit secundū philosophorum uarias opiniones. Ca. xvii.

Vperest de anima dicere: quam percipi ratio eius & natura non possit. Nec ideo tamen immortalem esse animam non intelligimus: quoniam quicquid uiget: moueturque per se semper: nec uideri aut tangi potest: æternum sit necesse est.

Quid autem sit anima nondum inter philosophos conuenit: nec unquam fortasse conueniet. Et alii sanguinem dixerunt: alii ignem: alii uentum: unde anima uel animus nomen accepit: quod græce uentus ἀνέμωος dicitur: nec illorum tamen quisque dixisse aliquid uidetur. Non enim si anima sanguine aut per uulnus effuso: aut febrium calore consumpto: uidetur extingui continuo in materia sanguinis animæ ratio ponenda est: ueluti si eueniat in quæstionem. Lumen quo utimur quid sit: & respondeat oleum esse: quo consumpto illo lumen extinguitur: cum sint utique diuersa: sed alterum sit alterius alimentum. Videtur ergo anima similis esse lumini: quæ non ipsa sit sanguis: sed humore sanguinis alitur: ut lumen oleo. Qui autem ignem putauerunt: hoc uili sunt argumento: quod præsentem anima corpus caleat: recedente frigescat. Sed ignis & sensu indiget: & uidetur: & tactu comburit. Anima uero & sensu aucta & uideri non potest: & non adurit. Unde apparet animam nescio quid esse deo similem. At illi qui uentum putant: hoc falluntur: quod ex aere spiritum ducentes: uiuere uideamur. Varro itaque definit: Anima est aer conceptus: ore deferuefactus: in pulmone tepesfactus: in corde diffusus in corpus. Hæc apertissime falsa sunt. Neque enim tam obscuram nobis huiusmodi dico esse rationem: ut ne hoc quidem intelligamus quid uero esse non possit. An si mihi quis dixerit cœnum esse cælum: aut uitrum (ut Empedocles ait) aerem glaciatiatum: statim ne assentiar? quia cælum ex qua materia sit ignore. Sicut enim hoc nescio: ita illud scio. Anima ergo non est aer ore conceptus:

quia multo prius gignitur anima q̄ concipi aer ore possit. Non enim post partum insi-
nuantur in corpus (ut quibusdam philosophis uidet) sed post cōceptum protinus: cū
factum in utero necessitas diuina formauit: q̄a adeo uiuit intra uiscera genitricis: ut &
incremento augeat: & crebris pulsibus gestiat emicare. Deniq; abortum fieri necesse ē:
si fuerit animal intus extinctum. Ceteræ definitionis partes eo spectant: ut illis nouem
mensibus quibus in utero fuimus: mortui esse uidemur. Nulla ergo ex his tribus uera
sententia est. Nec tamen in tantum falsos esse dicendum est q̄ hæc senserūt: ut omnino
nihil dixerint. Nam & sanguine simul: & calore: & spiritu uiuimus. Sed cum cōstet ani-
ma in corpore his omnibus adunatis: non expresserunt proprie qd esset: quia tam non
potest exprimi q̄ uideri.

Vtrum animus & anima sint idem.

Ca. xviii.

Equitur alia & ipsa inextricabilis quæstio. Idem ne sit anima & animus: an ue-
ro aliud sit illud quo uiuimus: aliud autem quo sentimus & sapimus. Non de-
sunt argumenta in utranq; partem. Qui enim unum esse dicunt: hanc ratio-
nem sequuntur: q̄ neq; uiui sine sensu possit: nec sentiri sine uita: ideoq; esse nō posse di-
uersum id quod non potest separari: sed quicquid est illud & uidendi officium: & senti-
endi habere rātionem. Idcirco animum & animam indifferenter appellant duo epicu-
rei poetæ. Qui autem dicunt esse diuersa: sic argumentantur ex eo posse intelligi aliud
esse mentem: aliud esse animam: qui incolumi anima mens possit extingui: quod accide-
re soleat insanis. Item q̄ anima morte sopiat: animus somno. Et q̄dem sic: ut non tantū
quid fiat: aut ubi sit ignoret: sed etiam rerum falsarum cōtemplatione fallatur. Quod
quomodo ipsum fiat: nō potest præuideri: cur fiat potest. Nam req̄scere nullo pacto
possumus: nisi mens uisionum imaginibus occupata teneat. Latet autē mens oppressa
somno tanq̄ ignis obducto cinere sopitus: quem si paululum cōmoueris: rursus ardescit
& quasi euigilat. Auocat ergo simulacris: donec membra sapore irrigata uegetent. Cor-
pus enim uigilante sensu licet iaceat immobile: tamen non est quetum: quia flagrat in eo
sensus: & uibrat ut flamma: & arctus omnes ad se astrictos tenet. Sed postq̄ mens ad cō-
templandas imagines ab intentione tradita est: tunc demum corpus omne resoluit in
quietem. Traducitur autem mens cogitatione cæca: cum cogentibus tenebris secum tā-
tummodo esse cœperit: dum intenta est in ea: de q̄bus cogitat: repente sonus obrepit: &
in species proximas sensim ipsa cogitatio declinat. Sic ea quæ sibi ante oculos posuerat:
uidere quoq; incipit. Deinde procedit ulterius: & sibi auocamenta inuenit: ne saluber-
rimam quietem corporis interrūpat. Nam ut mens per diem ueris uisionibus auocat:
ne obdormiat: ita falsis ne exciteat. Nam si nullas imagines cernat: aut uigilare illum ne-
cesse ē: aut p̄petua morte sopiri. Dormiendi ergo causa tributa est a deo ratio somnian-
di: & q̄dem in cōmune uniuersis animalibus. Sed illud homini præcipue: q̄ cum eam ra-
tionem quietis causa daret facultatem sibi reliq̄t docendi hominem futura per somniū.
Nam & historiæ sæpe testant̄ extitisse somnia: quorū præsens & admirabilis fuerit euē-
tus: & responsa uatum nostrorū ex parte somnii constiterunt. Quare neq; semper uera
sunt: neq; semper falsa Virgilio teste: q̄ duas portas uoluit esse somniorū. Sed quæ falsa
sunt dormiendi causa uidentur: quæ uera immituntur a deo: ut imminens bonum aut
malum hac reuelatione discamus.

De origine animæ an sit.

Ca. xix.

Illud quoq; in quæstionem uenire potest. Vtrum ne anima ex patre an poti-
us ex matre. An uero ex utroq; genereat. Sed ego id meo iure ab ancipiti uēdi-

co. Nihil enim ex his tribus uerum est: quia neque ex utroque; neque ex alterutroque feruntur animæ. Corpus enim ex corporibus nasci potest: quoniam conferat aliquid ex utroque. De animis anima non potest: quia ex re tenui & incomprehensibili nihil potest decidere. Itaque ferendum animarum ratio uni ac soli deo subiacet.

Denique cælesti sumus omnes semine oriundi.

Omnibus idem ille pater est (ut ait Lucretius) Nam de mortalibus non potest quicquam nisi mortale generari. Nec putari pater debet: quod transfudisse aut inspirasse animam de sua nullo modo sentit: nec si sentiat: quando tamen aut quomodo id fiat: habeat animo comprehensum. Ex quo apparet non a parentibus dari animas: sed ab uno eodemque omnium deo patre: quod legem rationemque nascendi tenet solus: siquidem solus efficit. Nam terreni parentis nihil est nisi ut humorem corporis in quo est materia nascendi cum sensu uoluptatis emittat uel recipiat: & citra hoc etiam opus humoris istius homo resistit: nec amplius quicquam potest: ideo nasci sibi filios optant: quia non ipsi faciunt. Cætera iam dei sunt omnia: scilicet conceptus ipse: & corporis informatio: & inspiratio animæ: & partus incolumis: & quæcunque deinceps ad hominem conseruandum ualent: illius munus est quod spiramus: quod uiuimus: quod uigemus. Nam præterquam quod ipsius beneficio incolumes sumus corpore: & quod uictum nobis ex uariis rebus subministrat: sapientiam quoque homini tribuit: quia terrenus pater nullo modo dare potest. Ideoque & de sapientibus stulti: & de stultis sapientes sæpe nascuntur: quod quidam fato ac sideribus assignant. Sed non est nunc locus de fato differendi. Hoc dicere satis est: quod etiam si astra efficientiam rerum continent: nihilominus omnia a deo fieri: qui astra ipsa & fecit: & ordinauit. Inepti ergo qui hanc potestatem deo detrahunt & operi eius attribuunt. Hoc igitur dei munere cælesti atque præclaro an utamur: an non utamur in nostra uoluit esse potestate. Hoc enim concessio ipsum hominem uirtutis sacramentis religauit: quo uitam posset adipisci. Dedit ei & constituit aduersarium nequissimum & fallacissimum spiritum: cum in hac terrestri uita sine ulla securitatis requie dimicaret. Cur autem deus hunc uexatorem generi hominum constituerit breuiter exponam.

Cur deus dedit spiritum tentatorem.

Cap. xx.

Nunc omnia diuersitatem uoluit esse: ideoque uulgo non aperuit ueritatem: sed a paucissimis reuelauit: quæ diuersitas omne arcanum mundi continet. Hæc est enim quæ faciat uirtutem: quæ scilicet non modo esse: sed ne apparere quidem: quia uirtus esse non poterit: nisi fuerit compar aliquis. In quo superando uim suam uel exerceat: uel ostendat. Nam ut uictoria constare sine certamine non potest: sic nec uirtus quidem ipsa sine hoste. Itaque quoniam uirtutem dedit homini: statuit ei e contrario inimicum: ne uirtus ocio torpescere naturam suam perderet. Cuius omnis ratio in eo est: ut concussa & labefactata firmetur: nec aliter ad summum fastigium possit uenire: nisi prudenti manu semper agitata: sed ad salutem suam dimicandi tenore fundauerit. Noluit enim deus hominem ad immortalem illam beatitudinem delicato itinere peruenire. Daturus ergo uirtutem: dedit hostem prius: quod animis hominum cupiditates & uitia immitteret: qui esset auctor errorum malorumque omnium machinator: ut quoniam deus hominem ad uitam uocaret: ille contra ut rapiat & traducat ad mortem. Hic est qui aut inducit aut decipit eos: qui ueritati student: aut si dolo & studiis non quiuerint: uirilem gerit animam: qua sublimium uigorem labefactare conetur: infanda dictu & execrabilia molies: uexat interficit: & tamen ut prosternit multos: sic a multis uictus prostratusque discedit. Magna est enim uis hominis: magna ratio: magnum sacramentum. A quo si quis non defecerit:

nec fidem suam deuotionemq; prodiderit: hic beatus: hic deniq; (ut breuiter finiam) si milis deo sit necesse est. Errat enim quisquis hominem carne metitur. Nam hoc corpusculum quo inducti sumus: hominis receptaculum est. Nam ipse neq; tangi: neq; alpi-ci: neq; comprehendi potest: quia latet intra hoc quod uidet. Qui si delicatus ac tener in hac uita aliter fuerit q̄ ratio eius exposcit: si uirtute contempta desiderijs se carnis addixerit: cadet & premetur in terram. Si aut (ut debet) statum suum quem rectum recte sortitus est: & prompte constanterq; defenderit: si terræ quam calcare ac uincere debet: non seruerit: uitam merebitur sempiternam.

Operis conclusio est ueritatem superari non posse.

Cap. xxi.

Aec ad te Demetriane interim paucis & obscurius fortasse q̄ decuit: pro rerum h ac temporis necessitate perorauit: quibus contentus esse debeas. Plura & meliora laturus: si nobis indulgentia cælitus uenerit: tunc & ego te ad ueræ philosophiæ doctrinā & planius & uerius cohortabor. Statui enim q̄ multa potero litteris tradere: quæ ad uitæ beatæ statū spectent. Et q̄dem contra philosophos: quoniā sunt ad perturbandam ueritatē p̄nicioli & graues. Incredibilis enim uis eloquētiæ & argumētandi differendiq; subtilitas: q̄uis facile decæperat: quos partim nostris armis: partim uero ex ipsorum inter se cōcertatione sumptis reuincemus: ut appareat eos induxisse potius errorem q̄ sustulisse. Fortasse mireris q̄ tantum facinus audeam. Patiemur ne igit̄ extingui aut opprimi ueritatē? Ego uero libētius uel sub hoc onere defeceri. Nam si. M. Tullius eloquentiæ ipsius unicum exemplar ab indoctis & ineloquentibus: quia tamen p̄uero nitebant: sæpe superatus est. Cur desperemus ueritatem ipsam contra fallacem captiosamq; facundiam: sua p̄pria ui & claritate ualituram? Illi q̄dem se patronos ueritatis p̄fiteri solent. Sed q̄s potest eam rem defendere: quam nō didicit: aut illustrare apud alios quam ipse non nouit? Magnum uideor polliceri: sed cælesti opus est munere: ut nobis facultas ac tempus ad p̄posita persequendi tribuat. Quod si uita ē optanda sapienti: p̄fecto nullam aliam ob causam uiuere optauerim: q̄ aliquid efficiam: quod uita dignū sit: & quod utilitatem legentibus. Et si non ad eloquentiam: quia tenuis in nobis facundiæ riuus est: ad uiuendum tamē afferat: quod est maxime necessarium. Quo p̄fecto: laetis me uixisse arbitror & officiū hominis impleisse: si labor meus aliquos homines ab erroribus liberatos: ad iter cæleste direxerit.

Lactantii Firmiani de phœnice carmina:

St locus in primo fœlix oriente remotus:

Qua patet æterni maxima porta poli.

Nec tantum æstiuos hyemisq; propinquus ad ortus:

In quo sol uerno fundit ab axe diem.

Illic planicies tractus diffundit apertos:

Nec tumulus crescit: nec caua uallis hiat.

Sed nostros montes: quorū iuga celsa putantur:

Per bis sex ulnas eminet ille locus.

Hic solis nemus est: & consitus arbore multa

Lucus: perpetuæ frondis honore uiuens.

Cum phæontæis flagrasset ab ignibus axis:

Ille locus flammis inuiolatus erat.

Et cum diluuium merisset fluctibus orbem:

DE PHOENICE

Deucalionæas exuperauit aquas.
 Non hunc exangues morbi: non ægra senectus:
 Nec mors crudelis: nec metus alper adit.
 Nec scelus infandum: nec opum uesana cupido:
 Aut metus: aut ardens cædis amore furor.
 Luctus acerbus abest: & egestas obsita pannis:
 Et curæ infomnes: & uiolenta fames.
 Non ibi tempestas: nec uis furit horrida uenti:
 Nec rigido terram rore pruina tegit.
 Nulla super campos tendit sua uellera nubes:
 Nec cadit ex alto tumidus humor aquæ.
 Sed fons in medio est: quem uiuū nomine dicūt
 Perspicuus lucens: dulcibus uber aquis.
 Qui semel erumpēs p singula tempora mēsum
 Duodecies undis irrigat omne nemus.
 Hic genus arboreum procero stipite surgens
 Non lapsura solo mitia poma gerit.
 Hoc nemus: hos lucos auis icolit unica phoenix:
 Vnica sic uiuit morte resecta sua.
 Paret & obsequitur Phœbi memorāda satelles:
 Hoc natura parens munus habere dedit.
 Luthea cum primum surgens aurora rubescit:
 Cum primum ro: ea sidera luce fugat.
 Ter quater illa pias immergit corpus in undas:
 Ter quater e uiuo gurgite libat aquam.
 Tollitur: ac summo confedit in arboris altæ
 Vertice: quæ totum despicit una nemus.
 Et conuersa nouos Phœbi nascentis ad ortus
 Expectat radios: & iubar exoriens.
 Ast ubi sol pepigit fulgentis lumina portæ:
 Et primum emicuit luminis aura leuis.
 Incipit illa sacri modulamina fundere cantus:
 Et mira lucem uoce ciere nouam.
 Quam nec iulææ uoces: nec tibia possit
 Musica cyrrhæis assimilare modis.
 Sed neq; holor moriens imitari posse putatur:
 Nec cyllenææ fila canora lyræ.
 Postq̃ Phœbus equos in aperta refundit olympi
 Atq; orbem totum pertulit usq; means.
 Illa ter alarum repetito uerbere plaudit:
 Non errabilibus nocte dieq; fonis.
 Atq; eadem celeres etiam discriminat horas:
 Igniferumq; caput ter uenerata silet.
 Antistes nemorum luce ueneranda sacerdos
 Et sola arcanis conscia Phœbe tuis.

LIBER

Quæ postq̃ uitæ iam mille peregerit anno s:
 At se reddiderint tempora longa grauem.
 Vraperet lassum spatium urgentibus itum:
 Assueti nemoris dulce cubile fugit.
 Cumq; renascendi studio loca sancta reliquit:
 Tunc petit huc orbem: mors ubi regna tenet.
 Dirigit in Syriam celeres longæua uolatus
 Phœnicis nomen cui dedit ipsa uetus.
 Secretosq; petit deserta per auiâ lucos:
 Hic uib per saltus silua remota latet.
 Tum legit aereo sublimem uertice palmam:
 Quæ gratum phœnix ex aue nomen habet.
 Quam nec dente potens aial prumpere possit:
 Lubricus aut serpens: aut auis ulla rapax.
 Tum uentos claudit pendentibus Aeolus antris:
 Ne uiolent flabris aera perpetuum.
 Neu concreta notho nubes per inania cæli
 Summoueat radios solis: & obsit aui.
 Construit inde sibi seu nidum: siue sepulchrum.
 Nam perit ut uiuat: se tamen ipsa creat.
 Colligit hinc succos: & odores diuite silua:
 Quos legit assyrius: quos opulentus arabs.
 Quos aut Pygmææ gentes: aut India carpit:
 Aut molli generat terra Sabæa sinu.
 Cinnama dehinc: aurūq; procul spirantis amomi
 Congerit: & mixto ballama cum folio.
 Non casia mitis: non olentis uimen achantis:
 Nec thuris lachrymæ: guttaq; pinguis abest.
 His addit teneras nardi pubentis aristas:
 Et sociat myrrhæ palcua grata nimis.
 Protinus in strato corpus mutabile nido
 Vitaliq; thoro membra quiete locat.
 Oreq; dehinc succos membris circūq; supraq;
 Iniicit exequiis immoritura suis.
 Tunc inter uarios animam cōmendat odores:
 Depositi tanti nec timet illa finem.
 Interea corpus genitali morte peremptum
 Aestuat: & flammæ protulit ipse calor.
 Aereoq; procul de lumine concipit ignem:
 Flagrat: & ambustum soluitur in cinerem.
 Hos uelut in massam cineres in morte coactos
 Conflat: & effectum seminis instar habet.
 Hinc animal primum sine membris fert oriri:
 Sed fertur uermis lacteus esse color.
 Creuerit immensum subito cum tempore certo:

DE PHOENICE

Seq; oui teretis colligit in speciem.
 Inde reformatur qualis fuit ante figura:
 Et phœnix ruptis pullulat exuuiis.
 Ac uelut agrestes cum filo ad sacra tenentur:
 Mutari pennæ papilione solent.
 Non illi cibus est nostro concessus in orbe:
 Nec cuiq; implumem pascere cura subest.
 Ambrosios libat cælesti nectare rores:
 Stellifero teneri qui cecidere polo.
 Hos legit: his mediis alitur in odoribus ales:
 Donec maturam proferat effigiem.
 Ast ubi primæua cœpit florere iuuenta:
 Euolat ad patrias iam reditura domos.
 Ante tamen proprio quicquid de corpore restat:
 Ossaq; uel cineres: exuuiasq; suas.
 Vngue balsameo: myrrhaq; & thure soluto
 Condit: & in formam conglobat ore pio.
 Quam pedibus gestans cõtendit solis ad ortus:
 Inq; ara residens promit in æde sacra.
 Mirandam sese præstat: præbetq; uehenti
 Tantus ibi decor est: tantus abundat honor.
 Principio color est: qualis sub sidere cæli
 Mitia quem croceo punica grana legunt.
 Qualis inest foliis: quæ fert agreste papauer:
 Cum pendens uestit sole rubente polus.
 Hoc humeri pectusq; decens uelamine fulgent:
 Hoc caput: hoc ceruix: summaq; terga nitēt.
 Caudaq; porrigitur fuluo distincta metallo:
 In cuius maculis purpura mixta rubet.
 Clarum inter pennas insigne desuper iris
 Pingere ceu nubem desuper alta solet.
 Albicat insignis mixto uiridante smaragdo:
 Et puro cornu gemmea cuspis hiat.
 Ingentes oculos credas: gervinosq; hiacynthos:
 Quorum de medio lucida flamma micat.
 Aequatur toto capiti radiata corona
 Phœbæi referens uerticis alta decus.
 Crura tegūt squammæ flauo distincta metallo:
 Ast ungues roseus pingit honore color.
 Effigies inter pauonis mixta figuram
 Cernitur: & mixtam phasidis inter auem.
 Magniciem terris arabum quæ gignitur ales
 Vix æquare potest: seu fera: seu sit auis.
 Nō tamen ē tarda ut uolucres: quæ corpore ma-
 Incessus pigros p graue pondus hēnt, gno
 Sed leuis & uelox regali plena decore:

Talis in aspectu se præbet usq; hominum,
 Conuenit Aegyptus tanti ad miracula uisus:
 Et rarā uolucrem turba salutat ouans.
 Protinus insculpunt sacrato in marmore formā:
 Et signant titulo remq; diemq; nouo.
 Contrahit in cœtum sese genus omne uolantū,
 Nec prædæ memor est ulla: nec ulla metus.
 Alitum stipata choro uolat illa per altum:
 Turbaq; prosequitur munere læta pio.
 Sed postq̃ puri peruenit ad ætheris auras:
 Mox redit ista suis conditor illa locis.
 Hæc fortunatæ sortis: natisq; uolucris:
 Cui de se nasci præstitit ipse deus.
 Fœmina sit: uel masculus hæc: forteq; neutrum:
 Fæl ix quæ Veneris fœdera nulla colit.
 Mors illi Venus est: sola est in morte uoluptas:
 Ut possit nasci: hæc appetit ante mori.
 Ipsa sibi proles: suus est pater: & suus hæres:
 Nutrix ipsa sui: semper alumna sibi.
 Ipsa q̃dem sed non eadē: q̃a & ipsa: nec ipsa est
 Aeternam uitam mortis adepta bono.

Ouidius methamorpho. de phœnice.
 Aec tamē ex aliis generis primordia ducit
 Vna ē quæ reparet: seq; ipsa refeminet ales
 Assyrii phœnica uocant: non fruge: nec herbis:
 Sed lachrymis thuris: & succo uiuit amomi.
 Hæc ubi quinq; suæ compleuit sæcula uitæ:
 Illicis in ramis: tremulæq; cacumine palmæ
 Vnguibus ac puro nidum sibi construit ore:
 Quo simulac casias: & nardi leuis aristas:
 Quasq; cū fulua substrauit cinnama myrrha
 Se super imponit: finitq; in odoribus æuum.
 Inde ferunt totidem quæ uiuere debeat annos
 Corpore de primo uolucrem phœnica renasci

Dantes.

Ossi per li gran suaui se confessa
 Che la phœnice muore: e poi renasci.
 Che al cinquecento anno se apreſſa
 Herba ne biada in sua uita non pasce.
 Ma sol del incenso lachrymæ & amomo:
 E nardo: e myrrha son le ultime phasce.
 Lactantii Fir. de resurrectionis dominicæ die.
 Alue festa dies toto uenerabilis æuo:
 Qua deus infernum uicit: & astra tenet
 Tempora florigero rutilant distincta tereno:
 Et maiore poli lumine porta patet.

DE RESVRRECTIONE DOMINI

Altius igniuomum solem cæli orbita ducit:
 Qui uagus oceanas exit & intrat aquas.
 Armatus radiis elementa liquentia lustrans
 Hac in nocte breui tendit in orbe diem.
 Splendida sincero producunt æthera uultu:
 Lætitiâq; suam sidera clara probant.
 Terra ferax uario fundit muuscula cultu:
 Cum bene uernarit reddit & annus opes.
 Mollia purpureum pingunt uiolaria campum:
 Prata uirent herbis: & micat herba comis.
 Paulatim subeunt stellantia lumina florum:
 Floribus arrident gramina cuncta suis.
 Semine deposito late leges exilit aruis
 Spondens agricolæ uincere posse famem.
 Caudice deserto lachrymat sua gaudia palmes:
 Vnde merum tribuat dat modo uitis aquâ.
 Cortice de matris tenera lanugine surgens
 Præparat ad partum turgida gemma sinum:
 Subq; hyemis tempus foliorum crine reuulso
 Iam reparat uiridans frondea tecta nemus.
 Mixta salix: abies: corilus: filer: ulnus: acer: nux:
 Plaudit quæq; suis arbor amœna comis.
 Constructura suos lapis hinc aluearia linquens:
 Floribus instrepitans poplite mella rapit.
 Ad cantus reuocatur auis: quæ carmine clauso
 Pigrior hyberno frigore muta fuit.
 Hinc philomena suis attemperat organa cānis:
 Fitq; repercusso dulcior aura melo.
 Ecce renascentis testatus gratia mundi:
 Omnia cum domino dona redisse suo.
 Nanq; triumphanti post tristia rara Christo
 Vndiq; fronde nemus: gramina flore fauent.
 Legibus inferni oppressis: super astra meantem
 Laudant rite deum lux: polus: arua: fretum.
 Qui crucifixus erat: deus ecce p omnia regnat:
 Dantq; creatori cuncta creata precem.
 Mobilitas animi mensum lux alma dierum
 Horarum splendor stridula: cuncta fauent.
 Hic tibi silua comis: plaudit quoq; cāpus aristis:
 Hinc grates tacito palmite uitis agit.
 Hinc tibi nunc auium resonāt uirgulta susurro:
 Has inter nimio passer amore canit.
 Christe salus rerū: bone conditor atq; redēptor:
 Vnica progenies ex deitate patris.
 Irrecitabiliter manans de corde parentis:
 Verbum subsistens: & patris ore potens.

Aequalis:concors:focius:cum patre coæuus

Quo sumpsit mūdus principe principium.

Aethera suspendis:sola congeris æquora fundis

Quæq; locis habitant:quæ moderata uigēt.

Qui genus humanum cernēs meruisse pfundo:

Vtq; hominē eriperes:es quoq; factus homo.

Nec nostro tantum uoluisti e corpore nasci:

Sed caro quæ nasci pertulit atq; mori.

Funeris exequias pateris nouus auctor:& orbis

Intra mortis iter dando salutis opem.

Tristitia cessarunt infernæ uincula legis:

Expauitq; chaos luminis ore premi.

Depereunt tenebræ Christi fulgore fugatæ:

Aeternæ noctis pallia crassa cadunt.

Sollicitam:sed redde fidē precor:alma potestas:

Tertia lux redit:surge sepulte meus.

Non decet ut uili tumulto tua membra tegant:

Non precium mundi uilia saxa premant.

Indignum est cuius claudunt cuncta pugillo:

Vt tegat inclusum rupe uetante lapis.

Lintea tolle precor:sudaria linque sepulchro:

Tu satis es nobis:& sine te nihil est.

Solue cathenatas inferni carceris umbras:

Et reuoca sursum quicquid ad ima ruit.

Redde tuam faciem:uideant ut sæcula lumen:

Redde diem:qui nos te moriente fugit.

Sed plane impleti remeans pie uictor olympi:

Tartara pressa iacent:nec tua iura tenent.

Inferus in saturabiliter caua guttura pandens

Qui raperet semper fit tua præda deus.

Eripis innumerum populum de carcere mortis:

Et sequitur liber:quo suus auctor abis.

Euomit absorptam pauida fera bælua plebem:

Et de fauce lupi subtrahit agnus oues.

Hinc tumultū repetēs post tartara carne resūpta:

Belliger ad cælos ampla trophæa refers.

Quos habuit pœnale chaos:iam reddidit iste:

Et quos mors peteret:hos noua uita tenet.

Rex sacer ecce tui radiat pars magna trophæi

Cum puras animas sacra lauacra beant.

Candidus egredit nitidis exercitus undis:

Atq; uetus uitium purgat in amne nouo.

Fulgentes animas uestis quoq; candida signat:

Et grege de niueo gaudia pastor habet.

Additur hac fælix concors mercede sacerdos:

NEPHYTHOMON

Qui dare uult domino dupla talenta suo.
Ad meliora trahens gentili errore uagantes:
Bestia ne raperet munit ouile dei.
Quos prius Eua nocens infecerat: hos modo reddit
Ecclesiæ pastor ubere lacte sinu.

FINIS

Arguit hic hominum sectas Lactantius omnes:
Septeno falsas codice uera docens.
Siue deum tangat turbato lumine cernens
Ira furor: gemino pernotat inde libro.
Et uolucrum phoenix uersu comprehenditur una:
Quæ nostro nunq̃ pascitur alma solo.
Hincq; redemptoris nostri non carmina defunt:
Quæ positum e tumulo dulce canendo uocant.
Presterat hunc primo mundi caput inclyta Roma:
Post regina premit quippe colenda maris.

Nephythomon Lactantii Firmianii ncipit.

Am si iustitia est ueri dei cultus: quid enim tam iustum ad æquitate: tam pium ad honorem: tam necessarium ad salutem: q̃ deum cognoscere ut parentem: uenerari ut dominum: eiusq; legi aut præceptis obtemperare? Nescierunt ergo iustitiam philosophi: quia nec ipsum deum agnouerunt: & ideo refelli putauerunt a Carneade: cuius hæc fuit disputatio nullum esse ius naturale. Itaq; omnes animantes ipsa ducente natura commoda sua defendere: & ideo iustitia si alienis utilitatibus consulat: suas negliget: stultitiam esse dicendam. Quod si omnes populi penes quos sit imperium: ipsiq; Romani: qui orbem totum possidere: iustitiam sequi uelint ac suum cuiq; restituere: quod ui & armis occupauerunt ad casas & egestatem reuertentur. Quod si fecerint: iustos dicemus equidem: sed tamen stultos iudicare necesse est: qui ut aliis prosint: sibi nocere contendunt. Deinde si reperiat aliquis hominem: qui aut aurum pro auricalco: aut argentum pro plumbo uendat per errorem: atq; id tenere necessitas cogit: utrū dissimulabit & emet paruo: an potius iudicabitur? iustus utiq; dicet: quia non fefellit: sed idem stultus: q̃ alteri fecerit lucrum: sibi damnū: sed facile de damno est. Quid si uita eius in periculū ueniet: ut eum aliquando necesse sit aut occidere: aut mori: quid faciet? Potest hoc euenire: ut naufragio facto inueniat aliquem imbecillum tabulæ in hærentem: aut uicto exercitu fugiens: reperiet aliquem uulneratum equo insidētem: utrum ne aut illum tabula: aut hunc equo deturbabit: ut ipse possit euadere? Si uolet iustus esse non faciet: sed idem stultus iudicabitur: qui dum alterius uitæ parcat: suam perdet. Si faciet quidem sapiens uidebit: quia sibi consulat: sed & idem malus: q̃ nocebit. Acuta ista sane: sed respondere ad ea facile possumus. Imitatio enim nominum facit ut sic esse uideat. Nam & iustitia imaginem hēt stultitiæ non tamen est stultitia. Et malitia imaginē sapientiæ: non tamen sapientia est. Sed sicut malitia ista in cōseruandis utilitatibus suis intelligēs redargui uidet: q̃a non sapientia: sed calliditas & astutia est: ita & iustitia non debet iustitia: sed innocentia notari: q̃a necesse est iustū esse sapiētem: & eum q̃ sit stultus: iniustus. Nam neq; rō: neq; natura ipsa

permittit: ut is qui iustus est: sapiens non sit: quoniam iustus nihil utiq; facit: nisi quod rectum & bonum est: prauum & malum semper fugit. Quis autem discernere bonum & malum: prauum & rectum poterit: nisi qui sapiens fuerit? Stultus autem malefacit: quia bonum & malum qd sit ignorat: ideo peccat: quia non potest praua & recta discernere. Igitur neq; stulto iustitiam: neq; iniusto sapientiam conuenire. Ergo stultus nō est qui nec tabula naufragum: nec equo saucium deiecerit: quia se abstinuit a mūdo: quod est peccatum: peccatum autem uitare sapientis est. Sed ut stultus prima facie uideatur: illa res efficit qui extingui animam cum corpore existimant: iccirco omne commodum ad hanc uitam referunt. Si enim post mortem nihil est: utiq; stulte facit: qui alterius animæ parcat cum dispendio suæ: aut qui alterius lucro magis q̄ suo consuleret: si mors animam delet. Danda est opera: quo iustius commodiusq; uiuamus. Si autē uita post mortem superest æterna & beata: hāc utiq; corporalem cum omnibus terræ bonis iustus ac sapiens contemnet: quia sciet quale a deo præmium sit recæpturus. Teneamus igit in- nocentiam: teneamus iustitiam: subeamus imaginem stultitiæ: ut ueram sapientiam tenere possimus. Et si hominibus uidetur ineptum ac stultum torqueri: & mori uellet q̄ liberam discet abire sine noxa. Nos tamen omni uirtute omniq; patientia fidem deo exhibere nitamur. Non mors terreat: nec dolor flagrat: quominus uigor animi & constā- tia inconcussa seruetur. Stultos notent: dum modo ipsi stultissimi sint: & cæci: & hebetes & pecudibus æquales: qui non intelligunt esse mortiferum relicto deo uiuo prosterne- re se: atq; adorare terrena: qui nesciunt ex illis æternam pœnam manere: qui figmēta in sensibilia fuerint uenerati: & eos qui nec tormenta: nec mortem pro cultu & honore ue- ri dei recusauerint: uitam perpetuam consecuturos. Hæc est fidelissima: hæc est uera sa- pientia: hæc perfecta iustitia. Nihil ad nos attinet: quid iudicent stulti: quid homuncu- li sentiant. Nos iudicium dei expectare debemus: ut quos postmodum qui de nobis iu- dicauerint: iudicemus. Dixi de iustitia quid esset: sequitur ut ostendam quid sit uerum sacrificium dei: quis iustissimus ritus colēdi: nequis arbitretur aut uictimas: aut odores: aut dona præsentia desiderari a deo: a quo si fames: si sitis: si algor: si omnium rerum ter- renarumq; cupiditas abest: non ergo utitur his omnibus: quæ templis aliisq; fictilibus inferuntur: sed sicut corporalibus corporale: sicutiq; incorporalibus incorporale sacrifi- cium necessarium est. Illis quæ in usum tribuit homini deus: ipse nō indiget. Est omnis terra ipsius sub potestate: non indiget templo: cuius domicilium mundus est: non indi- get simulacro: qui est & oculis: & mente incomprehensibilis: non indiget terrenis lumi- nibus: qui solem cum cæteris astris in usum hominibus potuit accendere. Quid igitur ab homine desiderat deus: nisi cultum mentis: qui est primus & sanctus. Nam illa quæ aut digitis fiunt: aut extra hominem sunt: hoc sacrificium uerum nō est: nec quod ex ar- ca: sed quod ex corde profertur: nō quod manu: sed quod mente libatur. Hæc accepta- bilis uictima est: quam de seipso animus immolat. Nam quid hostiæ? quid thura: qd uestes? quid aurum? quid argentum? quid preciosi lapides conferunt: si colentis pura mens nō est? Sola ergo iustitia est: quam deus expetit. In hac sacrificium: in hac dei cul- tus est: de quo nunc mihi differendum est: docendumq; in quibus operibus iustitia ne- cesse sit contineri.

Vas eē humanæ uitæ uias: nec philosophis ignotū fuit: nec poetis: sed eas utiq; diuerso modo induxerunt philosophi. Alteram industriæ: alteram inertiae esse uoluere: sed hoc minus recte: cum eas ad solius uitæ commoda rettulerūt: me- lius poetæ: qui alteram iustorū: alteram impiorum esse dixerūt. Sed in eo peccant: q̄ eas

non in hac uita: sed apud inferos esse aiūt. Nos utiq; rectius: q̄ alteram uitā: alter ā mor-
tis: & hic tamen has uias esse diximus. Sed illa dexterior: qua iusti sunt gradiētes: nō in
elysium ferre: sed in cælum. Immortales enim fiūt. Sinisterior ad tartarum. Aeternis ni-
cruciatibus abducuntur iusti. Veneranda est a nobis iustitiā uia: quā ducit ad uitam.
Primum autem iustitiā officium est deum cognoscere ut parentem: eumq; metuere ut
dominum: diligere ut patrem. Is est enim qui nos genuit: q̄ uitali spiritu animauit: q̄ alit
qui saluos facit. Habet in nos non modo ut pater: uerum etiam ut dominus licentiā uer-
berādi: & uitā ac necis potestatem: unde illi ab homine duplex honos: id est amor cum
timore debetur. Secundum iustitiā officium est hominem agnoscere uelut fratrem. Si
enim idem deus fecit: & uniuersos ad iustitiā: & ad uitam æternā pari cōditione ge-
nerauit. Fraternal utiq; necessitudine cohæremus: quam qui non agnoscit: iniustus est.
Sed origo huius mali: q̄ societas inter se hominum: quo necessitudinis uinculū dissolui-
tur: est q̄ ab ignorātia ueri dei nascatur. Qui enim fontem illum benignitatis ignorat:
bonus esse nullo modo potest. Inde est q̄ ex eo tempore: quo multi dii consecrati ab ho-
minibus coliq; cœperunt: fugatā est (sicut poetæ aiunt) iustitiā: sic direpū est omne fœ-
dus: direpta societas iuris humani: cum sibi quisq; consulere: ius in iuribus computare:
nocere inuicem: fraudibus aggredi: dolis circumscribere: cōmoda aliorū commodis ad-
augere: non cognatis: non liberis nec parentibus parcere: ad necem hominū pocula tē-
perare: obsidere cum ferro uias: mari confestare: libidini autem quo furor duxerit frā-
na laxare: nihil deniq; sancti habere: quod cupiditas infanda non uiolaret. Cum hæc fi-
erent: tum leges sibi homines cōdiderunt pro utilitate communi: ut se interim tutos ab
iniuriis facerent. Sed metus legum non scelera comprimebat: sed licentiā submouebat.
Poterant enim leges delicta punire: conscientiam punire non poterant. Itaq; quæ an-
te palam fiebant: clam fieri cœperunt. Circumscribi etiam iura: siquidem ipsi præsides
legum præmiis muneribusq; corrupti: uel in remuneratione malorum: uel perniciē iu-
storum sententias uendicabāt. His accedebant dissensiones: & bella: & mutua depræda-
tiones: & oppressis legibus sæuendi potestas licenter assumpta. In hoc statu cum essent
humanæ res: misertus est nostri deus. Reuelauit se nobis: & ostēdit ut in ipso religionē:
fidem: castitatem: misericordiam disceremus: legemq; diuinā: quā humana cum cæ-
lestibus copulauit: tradente ipso domino sumeremus: quā lege uniuersi: quibus irrati-
sumus: errores cum uanis & impiis superstitionibus tollerent. Quid enim homini de-
beamus: eadem illa lex præscribit quā docet quicquid homini præstiteris: deo præsta-
re. Sed radix iustitiā: & omne fundamentum æquitatis est illud. Vnde ut ne facias ulli:
quod pati nolis: sed alterius animum de tuo metieris: si acerbum est iniuriā ferre: & q̄
eam fecerit: uidetur iniustus. Transfer in alterius personam quod in te sentis: & in tuam
quod de altero iudicas: & intelliges tam te iuste facere: si alteri noceas: q̄ alterum: si tibi.
Hæc si mente uoluemus: innocentiam tenebimus: in qua iustitiā uelut in primo gradu
consistit. Primus est enim nō nocere proximo: sed officere: prodesse. Et sicut in rudibus
agris prius q̄ serere incipias: euulsis sentibus & omnium stirpium radicibus amputatis:
arua purganda: sic de nostris animis prius uitia detrahenda: & tunc demum uirtutes in-
ferendæ: de quibus seminata per uerbum dei fruges immortalitatis oriantur. Tres affe-
ctus uel (ut ita dicam) tres furcæ sunt: quæ in animis hominis tantas perturbationes ci-
unt: & interdum cognita ita delinquere: ut nec fame: nec periculi sui respectu: tuta habe-
re permittant: circa quæ uindictā cupit a natura: quæ desiderat opes: libido quæ ap-
petit uoluptates. His uitiiis resistendum est: hæc stirpes eruendæ: ut uirtutes seri possint.

Hos affectus stoici a mputandos: peripathetici temperandos putant. Neutri eorum recte: quia neque detrahi possunt. Siquidem natura insiti habent certam magnamque rationem: neque bonum quoniam si mala sunt: carendum est: etiam temperandum mediocribus: si bona integris adutendum est. Nos uero neque detrahendos: neque minuendos esse dicimus. Non enim per se mala sunt quae deus homini rationabiliter conseruat: sed cum sint utique natura bona: quoniam ad tuendam uitam sunt attributa: male utendo fiunt mala: sicut si fortissime pro patria dimices: bonum est: si contra patriam: malum. Sic & affectus si ad usus bonos habeas: uirtutes erunt: si ad malos: uitia dicentur. Ira igitur ad cohercionem peccatorum: id est ad regendam subiectorum disciplinam data est a deo: ut metus licentiam comprimatur: & compescat audaciam. Et qui terminos eius ignorat: irascitur paribus aut fortioribus. Inde ad immania facinora prosilitur: inde ad caedes: inde ad bella confurgitur. Cupiditas ad desideranda & conquirenda uitae necessaria tributa est. Sed qui nesciunt fines eius: insatiabiliter opes congregere nituntur. Hinc uenena: hic circumscriptiones: hinc falsa testimonia: hinc omnium fraudum genera erumpent. Libidinis autem affectus ad procreandos filios insitus & natus est: sed qui limites eius animo non tenent: utuntur eo ad solam uoluptatem. Inde illicitae iam opes: inde adulteria & stupra: inde omnes corruptelae oriuntur. Redigendi ergo sunt isti affectus intra fines suos & in uiam rectam redigendi: in qua & si sunt uehementes: culpa tamen hinc non possunt

Ohibenda est ira cum patimur iniuriam: & ut malum comprimatur: quid ex certamine impendat: & duas maximas uirtutes: innocentiam: patientiam teneamus. A natura frangitur: cum habemus quod satis est. Quis enim furor est in his cogitandis laborare: quae aut latrocinio: aut furore: aut proscriptione: aut morte ad alios accersit peruenire? Libido extra legitimum thorum non euagetur: sed creandis liberis seruiat. Appetentia enim nimia uoluptatis: & periculum parit: & insaniam generat. Et (quod est maxime cauendum) mortem accurrit aeternam. Nihil est enim tam inuisum deo: quam mens incaesta & animus impurus. Nec hac sola uoluptate abstinendum sibi putet: quae capit ex foeminei corporis copulatione: sed & ceteris uoluptatibus sensuum reliquorum: quia & ipsae sunt uitiosae: & eiusdem uirtutis est eas contemnere. Oculorum uoluptas percipit ex rerum pulchritudine. Aurium de uocibus canoris & suauionibus. Narium de odore iucundo. Saporis de cibis dulcioribus: quibus his omnibus uirtus repugnare fortiter debet: ne his illecebris irratitus animus: a caelestibus ad terrena: ab aeternis ad temporalia: a uita immortalis ad perpetuam poenam deprimat. In saporis & odoris uoluptate hoc piculum est: quod trahere ad luxuriam poterit. Qui enim fuerit his deditus: aut non habebit ullam rem familiarem: aut si habuerit: assumet: & aget postmodum uitam detestabilem. Qui autem rapitur auditu: ut taceam canticis: qui sensus ita saepe deliniunt: ut etiam status mentis furore perturbentur: compositis ceteris orationibus: numerosisque carminibus: aut argutis disputationibus ad impios cultus facile traduntur. Inde est quod scriptis caelestibus: quia uidentur incompta: non facile creduntur: quia aut ipsi sunt disertissimi: aut diserta legere uolunt: non quaerunt uera: sed dubia: immo illis haec uidentur uerissima esse: quae auribus blandiuntur: ita respuunt ueritatem: dum sermonis uarietate capiuntur. Voluptas uero quae spectat ad uisum: multiformis est. Nam quae percipitur ex rerum preciosarum pulchritudine: auaritiam concitat: quae aliena esse debet a sapiente atque iusto. Quae autem capitur de specie mulierum: in alteram cadit uoluptatem: de qua iam superius locuti sumus.

Vperest de spectaculis dicere: quæ quoniã potentia sunt ad corrumpendos aios
 uitadã sapientibus & contēnenda sunt taliter: q̃ ad celebrãdos deor̃ honores
 inuenta memorant̃. Nam munera additōes Saturno factæ sunt. Scēna Libe-
 ri patris est. Ludi uero circēses Neptuno dicati putant̃: ut iam q̃ spectat interest: relicto
 dei cultu: ad p̃fanos ritus trãsisse uideat̃. Sed ego de re malo dicere: q̃ de origine. Quid
 tam horribile: tã tet̃: q̃ hois trucidatio: Ideo sãuerissimis legibus uita nostra mulctat̃.
 Ideo bella execrabilia sunt inuenta: tamen cōsuetudo quatenus homicidiũ sine bello ac
 legibus faciãt: & hoc ut scelus iudicat. Quid si interesse homicidio sceleris cōscientia ē
 & eodē facinore spectator obstrictus est: cui & admissor: ergo & his gladiatorũ sceleri-
 bus nō minus cruore perfundit̃ q̃ spectat: q̃ ille q̃ facit: nec pōt esse imunis a sanguine: q̃
 uoluit effundi: aut uideri nō intẽrfecisse: q̃ interlectori & fauet: & præmiũ postulauit.
 Quid scēna: Num sanctior: i qua comœdia de stupris & amoribus. Tragoedia de in-
 cãstis & parricidis fabulat̃. Istrionici ēt impudici gestus: q̃bus infames scēminas imita-
 tur libidines: quas saltãdo exprimunt docent: nō minus corruptelã: disciplinã: est: in
 quo fiunt p̃ imaginẽ: quæ nō sunt: ut fiãt sine pudore quæ uera sunt. Spectat̃ hæc adole-
 scentes: quor̃ lubrica ætas quæ frænari ac regi debet: ad uitia & peccata his imaginibus
 erudit̃. Circus nō innocentior æstimat̃: sed maior hic furor est: siq̃dem mentes spectatũ
 um tãta ferunt̃ insania: ut non mō in conuitia: sed ēt in rixas: necnō & in prœlia: & cōten-
 tiones sæpe consurgãt. Fugienda igit̃ oĩa spectacula: ut tranquillum mentis statũ tenere
 possimus. Renunciãdum noxiis uoluptatibus: ne deliniti suauitate pestifera: in mortis
 laqueos incidamus. Placet sola uirtus: cuius merces immortalis est: cũ uicerit uoluptatẽ
 Suppositis aut̃ affectibus: & p̃domitis uoluptatibus: facilis in comprimendis ceteris la-
 bor est ei: q̃ sit dei ueritatĩq̃ sectaturus: nō maledicit unq̃: q̃ spectabit a deo benedictio-
 nem. Hinc iurabit ne deũ ludibrio hēat: sed ne iurabit q̃dem: ne quando uel necessitate
 uel consuetudine in periuriũ cadat. Nihil subdole: nihil dissimulanter loquat̃: neq̃ ab-
 negabit qd̃ spoponderat: neq̃ p̃mittet quod facere non posset: non inuidebit cuiq̃ q̃ de
 suo contentus: nec detrahet: aut male alteri uolet: in quem forsitan beneficia dei p̃nora
 sunt. Non furabit̃: nec omnino quicq̃ concupiscet alienũ: nō dabit in usura pecuniam.
 Hoc est enim de alienis malis lucra captare: nec tamen negabit: siq̃dem necessitas cogit
 mutuari. Non erit asper in filiũ: nec in seruum meminerit: q̃ ipse patrem hēat ad domi-
 num. Ita cum his aget: quẽadmodum secum agi uellet. Munera sup̃abundantia nō reci-
 piet a tenuioribus: nec enim iustũ est augeri patrimonia locupletũ per damna miseror̃.
 Vetus præceptũ est non occidere: qd̃ sic accipi debet: nō tanq̃ iubeamur ab homicidio
 tantum: quod etiam legibus publicis uideretur manus abstinere: nec iussione interposi-
 ta: nec uerbo licebit periculum inferre: nec infantem necare: aut exponere: nec seipsum
 uoluntaria morte damnare. Item non adulterare: sed hoc præcepto non solum corrup-
 pere alienum matrimonium prohibetur: quod etiam communi gentium iure damnat̃
 uerum etiã prostitutis corporibus abstinere. Sup̃a leges lex enim dei est: ea quoq̃ quæ
 pro lucris habentur uetat: ut iustitiam cōsumet. Eiusdem legis est falsum testimonium
 non dicere: quod & ipsum latius patet: si falsum testimonium mendacio nocet ei: cōtra
 quem dicitur: & fallit eum: apud quem dicitur. Nunq̃ igitur mentiendum est: quia mē-
 dacium semper aut fallit: aut nocet. Non est uir iustus: quia nō sine noxa uitioso sermo-
 ne mentit̃. Hinc uero adulari licet: pernicioſa est enim ac decep̃rix adulatio: sed ubiq̃
 custodiat ueritatem: quæ licet ad præsens sit insuauiſ: tamen cum fructus eius atq̃ utili-
 tas apparuerit: non odium pariet (ut ait poeta) sed gloriam.

Ixi de his quæ uetantur: dicam nunc breuiter quæ iubentur. Innocentia proxima est misericordiæ. Illa enim malum non facit: & hæc bonum operatur. Illa inchoat iustitiā: hæc complet. Nam cum imbecillior sit hominum natura quæ cæterarum animantium: quas deus & instructas ad inferendam: & munitas ad uim repellendam figurat: affectum nobis misericordiæ dedit: ut omne præsidium uitæ nostræ in mutuis auxiliis poneremus. Si. n. facti ab uno deo: & orti ab uno hoīe consanguinitatis iure sociamur. Omnes igitur hominē diligere debemus. Itaque non tantū inferre iniuriā non oportet: sed ne illatam quædam uindicare: ut sit in nobis perfecta innocentia. Ideo iubet nos deus etiā pro inimicis precem facere semper. Ergo animal cōe atque consors esse debemus: ut nos inuicē præstandis recipiendisque auxiliis muniamus. In multis enim casibus & incōmodis fragilitas nostra subiecta est. Speres tibi accidere: quod alteri accidit. Ita demū excitaberis ad opem ferendā: si sumpseris eius aium: quod opem tamen in malis constitutus implorat. Si quis uictu indiget: impartiamur. Si quis a potentiori iniuriā sustinet: eruamus. Pateat domicilium nostrum: uel peregrinis: uel indigentibus tecto. Pupillis defensio: uiduis tutela nostra non desit. & edimere ab hoste captiuos magnum numine opus est. Aegros paupes uisitare: atque fouere inopes: aut paupes (si obierint) non pariamur sepultos iacere. Hæc sunt opa: hæc officia misericordiæ: quæ si quis perfecit: uerū & acceptum sacrificiū deo immolabit. Hæc lætabilior uictima est apud deū: qui nō peccudum sanguine: sed hoīs pietate placat: quem deū (quæ iustus est) suam & ipsam lege sua & cōditione persequit: miseret ei quem uiderit misericordē. Inexorabilis est ei: quæ precantibus cernit immitē. Ergo ut hæc omnia quæ deo placent: facere possimus: conuenienda est pecunia: & ad cælestes transferenda thesauros: ubi fur nō effodiat: nec rubigo consumet: nec tyrannus eripiat. Sed nobis ad æternā opulentiā deo custode seruetur.

Ides quoque magna iustitiæ pars est: quæ maxime a nobis qui nomen fidei gerimus: conseruanda est præcipue in religione: quæ deus prior est & potērior quæ hōi. Et si est gloriosus pro amicis: pro parētibus: pro liberis. i. pro hoīe suscipe mortem: & quod hoc fecerit: diuturnā memoriā laudēque consequitur: quanto magis pro deo: qui potest æternam uitā pro tēporali morte præstare. Itaque cum inciderit huiusmodi necessitas: ut discedere a deo: atque ad ritus gentium trāsire cogamur: nullus nos metus: nullus terror inflectat: quominus tradat amico: his fidē custodiamus. Deus sit ante oculos: sit in corde: cuius interno auxilio dolor uiscerū: & adhibita corpori tormēta superent. Nihil tunc aliquid quod uitæ immortalis præmia cogitemus. Ita facile & dissipandi aut utēdi artus fuerint tolerabimus quæ in nos tyrannicæ dominationis amētia moliet. Postremo ipsam mortem nō inuiti aut timidi: sed libēter & interriti subire nitamur: ut sciamus quali apud deum gloria sumus futuri: triūphato sæculo ad pmissa uenientes. Quibus bonis quanta beatitudine breuia hæc pœnarum mala: & huius uitæ dāna pensemus. Quod si facultas huius gloriæ deerit: habebit fides etiā in pace mercedē. Teneat ergo in oībus uitæ officiis: teneat in matrimonio. Non enim satis est: si aut alieno thoro: aut lupanari abstineas. Qui habet coniugē: nihil quærat extrinsecus: sed cōtentus ea sola castiget. Inuiolati cubicilis sacramēta custodiat. Adulter enim deo & pīncastus: quod abiecto iugo uel in liberā: uel in seruā peregrina uoluptate luxuriat. Sed licet scēmina castitate uinculis obligata est: & ne aliud concupiscat: ita uir eadem lege teneatur: quo deus ex uiro uxorem unius corporis compage solidauit. Ideo præcepit non dimitti uxorem: nisi crimine adulterii deuictam: & nunquam coniugalis fœderis uinculum: nisi ruperit resoluatur. Illud quoque ad consumandam pudicitiam iungit: ut non modo peccatum abstinuerum etiam cogit

tatio. Pollui enim mentem: quibus inani cupiditate manifestum est. Itaque iustum hominem qui scit se nec facere oportere: nec uelle. Pugnanda est igitur conscientia: quam deus punit: qui falli non potest. Euacuetur omni labe pectus: ut templum dei esse possit: quod non auri: nec eboris nitor: sed fidei & castitatis fulgor illustrat. Sed enim haec omnia difficilia sunt homini: nec patitur conditio fragilitatis naturae quatenus sine macula. Vltimum ergo remedium illud est: ut confugiamus ad poenitentiam: quae non minimum locum inter uirtutes habet: quia sui correptio est: ut cum forte aut re aut uerbo lapsi fuerimus: statim resipiscamus: ac nos deliquisse fateamur: oremusque a deo ueniam: quam per sua misericordia non negabit: nisi perseuerabimus in errore. Magna est poenitentiae auxilium: magnus solatium. Illa est uulnerrum peccatorumque sanatio: illa spes: illa portus salutis: quam quae tollit: uiam uitae sibi amputat: quia nemo esse tam iustus potest: ut nunquam sit ei poenitentia necessaria. Nos uero & si nullum sit peccatum: confiteri non debemus: & per debitis nostris identidem deprecari: gratias agere etiam in malis. Hoc enim semper obsequium domino deferamus.

humilitas enim chara & amabilis deo est: qui cum magis suscipiat peccatorem confitentem: quem in regnis caelestibus faciet pro humilitate sublimari. Hec sunt quae debet cultor dei exhibere. Haec sunt uictimae: hoc sacrificium placabile. Hic uerus est cultus: cum homo mentis suae pignora in aram dei confert: summa illa maiestas hoc cultore laetatur. Hunc ut filium suscipit sibi: quia domum immortalitatis impartitur: de qua nunc mihi differendum est: & arguenda est persuasio eorum: qui extinguunt animas cum corporibus putauerunt: quia quia necdum sciebant: nec arcanum mundi perspicere poterant: ne homines quidem animas: quae rationem comprehenderint. Quomodo enim possent sapientia peruidere: qui scientiam nullo modo habent? Negantes ergo nullam prouidentiam utique deum: qui fons & caput eorum est: negauerunt: sequebatur ut ea quae sunt: aut semper fuisse dicerent: aut sua sponte esse nata: aut minorum seminum conglobatione concreta: semper fuisse dici potest: qui testes ui subiacent: quia ipsum enim esse sine aliquo initio non potest sua sponte: aut in his nasci potest: quia nulla est sine ratione natura. Semina enim principalia quomodo esse potuerunt: cum & semina exordiis oriuntur: & uicissim res ex seminibus? Nullum igitur semen est: quod originem non habet. Sic factum est: ut cum putarent mundum nullam prouidentiam factum: ne hominem quidem putarent aliqua ratione generari. Quod si nulla esset in fingendo hominis ratio uersata: immortale igitur animam esse posse. Alii uero ex aduerso & deum esse unum: & ab eo mundum factum: & hominem eum factum: & animas esse immortales existimauerunt. Sed cum ea senserunt huiusmodi: non tanti diuini operis atque consilii: nec causas: nec rationes: nec exitus perspexerunt: ut omne ueritatis arcanum consumarent: atque ueluti fine concluderent. Sed quia illi facere non potuerunt: quia ueritatem perpetuo non tenebant: nobis faciendum est: qui eam cognouimus: deo annunciantes. Consideremus igitur quae ratio fuerit huius tanti tamque imensis operis fabricandi. Fecit deus mundum: sicut Plato existimauit: sed cur fecit non ostendit: quia bonus inquit: & inuides nulli fecit quae bona sunt. At cum uidemus in rebus natura & bona esse: & mala. Potest ergo existere peruersus aliquis qualis fuerit Atheus ille: & Theodorus: & Platoni respondere: immo quia malus est: fecit quae mala sunt. Quomodo illum redarguet: si quae bona sunt defecit? Unde igitur in mala erupunt: quae plerumque et praualent: in materia inquit continebantur. Si mala: igitur & mala ut aut nihil fecerit deus: aut si bona tantum fecit: aeterniora sunt mala: quae facta non sunt: quam bona: quae huerunt exordium. Finem igitur habent quae aliquando ceperunt: & permanebunt quae semper fuerunt. Mala igitur potiora sunt. Si autem potiora esse non possunt: ne aeterniora quidem possunt. Ergo aut utraque semper fuerunt: aut deus ociosus: aut utraque ex uno fonte fluxerunt. Est. namque conueniens ut deus omnia fecerit potius: quam nihil ergo secundum sententiam Plato.

nis: ideo deus & bonus est: quia bona facit: & malus: quia mala. Quod si fieri non pōt: apparet nō ideo factum esse mundū: quia mundus bonus est: quoniam enim cōplexus & bona & mala: nec fecit ppter se quicq: sed propter aliud. Domus. n. ædificat non ad hoc solum ut sit domus: sed ut suscipiat & tucat habitantē. Item naui fabricat non ad hoc: ut naui uideat: sed ut in ea possint hoies nauigare. Vasa aut fiunt non ut uasa sint solū: sed ut capiant quæ sunt usui necessaria. Sic & mundū deus ad usum aliquē fecerit necesse est. Stoici aut cā hoium factum esse: & recte. Hoies enim fruunt his oībus bonis: quæ mundus in se continet. Sed ipsi hoies cur facti sunt: aut qd in illis habeat illa fabricatrix prouidentia nō explicat. Immortales esse aīas idem Plato affirmat: sed cur aut quando: aut quomō: aut p quem immortalitatē assequant: aut qd non tantū illud mysteriū cur hi: qui sunt immortales futuri: prius mortales nascant. Deinde decurso tps uita spatio atq; abiectis fragilium corporū exuuiis: ad æternam illā beatitudinē transferant: non cōprehendit deniq; nec iudiciū dei: nec discrimen iusti & iniusti explicauit: sed aīas quæ se sceleribus immerferint: hætenus cōdemnare putauit: ut in pecudibus renascant: & ita peccatorū suorū luere pēnas: donec rursus ad figuras hoium reuertant. Et hoc fieri semper nec circa finem transmeandi ludum mihi nescio quem inducit somnio similem: cui nec ratio ulla: nec dei gubernatio: nec consilium aliquod inesse uideatur.

Idem nunc quæ sit illa sententia: quam nec hi qdem qui uera dixerunt: collatis
d in unum causis atq; factionibus cōnectere potuerunt. Factus a deo mūdus: ut homines nascerent. Nascuntur aut hoies: ut deum parentem agnoscant: ut colant in quo iustitia est. Colunt ut mercedē immortalitatis accipiāt. Accipiunt immortalitatem: ut in æternum deo seruiāt. Vides ne quēadmodum sibi connexa sint: & prima cum mediis: & media cum extremis? Inspiciātur singula: & uideamus utrū ne illis ratio quoq; subsistat. Fecit ergo deus mundū ppter hoīem. Hoc qui non uidet: non multū distat a pecude. Quis cælum suscipit: nisi homo? Quis solē? Quis astra? Quis opera dei mirat: nisi homo? Quis colit terram? Quis ex ea fructū capit? Quis nauigat mare? Quis pilces? Quis uolatilia? Quis quadrupedes habet in potestate: nisi homo? Cuncta igit propter hoīem deus fecit: qd usui hominū cuncta cessere. Recte ergo uiderunt philosophi: sed illud quod sequit: non uiderunt: qd ipsum hominem propter se fecerit. Erat enim cōsequens & necessarium: & pium: & cum hominis circa totam operā molitus sit: cum tantum illi honoris: tantum illi potestatis: ut dominet mundo: & homo agnosceret: dominum tantorū beneficiorū auctorem fecit: & mundum ppter ipsum: & ei cultum & honorē debitum redderet. Hæc Plato aberrauit: hic pdidit qd primum arripuerit ueritatem: cum de cultu eius dei quem conditorem regū ac parentem fatebat: obtinuit: nec intellexit hoīem deo potestatis uinculis esse religatū: unde ipsa religio notat. Et hoc est solum: ppter quod immortales animæ fiant. Sensit tamē æternas esse: sed nō per gradus ad eam sententiam descendit. Amputatis enim mediis: incidit totius in ueritatem: quasi per abruptum aliquod præcipitium: nec ulterius progressus est: quoniam casu ad eā: non rōe puenerat. Colendus est igit deus: ut p religionē quæ eadē iustitia ē accipiat hō a deo immortalitatē: nec est ullū aliud præmiū piæ mētis: quæ si est inuisibilis non pōt ab inuisibili deo: nisi inuisibili donari. Plurimis uero argumētis colligi pōt æternas esse aīas. Plato ait qd per seipsum mouet: neq; principium motus: neq; finem nō habere. Animū autē hominis per se semp moueri: qd sit ad cogitandum mobilis: ad inueniendum solers: ad percipiendum facilis: ad discendū capax: & qd præterita teneat: præsentia cō

prehendat: futura prospiciat: multarumq; rerum & artium scientiam complectat. Immortalem esse siquidem nihil habeat in se terreni ponderis labe cōcretum. Præterea ex uirtute aut uoluptate intelligit æternitas animæ: uoluptas omnis cōmunis animalibus. Virtus solius est hoīs. Illa uitiosa est: hæc honesta. Illa secūdum naturā: hæc a dūe r̄sa natura. Nisi anima immortalis est: uirtus enim pro fide: p̄ iustitia: nec egestatē timet: nec exilium metuit: nec carcerem phorrescit: nec dolorem reformidat: nec mortem recusat. Quæ quia natura cōtraria sunt: aut stultitia est uirtus: si & cōmoda impedit: & uitæ nocet. Aut si stultitia non est: ergo anima immortalis est: & ideo præsentia bona contēnit: alia quia sunt alia potiora: quæ post dissolutionem sui corporis assequatur. Illud autem maximum argumentum immortalitatis: quo deum solus homo agnoscit. In mutis nulla suspicio religionis: quia terrena prospiciunt. Homo ideo rectus cælum aspicit: ut deū quærat. An potest ergo esse mortalis: qui immortalem desiderat? Non potest esse solubilis: qui cum deo & uultu: & mente communis est. Deniq; cælesti elemento qđ est ignis homo solus utitur. Si enim lux per ignem: uita per lucem: apparet eum qui usum ignis habet: non esse mortalem: quoniam id illi p̄ximū: id familiare est: sine quo non potest nec lux: nec uita constare. Sed quid argumentis colligimus æternas esse animas: cum habemus testimonia diuina? Id enim sacræ litteræ ac uoces p̄phetarum docent. Quod si cui parum uideatur: legat carmina Sibyllarum. Apollinis quoq; Milesii responsa consideret: ut intelligat delirasse Democritum: & Epicurum: & Dicearchum: qui soli omnium mortalium: quod est euidentis negauerunt. Confirmata immortalitate: superest dicere a quo ei tribuatur: cum cætera & constituta diuinitus tempora compleri cœperint: interitum & consumationem rerum fieri necesse est: ut innouetur a deo mundus. Id uero tempore in proximo est: quantum de numero annorū: deq; signis quæ prædicta sunt a philosophis: colligi potest. Sed cum sint innumerabilia quæ de fine sæculi & consumatiōe temporum dicta sunt: ea ipsa quæ dicuntur nuda ponenda sunt: quoniam (ut testimonis utamur) immensum est: si quis illa desiderat: aut nobis minus credit: adeat ad sacrarium cælestium litterarum: quarum fide instructior errasse philosophos sentiat: qui aut æternum esse hunc mundum: aut infinita esse annorum milia putauerūt: ex quo fuerit instructus. Nondum enim sex milia cōpleta sunt: quo numero consumato: tum demū malum omne tollet: ut regnet sola iustitia: qđ quatenus euentus sit: paucis explicabo.

Aec autem probatis sed a uatibus futura dicuntur: cum cœperit mūdo finis ultimus propinquare: malitia inualecet: omnia uitiorum & fraudum genera crebrescent. Iustitia interibit: fides: pax: misericordia: pudor: ueritas non erit. Vis & audacia præualebit. Nemo quicq; habebit: nisi male partum: manuq; defensum. Si q̄ erunt boni: prædæ ac ludibrio habebuntur. Nemo pietatē parentibus exhibebit. Nemo infantis aut senis miserebitur: auaritia: libido uniuersa corrumpet. Erunt cædes & sanguinis effusiones. Erunt belia non modo externa & finitima: uerum etiam intestina. Ciuitates inter se belligerabunt. Omnis sexus & omnis ætas arma tractabunt. Non impii dignitas cōseruabitur. Non militiæ disciplina: sed more latrocinii deprædatio & uastatio fiet. Regnum multiplicabit: & decem uiri occupabunt orbem: & patientur: & uorabunt: & exister longe potērior ac nequior. Qui tribus deletis Asiam possidebit: cæteris in potestate sua redactis & ascisis: uorabit omnem terrā: leges nouas statuet: ueteres abrogabit. Remp. suam faciet: nomen imperii sedemq; mutabit. Tunc erit tempus infandum & execrabile: quo nemini libeat uiuere. Deniq; in eum statū res cadet: ut oēs uiuolamentatio: mortuos gratulatio sequat. Ciuitates & oppida interibunt: mō ferro & igni

modo terræmotibus crebris: modo aquarum inundatione: modo pestilentia & fame. Terra nihil feret aut rigoribus nimis: aut caloribus sterilis. Aqua omnis partim mutabitur in cruorem: partim in amaritudinem uitiabitur: ut nihil sit nec ad cibos utile: nec ad potum salubre. His malis accident prodigia hominibus ad timorem. Cometæ crebro apparebunt. Sol perpetuo squalore fuscabitur. Lunam color sanguinis obumbrabit: nec amissæ lucis damna reparabit. Stellæ omnes decident: nec temporibus sua ratio constabit: hyeme ac æstate confusis. Tunc & annus: & mensis: & dies breuiabit: & hanc esse mundi senectutem & defectionem Trismegistus elocutus est: quæ cum uenerit: adesse tempus sciendum est: quo deus ad commutandum sæculum reuertatur. Inter autem hæc mala surget rex impius nō modo generi hominum: sed etiam deo inimicus. Hic reliquias illius prioris tyranni conteret: cruciabit: uexabit: interimet. Tunc etiam lachrymæ: lugēs & gemitus præpotes: & ad eum cassæ preces: nulla reges ad formidinem: & somnus ad quietem. Dies cladem: nox metus augebit semper. Sic orbis terrarum pene ad solitudinem hominum redigetur. Tunc impius iustos homines ac diuites deo duobus & quadraginta mensibus persequetur: & se coli iubebit ut deus. Se enim dicet esse deum cum sit Antichristus: qui ut erit aduersarius: & ut ei possit: accipiet potestatem mirabilia faciendi: ut ignis descendat de cælo: ut sol resistat a cursu: ut imago quam posuerit: loquatur. Quibus prodigiis alliciet multos: ut adorēt eum signumque eius in manu: aut fronte suscipiant. Et qui non adorauerit: signumque susceperit: exquisitis cruciatibus morietur. Ita fere duas partes exterminabit. Tertia in desertas solitudines fugiet. Sed ille uetere uia implicabili furens abducet exercitum: & obsidebit montem: quo iusti confugerint. Qui cum se uiderint circumfossos: implorabunt auxilium dei uoce magna: & audiet eos deus: & immittet eis liberatorem. Tunc cælum intempesta nocte patefiet: & descendet Christus in uirtute magna: & antecedit eum claritas ignea: & uirtus inæstimabilis angelorum: & extinguetur omnis illa multitudo impiorum: & torrentes sanguinis current: & ipse ductor effngiet: atque exercitu sæpe reparato: quartum prælium faciet: quo captus cum cæteris tyrannis tradetur exustioni. Sed & ipse dæmonum princeps auctor & machinator malorum: cathenis igneis alligatus custodiæ dabitur: ut pacem mundus accipiat: ut uexatā sæculis terra requiescat. Pace igitur parata: compressoque omni malo: rex ille iustus & uictor: iudicium magnum de uiuis & mortuis faciet super terram: & uiuentibus quidem iustis tradet in seruitutem gentes uniuersas. Mortuos autem ad æternam uitam suscitabit: & in terra cum his ipse regnabit: & condet sanctam ciuitatem. Et erit regnum iustorum mille annis. Per idem tempus stelæ candidiores erunt: & claritas solis augebitur: & luna non patietur diminutionem. Tunc descendet a deo pluuia benedictionis matutina & uespertina: & omnem frugem terra sine labore hominum procreabit. Stillabunt mella de rupibus: lactis & uini fontes exuberabunt. Bestiæ deposita feritate mansuescent. Lupus inter pecudes errabit innoxius. Vitulus cum leone pascetur. Columba cum accipitre congregabitur. Serpens uirus non habebit. Nullum animal uiuet ex sanguine. Omnibus enim deus copiosum atque innocētem uictum dabit. Peractis uero mille annis: ac resolutō dæmonū principe: rebellabit gentes aduersus iustos: & ueniet innumerabilis multitudo ad expugnandā delendāq; sanctorū gentē. Concutiet. n. a fundamētis suis terrā: & corrūent ciuitates: & pluet sup ipsos ignē cum sulfure & grādine: & ardebūt: & se inuicē trucidabūt.

Iusti uero paulisper sub terra latebunt: donec perditio fiat gentium: & exibunt post die tertium: & uidebunt capos cadaveribus optos. Tunc fient terræmotus: & scindēt se mōtes & subsident in altitudine uallis profunda: & congerent in ea corpora mortuorum: & uocabitur nomen eius Polyandrus. Post hæc renouabit mundum: & transformabit iustos in figuram angelorum: ut immortalitatis ueste donati: seruiāt deo in sempiternum. Tun enim impii resurgent nō ad uitā: sed ad pœnā: eisq; secūda resurrectio facta deū excitabit: ut ad perpetua tormenta dānet: æternis ignibus traditi merita p sceleribus suis soluāt. Hæc oia uera: oium consona administratōe prædicta: cum eadē Trismegistus: eadē Idaspe: eadem Sibylla concinerūt: dubitari non pōt. Curæ spes oēs uitæ: ac salutis in sola religione dei sit posita. Itaq; nisi suscipit: quem deus ad liberationē misit: q missus est: nisi sum mum deū p eum cognouerit: mādāta eius legesq; seruauerit: in eas incidet pœnas: de quibus locuti sumus. Proinde fragilia contēnenda sunt: ut solida cōsequamur. Spēnenda terrena: ut cælestibus honoremur. Tpalia fugienda: ut ad æterna ueniāus. Erudiat se qsq; ad iustitiā: firmet ad continentia præparet ad agonē: instruat ad uirtutē: ut si forte aduersarius indixerit bellū: nulla ut: nullo terrore: nullis cruciatibus a recto & bono diuelatur. Non se subternat insensibilibus figmentis: sed ueget & solum deū rectus cognoscat. Abiciat uoluptates: quarq; illecebris aīa sublimis deprimēt ad terrā. Teneat innocentia Profit q plurimis. Incorruptibiles sibi thesauros bonis opibus acqrat: ut possit deo iudice p uirtutis suæ meritis uel coronā fidei: uel præmiū immortalitatis adipisci. ΤΕΛΟΣ.

Lactantii Firmiani in Ephytomon tractatus finit.

Impressum Venetiis per magistrum Theodorum de Ragazonibus de Asula. Anno incarnationis domini. M. CCC. LXXX. Vigesimo primo mensis Aprilis.

Registrum huius operis sic se habet.

a	cuius qualitas	utrisq;	rum dedit	q
prima uacat	e	i	n	fieri
Lactantii	babile est	deus præter	Dixi quid	corporis
Quomodo	rum hic	multo postq	bitrantur	& ueritas
Israel ab	liter deus	poris parte	defenderet	artifici
b	num genus	bylla eodem	largiare	r
prima uacat	f	k	o	gent for
L. Coeli	phistantum	bis laboz	restat unum	tia est
runt ut	se desipere	usq; generis	recundiam	quæ molia
quod si	se quia	dicat utiq;	rus dei	sint eadem
e	diant occidūt	nocens quos	Lactantii	s
biguū nomen	g	l	p	quia multo
ficiū faceret	omnem suam	Blanditia	quem Cicero	nec fidem
atq; Ops	ipse suas	uaria genera	uirtus per	Quæ postq
constantis ai	tanq	Si ergo	stro ad	t
d	h	m	ut oculos	Hos affectus
Lucretius	non libris	& imperia	nostra hæc	Dixi de his
fuisse	si in puteo	cum & uolu	ἀκοο μοο	
quæ finxerit	conferamus	dignem reparet	ἀπο τὰν	

